

SHIVAJI NIBANDHAKALI
Vol. I

ed. by.

N. C. Kelkar

&

D. V. Apte

ACC. No.

27543

त्रिशतसांवसरिक शिव-स्मारक-ग्रंथावली शके १८५१

अनुक्रम २. खंड १

38

शिवाजी-निबंधावली १

—

ACC. No. 27543

954.041

S.C.K.

27543

शके १८५१]

श्रीशिवचरित्रकार्यालय

[इ. स. १९३०]

पुणे

Supplied by
Poona Oriental Book House
1, L. G. Road,
POONA 2 (India)

प्रकाशक—

रायगड-स्मारक मंडळ आणि भारत-इतिहाससंशोधक मंडळ,
यांच्या सहकार्याने चाललेल्या श्रीशिवचरित्रकार्यालयातर्फे कार्यालयाचे
चिटणीस नरसिंह चिंतामण केळकर व दत्तात्रेय विष्णु आपटे,
३१२ सदाशिव, पुणे नं. २.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 27545

Date 21/1/55

Call No. 954.041/S.C.K.

मुद्रक :—

मराठी विभाग

- पृष्ठ १ ते १०४ श्री. र. राजगुरु, राजगुरु कंपनीज प्रेस, शनिवार पेठ, पुणे २.
 ,, १०५ ते १४० आणि २०९ ते २२४ वा. वा. अतीतकर, बी. ए., नवीन समर्थ
 विद्यालयाचा समर्थभारत छापखाना, ९४७ सदाशिव पुणे २.
 ,, १४१ ते १७६ सी. वा. फडणिस, बी. ए. आर्यसंस्कृति मुद्रणालय,
 चिमणबाग, टिळक रोड, पुणे २.
 ,, १७७ ते २०८ का. सी. पंडीत, समर्थ छापखाना घ. नं. २१२७
 पश्चिम (खानदेश). पुणे.

इंग्रजी विभाग

वा. वा. अतीतकर, समर्थ भारत छापखाना ९४७ सदाशिव, पुणे २.

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ २४ वंश०-नारायण भट्टांचे पुत्र ३: रामकृष्ण, शंकर व गोविंद. श्रीधराचे नव्हत.
 पु. १०५ ओळ ४ मध्ये, समर्थांचे गोत्र ' जामदग्न्य वत्स ' होतें, असें वाचावें.

प्रस्तावना

१. या ग्रंथांत, श्री शिवाजी महाराजांच्या चरित्रावर अप्रत्यक्षपणे प्रकाश पाडणारे व शिवकालीन परिस्थितीचे वर्णन करणारे लेख संग्रहित केले आहेत. कोणत्याही विवक्षित कालाचा इतिहास चांगला समजण्यासाठी त्या वेळच्या समाजाची शक्य तितकी संपूर्ण माहिती मिळविण्याकडे शास्त्रीय इतिहासाचा कल वळल्यापासून या प्रकारच्या अभ्यासाला महत्त्व आले आहे. कोणताही कालखंड नानाविध शास्त्रांचा अभ्यासविषय होऊ शकतो; यामुळे शिवकालाचाच अभ्यास राजकीय किंवा राजकारणी दृष्टीशिवाय, आर्थिक, शैक्षणिक, भाषिक, वैय्यापारिक इत्यादि अनेक दृष्टींनी करता येण्यासारखा आहे. याचे अगदीं अल्पसे दिग्दर्शन मात्र या संग्रहांत करता आले याला अनेक कारणे आहेत. तथापि, शिवचरित्रकार्यालयाने अगदीं अल्पकालांत पुरे करण्यासाठी अंगावर घेतलेल्या अनेक उद्योगांपैकी हा एक होय, असा विचार करून पाहिला म्हणजे शिवाजीविषयक भावी ज्ञानकोशाचा मूळारंभ या नात्याने हा संग्रह आदरणीय ठरेल अशी अपेक्षा आहे.

२. शिवकालाचा सांगोपांग अभ्यास करण्याकरिता अनेक शास्त्रांत पारंगत अशा विद्वानांचे सहकार्य झाले पाहिजे आणि तशा तऱ्हेचीं नांवें या ग्रंथाच्या लेखक-वर्गात खास पहावयास सांपडतील. अनुक्रमणिकेमध्ये ग्रथित झालेलीं नांवें हिंदुस्थानच्या अनेक प्रांतांचे सहकार्य सुचवीत असल्यामुळे, आहे त्या स्वरूपांतहि हा ग्रंथ पूर्णपणे प्राति-निधिक स्वरूपाचा आहे हे प्रासुख्यानं लक्षांत येते आणि शिवाजीविषयक अभ्यास दिवसेंदिवस ऊर्जितावस्थेला येऊन लवकरच तो पूर्णतेला पोचण्याचा सुदिन प्राप्त होईल अशी आशा वाटते.

३. आमच्या विनंतीला मान देऊन किंवा स्वयंसफूर्तीनेहि अखिल भारतवर्षातील व परद्वीपांतीलहि विद्वानांनी निबंध पाठविले याबद्दल आम्ही त्या सर्वांचे आभारी आहोत. त्या सर्वांमध्ये एकतंत्रीपणा रहावा म्हणून श्री. न. चिं. केळकर, प्रो. वा. गो. काळे आणि रा. सा. ना. गो. चाफेकर यांना ह्या निबंधांचे अवलोकन करून सूचना करण्याबद्दल विनंति केली होती. त्याप्रमाणे त्यांनी ते सर्व निबंध वाचून उपयुक्त सूचना केल्या. त्यामुळेच या ग्रंथांमध्ये नोंदनेटकेपणा आला आहे. पाठविलेले सर्वच निबंध छापणे आमच्या आटोक्याबाहेरचे असल्यामुळे कित्येक निबंधांचा त्रुटित सारांश देण्यापलीकडे आम्हांला काही करता आले नाही, याबद्दल वाईट वाटते. तसे करण्याचे कारण अर्थात् पुरेशा जागेचा अभाव एवढेच आहे.

४. लेखकवर्गाबरोबरच, त्यांचे परिश्रम योग्य स्वरूपांत जनतेपुढे मांडण्यासाठी छपाई इत्यादि करितां द्रव्यसहाय्य करणारे कऱ्हाडचे सुप्रसिद्ध पुढारी श्रीमंत पांडुरंग अण्णा शिराळकर यांचे मनःपूर्वक आभार मानले पाहिजेत. शिवाजी-निबंधावलीचा संपूर्ण छपाईचा खर्च देऊन ह्या पुस्तकाच्या तोट्याची जबाबदारी त्यांनी अंगिकारिली आहे. पुढे हे पुस्तक आटोक्याबाहेर वाहून चरित्रविषयक निबंधांचे पुस्तक निराळे छापणे भाग पडले. त्याबरोबर खर्चाच्या रकमेचाहि आंकडा चढू लागला. त्यामुळे या दोन पुस्तकांपैकी एका पुस्तकास पुनः मदत देण्याबद्दल इंदूरच्या ग्रंथोत्तेजक मंडळाला विनंति करण्यांत आली. आणि ह्या दुसऱ्या ग्रंथाच्याहि पुरस्काराने, पूर्वजांच्या स्मृतिरक्षणाचे पवित्र कार्य अडळ निघेने पत्करल्याचे ते जाहीर करतील अशी आशा आहे. त्यांचे साभार अभिनेंदन प्रत्येक सहृदय वाचक करील यांत शंका नाही.

पुणे,
शिवाजी-जयंती १८५१.

{ नरसिंह चिंतामण केळकर
{ दत्तात्रेय विष्णू आपटे

त्रिशत-सांवत्सरिक-शिवस्मारक-ग्रंथावली

अनुक्रम पुस्तकाचें नांव पृष्ठें अजमासें किं.रु.आ.

१ शिव-कालीन-पत्र-सारसंग्रह } पृष्ठें ७३६+१६ ७-०
खंड १ व २

२ शिवाजी निबंधावली

खंड १-शिवकालविषयक निबंध ५०० ३-८

खंड २-शिवाजीचरित्रविषयक निबंध ३५० ३-८

३ शिव-चरित्र-साहित्य खंड १ } १४० १-८

(अस्सल पत्रें) खंड २ } ३०० ४-०

खंड ३ } ३०० ३-०

४ Foreign Biographies of Shivaji by Dr. Sen. } ४९२+५७ १०-०

५ शिव-चरित्र-चित्र-संग्रह श्रीमंत बाळा- }
साहेब पंतप्रतिनिधि (संस्थान आंध्र) धिर- } ५-०

चित्त, प्रत्येकी दहा चित्रें असो तीन खंड.

६ Shivaji the Great (पृष्ठें ६००) १०-०
by Dr. Balkrishna (चित्रें १००)

अनुक्रमणिका

(मराठी विभाग)

क्रम

- १ श्री शिवछत्रपती आणि गागाभट्ट—प्रो. पांडुरंग वामन काणे, एम्. ए.
एल्.एल्. एम्; मुंबई पृ. १
- २ शिवकालीन संस्कृति आणि धर्म—प्रो. शंकर दामोदर पेंढसे, एम्. ए.
एम्. ओ. एल्. नागपूर पृ. २५
- ३ श्रीशिवाजी महाराजांचे कुलोपाध्याय—श्री. गोविंद रामचंद्र राजो-
पाध्ये, सातारा पृ. ६५
- ४ शिवाजी चरित्राचे लुलेंपांगळे साधन—प्रो. रामकृष्ण परशुराम
सवनीस, एम्. ए. (कॅटव) पुणे पृ. ७४
- ५ शिवकालीन विदर्भ—श्री. यशवंत खुशाल देशराडे, एम्. ए. एल्.एल्. बी,
यवतमाळ पृ. ९१
- ६ शिवाजी राजा कीं बादशहा—श्री. वासुदेव आत्माराम देशप्रभू,
पेढणे, गोवा पृ. १०३
- ७ श्रीरामदासांची राजकारणांतील कामगिरी—श्री. जनार्दन सखाराम
करंदीकर, बी. ए. एल्.एल्. बी. पुणे पृ. १०५
- ८ छत्रपति शिवाजी महाराज का जन्मदिन—(हिंदी) महामहो-
पाध्याय रावबहादूर गौरीशंकर हीराचंद ओझा, अजमेर पृ. १३३
- ९ शिवकालीन संतांची कामगिरी—प्रो. शंकर वामन दांडेकर, एम्.
ए. पुणे पृ. १४१
- १० उत्तर हिन्दुस्थानांतील शिवकालीन राजनीति व राज्यव्यवस्था
प्रो. श्रीकृष्ण व्यंङ्गदेश पुणतांवेकर बार-वेंट-लॉ; बनारस पृ. १७१
- ११ शिवकालीन धर्म आणि व्यवहार—श्री. भास्कर वामन मट्ट पृ. १७७
- १२ शिवाजी महाराजांची कौटुंबिक माहिती—श्री. शिवराम काशिनाथ
ओक, धार पृ. २०९

—स्फुट विषय—

- दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा पृ. ६३
निजामशाही व अदिलशाही सुलतान ” ६४
शिवकालीन सिंहास्थ ” ९०

(इंग्रजी विभाग)

	Page
1. The Poet Saints of Maharashtra during the life of King Shivaji.	Rev. Justin E. Abbott, New Jersey America, 1
2. Shivaji from Tanjore Mss.	Pandit N. Vaidyanathan Sastry, Sahitya Siromani, Tanjore. 32
3. The Karnatak Expedition.	Dr. Surendra Nath Sen, M. A., Ph.D., Calcutta. 51
4. Some Unpublished Dutch Extracts from the Hague Colonial Archives.	Mr. R. D. Vadekar M. A. 61
5. Shahaji from Mughal Sources	Sir Charles Malet's note. 89

श्रीशिवछत्रपति आणि गागामह

(लेखक—पांडुरंग वामन काणे, मुंबई)

पवनाशिसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा

श्रीशिवाजीमहाराजांनीं बालपणापासून स्वातंत्र्याचें ध्येय मनांत बागवून, स्वातंत्र्या प्राणाकडे न पाहतां अनेक संकटांशीं व अडचणींशीं झुंजून नेताजी, तानाजी, बाजीप्रभु, मोरो त्रिमल असे आपल्यासारखे वीर पुरुष आपल्या भोंवतीं जमवून महाराष्ट्रांत स्वराज्य स्थापिलें; सनातनधर्म—विद्वेषकांना दहशत बसविली आणि मुसलमानी पातशाहीचा जो लोकांचे मनावर विलक्षण पगडा बसला होता तो उडवून दिला. आपण जें राज्य मिळविलें तें वैयक्तिक सुखोपभोगाकरितां किंवा मोठेपणाकरितां नव्हे, तर स्वधर्मरक्षण व्हावें, महाराष्ट्राला स्वातंत्र्य मिळावें, स्वजनांना निर्भय शीतीनें राहतां यावें; यासाठीं मिळविलें अशी महाराजांची भावना होती. लोकांमध्ये हीच भावना वाढावी; लोकांना आदर्शवत् वाटणारे जनक, श्रीरामचंद्रप्रभु, युधिष्ठिर इत्यादि प्राचीन राजांप्रमाणेंच आपलें राज्य धर्माचरणाकरितां व लोकांच्या सुखाकरितां आहे, आपल्या राज्यांतील विद्वान् ब्राह्मणांपासून तों अत्यजांपर्यंत सर्वांना हें राज्य आपलेंच वाटावें; यवनपातशाहीमुळें लोकांच्या मनावर पडलेलें विलक्षण वजन व लोकांची आपल्या कमकुवतपणाबद्दल आणि यवनांच्या अजिंक्यत्वाबद्दल झालेली गैरसमजूत निरस्त व्हावी; इत्यादि अनेक उद्देशांनीं शिवछत्रपतींनीं आपल्याला प्राचीन वैदिक पद्धतीप्रमाणें अभिषेक व्हावा असें मनांत आणिलें. ही त्यांची मनीषा पूर्ण होण्याचे मार्गांत अनेक योग्य अडचणी होत्या. त्या दूर करण्याकरितां त्यांनीं गागामहान्ची निवड केली ती अत्यंत योग्य होती. महाराज ज्याप्रमाणें स्वपराक्रमांनं उदयास आले तसेंच गागामहहि आपल्या विद्वत्तेनें काशी नगरींत किंबहुना भरतखंडांत महामीमांसक म्हणून गाजलेले होते. गागामहान्नीं त्या काळच्या आक्षेपांना न जुमानतां देशकालपरिस्थिति, महाराजांची योग्यता, त्यांनीं केलेलें सनातन धर्माचें व आर्तीचें रक्षण पाहून त्यांना राज्याभिषेक करण्याचें ठावून त्यांच्या व्रतबंवापासून सुरुवात करून सर्व गोष्टी यथायोग्य इतमामानें व पूर्वपरंपरेला

घरून पार पाडिल्या. यांत गागामह्मांचाहि मोठेपणा आहे. शिवाजी राजांना जी तळमळ लागली होती, ती गागामह्मांसारख्या अद्वितीय विद्वानांनं नार्हाईशी केली. याचेपुढें शिवाजी महाराजांचा त्यांचे हयातीपर्यंत उत्तरोत्तर उत्कर्षच होत गेला आणि शिरोभागीं उद्धृत केलेल्या वचनाप्रमाणें राजांनीं स्थापिलेल्या राज्यावर संभाजी महाराजांचा वध, अंबरगजेबांनं अखिल मोगलांहिचें वळ षड्वटून केलेले हल्ले वगैरे पर्वतप्राथ आपत्ति कोसळल्या असतांहि त्यांतून महाराष्ट्र-राजसत्ता पार पडली व पुढें आणखी जोमानें फोफावली.

महामहोपाध्याय हरप्रसादशास्त्री यांनीं इंडियन ऑप्टिकेरी व्हॉल्युम ४१ (सन १९१२) पान ७-१३ यांत भट्टवंशासंबंधांनं लिहिलेल्या 'गाधि-वंशानुचरित' ह्या ग्रंथांतून महत्त्वाची माहिती उद्धृत केली आहे. परंतु त्या ग्रंथांत आरंभीचें पान नसल्यामुळें व ग्रंथ शंकरभट्ट यांनीं लिहिला असल्या-मुळें त्यांत भट्टवंशाची माहिती अपुरीच आहे. गाधिवंशानुचरितांतील माहिती आधार घरून भट्टवंशांतील प्रसिद्ध विद्वानांच्या ग्रंथांत आदि व अंत यांतून माहिती संकलित करून पुढील भट्टवंशाची हकीकत दिलेली आहे. कमलाकर-भट्टांचे वंशज पंडित कान्तानाथ भट्ट यांनीं मिर्झापूर येथें सन १९०३ सालीं भट्टवंशकाव्य म्हणून दहा सर्गांचा व ४०९ श्लोकांचा ग्रंथ रचिला आहे. त्यांत दिलेली माहिती बरीचशी गाधिवंशानुचरितावरून व रावसाहेब मंडलिकांचे व्यवहारमयूखाचे प्रस्तावनेवरून घेतलेली दिसते. काहीं ठिकाणीं ती माहिती गाधिवंशानुचरिताशीं व इतर प्रकारांनीं मिळविलेल्या माहितीशीं विसंगत दिसते. अशीं काहीं ठिकाणें पुढें दाखविलीं आहेत.

या घराण्याच्या मूळपुरुषांपैकीं सर्वांत प्राचीन असा पुरुष 'नागपाश' ह्या नांवाचा होता व त्याचा पुत्र 'चांगदेव' होता, असें नारायणभट्टांची जी वृत्तरत्नाकरावर टीका आहे त्यावरून दिसतें^१. ह्या घराण्याचें गोत्र विश्वामित्र असल्यामुळें त्याच्या प्रशस्तीला 'गाधिवंशानुचरित' असें नांव ठेव-

१ भट्टः श्रीनागपाशात्मजनि विबुधश्चांगदेवाख्यभट्टः । प्राप्तोऽग्रसी तनूज रघु-पतिनिरतं भट्टगोविन्दसंज्ञम् ॥ विश्वामित्रान्ववायाम्बुधिबिधुरधिकं वर्धते तत्तनूगो । विद्याब्धौ लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वराख्यः ॥ इंडिआ ऑफिस संस्कृत हस्तलिखितांचा कॅटलॉग भाग २ पृ. ३०३. हा कॅटलॉग तयार करणाऱ्या प्रो. एंगलिंग ह्याचे मतानें 'अंगदेव' असें नांव होतें. पण 'च' व 'अंगदेव' असें बरील श्लोकांत वाचण्यापेक्षा 'चांगदेव' असें वाचणेंच जास्त प्रशस्त आहे. आणि चांगदेव हें महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध असें प्राचीन नांव आहे.

प्यांत आलें. ' चांगदेव ' यांचा पुत्र भट्ट गोविंद. भट्ट गोविंद हे दक्षिण देशांत अगस्त्याप्रमाणें शोभत; असें रामकृष्णभट्टांच्या ज्योतिष्टोमपद्धतींत सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें नारायणभट्टांच्या ' त्रिस्थलीसेतु ' या ग्रंथांतहि गोविंदभट्टांचा उल्लेख केलेला आहे. या गोविंदभट्टांचे पुत्र रामेश्वरभट्ट. उपलब्ध असलेल्या गाधिवंशानुचरितांत रामेश्वरभट्टांच्या स्तुतीपासून मजकूर आहे. नारायणभट्टांच्या ' त्रिस्थलीसेतु ' ह्या ग्रंथांत रामेश्वरभट्टांवद्दल असें म्हटलें आहे कीं, विश्वामित्रगोत्ररूपी सागरांत अखण्ड असा चन्द्र व सर्व कलांचा निधि रामेश्वरभट्ट हा होता; व त्याच्या शिष्यप्रशिष्यांनीं सर्व भूमि भरून गेली होती, आणि विद्यारूपी कमलांचा विकास करणारा तो केवळ मास्करच होता. बहुतेक याच शब्दांत रामेश्वरभट्टांचें वर्णन त्यांचा नातू प्रभाकर याच्या ' रसप्रदीप ' या ग्रंथांत आहे. रामेश्वरभट्ट हे मीमांसा, व्याकरण, तर्क, वेदान्त इत्यादि शास्त्रांत पारंगत होते. श्रीहर्षाच्या नैषधीय चरितार्शीं स्पर्धा करण्याकरितां त्यांनीं ' रामकुतूहल ' या नांवाचें काव्य रचिलें; हें काव्य अजून उपलब्ध झालें नाहीं. पैठणांत ते रहात त्या ठिकाणीं अखिल भरत-वर्षांतून विद्यार्थ्यांच्या हुंडीच्या हुंडी विद्यार्जनासाठीं येत असत. पैठणाहून ते संगमनेरा गेल्याचा उल्लेख भट्टवंशकाव्यांत केलेला आहे (सर्ग १ श्लोक १३). अहमदनगर दरबारच्या जाफर मलिक नांवाच्या उमरावाच्या मुलाला महारोगापासून त्यांनीं मुक्त केलें, असें भट्टवंशकाव्य व गाधिवंशानुचरित ह्या दोन्ही ग्रंथांत सांगितलें आहे. रामेश्वरभट्ट हे संगमनेराहून कोल्हापूर येथें, आपली कुलदेवता जी महालक्ष्मी तिच्या आराधनेनें पुत्रप्राप्ती व्हावी म्हणून गेले व तेथून विजयनगरचा सम्राट् कृष्णदेवराय याजकडे गेले. नंतर त्यांनीं द्वारकेची यात्रा केली. द्वारकेला जात असतांना वाटेतच त्यांना शके १४३५ मध्ये चैत्र महिन्यांत पहिला पुत्र झाला. त्याचें नांव नारायणभट्ट. भट्टवंश-

२ श्रीमदक्षिणे देशेऽगस्त्य इवासीत्स भट्टगोविंदः । तत्सूनः श्रीरामेश्वरभट्टो-
भूत्स सर्वदिवक्षयातः ॥ ज्योतिष्टोमपद्धतिः

३ विश्वामित्रकुलोदयौ विधुरिवाखण्डः कलानां निधिर्वीरगुम्फे निखिलेभि-
वसुधा शिष्यप्रशिष्यैश्चिता । विद्यापद्माविकासनेकतराणिः श्रीभट्टगोविन्दजः सख्यावद्गण-
नाग्रणीविजयते श्रीभट्टरामेश्वरः ॥ त्रिस्थलीसेतुः । अभूत्कुशिकनन्दनप्रथितवंशदुग्धा-
म्बुधौ सुभाकर इवाकरः किल कलाकलापस्य यः । रमारमणभावनो भुवन्नविन्दुवृन्दा-
रकः ब्रजध्वजपुरन्दरो विबुधभट्टरामेश्वरः ॥ रसप्रदीप (प्रास्ताविक ५ वा श्लोक,
सरस्वतीभवन सीरिज अलाहाबाद.)

काव्यांत नारायणभट्टांचा जन्म संगमनेर येथें विक्रम १५७० वैशाख शुभा १० ला झाला (सर्ग १ श्लोक ३६-३८) व चार वर्षांचे असतां नारायणभट्ट क्षयी झाल्यामुळे रामेश्वरभट्ट द्वारकेस गेले असें लिहिलें आहे. द्वारकेत चार वर्षे राहून तेथें महाभाष्य व सुरेश्वराचार्यांचें वार्तिक यांचें अध्यापन करून रामेश्वरभट्ट पैठणला परत आले. पैठण येथें चार वर्षे राहून रामेश्वरभट्टांनीं सर्व विद्यांचें आगर असें जें काशीनगर त्याचा रस्ता धरला. या गोष्टीचा उल्लेख त्रिस्थलीसेतूमध्ये नारायणभट्टांनीं असा केला आहे कीं, रामेश्वरभट्टांनीं वाराणसी नगरीचा आश्रय केला, ती नगरी सुवर्णाचा पर्वत जो मेरु त्याच्याशीं सादृश्य पावते व तिच्यापेक्षां दुसरी कोणतीहि नगरी श्रेष्ठ नाहीं. वाटेत त्यांना दुसरा मुलगा झाला त्यांचें नांव श्रीधर. काशीस गेल्यावर त्यांना तिसरा पुत्र झाला त्यांचें नांव माधव असें होतें. प्रथम पुत्र नारायणभट्ट याचे जन्माचे वेळींच रामेश्वरभट्ट यांचें वरेंच वय झालें होतें; असें गाधिवंशानुचरितांत सांगितलेलें आहे. तेव्हां रामेश्वरभट्ट यांनीं काशी-क्षेत्रांत वास्तव्य केलें त्या वेळीं ते वयातीत असावे असें दिसतें. गाधिवंशानुचरितांत काशींत त्यांच्याजवळ शिकलेल्या प्रसिद्ध अशा शिष्यांचीं नांवें दिलेलीं आहेत. त्यांत कोंकणचे अनन्तभट्ट चित्तल (चितळे), दामोदरसरस्वती व मधुसूदनसरस्वती यांचे गुरु माधवसरस्वती महेश ठक्कर शंकरमिश्र हे प्रमुख होते. रामेश्वरभट्ट फार वृद्धपणीं कैलासवासी झाले व त्यांची स्त्री सती गेली. रामेश्वरभट्टांचे नारायणभट्ट, श्रीधर व माधव असे तीन पुत्र होते हें वर आलेच आहे. ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांच्यासारखे तीन पुत्र ह्यांनीं युक्त असा रामेश्वरभट्ट स्वतः तुरीय (परब्रह्म) रूपी शोभे, असें रामेश्वरभट्टांचा नातू व माधवपुत्र रघुनाथ यानें आपल्या 'कालतत्त्वविवेचन' या ग्रंथांत म्हटलें आहे.

नारायणभट्ट ह्यांनीं रामेश्वरभट्टांजवळच सर्व शास्त्रांचें अध्ययन केलें; असें त्यांच्या 'त्रिस्थलीसेतू'त सांगितलें आहे. मैथिल आणि गौड पंडितांशीं त्यांचीं तुमुल वाग्युद्धें होत असत. प्रसिद्ध राजा तोडरमल्ल व

४ श्रिता वाराणसी तेन नगरी नगरीयसी ।

यतोन्या नगरी हेमनगरीतिमुपेयुषी॥ त्रिस्थलीसेतु.

५ यस्याचिता ब्रह्महरीशकल्पैः स्वसूनुभिर्मिश्र तुरीयरूपः । नारायणश्रीधरमाधवाख्यै रामेश्वरः सोजनि गाधिवंशे ॥ कालतत्त्वविवेचन (इंडिया ऑफीस कॅटलॉग पान ५३१.)

नारायणभट्ट यांची मैत्री होती व त्यांनीं तोडरमळ याच्या वाढ्यांत विद्यानिवासादि गौडमैथिल पंडितांचा वायुद्रांत खरपूस समाचार घेतला; असें गाधिवंशानुचरितांत व भट्टवंशकाव्यांत वर्णन केलें आहे. नारायण भट्टांच्या विद्वत्तेमुळे दाक्षिणात्य पंडितांचें वर्चस्व वाराणसी क्षेत्रांत झालें व तें अजूनहि कायम आहे. नारायणभट्ट हे भट्टवंशातील अत्यंत प्रसिद्ध असे पुरुष होत. त्यांनीं आपल्या गाढ विद्वत्तेनें, पवित्र आचरणानें व गीर्वाणग्रंथा-साठीं केलेल्या सत्तोद्योगानें आपल्या कुठाला अत्यंत भूषविलें. हस्तलिखित ग्रंथ जमविणें व स्वतः लिहिणें व लिहवून घेणें याचा त्यांना फार नाद होता.

भरतवर्षातील सर्व पण्डित नारायणभट्टांना आपला पुरस्कर्ता समजत असत. सनातनधर्मविद्वेष व फाजील स्वधर्माभिमान यांचे भरांत मुसलमानांनीं काशी येथील विश्वेश्वराच्या मंदिराचा विध्वंस केला; त्यामुळे मयंकर दुष्काळ पडला आणि मुसलमान बादशहानें विश्वेश्वराची आराधना करून त्याला संतुष्ट करून पाऊस पाडा अशी नारायणभट्टांची विनवणी केली; व नारायणभट्टांनीं विश्वेश्वराची आराधना करून पाऊस पाडला आणि बादशहाकडून विश्वेश्वरांचें देवालय पुनः बांधण्याची परवानगी मिळविली अशी दंतकथा आहे. परंतु गाधिवंशानुचरितांत ह्या गोष्टीचा उल्लेख नाही. भट्टवंशकाव्यांत ही कथा दिलेली आहे (सर्ग ३ श्लोक ३-१२). नारायणभट्टांचा जन्म सन १५१३ त झाला व त्यांच्या विद्वत्तेची व सदाचरणाची कीर्ति होण्यासाठीं ह्या वेळीं निदान ३५-४० वर्षांचे तरी ते असले पाहिजेत. म्हणजे यावेळीं दिल्लीच्या तत्कावर सूर घराण्यातील कोणी बादशहा किंवा अकबर असला पाहिजे. मात्र इतकी गोष्ट स्पष्ट दिसते की, विश्वेश्वराच्या देवालयाचे स्थापनेशीं नारायणभट्टांचा संबंध असला पाहिजे. कारण नारायणभट्टांचा नातू नीलकंठभट्ट यांचा दैहित्र दिवाकर यानें आपल्या दानहीरावलीप्रकाश या ग्रंथांत नारायणभट्टांनीं विश्वेश्वराची स्थापना विधिपूर्वक केली असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणे

६ शास्त्रेष्वधीती पितुरेव स श्रुतीः स्मृतीः समालोच्य व देशरीतीः । नारायण-
स्तत्तनयो विमुक्ते तीर्थत्रयीसेतुमसौ विधत्ते ॥ त्रिस्थलीसेतु

७ श्रीरामेश्वरसूरिसुनुरभवन्नारायणाख्यो महान्येनाकार्यविमुक्तके सुविधिना विश्व-
ेश्वरस्थापना । दानहीरावलिप्रकाश प्रास्ताविक ४ था श्लोक (इण्डिया ऑफिस कॅटलॉग
भाग तीन पान ५४७) : काश्यां पातकिविदुतं भगवतो, विश्वेश्वरस्थाचलं लिखं भाम्य-
वशात्सुखाय जगतां संस्थापयामास यः ॥ दिनकरोद्द्योत Hultzsch's
Report III P. 106

‘दिनकरोद्घोत’ ह्या ग्रंथांत गागाभट्टांनींहि हेंच सांगितलें आहे. भट्टवंश-काव्यांतहि नारायणभट्टांनीं विश्वेश्वराचें देवालय पुनः बांधल्याचें वर्णन आहे. नारायणभट्टांची विद्वत्ता व सदाचरण ह्यांमुळें त्यांना ‘जगद्गुरु’ ही पदवी लावण्यांत येऊं लागली व मन्त्रजागरणाचे वेळां सर्व वैदिकांमध्ये त्यांचे घराण्याला अग्रपूजेचा मान मिळू लागला. हा मान अजूनहि त्या घराण्याकडे चालू आहे. नारायणभट्टांच्या वंशजांच्या ग्रंथांत शेवटीं नारायणभट्टांना ‘जगद्गुरु’ हें उपपद नेहमीं लावण्यांत येतें. नारायणभट्टांचे कनिष्ठ बन्धु माधवभट्ट यांचा पुत्र प्रभाकर यांने लिहिलेल्या ‘रसप्रदीप’ ग्रंथाचे शेवटीं माधवभट्टांना ‘जगद्गुरु’ हें विशेषण लाविलेलें आहे. कमलाकरभट्ट (नारायणभट्टांचे नातू) यांचा पुत्र अनन्तभट्ट याच्या रामकल्पद्रुम या ग्रंथाचे शेवटीं कमलाकरभट्टांनाहि जगद्गुरु ही पदवी लाविली आहे. नारायणभट्टांचे वंशजांनीं नारायणभट्टांना प्रत्यक्ष विष्णूचा अवतार असें म्हटलें आहे. कमलाकरभट्ट निर्णयसिन्धूत म्हणतात:—‘वेदाचें उद्दिष्ट जो धर्म त्याचें रक्षण करण्याकरितां नारायणभट्ट या नांवानें मनुष्यरूप धारण करणारे श्रीहरि माझे पितामह यांना वन्दन करितों.’ नारायणभट्ट हे महामीमांसक होते. त्यांचे पुत्र शंकरभट्ट यांनीं आपल्या ‘द्वैत-निर्णय’ ह्या ग्रंथांत ‘मीमांसारूपी पुष्करिणींतील कमलांचा मकरन्द चाखण्याचें केवळ ज्याचें व्रत आहे असा हंस, आपल्या यशाच्या शुभ्रत्वानें सर्व व्यापल्यामुळें जो दुसऱ्या कोणत्याहि रूपाचें भान होऊं देत नाही; बाग्देवीनें जित्वा मत्सर करण्याचें सोडून दिलें आहे अशा त्यांचे ठिकाणीं नित्य अनुरक्त असलेल्या लक्ष्मीचें सेवन करणारा व अविमुक्तकाला न सोडणारा जो भट्ट-नारायण त्याचा विजय असो’ असें वर्णन आहे.

८ उदाहरणार्थ, व्यवहारमयूखाचे शेवटीं हे शब्द आहेत ‘इति श्रीभगवन्तदेवादिष्ट—श्रीजगद्गुरुभट्टनारायणसूरिसूनुपांडितशिरोरत्नमीमांसापारावारपारिणधुरिणभट्टशङ्करसूनाभट्टनीलकण्ठकृते भगवद्भास्करे व्यवहारमयूखः समाप्तः’

९ इति श्रीमद्विन्दुवृन्दारकवन्दनीयपादारविन्दद्वन्द्वभुसुरपुरन्दर-जगद्गुरुमहामहोपाध्यायभट्टमाधवतनूज-भट्टभट्टरकभट्टप्रभाकरोक्ती रसप्रदीपे....रसप्रदीप.

१० वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् । पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाग्रयम् ॥ निर्णयसिन्धु ३ रा श्लोक.

११ मीमांसासरसीसरोजमकरन्दास्वादनैकव्रतो हंसः स्वीययशःसिताद्वयमते-रस्ता-न्यरूपाभिधः । बाग्देव्या गतमत्सरां श्रियमयं नित्यानुरक्तां भजन्तो मुञ्चन्नाविमुक्तकं विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥ द्वैतनिर्णय (प्रास्ताविक ४ था श्लोक).

नारायणभट्टांनी पार्थसारथिमिश्र यांच्या ' शास्त्रदीपिका ' (पूर्वमीमांसा सूत्रटीका) या ग्रंथाच्या कांहीं भागावर टीका लिहिली व दुसऱ्या भागावर त्यांचे पुत्र शंकरभट्ट यांनी लिहिली. नारायणभट्टांनी वृत्ताल्लोकावरील टीका विक्रमसंवत् १६०२ कार्तिक शुभा ११ (म्हणजे सन १५४६) स पुरी केली. याशिवाय अन्येष्टिपद्धति, अयननिर्णय, आतुरसंन्यासविधि, आरामोत्सर्ग-पद्धति, आह्निकविधि, काशीमरणमुक्तिविचार, कालमाधवप्याख्या, गोत्रप्रवरनिर्णय, तिथिनिर्णय, त्रिस्थलीसेतु, तुलापुरुषमहादानप्रयोग, दिव्यानुष्ठानपद्धति, प्रयोगरत्न, रुद्रपद्धति इत्यादि अनेक ग्रंथ लिहिले. यांतील बरेच ग्रंथ आजहि प्रचारांत आहेत व त्यांवरून आपली धार्मिक कृत्ये लोक सर्व भरतवर्षात करित आहेत. नारायणभट्टांचा ग्रंथरचनाकाल सन १५४० पासून सन १५७५ पर्यंत मानण्यास हरकत नाही. नारायणभट्टांच्या स्त्रीचे नांव पार्वती होते; असें त्यांचे पुत्र शङ्करभट्ट यांनी लिहिलेल्या ' सर्वधर्मप्रकाश ' ह्या ग्रंथावरून दिसते.^{१२} नारायणभट्टांच्या प्रसिद्ध शिष्यांत ब्रह्मदेसस्वती व नारायणसरस्वती हे होते.

नारायणभट्टांचे बन्धु श्रीधर यांनी सापिण्डचदीपिका किंवा सापिण्डचमी-मांसा ह्या नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. त्याचा उल्लेख व्यवहारमयूख व निर्णय-सिन्धु ह्या दोन्ही ग्रंथांत आहे.

नारायणभट्टांचे कनिष्ठ बन्धु माधवभट्ट यांनी सूर्यार्घ्यदानपद्धति हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. यांची स्तुति यांचा कनिष्ठ मुलगा प्रभाकर याच्या रस-प्रदीप ग्रंथांत आली आहे.

नारायणभट्टांना तीन पुत्र होते; रामकृष्णभट्ट, शङ्करभट्ट, गोविन्दभट्ट. नारायणभट्टांच्या प्रयोगरत्न ह्या ग्रंथांत एका ठिकाणी रामकृष्णभट्टांचा ज्येष्ठ पुत्र म्हणून निर्देश केलेला आहे. रामकृष्णभट्टहि गाढे पण्डित होते. शूद्रकमलाकरांत कमलाकरभट्टांनी यांचेविषयी असे म्हटले आहे कीं, कुमारिलभट्टांचा मार्ग हाच एक गहन सागर आहे त्यांत रामकृष्णभट्ट हे कर्णधार होते व इतरहि सर्व शास्त्रांचीं मर्म उघडून सांगण्यांत त्यांचा हातखंडा होतों. रामकृष्ण-

१२ श्रीमन्नारायणाहं गुरुमथ जननी पार्वती शंकरः श्रीमीमांसान्यायसारं शिवपुरितकृते सर्वधर्मप्रकाशम् ॥ इण्डिया ऑफिस कॅटलॉग पान ४८२.

१३ यो भाट्टन्वगहनार्णवकर्णधारः शास्त्रान्तरेषु निखिलेष्वपि मर्मभेता । योत्रः श्रमः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतो पुनास्तु तुकती बुधरामकृष्णः॥ शूद्रकमलाकर.

भट्टांचे पुत्र लक्ष्मणभट्ट यांच्या ' आचाररत्न ' ह्या ग्रंथांत ' आपल्या विवेच्या प्रखर तेजानें ज्यांनीं प्रतिपक्षी खद्योतासारखे केले ' असें रामकृष्णभट्टांचें वर्णन केलेलें आहे. रामकृष्ण भट्टांनीं जीवत्पितृकर्मनिर्णय, ज्योतिष्टोमपद्धति, विभागतत्व, मासिकश्राद्धनिर्णय, तन्त्रवार्तिकटीका इत्यादि ग्रंथ लिहिले. यांचें वयाचे ५२ वे वर्षीं निधन झालें असें गाविंशानुवृतितांत शंकरभट्टांनीं लिहिलें आहे. ह्यांची स्त्री उमा ही सती गेली. रामकृष्णभट्टांचे पुत्र कमलाकरभट्ट व लक्ष्मणभट्ट या दोघांनीं आपल्या सती गेलेल्या परमपूज्य मातेबद्दल अत्यंत हृदयस्पर्शी उद्गार काढिले आहेत. ' जिचें पदद्वय सकल-कल्याणसमुच्चयाचें कारण आहे, जी भागीरथीची जणू सखी वहीण अशी माझी माता उमा हिचें सादर स्तवन करितों,' असें कमलाकरभट्ट म्हणतात; ' उमा नांव असल्यामुळें व अग्निप्रवेश केल्यामुळें जिची पावतीशीं स्पर्शा होते अशी प्रत्यक्ष भागीरथी, निर्मलचित्त, निरुपम सती (माझी माता) तिला सदा वन्दन करितों ' असें लक्ष्मणभट्ट म्हणतात.

नारायणभट्टांचे द्वितीय पुत्र शंकरभट्ट हेहि मोठे मीमांसक होते. त्यांनीं शास्त्रदीपिका या ग्रंथावर टीका (प्रकाश नांवाची) लिहिली. शंकरभट्टांचा द्वैतनिर्णय म्हणून फार प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. या ग्रंथांत कृष्णजन्माष्टमीव्रत, नवरात्रव्रत, संनिपाताशौच वगैरे विषयांत जीं भिन्नभिन्न मतें आहेत त्यांचा विचार करून मीमांसाशास्त्राच्या आधारें निर्णय दिले आहेत. हे निर्णय दाक्षिणात्य ग्रंथकारांच्या मतावर अवलंबून राहून दिले आहेत असें शङ्करभट्टांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. या ग्रंथांत त्यांनीं स्वतःलाच ' मीमांसाद्वैत-साम्राज्यनीतिज्ञः ' असें म्हटलें आहे. ^{१६} व्यवहारमयूखांत नीलकण्ठभट्टांनीं शंकरभट्टांची (आपले वडिलांची) फार स्तुति करून त्यांना परमपुरुषाचे अवतार व भिन्न अशा मीमांसामार्गाचें (प्रभाकर व भाट्ट) एकीकरण

१४ विद्याप्रथोतनोद्ध्येतखद्योतीकृतवादिनम् । पितरं रामकृष्णख्यं वन्दे स्नेह-भरान्वितम् ॥ आचाररत्न .

१५ स्पर्धामग्निनिवेशादुमया प्राप्तामुमासमाख्यातः । दुनदीं निर्मलचित्तां मातर-मेकां सतीं सदा वन्दे ॥ आचाररत्नः सर्वकल्याणसंदोहनिदानं यत्पदद्वयम् । दुनदीर्लोदरी-मम्बामुमाख्यां नौभि सादरम् ॥ निर्णयसिन्धु व शूद्रकमलाकर .

१६ दाक्षिणात्यमते स्थित्वा धर्मद्वैतेषु निर्णयम् ।

तनुतेसौ विगायैव नावमान्यः कथंचन ॥ द्वैतनिर्णय .

करणारे असें म्हटलें आहे. पूर्वमीमांसासूत्रांत प्रस्थापित केलेल्या सिद्धान्तांचें थोडक्यांत विवरण करणारा असा ' मीमांसावाल्प्रकाश ' हा ग्रंथ शंकरभट्टांनी लिहिला आहे. सर्वधर्मप्रकाश किंवा धर्मप्रकाश असा त्यांचा आपली एक ग्रंथ आहे. निर्णयचन्द्रिका, व्रतमयूख, विधिरसायनदूषण, (अप्परयदीक्षितांच्या ' विधिरसायन ' ह्या ग्रंथाचें खंडन करणारा ग्रंथ) इत्यादि ग्रंथ त्यांनी लिहिले. हें ' गाधिवंशानुचरित ' त्यांनीच लिहिलें असून त्या ग्रंथाचे शेवटी मृत झालेल्या होतकरू अशा पुतण्यासाठीं शंकरभट्ट दुःख करीत आहेत अशा मजकुरानें त्या ग्रंथाची परिसमाप्ति झाली आहे. गाधिवंशानुचरितांत शंकरभट्टांनी स्वतःबद्दल फारशी माहिती दिलेली नाही. शंकरभट्टांच्या अनेक शिष्यांत सिद्धान्तकौमुदीचे कर्ते भट्टोजिदीक्षित हे एक होते.

नारायणभट्टांचा जन्म सन १५१३ त झाला. शंकर भट्ट हे त्यांचे द्वितीय चिरंजीव. नारायण भट्टांचे कनिष्ठ चिरंजीव गोविंदभट्ट ४८ वे वर्षी निधन पावल्याचा उल्लेख गाधिवंशानुचरितांत आहे. म्हणजे तो ग्रंथ लिहितांना शंकरभट्टांचें वय सुमारे ५५ वर्षांचें असावें. म्हणजे गाधिवंशानुचरित हा ग्रंथ सन १५९०-९५ चे सुमारास लिहिला असावा. तोडरमळाच्या टोडरानंद ह्या ग्रंथाचा उल्लेख शंकरभट्टांच्या द्वैतनिर्णयांत आहे. राजा तोडरमळ सन १५८६ मध्ये वारला. तेव्हां द्वैतनिर्णयहि त्याच सुमारास रचिला असावा.

नारायणभट्टांचे कनिष्ठ पुत्र गोविंदभट्ट यांना चार पुत्र होते व गोविंद भट्ट हे ४८ वे वर्षी निधन पावले, असें गाधिवंशानुचरितांत सांगितलेलें आहे.

नारायणभट्टांचे कनिष्ठ बन्धु माधवभट्ट यांना तीन पुत्र होते. त्यांचीं नांवें— विश्वनाथ, रघुनाथ व प्रभाकर. विश्वनाथभट्ट हे प्रभाकर व भाट्ट मत, न्यायवैशेषक, सांख्ययोग ह्यांमध्ये अत्यंत निष्णात होते, असें प्रभाकरानें आपल्या रसप्रदीप ह्या ग्रंथांत म्हटलें आहे. याच विश्वनाथाजवळ प्रभाकरानें

१७ विरोधिमार्गद्वयदर्शनार्थं द्वेधा बभूवात्र परः पुमान्यः ।

श्रीशंकरो भट्ट इहैकरूपो मीमांसकाद्वैतसुरीचकार ॥ व्यवहारमयूख.

१८ भाट्टे भट्ट इवापरः कणभुजः शास्त्रे कणादः स्वयं । साक्षदक्षपदी मतेक्षचरणे पातजले प्राजलः । ख्यातः सांख्यमते चिरं गुरुमते सिद्धान्तदीक्षागुरुज्यांस्तत्सज्जो विभाति भुवने श्रीविश्वनाथः कृती ॥ रसप्रदीप ८ वा श्लोक.

सर्व विद्यांचें अध्ययन केलें असें आपल्या रसप्रदीपांत त्यानें म्हटलें आहे. रघुनाथभट्टांनं आह्निकपद्धति व कालतत्त्वविवेचन ह्या नांवाचे ग्रंथ लिहिले. कालतत्त्वविवेचन हा ग्रंथ विक्रमसंवत् १६७७ कार्तिक वद्य ७ रविवारीं (६ नवंबर सन १६२०) पुरा झाला. माधवभट्टाचा कनिष्ठ पुत्र प्रभाकर यानें रसप्रदीप हा ग्रंथ वयाचे एकोणिसावे वर्षी संवत् १६४० (सन १५८४) मध्ये रचिला.

नारायणभट्टांचे ज्येष्ठ पुत्र रामकृष्णभट्ट यांना तीन पुत्र होते, दिनकर भट्ट उर्फ दिवाकरभट्ट, कमलाकरभट्ट व लक्ष्मणभट्ट.—दिनकरभट्ट हे महाविद्वान् होते. कमलाकरभट्टांनीं आपल्या निर्णयसिन्धूत म्हटलें आहे कीं, बिंदुमाधवाच्या पदारविर्दी ज्यानें आपला देह मिलिंदायमान केला, त्या ज्येष्ठ भ्रात्याला म्हणजे भट्ट दिवाकराला वर्द्धन करितों. लक्ष्मणभट्टांनीं आचाररत्नांत याच्याहें पुढें जाऊन त्यांची अशी स्तुति केली आहे कीं, ज्याप्रमाणें आदिवराहानें जलांत बुडालेली पृथ्वी वर काढिली; त्याप्रमाणें ज्यानें आपल्या कुलाची प्रतिष्ठा उच्चपदाला बेली, आणि गंगेप्रमाणें (पवित्र) विद्या ज्याच्यापासून प्रसृत झाली त्या ज्येष्ठ भ्रात्याची म्हणजे भट्टदिवाकराची मी स्तुति करितों. या दिनकरभट्टांनीं शास्त्रदीपिकेवर भाट्टदिनकरमीमांसा किंवा भाट्टदिनकरी, शान्तिसार, दिनकरोद्घोत किंवा भाट्टदिनकरोद्घोत हे ग्रंथ लिहिले. यापैकीं शेवटचा ग्रंथ त्यानें पुरा केला नाहीं. तो त्याचा पुत्र गंगामह्य यानें पुरा केला हें पुढें दाखविलें आहे. कमलाकरभट्ट हे अत्यंत विद्वान्, अनेकशास्त्रपारंगत होते. नारायणभट्टांचे खालोखाल भट्टवंशांत कमलाकरभट्टांची योग्यता आहे असें म्हणण्याला हरकत नाहीं. यांनीं केलेल्या बावीस ग्रंथांची यादी शान्तिरत्न या ग्रंथाच्या शेवटीं दिलेली आहे (माझी व्यवहाम्यूखाची आवृत्ति प्रस्तावना पान १२ या ठिकाणी ती यादी दिलेली आहे). त्याचप्रमाणें

१९ श्रीविश्वनाथविबुधप्रतिपन्नविद्यः श्रीमान्प्रभाकर इमं व्यतनोत्प्रबन्धम् ॥ रसप्रदीप (शेवटचे श्लोक.)

२० बिंदुमाधवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् । ज्यायांस आतरं भट्टदिवाकरमुपास्महे ॥ निर्णयसिन्धु श्लोक ६

२१ येनोद्धता स्वस्य कुलप्रतिष्ठा महावराहेण महीव तोयात् । गजेन विद्याभितसार यस्माद् दिवाकर नौमि तमप्रजाग्रथम् ॥ आचाररत्न ६ वा श्लोक.

‘विवादताण्डव’ या नांवाच्या त्यांच्या ग्रंथांतहि बावीस ग्रंथ लिहिल्याचा उल्लेख आहे. त्यांचे ग्रंथ सर्व शास्त्रांत आहेत. म्हणजे तर्क, योग, व्याकरण, न्याय, प्राभाकर व भाट्टमत, वेदान्त, श्रौत, साहित्य व धर्मशास्त्र या सर्वांत त्यांची गति अप्रतिहत होती. त्यांनी आपल्या अनंत नांवाच्या मुलासाठी काव्यप्रकाशावर व्याख्या लिहिली. कमलाकरभट्टांचे प्रमुख ग्रंथ म्हणजे निर्णयसिन्धु, शूद्र-कमलाकर, विवादताण्डव, काव्यप्रकाशव्याख्या, गोत्रप्रवरदर्पण, शान्तिरत्न हे होत. कमलाकरभट्टांचा निर्णयसिन्धु हा ग्रंथ विक्रम संवत् १६६८ (सन १६१२) मध्ये झाला. हा त्यांच्या पहिल्या ग्रंथांपैकी असल्यामुळे कमलाकर भट्टांचा ग्रंथरचनाकाल १६१० पासून १६४० मानण्यास हरकत नाही. कमलाकरभट्टांचे धाकटे बंधु लक्ष्मणभट्ट यांनी कमलाकरभट्टांजवळच अध्ययन केले व आचाररत्न, गोत्रप्रवररत्न वगैरे निबन्ध लिहिले.

नारायणभट्टांचे द्वितीय पुत्र शङ्करभट्ट यांना रङ्गनाथ, दामोदर, नृसिंह व नीलकण्ठ असे चार पुत्र होते असे दिसते. रावसाहेब मंडलिक यांनी आपल्या व्यवहारमयूखाचे प्रारंभी जो वंशवृक्ष दिला आहे त्यांत शङ्कर-भट्टांचे नीलकण्ठ व दामोदर असे दोन पुत्र दाखविले आहेत. भट्टवंशका-व्यांतहि शंकरभट्टांच्या ह्या दोनच पुत्रांची नावे आहेत. परंतु हे बरोबर नाही. व्यवहारतत्त्व म्हणून नीलकण्ठभट्टांचा एक ग्रंथ व्यवहारमयूखाच्या माझ्या आवृत्तींत शेवटी पुरवणींत दिला आहे. त्याचे शेवटचे वाक्यावरून शङ्करभट्टांना रङ्गनाथ किंवा रगडभट्ट, दामोदर, नृसिंह आणि नीलकण्ठभट्ट असे चार पुत्र होते असे दिसते. सन १८८० त काशी येथे छापलेल्या नीतिमयू-खाचे अंतीहि ही चार नावे असून नीलकण्ठभट्ट हे सर्वांत धाकटे बंधु, असे म्हटले आहे. द्वैतनिर्णयांत शङ्करभट्टांनी म्हटले आहे की, माझे पुत्र दामोदर भट्ट यांनी द्वैतनिर्णयपरिशिष्ट लिहिले आहे. व्यवहारतत्त्वांत नीलकण्ठभट्टांनी माझे ज्येष्ठ बंधु दामोदरभट्ट यांनी कलिवर्ज्यनिर्णय नांवाचा ग्रंथ केला आहे

२२ तर्क दुस्तर्कमेधः फणिपतिभणितिः पाणिनीये प्रपञ्चे । न्याये प्रायः प्रगल्भः प्रकटितपटिमा भाश्चास्त्रप्रघटे । प्राभः प्राभाकरीये पथि प्रथितदुरुद्धान्तवेदान्तासिन्धुः । श्रौते साहित्यकाव्ये प्रचुरतरगतिर्धर्मशास्त्रेषु यश्च ॥ काव्यप्रकाशव्याख्या.

२३ अथीत्य लक्ष्मणाख्येन कमलाकरसोदरात् ॥ आचाररत्नं सुविधा यथामति वितन्यते ॥ आचाररत्न ७ श्लोक.

असे सांगितले आहे. गाधिवंशानुचरितांत शङ्करभट्टांनीं दामोदर, नृसिंह व नीलकण्ठ अशीं तीनच नावे आपल्या पुत्रांचीं दिलीं आहेत. वरील थोड्या परस्परविरोधी गोष्टींमुळे शंकरभट्टांना रंगनाथ नांवाचा ज्येष्ठ पुत्र होता कीं काय असा संशय येतो. कदाचित् रंगनाथ नांवाचा मुलगा असून तो अल्प-वयांत निधन पावला असण्याचा संभव आहे व म्हणून शंकरभट्टांनीं आपल्या वृद्धपर्णी लिहिलेल्या गाधिवंशानुचरितांत त्याचा उल्लेख केला नाही. नील-कण्ठभट्टांनीं भगवंतभास्कर म्हणून धर्मशास्त्रावर प्रचण्ड ग्रंथ लिहिला. त्याचे बारा मयूख आहेत ते संस्कार, आचार, काल अथवा समय, श्राद्ध, नीति, व्यवहार, दान, उत्सर्ग, प्रतिष्ठा, प्रायश्चित्त, शुद्धि, शान्ति. नीलकण्ठभट्ट हे कमलाकरभट्टांचे चुलतबन्धु त्यांच्या सारखेच गाढे विद्वान् होते. व ब्रिटिश कोर्टांत दायभागाचे बाबतींत गुजराथ, मुंबई, उत्तर कोंकण वगैरे प्रांतांत त्यांचे ग्रंथाला मिताक्षोपेक्षांहि जास्त प्रामाण्य मिळाल्यामुळे त्यांची फार प्रसिद्धी झाली आहे. त्यांचेबद्दल विशेष माहिती व्यवहारमयूखाचे प्रस्तावनेंत मी दिली आहे. कमलाकरभट्टांचे पुत्र अनन्तभट्ट रामकल्पदुम या ग्रंथाचे कर्ते; दामोदरभट्ट यांचे पुत्र सिद्धेश्वरभट्ट संस्कारमयूख या ग्रंथाचे कर्ते; नीलकण्ठभट्टांचे पुत्र शङ्करभट्ट कुण्डभास्कर, व्रतार्क वगैरे ग्रंथांचे कर्ते व भानुभट्ट द्वैतनिर्णयासिद्धान्तसंग्रह, होमनिर्णय वगैरे ग्रंथांचे कर्ते आणि त्यांचे वंशज व इतर भट्ट घराण्यांतील पुरुष यांचे स्थलाभावांमुळे वर्णन करित नाहीं.

रामकृष्णभट्टांचे पुत्र दिनकर उर्फ दिवाकर यांना विश्वेश्वरभट्ट नांवाचा पुत्र झाला. यालाच 'गागाभट्ट' म्हणतात. गागाभट्टांनींच दिनकरोद्घोतांत सांगितले आहे कीं, वडिलांनींच माझे नांव लाढानें गागाभट्ट असे ठेविलें. ^{२४} गागाभट्टांनीं अनेक शास्त्रांवर ग्रंथ रचिले. पण मुख्य भर मीमांसा व धर्मशास्त्र यांवर आहे. मीमांसाकुसुमाञ्जलि या नांवाचा (पूर्वमीमांसेची वृत्ति) त्यांनीं ग्रंथ लिहिला आहे. याचा उल्लेख भाट्टचिन्तामणींत त्यांनीं केला आहे.

२४ मीमांसावर्णवर्णधारविबुधः श्रीभट्टनारायणरतद्वंशस्य करीरतां भजति या विश्वेश्वराख्यः कृती । गागाभट्ट इति प्रथां दिनकरात् प्राप्तः पितुर्लालनान् तेनाचार निबन्धनो दिनकरोद्घोतोद्भूता पूर्यते ॥ बिकानेर हस्तलिखिताचा कॅटलोग पान ३८६ (पूर्वकाण्ड) व पान ४४५ (राज्याभिषेकपद्धति). येथे वंशशब्दाचे दोन अर्थ आहेत.

२५ इदं गुरुमते तु मास्त्रिहितसूत्रवृत्तौ मया विचार्य कुसुमाञ्जलौ बहु च दूषितं भूषितम् । अपेक्षितमथाप्युपेक्षितमिदं कठोरस्वतः शिष्टप्रतिविबोधनार्थकृतभाट्टचिन्तामणौ ॥ भाट्टचिन्तामणि पान ८८ (बौध्वाम्बा स्रीरीज.)

गागाभट्टांनी पूर्वमीमांसेवरच भाट्टचिन्तामणि हा ग्रंथ लिहिला आहे. यांत प्रत्येक सूत्राचा अर्थ न सांगतां पूर्वमीमांसेंतील प्रमुख प्रमुख सिद्धान्त (म्हणजे ज्ञानप्रामाण्यविचार, प्रत्यक्षादि प्रमाणविचार, ईश्वरवाद, शक्तिवाद, सृष्टि-प्रलयविचार, विधितद्वेदप्रकारनिरूपण, धात्वर्थवाद, नर्जरथवाद इत्यादि, येऊन त्यांचा उद्घापोह केलेला आहे. गागाभट्टांनी चंद्रालोक या अलंकार शास्त्रग्रंथावर राकागम अथवा सुधा या नांवाची टीका लिहिली. गागाभट्टांचा फार मोठा असा ग्रंथ म्हणजे दिनकरोद्घोत हा होय. हा धर्मशास्त्रावर आहे. याचा सुरवात गागाभट्टांचे वडील दिनकरभट्ट यांनी केली. याचे आचार, आशौच, काळ, पान, पूर्त किंवा इष्टापूर्त, प्रतिष्ठा, प्रायश्चित्त, वर्षकृत्य, व्यवहार, व्रत, शुद्ध, श्राद्ध आणि संस्कार इतके भाग आहेत. बहुतेक सर्वांचे शेवटी गागाभट्टांनी पूर्ण (परिपूरित) केल्याचा उल्लेख आहे. इष्टापूर्तदिन-करोद्घोतांत त्यांनी स्पष्टच म्हटलें आहे कीं, सुगम असल्यामुळें दिनकरभट्टांनी या विषयाची उपेक्षा केली होती; पण मी 'पूर्त' या विषयावर लिहून पूर्तर्त करितों. दिनकरोद्घोत रचिण्याचें काम फार वर्षे चाललें असलें पाहिजे. इण्डिया ऑफिस कॅटलॉगमधील (पान ५०४ नंबर १६०६) व्रतोद्घोत या हस्तालिखितावर संवत् १७०९ (सन १६५२-५३) हें वर्ष आहे. तसेंच बौधायनसूत्राप्रमाणें निरूद्ध पशुबन्धप्रयोग, व पिण्डपितृयज्ञप्रयोग हे दोन ग्रंथ त्यांनी लिहिले. याशिवाय गागाभट्टांचा प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे कायस्थधर्मदीप (अथवा-प्रदीप) हा होय. हा मुंबईत १८७३ साली छापला आहे. या ग्रंथाचें वर्णन इण्डिया आफ्फिस कॅटलॉग पान ५२५ येथें केलेलें आहे. हा ग्रंथ शिवाजीला राज्याभिषेक केल्यावर लिहिलेला आहे. यांत अवंगजेब, राजगिरि (रायगड), जीजा, बालाजी कायस्थ (महाराजांचे प्रधान असा निर्देश केलेला आहे) यांचे उल्लेख असून कायस्थांचे संस्कार वगैरे गोष्टींचें वर्णन केलेलें आहे. शिवाजी महाराजांच्या वंशाला शिशुङ्गवंश म्हटलें आहे. हा ग्रंथ शिवाजी महाराजांना अभिषेक शके १५९६ ज्येष्ठ शु॥ १३ (६ जून १६७४) साला त्यानंतर लागलाच लिहिलेला आहे. सुज्ञानदुर्गोदय म्हणून गर्भाधानादि सोळा

२६ नत्वा दिनकर तातं सौगम्यात्तदुपेक्षितः । पूर्तं दिनकरोद्घोतस्तत्सुतेन प्रपूर्यते ॥

संस्कारांवर गागामह्मदानीं ग्रंथ लिहिला आहे (राजेन्द्रलाल मित्र यांचा विका-
नेर कॅटलाग पान ४७५). कुमारिमह्मदानीं पूर्वमीमांसा सूत्राच्या पहिल्या
अध्यायाच्या पहिल्या पादावर श्लोकरूपाने श्लोकवार्तिक लिहिले त्याच धर्तीवर
गागामह्मदानीं पूर्वमीमांसेच्या बारा अध्यायांवर (एकपाद वजा करून) शिवा-
कोदय या नांवाचा शिवछत्रपतींच्या आज्ञेने ग्रंथ लिहिला. शिवछत्रपतींच्या
यशाचा जणू काही तो ग्रंथ स्तम्भच आहे व तिन्ही लोक ह्या यशोध्वजाच्या
शुभ्रत्वाने श्वेत होऊन गेले असें यांत प्रारंभी वर्णन आहे.^{१७} श्लोकवार्तिक हा
ग्रंथ अपूर्ण राहिल्यामुळे शिवछत्रपतींनी तो गागामह्मदकडून पुरा करून
घेतला. शिव छत्रपतींच्या आज्ञेला मान देऊन हा ग्रंथ लिहून प्रतिस्पर्ध्यांच्या
कीर्तीवर वरचढपणा करण्यांत चतुर्थाश्रमाच्या (संन्यासाच्या) धर्माचा भंग
केल्याचा दोष घडला तो विद्वानांच्या कष्टमार्गी (हा ग्रंथ) गेल्यामुळे
(म्हणजे या ग्रंथाचे परिशीलन विद्वानांनीं केल्यामुळे) गुणरूपाने परिणत
होवो, (कारण) दूषित झालेला प्रवाह सागरांत मिसळला म्हणजे तो पाव-
नच होतो, असें ह्या ग्रंथाचे शेवटीं म्हटले आहे.^{१८} यावरून गागामह्मदानीं संन्यास
घेतला होता व संन्यास घेतल्यावर शिवाकोदय हा ग्रंथ लिहिला असें दिसते.^{१९}

आतां शिवछत्रपतींच्या राज्याभिषेकार्शी गागामह्मदचा संबंध कसा आला
तें थोडक्यांत पाहूं. महदवंश काव्यांत स्वामी रामदासांच्या आज्ञेने शिवरायांनीं
गागामह्मदनां आणविले, असें वर्णन (सर्ग ५ श्लोक ७-८) आहे. परंतु या
पुस्तकांत ह्या मजकुरावर जी टीप दिली आहे त्यावरून अन्ताजी रामचंद्र
हरडीकर यांनीं केलेल्या शिवविजय ग्रंथावरून हा इतिहास घेतलेला आहे

२७ श्रीमद्भोक्तव्यमूर्धन्यमणिश्रीशशाहात्मजछत्राधीशशिवक्षितोशयशस्तःस्तंभो-
निष्ठातोऽपरः । गागामह्मदानीं विष्णाधिधरणि ग्रन्थः शिवाकोदयो येनावदयसोध्वजेन सक-
लैवाश्वेति लोकत्रयी ॥ शिवाकोदय (अल्वार कॅटलॉग पान ३७) दुसरा श्लोक.

२८ दुःखं सतां तदसमासिद्धं शिवेन छत्राधिपेन सुविचिन्त्य समापितः सः ॥
तस्यानुरोधादिह वादिधर्माधिक्ये चतुर्थाश्रमभङ्गदोषः । गुणोस्तु विद्वत्कविकण्ठमातो
दुष्टोपि पुण्योविधगत (तः ?) प्रवाहः ॥

२९ वरील श्लोकाचा दुसरा एक अर्थ करिता येईल. तो असा कीं, ह्या ग्रंथांत
पूर्वमीमांसासिद्धान्ताचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादिल्यामुळे चतुर्थाश्रम म्हणजे संन्यास याचा
भङ्ग केल्याचा (म्हणजे तो आश्रम त्याउपेय किंवा गहा आहे असें प्रतिपादन केल्याचा)
दोष घडतो. परंतु हा अर्थ ओढून ताणून आणःचा लागतो व तो बाकीच्या दोन चर-
णाशी चांगलासा जुळत नाही.

असे स्पष्ट दिसते, म्हणून प्रत्यंतर पुराव्याशिवाय त्याला विशेष महत्व नाही. निरनिराळ्या बखरीत या संबंधाने जी माहिती आहे तिच्या तपशिलांत फरक आहे. कृष्णाजी अनंत समासद यांचे बखरीत (रावसाहेब साने यांनी सन १८८९ त छापलेली) राज्याभिषेकाबद्दल दोन पाने मजकूर आहे (पान ६४-६६) त्यांतील महत्त्वाचा भाग खाली उतरून देतला आहे. ^{३०} त्यावरून गागाभट्ट स्वतःच राजांचे भेटीस आले व त्यांनी राजांचे मनांत प्राचीनपद्धतीनें अभिषेक करवून घेण्याचें भरविलें आणि गागाभट्ट यांनीं राजे शिसोदे वंशां-
तील आहेत असा शोध लावून त्यांचा व्रतबंध केला आणि मग वैदिक पद्धतीनें राज्याभिषेक केला. समासदांच्या बखरीच्या मागून शके १७४० त लिहिलेल्या श्रीशिवदिग्विजयांत (बडोदें शके १८१७) राज्याभिषेकाचें वर्णन विस्तारानें दिलें आहे (पान ४१०-४३१). या ग्रंथांत राज्याभिषेक करून घेण्याचें कारण निराळें दिलें आहे. शिकें, मोहिते, महा-
डिक वगैरे प्राचीन सरदारी घराण्यांतील पुरुषांस शिवाजी राजे यांचेपुढें सेवक किंवा कमीपणाचे नात्यानें वागण्यांत वैषम्य वाटूं लागल्यावरून राजांनीं बाळाजी आवजीस उपाय विचारितां त्यानें सांगितलें कीं, जो छत्रसिंहासना-

३० पुढें वेदमूर्ति राजश्री गागाभट्ट म्हणून वाराणशीहून राजियाची कीर्ति ऐकून दर्शनास आले. भट गोसावी, थोर पंडित, चार वेद, सहा शास्त्रें योगान्यास संपन्न, उद्योतिषी, मान्त्रिक, सर्वत्रियेनें निपुण, कलयुगीचा ब्रह्मदेव, असे पंडित, त्यांस राजे व कारकून सामोरे जाऊन भेट घेऊन सन्मानें आणिले. त्यांची पूजा नाना प्रकारें रत्नखचित अलेकार पालखी, घोडे, हत्ती घेऊन द्रव्यहि उदंड देऊन पुजिले. गागाभट्ट बहुत संतुष्ट झाले. भटगोसावी यांचे मते मुसलमान बादशहा तत्कां बसवून, छत्र धरून, पातशाही करितात आणि शिवाजीराजे यांनाहि चार पातशाही दबाविण्या आणि पाऊणलाख घोडा लष्कर गडकोट असें असतां त्यांस तत्त नाही, याकरितां मच्छाठा राजा छत्रपति व्हावा असें चिंतात आणिले; आणि (हे) राजियासहि मानिले. अवघे मातबर लोक बोलावून आणून विचार कारितां सर्वांचे मनास आले. तेव्हां भट गोसावी म्हणूं लागले कीं, तत्कां बसावें. तेव्हां राजियाचा वंशाचा शोध करितां राजे शुद्ध क्षत्री शिसोदे उत्तरेहून दक्षिणस एक घराणें आले तेंच राजियाचें घराणें असें शोधिले. उत्तरेचे क्षत्रियांचे व्रतबंध होतात त्याप्रमाणें व्रतबंध करावा हा विचार आधीं करून भट गोसावी यांनीं राजियाचा क्षेत्री व्रतबंध केला. शुद्ध क्षत्रिय आधीं केला. अपार द्रव्य धर्म केला × × × पुढें तत्कारूढ व्हावें. तत्त सुवर्णाचें वस्त्र सणाचें सिद्ध कराविले. × × जडित सिंहासन सिद्ध केलें. रायरीचें नांव रायगड म्हणून ठेविले × × वस्त्र महानदियांचीं उदकें व थोर थोर नदियांचीं उदकें व समुद्रांचीं उदकें, तीर्थक्षेत्र नामांकित तेथील तीर्थोदकें आणिली. सुवर्णाचे कलश व तांबे केले. आठ कलश व

बीश राजा असतो त्यास ईश्वरसदृश लोक मानितात. बाळाजी आवजीनेच सांगितलें कीं, 'काशीस गागामड महासमर्थ ब्राह्मण आहेत त्यांचे आज्ञेनें जें करणें तें केलें असतां राजमान्य निर्बाध होतें. त्याजकडे कोणी पाठवून तेथून शास्त्रार्थ आणवून त्यांचे हातून हा विधि केला असतां उत्तम.' पुढें काशीस बाळाजी आवजीनें रामचंद्र बावास पाठविलें व त्यानें गागामड्ठां-जवळ बोलणें केलें. गागामड्ठांचें म्हणणें पडलें कीं 'काहीं क्षत्रियान्वय असला पाहिजे तेव्हां राज्याभिषेकास अधिकार.' बाळाजी आवजीनें लिहिलें कीं, राजांचा उदेपुराशीं संबंध आहे. पुष्कळ पत्रव्यवहार होऊन गागामड्ठ समक्ष असल्याशिवाय अखेर निर्णय होणार नाही असें ठरलें. म्हणून गागामड्ठांस दुसऱ्या व्हावीस ब्राह्मण, पंडित शिष्टांसह शके १५९५ त साताऱ्यास आणण्यांत आलें. त्यांना आणावयास भालचंद्रभट्ट पुरोहित व सोमनाथभट्ट कात्रे गेले होते. गागामड्ठांची भेट राजांनीं हि घेतली. गागामड्ठांनीं वतबंध करावा असें ठरविलें व रायगड ही राजधानी करण्याचें ठरवून, योग्य राज-वाढा व इतर इमारती, सिंहासन कसें असावे वगैरे ठरवून त्याप्रमाणें घडवून

आठ तांबे यांनीं अष्ट प्रधानांनीं राज्यास अभिषेक करावा, असा निश्चय करून सुदिन पाहून सुहूर्त पाहिला. बालिवाहन शके १५९९ जेष्ठमासी शुद्ध १३स सुहूर्त पाहिला. ते दिवशीं राज्यांनीं मंगलस्नानें करून श्रीमहादेव व श्री भवानी कुल-स्वामी उपाध्ये प्रभाकर भट्टाचे पुत्र बालंभट्ट कुलगुरु व भट्ट गोसावी वरकड श्रेष्ठ भट्ट व सत्पुरुष अनुष्ठित यांची सर्वांची पूजा यथाविधि अलंकार वस्त्रें देऊन सर्वांस नमन करून अभिषेकास सुवर्ण चौकावर बसले. अष्टप्रधान व थोर थोर ब्राह्मणांनीं स्वळोस्वळांची उदकें करून सुवर्णकलशपात्रीं अभिषेक केला. दिव्य वस्त्रें दिव्य अलं-कार घेऊन सर्व पूज्य मंडळीस नमस्कार करून सिंहासनावर बसले. + + + पूर्वी कृतयुगीं त्रेतायुगीं द्वापारीं कलयुगाचे ठायीं पुण्यश्लोक राजे सिंहासनीं बसले. त्या पद्धतीप्रमाणें सर्वाहि साहित्य सिद्ध केलें. अष्टखांबी अष्टप्रधान उभे राहिले. त्यांची नांवें. वितपशील. × × × छत्र जडावाचें मोतीलग क्षालरीचें करून मस्तकावर धरिलें. छत्रपति असें नांव चालविलें. कागदी पत्रीं स्वस्ति श्रीशक, सिंहासनावर बसले या दिवसापासून नियत चालविला. पन्नास सहस्र ब्राह्मण वैदिक मिळाले. या वेगळे तपोनिधि व सत्पुरुष, संन्यासी, अतिथि, मानभाव, जटाधारी, जोगी कथम नाना जाती मिळाले. तितक्यांचार चार मास मिष्टान्न उनफे चालविलें. × × गागामड्ठ मुख्य अर्घ्यव्यु त्यांस अपरिमित द्रव्य दिलें. संपूर्ण खर्चाची संख्या एक कोड बेताळीस लक्ष होन झाले. × × × येणेंप्रमाणें राजे सिंहासनारूढ झाले. या युगीं सर्व पृथ्वीवर मल्लेच्छ बादशाह, मन्हाटा पातशाह येवढा छत्रपति झाला. ही गोष्ट कांहीं सामान्य झाली नाही.

आणिलें. शके १५९६ ज्येष्ठ शुभा ५ स गुरुवारी राजांचा व्रतबंध झाला. त्या वेळीं रामदासस्वामीहि हजार होते. गागाभट्टजी रामदासस्वामींच्या चरणीं मस्तक ठेऊन अनन्यभावे शरण आले. पुढें राज्याभिषेक शके १५९६ ज्येष्ठ शुद्ध १५ (? १३) गुरुवारी झाला. गागाभट्टजी दोनतीन संवत्सर महाराजांकडे होते, असें पान ४४६ वर म्हटलें आहे. 'भटर्जांचा काशीस जाण्याचा' मनादय दोनतीन संवत्सर राहिलों, आतां निरोप दिला पाहिजे व मंडळीचीहि विदागी झाली पाहिजे.' शिवछत्रपतींनीं गागाभट्टजींस 'तीन लक्ष होन दक्षणा वगैरे खर्चास दिले.'

चित्रगुप्तविरचित शिवाजीमहाराजांची बखर आहे. तींत (काव्येतिहाससंग्रह प्रत) गागाभट्ट व शिवराज्याभिषेक प्रकरण बऱ्याच विस्तारानें दिलेलें आहे (पान ९५ ते १०८). यांतहि राजांची कीर्ति ऐकून गागाभट्ट राजांचे भेटीस आले असें लिहिलें आहे. ही बखर कृष्णाजी अनंत सभासद् यांनीं लिहिलेल्या बखरीचा 'भावगर्भ चित्तांत संपूर्ण मनन' करून लिहिली असल्यामुळें दोन्ही बखरींत महत्त्वाच्या गोष्टींत एकवाक्यता असणें साहजिक आहे. गागाभट्टांची राजांनीं उत्तम बडदास्त ठेविली व षोडशगुणी तांबूल तबकीं भरून सन्मुख ठेऊन दक्षणा होन पातशाही नाणें सुमारें एक लक्ष दिव्हलें.' गागाभट्टांनीं राजास म्हटलें:—'संपूर्ण पृथ्वी यवनमय होऊन सिंहासनारूढ यवन जहाले. ××× सार्वभौमत्व अगदीं यवन करूं लागले. ××× तुम्ही पराक्रमें दक्षिणेंतील चारी पातशहा प्रतापें जिंकिलें. ××× अन्य तुमचे पराक्रमाची. ××× यास्तव तुम्हांस तत्कारूढ करावें, संपूर्ण अधिपाधिप तुम्हांस या जगां छत्रपति म्हणवून तुमचें राज्य व्हावें ही इच्छा मनापासून उत्कण्ठित जहाली आहे. तुम्ही सिंहासनाधीश्वर जहालियाविना जगां भूषण प्रताप नाहीं. एतद्विषयीं ईषी संपूर्ण ब्राह्मणवृन्दास लागली आहे.' यावरून गागाभट्टजींनींच राजांना सिंहासनाधीश्वर होण्यास सुचविलें असें सभासद्बखरीप्रमाणें चित्रगुप्तबखरहि सांगते. शिवाजी महाराजांनीं अनेक हेतु मनांत धरून आपल्याला प्राचीन पद्धतीप्रमाणें अभिषेक करून घेतला असला पाहिजे. बखरकार आपआपल्या समजुतीप्रमाणें कोणी एक, तर कोणी दुसरा, याप्रमाणें एकेका हेतूवर भर देतात, असें म्हणावयाला हरकत नाहीं. गागाभट्ट आपण होऊन राजांस भेटावयास आले किंवा राजांचे मनांत अभिषेकाची कल्पना घोकूं लागतांच त्यांनीं त्या काळच्या

काशीतील पंडित घराण्यांत अग्रगण्य, परममीमांसक व धर्मशास्त्रज्ञ असे गागामह्म यांना बोलाविलें, हें निश्चयात्मक ठरविणें आतां बहुतेक अशक्य आहे. पण संभव असा दिसतो कीं, राजांनीं च त्यांचेकडे माणसें पाठवून त्यांना आमंत्रण दिलें असावें. समासदी बखरीप्रमाणें चित्रगुप्त बखरींतहि, महाराजमूळ चितोडकर राण्याचे वंशांतील असा शोध लागणें, राजांना 'गोप्रसव करून वतबंध-युक्त शुद्ध क्षत्री आर्घों करणें', सुवर्णांचें सिंहासन गागामह्मजींच्या आज्ञेनुसार तयार करणें, वगैरे गोष्टी (मात्र ज्यास्त विस्तारानें व वाणमंडाचे भाषेप्रमाणें झोलदार रीतीनें) वर्णिलेल्या आहेत. महाराजांस राज्याभिषेक 'चंद्रगुरु योगिणी यथास्थित विलोकून घवाड वोहरा (होरा ?) अमृतसिद्धियोग ज्येष्ठ मास शुद्ध त्रयोदशी मंदवासर आनन्दनाम संवत्सरीं परम सुमुहूर्ती' झाला. समासद बखरींत दिवस दिला नाहीं. शिवदिग्विजयांत पौर्णिमा व गुरुवार दिला आहे. पण तेथें काहीं तरी चूक आहे. चित्रगुप्त बखरींत त्रयोदशी व शनिवार दिलेला आहे.

चित्रगुप्तप्रतीत महाराजांनीं नवीन शिवशक राज्याभिषेकदिनापासून प्रकट केला असें सांगितलें आहे. आणि गागामह्मानीं 'पूर्वराजपद्धतीप्रमाणें समस्त ब्राह्मणांचे संमतें निर्णयार्थ करून' राजपत्रें लिहावयाची पद्धत वाळून दिली असें सांगितलें आहे.

राज्याभिषेक शक १३७ मध्ये लिहिलेली चिटणीसकृत शिवछत्र-पतींची बखर ही तुलनेनें बरीच अर्वाचीन असल्यामुळें प्रत्यंतर पुराव्याखेरीज विशेष विश्वासार्ह नाहीं. यांत (१८९४ ची आवृत्ति) पान १५७-१६७ येथें राज्याभिषेकाची हकीकत आहे. शिवाजी महाराजांत स्वतःसच आपण महाराणा सजणसिंह यांचे वंशांतील असून आपण सिंहासनाधीश्वर व्हावें असें वाटूं लागलें, म्हणून त्यांनीं श्रीची प्रार्थना केली व श्रींनीं स्वप्नांत दृष्टान्त दिला, मग मातुश्रींची व रामदास स्वामींची अनुज्ञा घेतली. बाळाजी आवजी चिटणीस यांणीं विज्ञप्ति केली कीं, पंडितधुरीण गागामह्म अनायासें पैठण येथें महाराजांची कीर्ति ऐकून आले आहेत. त्यांस व पैठणचे पंडितांस आणून त्यांचे विचारें सिद्धता करावी. शिवाजी महाराज हे 'उदेपूरच्या राणाजीचे' 'घराणेंतील वंश सिसोदे कुळपरंपरा पुरुष पिढ्या लावून या प्रांतीं हिंदुस्थानांतून आले' असा

शोध, ज्येष्ठ शुद्ध पंचमीस व्रतबंध, ज्येष्ठ शुभा १३ गुरुवारी राज्याभिषेक, इत्यादि वर्णन दुसऱ्या जुन्या बखरींप्रमाणेंच या बखरींत आहे.

संवत् १८८६ (सन १८३०) मध्यें बडोदें येथें लिहिलेल्या 'शिवाजीप्रताप' (बडोदें प्रत शके १८१७) पान १३५-१३८ येथें राज्याभिषेकाची त्रोटक हकीकत आहे. यांत गागाभट्ट यांस आणण्याकरितां चांदसेनीय कायस्थ प्रभूचे कुलाचार्य टकले यांस पाठविलें असें म्हटलें आहे. शिवदिग्विजयांत मालचंद्रभट्ट पुरोहित व सोमनाथभट्ट कात्रे यांस पाठविलें, असें आहे. मल्हार रामराव चिटणीसकृत बखरींत केशव पंडित मालचंद्र भट्ट पुरोहित (वाळाजी आवजीचें गुरुस्थान) व सोमनाथ कात्रे यांस पाठविलें असें म्हटलें आहे. यांत महाराजांचा व्रतबंध एकुणपन्नासावे वर्षीं झाला असें सांगितलें आहे. मल्हार रामराव चिटणीसकृत बखरींत व्रतबंधाचे वेळीं वय ४६ वर्षांचें आहे असें असून शिवदिग्विजयांत 'सहचाळीस सत्तेचाळीस वर्षींनीं मुलें झालीं असतां गायत्रीमंत्रोपदेश प्रायश्चित्तपूर्वक केला' असा उल्लेख आहे.

'प्रभात' मासिक वर्ष २ यांत शिवछत्रपतींची बखर छापली आहे. त्यांत कलम ८६ (पान ३९) येथें असें वाक्य आहे, 'त्याउपर वेदमूर्ती गागाभट्ट वाराणसीकर येऊन रायेगडीं राजे स्वामीस मुंजीबन्धन पट्टाभिमिशेक सिंहासनारूढ जाले. छत्रपती जाले शके १५९६ अनंदनाम संवहरे चैत्र सुष प्रतिपदा सुक्रवार.' यांत दिलेली राज्याभिषेकाची मिति वरील कोणत्याच मितिशीं जमत नाहीं व ती चूक असली पाहिजे. शिवचरित्रसाहित्य (खंड १ पान ७४) या ग्रंथांत फायरचें पत्र सुरतेहून १५-१-१६७५ ला पाठविलें छापलें आहे. त्यावरूनहि राज्याभिषेक ६ जून १६७४ ला झाला असें दिसतें.

गागाभट्टांनीं महाराजांचा व्रतबंध करून राज्याभिषेक घडवून आणिला याचें वैषम्य पुष्कळांस वाटलें असवें. ही गोष्ट अमृतपूर्व झाली, गागाभट्टांचा जिंकडे तिकडे बोलबोला झाला, त्यांना फार मोठी दक्षिणा मिळाली; यामुळे कित्येकांना असूया उत्पन्न झाली व कित्येकांना राजांचा झालेला व्रतबंध व अभिषेकहि पसंत नव्हता. हें दाखविणारीं प्रमाणें कांहीं मिळतात. त्याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करितों.

‘शिवराज्याभिषेककल्पतरु’ या ग्रंथाची एक प्रत बंगाल एशियाटिक सोसैटीच्या संग्रहालयांत आहे. तिचें संपादन रा. दत्तोपंत आपटे व रा. का. ना. दीक्षि एम्. ए. ह्यांनीं केलें आहे. [भा. इ. सं. म. त्रै. व १० पहा.] त्यावरून मिळणारी माहिती थोडक्यांत देत आहें. या ग्रंथांत २३६ श्लोक व ८ शाखा आहेत. हा ग्रंथ बरवे आडनांवाच्या (बरवोपनामक) नारायणभट्ट सूरि नांवाच्या पुरुषाचा पुत्र गोविंद याच्या मुखपैशांत राहणारा अनिरुद्धसरस्वती यानें केला, असें शाखा १, ६, ७ व ८ यांचे शेवटीं सांगितलें आहे. राहरीपर्वताहून तीर्थें करीत जाणाऱ्या निश्चलपुरीला हा गोविंद कुडाळेश्वर-संनिध भेटला; त्यांचा झालेला संवाद वर्णिलेला आहे. हा राजाराममहाराजांचे कारकीर्दीत लिहिला असावा असें वाटतें. कारण यांत शेवटीं शिवाजीमहाराजांचा पुत्र रामराजा यवनांना जिंकून सार्वभौम होईल व शिववंशांत राज्यलक्ष्मी तीनशें वर्षे राहील असें भविष्य केलेलें आहे.^{३२} निश्चलपुरी रायगडावरून समुद्रतीर्षी दमोळिनगर (हल्लीचें दामोळ), येथें आला. तेथून पंचनद (हल्लीं पंचनदी गांव दामोळहून सहा मैल उत्तरेस), तेथून भार्गव क्षेत्र (हल्लीचें परशुराम किंवा पेढें चिपळूणाजवळ), मग संगमेश्वर, तेथून निर्वरक ग्राम (हल्लीचे नेवरे) व तेथें असलेलें गणपतीचें स्थान (म्हणजे हल्लीचें गणपती-पुळें), तेथून धूतपापेश्वर (राजापुराजवळ) व त्याजवळील गङ्गा (राजा-पूरची गंगा), सप्तकोटीश्वर (ज्याचा जीर्णोद्धार शिवरायांनीं केला होता) हीं तीर्थें करून परत रायगडास येण्यास निघाला असतां गोविंद विप्राला निश्चलपुरी कुडाळ देशांत भेटला. व गोविंदानें विचारिल्यावरून निश्चलपुरीनें सांगितलें कीं, ‘मी राहरीस प्रत्यक्ष शिवाचा अवतार शिवराज त्याचे सन्निध असतो. पूर्वजांच्या विद्वत्तेनें व स्वतःच्या विद्वत्तेनें कीर्तिमान् झालेला गागामह नासिकास आला असतां शिवाजीनें त्याला आदरानें बोलावून आणिलें व तो राज्याभिषेकाला उद्युक्त झाला. तोच प्रतापराव मारला गेला. पुढें राजांचा व्रतबंध करावयाचा ठरलें. तोच आदले दिवशीं आकाशांतून उल्का पडली. असे उत्पात झाले. त्यांचें मीं (निश्चलपुरीनें) हनुमन्मन्त्रानें निवारण केलें. शिव-

३१ याचा अर्थ असाहि होईल कीं, गोविंदाचे मुखपैशांत वास करणारी जी स्वतंत्र सरस्वती (म्हणजे वाणी) तिनें केल्ल्या.

३२ एनस्यातिरथः पुत्रो रामराजेति यं विदुः । उत्साद्य यवनान् सर्वान् सार्व-भौमो भविष्यति । शिववंशे राज्यलक्ष्मीः स्थिरैव त्रिशतं समाः॥

रायांना गायत्र्युपदेश झाल्यावर त्यांच्या पूर्वीच्याच झियांशीं त्यांचा (समंत्रक) विवाह पुनः झाला. मग शिवाजीची तुला झाली. गागामडानें आपल्या मजीतले वेदपाठक अभिषेकासाठीं बोलाविले व राजाला सांगितलें कीं पुरीला (निश्चल-पुरीला) तूं नमस्कार करूं नको. तेव्हां आकस्मित् आघात झाले. गागामडाचे नाकावर काष्ठ पडलें. एका खांबावरून लांकडी कमल बाळंभट्ट गुरूच्या शिरावर पडलें. राजाला अभिषेक झाला त्या वेळीं राइरीचा पर्वतराज, तेथील शिरकादेवी, त्या देशाचा स्वामी भार्गव व वेताळ यांची पूजा करण्यांत आली नाहीं. अशा प्रकारचे दोष गागामडाच्या हट्टामुळें झाले. म्हणून मोठीं विघ्नें उपस्थित झालीं. मीं लौकिक अभिषेक पाहिल्यावर राजाला निरोप पाठविला कीं, मीं अभिषेक पाहिला आतां मी वाटेला तिकडे जातों. तेव्हां राजा आला व त्यानें माझ्यापुढें फळ ठेऊन विज्ञप्ति केली. तेव्हां मीं त्याला सांगितलें कीं, राज्याभिषेकापासून १३, २२, ५५ व ६५ या दिवशीं भयसूचक उत्पात होतील. तेव्हां राजानें विनंति केली कीं, मला वैदिक अभिषेक झाला आतां तान्त्रिक अभिषेक मला तुम्ही करा. तेव्हां मीं त्याला सांगितलें कीं मीं जे उत्पात सांगितले आहेत ते पाहिल्यावर तूं मजकडे ये. अभिषेकापासून तेराव्या दिवशीं राजांची माता मृत झाली. नंतर प्रतापगिरीवर (प्रतापगडावर) वाजिशाला जळाली; त्यांत राजाचे प्रिय व बहुमूल्य अश्व मृत झाले. नंतर मीं राजाला ६४ तंत्रग्रन्थांचे मताप्रमाणें आश्विन शुक्ल ५ (ललितापंचमी) बुधवारी (२३ सप्टेंबर १६७४) अनुराधा नक्षत्रीं कुम्भलग्नीं तंत्रपद्धतीनें अभिषेक केला' इत्यादि.

ह्या वर्णनांत प्रतापरावाचा मृत्यु, सप्तकोटीधर-जीर्णोद्धार, जिजाबाईचा मृत्युदिन वगैरे बारीकसारीक गोष्टींचे उल्लेख आले आहेत; त्यांवरून शिवरायांची चांगली माहिती असलेल्या मनुष्यानें हा ग्रंथ लिहिला असला पाहिजे असें स्पष्ट दिसतें. पण गागामडांचा उत्कर्षहि याला सहन होत नव्हता आणि आपल्या मन्त्रविद्येचें स्तोम माजविण्याची हौस असलेला कोणीतरी हा मनुष्य असावा असें दिसतें. ह्यांत गागामडांसंबंधी लिहिलेल्या गोष्टी खऱ्या धरून चालतां येत नाहीं. बखरकारांनीं त्यांचा उल्लेख केलेला नाहीं.

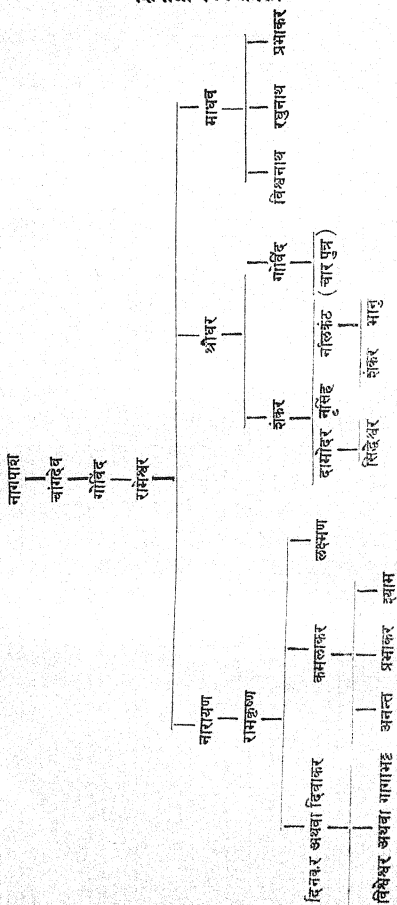
रामदासस्वामींचीं चरित्रें त्यांच्या शिष्य-प्रशिष्यांनीं लिहिलेलीं आहेत, त्यांतील कांहींमध्ये गागामड व समर्थ यांचे संबंधांनें उल्लेख सांपडतात. यांत हें मात्र लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, रामदासस्वामींपासून अगदीं जवळचे

चरित्रकार गागामहंतांचा उल्लेख करीत नाहीत. उदाहरणार्थ 'निवृत्तिराम' ह्या ग्रंथांत गागामहंतांचा उल्लेख नाही. हनुमंतस्वामींच्या रामदासी बखरींत सदाशिव शास्त्री ह्यांचा स्वामींनीं गर्वहरण केल्याची जी गोष्ट दिली आहे त्यांत शिवाजी महाराजांचे गंगाभट्ट म्हणून आश्रित होते असें सांगितले आहे. याहून जास्ती त्यांत काहीं नाही. गंगाभट्ट म्हणजेच कदाचित् गागामहट्ट असतील. आत्मारामस्वामींचा 'दासविश्रामधाम' म्हणून जो प्रचण्ड ग्रंथ आहे त्यांत मात्र गागामहंतांचा अनेक वेळां उल्लेख येतो. प्रकरण २१ मध्ये गागामहंतांचे पुण्यप्रतापानें शिवराजाची दिल्लीहून सुटका झाली; असें ध्वनित केलें आहे. 'गागामहंतांचे पुण्यप्रतापें | पावोन स्वदेशा शिवाजी नृप | बहुत करितां ही खटाटोप | साटोपाखालें न ये राज्य ॥ (९०). शिवाजीराजे रामदासाचे भजनीं लागले त्यामुळें गागापण्डिताला राम आला; त्यानें मराठीभाषेची निंदा केली आणि राजांना रामदासांचा छंद सौंदर्याचा आग्रह केला. (प्रकरण २४. १३७) 'क्षोभेनि गागापंडित मनीं | मचाठा भाषा निंदनिंदोनि | पाण्डित्यकला दावदावोनि | म्हणे नृपाला छंद सोडी ॥' गागामहट्ट लोकाना म्हणत कीं, तुम्ही उगाच मुलून व्यर्थ गोसाव्याच्या मागे कां लागतां, मला पाहिजे तो अर्थ विचारा मी सांगेन, नाहीतर मी तुम्हांला वाळीत घालवीन (प्रकरण ४९. २८). गागामहट्टापुढें काशींत कोणी पंडित टिकला नाही, तेव्हां त्यानें दिवसां मशाल पेटविली व जयपत्रें घेत गेला. दासबोध लिहिणाऱ्या दासाला जिकून जयपत्र घेऊन जाईन असें तो म्हणाला (प्रकरण ७६. १३, १७). अशा प्रकारें गागामहट्ट व रामदासस्वामी यांच्यामध्ये चुस होती असें वर्णन करून दासविश्रामधामकारानें शेवटीं सांगून टाकिलें आहे कीं, काशीकर पंडित कुंठित झाल्यावर त्याला स्वामींनीं अमय देऊन याज्ञवल्क्यादि वेद पढवून तो विसरला असतां खुणेनें सुचवून त्याला श्रुति अवगत केल्या (प्रकरण ७८. ४४) 'मग कासीकर पंडिता अमय देऊन | याज्ञवल्क्यादि वेद पढवोन | विसरोन जाताहि सुचवोन | खुणें श्रुत्या अवगत केल्या ॥ ' या गोष्टींत ऐतिहासिक सत्य आहे असें मानण्याच्या मानगडींत कोणीं पडूं नये हें बरें. आपल्या गुरूंचें किंवा परंपरेतील आद्य पुरुषांचें चरित्र लिहितांना त्यांच्याबद्दल संभाव्य किंवा असंभाव्य गोष्टी सांगण्याची व त्यांच्या काळीं किंवा मागेपुढें झालेल्या मोठ्या व्यक्तींशीं त्याचा येन केन प्रकारेण संबन्ध

आणून चरित्रनायकांनं त्याच्यावर वरचढपणा केला, हें दाखविण्याची पद्धत फार प्राचीन काळापासून पडली आहे. आद्य शंकराचार्यांची जीं चरित्रे आहेत त्यांत मंडनमिश्रापासून तों आचार्यांचे मागून कित्येक पिढ्यांनीं झालेल्या अभिनवगुप्ताचार्यांपर्यंत सर्वांचा त्यांनीं पराजय केला हें वर्णन असतें ! तीच स्थिति रामदासस्वामींच्या चरित्रकारांची. शिवाजीमहाराजांचा व गागापंडिताचा संबंध आला, गागाभट्टांचें सर्व भरतखंडभर नांव गाजलें, त्यालाहि रामदासस्वामींनीं फजीत केलें असें जर वर्णन केलें नाहीं तर स्वामींच्या परंपरेतील सच्छिष्य कसला ? असल्या भावनेनें बहुतेक चरित्रे लिहिलेलीं असल्यामुळें त्यांतील विधानें निर्मेळ सत्य म्हणून आजच्या चिकित्सक दृष्टीच्या इतिहासकारांनीं मानतां कामा नये. भाविक दृष्टीनें लिहिणाऱ्यांची गोष्ट वेगळी.

भट्टवंशातील विद्वान् पुरुषांनीं वेळोवेळीं धैर्यानें पुढें येऊन पूर्वीच्या निबन्धकारांना ज्या सुधारणा सुचविण्याचें धैर्य झालें नाहीं त्या केल्या असें दिसून येतें. शङ्करभट्टांनीं आपल्या द्वैतनिर्णयांत द्विजांनाहि मुलीचा पुत्र व भगिनीपुत्र दत्तक घेतां येतो असें मीमांसापद्धतीनें ठरविलें व त्याचाच नीलकण्ठभट्टांनीं अनुवाद केला. शङ्करभट्टांनीं प्राचीन सर्व निबन्धकारांचे मताचे विरुद्ध लग्न झालेला व मुलें झालेला मनुष्यहि दत्तक पुत्र होऊं शकतो असें सिद्ध केलें व त्याचाच नीलकण्ठभट्टांनीं अनुवाद केल्यामुळें मुंबई इलाख्यांत अशा प्रकारचीं दत्तविधानें सर्राहा चालू आहेत. नीलकण्ठभट्टांनीं सर्व भरतखंडांत इतरत्र कोणीहि न मानिलेला असा बहिणीचा गोत्रज म्हणून वारसा प्रस्थापित केला व तो आज मुंबई इलाख्यांत मान्य आहे. मिताक्षरादि प्राचीन निबन्धकारांचे मताचे विरुद्ध नीलकण्ठभट्टांनीं भार्या व पुत्र यांचे ठिकाणीं पुरुषाचें स्वत्व नाहीं असें सिद्ध केलें. याचप्रमाणें गागाभट्टांनीं धैर्य धरून क्षात्र कर्मीचें आत्यंतिक पालन करणाऱ्या परंतु संस्कार बरेच वर्षे लुप्त झालेल्या शिवाजी महाराजांचा व्रतबंध व वैदिक पद्धतीनें राज्याभिषेक करून नवी प्रथा पाडिली. या दृष्टीनें या भट्ट घराण्याची व विशेषतः गागाभट्टांची कामगिरी कौतुक करण्याखेरीज आहे.

मह वराण्याचा वंशवृक्ष (जहरी पुस्ता)

शिवकालीन संस्कृति आणि धर्म.

लेखकः—प्रो. शं. दा. पेंडसे, नागपूर.

एखाद्या राष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास शोधावयाचा असेल तर त्या राष्ट्राच्या भौतिक इतिहासाबरोबरच आत्मिक किंवा मानसिक इतिहासाचा छडा लाविला पाहिजे. राष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषांच्या कृत्यांनीं राष्ट्राचा भौतिक इतिहास बनतो व त्या कृत्यांमागे जे प्रेरक हेतु असतात त्या हेतूंच्या योगानें राष्ट्राचा आत्मिक अथवा मानसिक इतिहास तयार होत असतो. ज्या हेतूंनीं आणि भावनांनीं प्रेरित होऊन राष्ट्रांतील कर्ते पुरुष आपले व्यवहार करित असतात, त्या हेतूंच्या आणि भावनांच्या श्रेष्ठकनिष्ठतेवरून त्या राष्ट्राची संस्कृति श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ ठरत असते. नुसत्या भौतिक इतिहासानें राष्ट्राचा इतिहास पूर्ण होत नाही. नुसत्या भौतिक इतिहासावरून काढलेलीं अनुमानें पुष्कळ वेळां चुकीचीं असतात. कारण, राष्ट्रीय कृत्यांचा बरेवाइतपणा त्यांच्या केवळ बाह्य स्वरूपावरून ठरत नसून त्यांच्यामागे असलेल्या हेतूवरून ठरत असतो. हे हेतु कितपत सुसंस्कृत होते हें जोंपर्यंत पाहिलें जात नाही तोंपर्यंत भौतिक इतिहासाची विचिकित्सा नीट करितां येत नाही.

संस्कृति ह्या शब्दाचा इंग्रजी पर्याय Civilization हा शब्द आहे. हिंदीत या शब्दाचें 'सभ्यता' असें माषांतर करतात. civil, cultured, संस्कृत, सभ्य हे शब्द नेहमीं चांगल्या अर्थीच वापरले जातात. संस्कृति शब्दांतहि चांगला अर्थ आहे; पण उत्तम संस्कृति, हीन संस्कृति असे प्रयोगहि कित्येक करतात. हीन संस्कृतीला राजवाड्यांनीं विकृति असा शब्द वापरला आहे. संस्कृति या शब्दांतच चांगलेपणा गर्भित आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे मनुष्याच्या अन्तःकरणावर सुसंस्कार करून, त्याच्यातील पशुत्व काढून टाकून, त्याच्या ठिकाणीं माणुसकी उत्पन्न करून, त्याला हळूहळू देवत्वाकडे नेणारे जे आचारविचार, त्यांना संस्कृति असें म्हणतां येईल. एखादा मनुष्य कितपत सुसंस्कृत किंवा सभ्य आहे हें जसें त्याच्या आचारविचारांवरून समजतें, त्याप्रमाणें राष्ट्रीय आचारविचारांवरून राष्ट्रीय संस्कृति कळून येते. तात्पर्य, राष्ट्रीय

भावना, राष्ट्रीय ध्येयें, व तदनुरूप आचार, यांनीं राष्ट्रीय संस्कृति बनते व त्यांच्या श्रेष्ठकनिष्ठतेवर, संस्कृतीचें श्रेष्ठकनिष्ठत्व अवलंबून असतें.

प्रस्तुत आपल्याला शिवकालीन संस्कृतीचें स्वरूप पहावयाचें आहे. त्याकरितां शिवकालीन महाराष्ट्रांतील पुढाऱ्यांनीं जनतेसमोर ठेविलेलीं आधि-भौतिक व आध्यात्मिक ध्येयें काय होतीं व त्यांना अनुसरून त्यांचें व जनतेचें आवरण होतें किंवा नाहीं या प्रश्नांचा विचार केला पाहिजे. पुष्कळ लोक असें म्हणतात कीं,—संस्कृति, ध्येयें, आचार, विचार वगैरे लठ लठ शब्द व त्यांनीं दर्शविल्या जाणाऱ्या कल्पना या अगदीं अलिकडच्या आहेत. शिवकालीं या शब्दांचा व या कल्पनांचा महाराष्ट्रांत गंधहि नव्हता. उच्च ध्येयें, स्वार्थत्याग वगैरे कल्पना, इंग्रजी शिक्षणामुळे आपल्यांत उत्पन्न झाल्या आहेत व त्यांचा आरोप आपण पूर्वीच्या इतिहासावर करित असतो. शिवकालीं असलीं ध्येयें वगैरे काहीं नव्हतीं. पोटाला मिळविण्याकरितां मोठ्या प्रमाणावर दरबडे घालणारे पोटाऱ्यां लोक ते ! त्यांना कसलीं आलीं आहेत ध्येयें ! मराठ्यांचा इतिहास ज्याला म्हणतात तो अशा पोटाळ लोकांनीं केलेल्या चोऱ्यामाऱ्यांचा इतिहास आहे. बाकी उच्च ध्येयें, उदात्त भावना, आत्यंतिक स्वार्थत्याग जर कोठें पहावयाचा असेल तर आम्हां आधुनिक आंग्ल सुशिक्षितांत. शिवकालीन अशिक्षित रानटी मराठ्यांना उच्च ध्येयें आणि उदात्त भावना येणार कोठून ? व त्यांच्याकरितां ते स्वार्थत्याग करणार कसे ? आतां प्रतापगड, सिंहगड, पुरंदर इत्यादि ठिकाणीं कांहीं रोमहर्षण प्रसंग झाल्याचें तुम्हीं सांगतां खरें, पण ते सर्व पोटाकरितांच होते; अशा तऱ्हेचे आक्षेप परकी लोकच नव्हे तर कित्येक आधुनिक स्वकीय सुशिक्षितहि घेत असतात ! हे आक्षेप जर खरे असतें तर शिवकालीन संस्कृति शोचण्याच्या मानगडींत पडण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. ज्यांना उच्च ध्येयें नाहींत, वाटेल त्या उपायांनीं पोटाला मिळविणें एवढाच ज्यांचा हेतु आहे, त्यांच्यांत शोच करूनहि संस्कृति कोठून सांपडणार ? पण सुदैवाची गोष्ट अशी आहे कीं, हे आक्षेप खरे नाहींत. शिवकालीं, उदात्त ध्येयें, उच्च भावना, स्वार्थत्याग वगैरे शब्दावहंवर नसेल पण त्या शब्दांनीं व्यक्त होणाऱ्या भावना जागृत झाल्या होत्या. आज आमच्यांत हे शब्द मात्र आहेत व भावनांचा पूर्ण अभाव आहे. तेजस्वी कृतींत पर्यवसित होणाऱ्या जाज्वल्य भावनांचा आमच्यांत आज पूर्ण अभाव झाला असून आम्हीं सर्व

पोटाळ बनलों आहों. व त्या पोटाळपणाचा आरोप शिवकालीन महाराष्ट्रावर करित आहों. शिवकालीन महाराष्ट्रापुढें काहीं उच्च ध्येयें होतीं असें म्हणणारे लोक आजच्या कल्पनांचा त्या काळावर आरोप करित नसून, वस्तुस्थितीचें सांगत असतात. मुसलमानी अमलाखालीं महाराष्ट्र अगदींच उपाशी मरत होता असें नाहीं. मराठे सरदारांच्या व लोकांच्या बळावरच शिवकालीं व तत्पूर्वीं, मुसलमानी राज्यें चाललीं होतीं. त्यामुळें मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागांवर मराठ्यांच्या नेमणुका होत असत. मराठ्यांच्या पोटाची भूक त्यावेळीं चांगल्या रीतीनें शमत होती. मराठ्यांना शिवकालीं जी भूक, जी तळमळ लागली होती ती पोटाची नव्हती, मनाची होती. आणि ही भूक, ही तळमळ शमविण्याकरितांच हजारों तरुणांनीं, सुखाचे जीव दुःखांत घातले. शिवाजी महाराज आणि त्यांचे तरुण सहकारी हे सर्व सुखवस्तु लोक होते. त्यांनीं जो उपक्रम केला होता तो पोटाखातर केला नव्हता. त्यापेक्षांहि श्रेष्ठ ध्येय त्यांच्यासमोर होतें व त्याकरितां तळहातावर शिरें घेऊन त्यावेळचे मराठे तरुण समराला उद्युक्त झाले होते. त्यांचीं पोटे भालेलीं असलीं तरी मनें भुकेलीं होतीं. ही भूक, ही तळमळ, हें ध्येय कोणतें होतें ? स्वधर्मीय राजा सिंहासनावर पाहण्याची त्यांच्या मनाला भूक लागली होती. स्वधर्माच्या दैन्यावस्थेमुळें, त्यांचीं मनें तळमळत होती आणि स्वधर्मस्थापनेचें ध्येय त्यांच्यासमोर होतें; असें म्हणण्याला आपल्याजवळ भरपूर पुरावा आहे. या बाबतींत प्रथम अस्सल, नंतर समकालीन व नंतर इतर पुरावा काय आहे तो क्रमानें पाहूं.

शिवाजी महाराजांनीं, शके १६०० मध्यें समर्थ रामदासांच्या चाफळ संस्थानाला दिलेल्या सनदेंत थोडासा पूर्वतिहास दिला आहे. तो असा:—
“मजवर कृपा करून सनाथ केले. आज्ञा केली कीं, तुमचा मुख्य धर्म राज्यसाधन करून, धर्मस्थापना, देवब्राह्मणांची सेवा, प्रजेची पीडा दूर करून पाळण रक्षण करावें.” रामदास हे शिवाजीमहाराजांचे गुरु असल्यामुळें सनदेंतील वरील सर्वच गोष्टी अर्थवादात्मक आहेत असें म्हणतां येणार नाहीं. फार झालें तर, राज्यस्थापना करून धर्मस्थापना करण्याची मूळ कल्पना शिवाजीची स्वतंत्र असतां ती रामदासांमुळें उत्पन्न झाली असें दाखविण्यांत अर्थवाद असेल; पण राज्यसाधनाचें ध्येय धर्मस्थापना करणें हें होतें, एवढी

गोष्ट अस्सल सनदेवरून स्पष्ट दिसते. आतां समकालीनांचे उल्लेख पहाः—
राजव्यवहारकोश शिवाजीमहाराजांच्या आज्ञेवरून त्यांच्या हयातीतच कर-
ण्यांत आला. त्याच्या उपोद्धातांत विष्णूला अवतार घेण्याची विनंति करितांना
खालील श्लोक घातले आहेत.

त्वं शाहपृथ्वीपातिविरपल्याम् । अस्यां समासाद्य मनुष्यजन्म ।
स्लेच्छापहत्या सुखमारचय्य । भूमेः पुनः स्थापय वर्णधर्मान् ॥
पार्थ प्रति प्राक् तव धर्महानौ । सृजेयमात्मानमिति प्रतिज्ञा ।
जगत्सुगीतैव तदत्रकापीः । कार्येषुना माधव मा विचारम् ॥

“ अर्जुनाजवळ तूं धर्मश्लानीच्या वेळेस अवतार घेण्याची प्रतिज्ञा
केली आहेस तर विचार न करतां, जिजाबाईंच्या पोटीं जन्म घेऊन, स्लेच्छांचा
निःपात करून, वर्णधर्माची पुनः स्थापना कर ” अशी विनंति बरील श्लोकांत
केली आहे. शिवभारतांतहि अशा रीतीचे उल्लेख आहेत. विष्णूनें, मी अवतार
घेऊन

स्थापयिष्यामि धर्मस्य मर्यादां भुवि शाश्वतीम् ।
यवनान् सादयिष्यामि पालयिष्यामि देवताः ॥
पुनः प्रवर्तयिष्यामि सप्ततन्वादिकाः क्रियाः ।
क्षेमं गवां विधारयामि स्थितिं चापि द्विजन्मनाम् ॥

असें उत्तर दिले आहे. तसेंच अफजलवधापूर्वी शिवाजीमहाराजांनीं खालील
प्रतिज्ञा केल्याचें लिहिलें आहेः—

यवनानाम् अमी वंश्याः सर्वेऽप्यंशाः सुरद्विषाम् ।
जगतीं निजधर्मेण निमज्जयितुमुद्यताः ॥
तस्मादेतान् हनिष्यामि दानवान् यवनाकृतीन् ।
प्रथयिष्यामि धर्मस्य पंथानमकुतोभयम् ॥
पद्धतिं वर्णधर्माणां रोध्दुं यो हि व्यवस्थितः
निषेद्धा सर्वधर्माणां अधर्माणां विवर्धकः
स मया हंत हंतव्यः स मया समुपागतः ॥

बखरीमध्ये तर शिवाजीमहाराजांचें धर्मस्थापनेचें ध्येय हेंतें असें अनेक ठिकाणीं
सांगितले आहे. सप्तप्रकरणात्मक चरित्रांत महाराजांचा हेतु पुढीलप्रमाणें दिला
आहेः—

“ वडिलांनीं मेळविलें तें खाऊन राहणें योग्य नाहीं. आपण हिंदु, दक्षिण देश म्ळेच्छांनीं ग्रासिला. देव, ब्राम्हण, क्षेत्रे, गाई यांस बहुत पडि झाली. धर्म अगदीं बुडाला. तेव्हां धर्मरक्षणार्थ प्राणहि वेंचून धर्म रक्षावा ” शिवदिविजयांतहि अशाच तऱ्हेचे उल्लेख अनेक आहेत. आणि “ बखरका- रांचा मुख्य कटाक्ष शिवाजी धर्मसंस्थापक होता हें सांगण्याकडे आहे तो बरो- बर आहे,” असा राजवाड्यांसारख्या चिकित्सकांनीं शिराहि दिला आहे. समर्थ रामदासांनीं शिवाजी महाराजांना पाठविलेल्या पत्रांत:—“ देवधर्म गो-ब्राम्हण । करावया संरक्षण । हृदयस्थ झाला नारायण । प्रेरणा केली ॥”असें म्हटलें आहे. तेव्हां शिवाजी महाराज व त्यांचे अनुयायी निव्वळ पोटाकरितां स्वराज्य- स्थापनेच्या मार्गें लागले नसून धर्मसंरक्षणाचें उदात्त ध्येय त्यांच्यासमोर होतें हें उघड आहे. हा धर्म कोणता होता हें स्पष्टपणें दाखविणारे उल्लेखहि अनेक आहेत. “ आपण धर्मस्थापनेची इच्छा धरिली. हिंदुधर्मस्थापना हेंच मानस होतें ” असें सप्तप्रकरणात्मक चरित्रांत लिहिलें आहे. “ तूं हि धर्मस्थापनार्थ उदित होऊन वर्णाश्रमधर्मे प्रजेस वर्तवूं लागलास ” असें शिवदिविजयांत लिहिलें आहे. “ सिंहासनारूढ होऊन छत्र धरून छत्रपति म्हणविलें. धर्मो- द्धार करून देव-ब्राम्हण संस्थानीं स्थापून यजनयाजनादि षट्कर्म वर्णविभागें चालविली ” असें अमात्यांच्या राजनीतींत म्हटलें आहे. यावरून स्पष्ट होतें कीं, वर्णाश्रमात्मक हिंदु धर्म स्थापन करण्याचें ध्येय शिवाजी महाराज व त्यांचे सहकारी यांच्यासमोर होतें.

हें ध्येय निश्चित करण्यांत बौद्धिक स्वातंत्र्यापेक्षां रूढिप्रियताच जास्त दिसून येते, असा आक्षेप कित्येक घेतील; त्याचें निरसन करून वरील ध्येयाची श्रेष्ठता सिद्ध करण्याला वर्णाश्रमधर्माच्या स्वरूपाविषयी थोडें विवेचन आवश्यक आहे. वर्णाश्रमधर्म हे तीनच शब्द असले तरी त्यांत सर्व ब्रह्मांड सांठविलें आहे; किंबहुना आर्यांचा सर्व सामाजिक इतिहास त्यांत समाविष्ट झाला आहे. धृ-धारणे या धातूपासून धर्म शब्द साधला आहे. लोकांचा अधःपात होऊं न देतां एकसारखी उन्नति करावी म्हणून धर्म प्रवृत्त झाला आहे. फुकट जाणाऱ्या नदीच्या पाण्याला बांध घालून व मग कालवे, पाट इत्यादि साधनांनीं तें पाणी इच्छित स्थळीं नेऊन त्याच्या साहाय्यानें ज्याप्रमाणें उत्तम शेती तयार करतात त्याप्रमाणें मनुष्याच्या मोकट सुटलेल्या मनोवृत्तीचें नियमन करून व

त्यांना योग्य मार्गाला लावून मनुष्याला श्रेयस् व प्रेयस् प्राप्त करून देणें हें धर्माचें कार्य आहे. प्रकृतीच्या बंधांतून मुक्त होण्याचें ध्येय प्रत्येक मनुष्या-पुढें ठेवून आमच्या धर्मानें, अहिंसा, सत्य, अस्तेय इत्यादि नियम सामाजिक सुस्थितीकरितां त्यांना बाळख दिले व हे नियम न पाळणाऱ्या उन्मत्त लोकांशीं कसे वागावें या प्रश्नाला आमच्या धर्मानें जें उत्तर दिलें त्यांतच त्याचें वैशिष्ट्य दिसून आलें. दुर्जनांच्या अत्याचारांना सज्जनांनीं बळी पडावें पण प्रतिकार करूं नये अशी उदात्त पण व्यवहारशून्य शिकवण इतर धर्मांनीं दिलेली आहे. दुर्जनांचा प्रतिकार करण्यांत अहिंसा धर्माला बाध येतो ही कल्पना या शिकवणीच्या मुळाशीं आहे हें उघड आहे. पण दुर्जनांची हिंसा वाचविली तर सज्जनांची हिंसा होऊं दिल्याचें पापमार्थी येतें ही गोष्ट लक्षांत घेऊन, उत्तम-गामी दुर्जनांचें शासन करून सज्जनांचें रक्षण करण्याकरितां आमच्या धर्मांन क्षत्रियांची बलशाली संस्था अस्तित्वांत आणिली. प्रतिकारक्षम अशा लढाऊ लोकांनीं क्षत्रियांचा हा पेशा उचलला. शमप्रधान लोकांनीं प्रजेमध्ये आध्यात्मिक व आधिभौतिक ध्येयें जागृत ठेवण्याचें, अध्ययन-अध्यापनाचें काम पत्करिलें. योग्य मोबदला घेऊन क्रयविक्रय करणारा वैश्य वर्ग सुधारलेल्या समाजांत नेहमींच अस्तित्वांत येतो त्याप्रमाणें तो येथेंहि आला आणि अशा रीतीनें ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे तीन वर्ण सुप्रतिष्ठित झाले. या त्रैवर्णिकांनीं एतद्देशीय लोकांना आपल्या समाजांत स्थान देऊन शूद्रांचा चौथा वर्ण निर्माण केला. चातुर्वर्ण्याच्या उत्पत्तीचा हा असा थोडक्यांत इतिहास आहे. वर्णसंस्थे-नंतर बीजशुद्धीच्या दृष्टीनें जातिसंस्था अस्तित्वांत आली असली तरी मूळ वैदिक धर्म वर्णाश्रमात्मक आहे, जात्यात्मक नाहीं ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. त्यागाच्या थोर तत्त्वावर या वर्णाश्रमसंस्थेची उभारणी करण्यांत आली आहे. आयुष्य हें चैन करण्याकरितां नसून प्रत्येक व्यक्तीला समाजविषयक काहीं आवश्यक कर्तव्य आहेत, ही भावना या संस्थेच्या मुळाशीं असल्याचें, गीतेंत सांगितलेल्या वर्णधर्मावरून कोणाच्याहि लक्षांत येईल. चातुर्वर्ण्याचीं चार प्रकारचीं कामे करणारे लोक जेथें व्यवस्थित राज्यघटना आहे तेथें असतातच. पण आमच्या धर्मांत त्याचें व्यवस्थित वर्गीकरण करून, त्यांचीं कर्तव्य ठरवून देऊन, त्यांना जसे धार्मिक अधिष्ठान देण्यांत आलें आहे तसे दुसरीकडे कोठेंहि नसल्यामुळें चातुर्वर्ण्याची संस्था, हा आमच्या धर्माचा विशेष आहे.

वर्णव्यवस्थेप्रमाणें प्राप्त झालेली जबाबदारी गृहस्थाश्रमांत उत्तम रीतीनें पार पाडतां यावी म्हणून ब्रह्मचर्याश्रमाची योजना करण्यांत आली. या आश्रमा-मुळें विद्वान् व वीर पुरुषांची वाण राष्ट्राला कधींच पडली नाहीं. या आश्र-मांत विद्यार्थ्यांचे आहार-विहार व आचार-विचार यांवर कडक निर्बंध घात-लेले असत व सर्व तऱ्हेचे कष्ट सोसण्याची तयारी केली जाई. त्यामुळें तेजस्वी बुद्धीच्या आणि बलिष्ठ शरिराच्या तरुणांची अखंड परंपरा, वर्णव्यवस्थेप्रमाणें प्राप्त झालेली आपापलीं कामें उचलण्याकरितां पुढें येत राहिली. गृहस्थाश्रमांतील आपलीं कर्तव्यें उत्तम रीतीनें पार पाडून व आपलीच परंपरा पुढें चालविणारी तेजस्वी संतति निर्माण करून गृहस्थ लोक वानप्रस्थाश्रमांत प्रवेश करीत व अध्यात्म चिंतन करून शेवटीं संन्यास घेत. ही आश्रमसंस्था पुढेपुढें अगदीं विकळित झाली व तिच्या पुनरुज्जीवनाचे प्रयत्न शिवकालींहि झाले नाहींत.

वर्णसंस्थेत एका वर्णांतून दुसऱ्या वर्णांत जाण्याची अगदीं आरंभीं मोकळीक असावी. पण या सवलतीचा फायदा घेऊन ब्राह्मण व क्षत्रिय आपलीं जात जबाबदारीचीं कर्तव्यें सोडून, कृषि, गोरक्षण, वाणिज्यादि कमी जबाबदारीचीं कामें करूं लागल्याचें आढळून आलें, तेव्हां वर्णांतर करण्याची सवलत काढून घेण्यांत आली व ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांची संख्या वाढली नाहीं तरी घट्टे नये अशी व्यवस्था करण्यांत आली. जातिसंस्था यामुळेच अस्तित्वांत आली व जाति आणि वर्ण यांत यामुळेच फरक पडूं लागला. जातीनें ब्राह्मण असलेले पण क्षत्रियांचीं कामें करणारे लोक महाभारतकालापासून आतांपर्यंत दृष्टीस पडतात.

वर्णाश्रमसंस्थेचें मूळचें रूप व तिच्यांत कालेंकरून झालेले बदल शिवकालीन विचारी लोकांपुढें होते आणि त्यागावर उभारलेल्या या संस्थेचें महत्त्व व उपकारित्व त्यांना पूर्णपणें पटलेलें असल्यामुळे त्यांच्या काळांत जितकें व जसें शक्य होतें तितकें व तसें या उपकारक संस्थेचें पुनरुज्जीवन करण्याचें ध्येय त्यांनीं आपल्यासमोर ठेविलें होतें.

धर्म, वर्णाश्रमधर्म या शब्दांप्रमाणेंच मराठी संस्कृतीचा वाचक असा आणखी एक शब्द मराठी वाङ्मयांत येत असतो. तो शब्द म्हणजे 'महा-राष्ट्र-धर्म' हा होय. या शब्दाच्या अर्थासंबंधानें आतांपर्यंत केशवाचार्य, त्या

रानडे, भागवत, इ. राजवाडे, भट यांनीं चर्चा केली आहे. केशवाचार्यांनीं महिकावतीच्या बखरींत या शब्दाचा पुढीलप्रमाणें खुलासा केला आहे:—

“ वेदशास्त्राचार आहे तो श्रेष्ठ व कुलाचार देशाचार श्रेष्ठ तरी हा धर्म, सर्व धर्मांचा जीव मूळ धर्म माराष्ट्र- ” सर्व धर्मांचा जीवभूत असा जो हा मूळ महाराष्ट्रधर्म त्यांत वेदशास्त्राचार, कुलाचार व देशाचार यांचा समावेश होतो. देशाचार म्हणजे या देशांत चाललेला याज्ञवल्क्य स्मृतीप्रमाणें आचार होय. तात्पर्य, श्रुतिस्मृतीप्रमाणें होणारा ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य कुलांचा जो आचार तो महाराष्ट्र-धर्म होय असा केशवाचार्यांचा आशय आहे.

“ देवमात्र उच्छेदिला । जित्यापरिस मृत्यु आला । आपला स्वधर्म बुडविला । ऐसैं समजावें ॥ मराठा तेतुका मेळवावा । आपुला महाराष्ट्र धर्म वाढवावा । येविषयीं न करितां तकवा । पूर्वज हांसीत ॥ ” या दोन ओव्यांपैकी, पहिलींतील स्वधर्म शब्दाऐवजींच दुसऱ्या ओवींत ‘ महाराष्ट्र-धर्म ’ असा शब्द रामदासांनीं येजिला आहे; आणि महाराष्ट्राचा स्वधर्म म्हणजे श्रुतिस्मृत्युक्त वर्णाश्रमधर्मच होय हें प्रसिद्ध आहे. श्रीयुत भट यांनीं हाच अर्थ भरपूर पुरावे देऊन सविस्तर सिद्ध केला आहे. श्री. राजवाडे यांनीं महाराष्ट्र-धर्माचें समीकरण खालील प्रमाणें मांडलें होतें. “ हिंदुधर्म+धर्मस्थापन + गोब्राह्मणप्रतिपालन+स्वराज्यस्थापन+एकीकरण + धुरीधारण = महाराष्ट्रांतील हिंदु धर्म. ” आतां महाराष्ट्रधर्म म्हणजे स्वधर्म किंवा वर्णाश्रमधर्म असें म्हटलें म्हणजे वरील सर्व गोष्टी सहजच त्याच्यामध्ये येतात. वर्णाश्रमधर्माचें मुख्य अंग म्हणजे क्षत्रिय राजा पाहिजे. कारण, धर्मसंरक्षण व गोब्राह्मणप्रतिपालन त्यानें करावयाचें असतें. क्षत्रिय राजा पाहिजे असेल तर स्वराज्यस्थापना झाली पाहिजे. आणि स्वराज्यस्थापना करावयाची असेल तर सर्वांचें एकीकरण करून त्यांचें पुढारीपणहि स्वीकारिलें पाहिजे. वर्णाश्रमधर्माचें पुनरुज्जीवन करावयाचें म्हणजे त्यांत इतक्या गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. शिवकालीं देशभक्ति नव्हती पण धर्मभक्ति होती आणि तिच्यांत इतक्या गोष्टींचा समावेश होत असे. धर्म म्हणजे काय याची आमच्याकडील कल्पना नीट न समजल्यामुळें शिवकालीन पुढाऱ्यांचें धर्मस्थापनेचें ध्येय होतें असें म्हणणें म्हणजे त्यांची योग्यता कमी करण्यासारखें आहे असें कित्येकांना वाटतें. शिवकालीन पुढाऱ्यांना देशभक्ति कशाशीं खातात हेंहि माहित नव्हतें,

असें म्हणून कित्येक त्यांना कनिष्ठ लेखतात. पण देशालाहि व्यापून उरलेल्या धर्माची ही भव्य कल्पना लक्षांत घेतली म्हणजे त्यांची योग्यता कमी झाल्याचें वाटणार नाही किंवा त्यांना कनिष्ठ लेखण्याचेंहि कारण रहाणार नाही. उलट त्यांची योग्यता केवळ देशभक्तांपेक्षां फार मोठी होती असेंच म्हणावें लागेल. धर्म म्हटला म्हणजे आपल्या धर्माचा क्षत्रिय राजा राज्य करित आहे; ब्राह्मण अध्ययन-अध्यापन करून निःस्वार्थी वृत्तीनें लोकांना ऐहिक आणि पारमार्थिक ध्येयांचा मार्ग दाखवीत आहेत; अतित्राणाकरितां हातीं शस्त्र घेतलेले क्षत्रिय वीर धर्माचें व सर्व प्रजेचें संरक्षण करित आहेत; व वैश्य शेती, गोरक्षण आणि व्यापार सुखानें चालवीत असून सर्वत्र शांततेचें रामराज्य आहे; अशी रमणीय कल्पना त्यावेळीं लोकांपुढें उभो रहात असे. वर्णाश्रम-धर्म या तीन शब्दांत ब्रह्मांड साठविलें आहे, असें जें आरंभीं म्हटलें त्याची यथार्थता वाचकांच्या आतां लक्षांत आली असेल. तात्पर्य, धर्म, वर्णाश्रम-धर्म, महाराष्ट्रधर्म या शब्दांत मराठ्यांची सर्व संस्कृति एकत्रित झाली आहे व ही संस्कृति महाराष्ट्रांत पुनः अवतीर्ण व्हावी अशी शिवकालीन पुढाऱ्यांची तीव्र मनीषा होती असें स्पष्ट दिसतें.

आतां धर्म किंवा वर्णाश्रमधर्म या शब्दांपेवजीं, स्वधर्म, महाराष्ट्र-धर्म असे शब्द कां योजिले असा प्रश्न उत्पन्न होतो. प्रश्नाचें उत्तर सोपें आहे. स्वधर्म म्हणजे आपला धर्म. ' आपला स्वधर्म बुडविला ' असें म्हणणारे व ऐकणारे कोण होते ? मराठे होते. अर्थात् स्वधर्म म्हणजे महाराष्ट्राचा-महार-ष्ट्राचा-मराठ्यांचा धर्म हें उघड आहे. हिंदु धर्म म्हणजे ज्याप्रमाणें हिंदु लोकांचा वर्णाश्रमात्मक धर्म, त्याप्रमाणें महाराष्ट्र-धर्म म्हणजे मराठ्यांचा वर्णाश्रमा-त्मक धर्म होय. महाराष्ट्र देशाचा धर्म असा अर्थ पूर्वी या शब्दाला नव्हता. पूर्वी लोकांचीं नांवें देशाला देत असत. जसें कुत, पांचाल इत्यादि. त्याप्रमाणें महाराष्ट्र लोकांच्या नांवावरून त्यांच्या देशाला पुढें महाराष्ट्र म्हणूं लागले.

मराठे हे हिंदूच होते. तेव्हां हिंदुधर्म असें म्हटलें असतें तरी चाललें असतें; तसें कित्येक ठिकाणीं म्हटलेंहि आहे; पण त्याच्याहि पुढें जाऊन मरा-ठ्यांचा धर्म असें म्हणण्याचें काय कारण होतें ? मराठ्यांचा या धर्मावर विशेष असा काय अधिकार होता ? या धर्माकरितां मराठ्यांनीं काय त्याग केला होता ? हें आपणास आतां पहावयाचें आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे

कीं, संपूर्ण हिंदु जातींत वर्णाश्रम-धर्माचें रहस्य जर पूर्णपणें कोणीं जाणिलें असेल तर तें मराठ्यांनीं जाणिलें होतें व ही धार्मिक संस्कृति कायम ठेवण्या-करितां, हिंदूंमध्ये, शतकेंच्या शतकें जर कोणी स्वार्थत्याग व परिश्रम, केले असतील तर ते मराठ्यांनींच केले होते. म्हणूनच या धर्माज मराठ्यांचा धर्म असें अभिमानानें म्हटलें आहे. हें कसें तें आतां जरा सविस्तर पाहूं.

“महाराष्ट्राचा वसाहतकाल” या विद्वत्तापूर्ण लेखांत इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं, आपल्या तीव्रबुद्धिमतेच्या आणि प्रतिभेच्या जोरावर एक महत्त्वाचा मुद्दा उपस्थित केला आहे. खानदेशांतील हजारां ग्रामनामांचें, निरुक्त-शास्त्रदृष्ट्या परीक्षण करून, रट्ट आणि महाराष्ट्र ह्या उत्तरेकडील क्षत्रिय वर्गाच्या लोकांनीं महाराष्ट्रांत येऊन वसाहती केल्या; असा सिद्धान्त तेथें त्यांनीं मांडला असून उत्तर हिंदुस्थान कायमचें सोडण्याला त्यांना जीं कारणें झालीं त्यांची मीमांसा राजवाड्यांनीं त्या लेखांत केली आहे. त्यांच्या मताप्रमाणें “हें वसा-हतकर्म पांचसातशें वर्षें म्हणजे शकपूर्व १००० पासून शकपूर्व ५०० किंवा तीनशेंपर्यंत सुरू होतें. नर्मदात्तर प्रदेशांतील क्षत्रिय अधिकाऱ्यांनीं या वसाहतकर्मांत पुढारीपण घेतलें होतें. मानव्य, हैहय, भोज, यादव, नल, कदंब, मौर्य, चालुक्य इत्यादि शेंकडें गोत्रांचे रट्ट दंडकारण्यांत वसत्यर्थ शिलें. रट्ट आणि महाराष्ट्र (राष्ट्रिक आणि महाराष्ट्रिक) या नांवाच्या अधि-कारावर असलेलीं शेंकडें क्षत्रियकुळें एकजुटीनें वसाहत करण्यास निघालीं. दुष्काळ, पचक्राचा रेटा, साथीचे रोग हीं कारणें एकजुटीनें कायमचें देशांतर करण्यास कारण होत नसतात. हीं कारणें आगतुक असून तीं शमल्यावर लोक पुनः पूर्वस्थळावर येतात. तेव्हां काहीं कायमचीं कारणें झालीं असलीं पाहिजेत. लोकसंख्येच्या बेसुमार वाढीचा परिणाम रट्टासारख्या देशाधिकाऱ्यांवर होणें शक्य नाही. तेव्हां असंख्य जुलुमाचीं बाब तेवढी शिल्क उरते. शकपूर्व सहाव्या शतकांत, नर्मदात्तर प्रदेशांत वैदिक धर्मविरोधी बौद्धांचें व जैनांचें अशीं दोन पाखांडिं अनिवार वाढलीं. हीं पाखांडिं चातुर्वर्ण्य विरोधी असून, शूद्र व चातुर्वर्ण्यबाह्य लोकांचा पुरस्कार करणारीं होती. गौतम बुद्धाच्या अंगोदरीह, क्रकच, कनकमुनि, काश्यप वगैरे बौद्धमतप्रवर्तक आचार्य होऊन गेले होते. म्हणजे बुद्धाच्या पूर्वी, दीडदोनशें वर्षें ह्या पाखंडाला देशांत आरिनें सुरवात झाली होती. तत्पूर्वी चावीकादि पाखांडी होऊन गेले होते.

तात्पर्य, शकपूर्व ९०० किंवा १००० च्या सुमारास देशांत चातुर्वर्ण्य-विरोधी व वैदिकधर्म-विरोधी पाखंडे माजत चालली होती. ह्या पाखंडांना देशांतील राजांचा आश्रय होता असें दिसते. लोकायतिक पंथाला सर्ववर्ण-श्रेष्ठ जे ब्राह्मण त्यांच्यापैकी, बृहस्पतिसारख्या ब्राह्मणांचा पाठिंबा होता. अशी स्थिति असल्यामुळे ब्राह्मण, क्षत्रिय राजे, शूद्र व चातुर्वर्ण्यबाह्य लोक अशा चौरंगी पेचांत हे चातुर्वर्ण्यामिमानी क्षत्रिय रडू लोक सांपडले व ह्या पेचांचा जुलूस त्यांच्या धर्माभिमानी मनाला असब होऊन हे एक-जुटीने देशांतर करण्यास उद्युक्त झाले. बुद्धाच्या पूर्वी जे संकट चातुर्वर्ण्यावर आले त्यापेक्षांहि मोठे संकट बुद्धोत्तरकालीं चातुर्वर्ण्यावर आले. महापद्मानंद या शूद्र राजाच्या कारकीर्दीत क्षत्रियांची नर्मदोत्तर प्रदेशांत विलकुल रया राहिली नाही. हा राजा तर शुद्ध क्षत्रियांचा संहार करण्यास उद्युक्त झाला. अशा अराजक, अधार्मिक व अधम राज्यांत राहण्यांत शोभा नाही, हें उत्कटत्वाने ज्यांच्या प्रत्ययास आले अशा नर्मदोत्तर प्रदेशांतील अनेक चातुर्वर्णिकांनी, दक्षिणारण्यांत वसाहती करण्याच्या निमित्ताने देशांतर केले. महारडू लोक, महापद्मादि दुष्ट शूद्र राजांच्या, जैन-बौद्धादि पाखंडांच्या व ब्राह्मणादि उत्पत्त्यांच्या जुलमाला कंटाळून, स्वधर्म, स्वराज्य व स्ववृत्ति यांचा अनुभव घेण्यास दक्षिणारण्यांत, बौद्धकालाच्या प्रथम ज्वानीत म्हणजे शकपूर्व ६०० च्या सुमारास वसाहती करण्यास निघाले. या क्षत्रिय महारड्यांचा धर्म पंचविध आहे. (१) अध्ययन, यजन, दान, (२) युद्धादि कर्माने दुष्कृतविनाशन म्हणजे पाखंडी, म्लेंच्छ, अधर्माचारी यांचे विनाशन व दंडन, (३) गोब्राह्मण व स्त्रिया यांचे संरक्षण, (४) शरणागतास अमयदान व (५) सर्वार्थ मानवधर्मांचे संरक्षण. हीं पंचविध कर्तव्ये त्यांच्या धर्मांत अंतर्भूत होतात. हे रडू लोक, नर्मदोत्तर प्रदेशांतील सर्व संस्कृति घेऊन महाकान्तारांत वसाहत करण्यास आले. ” असा राजवाड्यांच्या विवेचनाचा निष्कर्ष आहे; आणि तो सयुक्तिक नाही असें दाखविण्याला आतापर्यंत कोणतेहि कारण पुढे आले नाही.

वैदिक धर्मातील यज्ञादींच्या व कर्मठपणाच्या अतिरेकाला उपनिष-दांनींच आळा घातला होता आणि वाटेले तेव्हां सगल्यास घेण्याची परवानगी

देऊन आश्रमव्यवस्थाहि दिली केली होती. पण वैदिक धर्मीयांनींच, आपल्या मताप्रमाणें, वैदिक धर्मांत केलेल्या या सुधारणा होत्या. त्यानंतर

पशुश्चेत्त्रिहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।

स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायकाः ॥

असे म्हणून यज्ञयागादिकांची व वर्णाश्रमांची टवाळी करणारे कर्तव्यश्रद्ध नास्तिक काहीं कमी निर्माण झाले नाहीत. पण या लोकांच्या उपदेशाला धार्मिक अधिष्ठान नसल्यामुळे, यांच्या उपदेशाचा परिणाम झाला नाही. वैदिक धर्माला अजिबात झुगारून देऊन व अहिंसा, सत्य इत्यादि उदात्त धर्मतत्त्वांच्या अधिष्ठानावर उभे राहून चातुर्वर्ण्यसंस्थेवर पहिला जोराचा हल्ला बुद्धानें चढविला. अहिंसेच्या तत्त्वाचा पुरस्कार करून क्षत्रियवर्णाचा त्यानें धिक्कार केला. चातुर्वर्ण्यसंस्थेचा, क्षत्रियवर्ण हा जीव असल्यामुळे व बौद्ध धर्मीनें क्षत्रियांच्या कर्तव्याला कनिष्ठ ठराविल्यामुळे, वर्णसंस्था हतबल झाली आणि वाटेला त्या स्त्री-पुरुषांना, वाटेला तेव्हां संन्यास घेण्याची परवानगी देऊनच केवळ नव्हे, तर तसें करण्याला प्रोत्साहनहि देऊन, आश्रमसंस्थाहि त्यानें धुळीला मिळविली. चातुर्वर्ण्याच्या सामाजिक संस्थेचा नाश केल्यामुळे बौद्धधर्मीयांना सामाजिक कर्तव्ये कांहींच उरलीं नाहीत. संन्यास व शिक्षा यांची दीक्षा घेतल्यानंतर स्वतःच्या चरितार्थाकरितांहि फारसे परिश्रम करण्याची जरूरी राहिली नाही. अशा तऱ्हेच्या सोप्या धर्मांत, कर्तव्यशून्य, अष्ट, आळसी आणि अशिक्षित लोकांची भरती फार झपाट्यानें झाली हें सांगणें नकोच. अशिक्षित लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन व त्यांच्या भावेंत आपल्या धर्माचा उपदेश करून बुद्धानें आपला धर्म सर्वत्र पसरला. शूद्रप्राय झालेले वैश्य, वेदाधिकार नसलेले शूद्र, स्त्रिया व चातुर्वर्ण्यबाह्य लोक त्याचे अनुयायी झाले; एवढेंच नव्हे तर कित्येक पतित क्षत्रियांनीं आणि ब्राह्मणांनींहि त्याच्या धर्माचा स्वीकार केला. व वर्णाश्रम-धर्माची अगदीं शोचनीय स्थिति झाली.

अशा रीतीनें चोहोंकडून काहूर उठलें असतांहि महारष्ट्र क्षत्रियांनीं

वर्णाश्रमधर्मांवरील आपली श्रद्धा यत्किंचितहि विचलित होऊं दिली नाही. कारण, या सामाजिक धर्माचें रहस्य त्यांना पूर्णपणें कळलें होतें. क्षत्रियवर्ण नाहीसा करणें किंवा त्याचें महत्त्व कमी करणें म्हणजे राष्ट्राला पोरकें करून शत्रूच्या मध्यस्थानीं देण्यासारखें बावळटपणाचें आहे हें त्यांना समजत होतें; आणि चातुर्वर्ण्यविध्वंसक बौद्ध धर्माच्या प्रसारामुळें राष्ट्रावर येणाऱ्या मावी भेसुर आपत्तीचें चित्र त्यांच्या होळ्यापुढें स्पष्ट दिसत होतें. स्वतःच्या संस्कृतीवर अशी पूर्ण निष्ठा असल्यामुळें, घरांदारांवर जमीनजुमल्यावर तुळशीपत्र ठेवून व आपली प्राणापेक्षांहि प्रिय असलेली संस्कृति बरोबर घेऊन महारट्टांनीं देशत्याग केला आणि दंडकारण्यांतील वनवासहि जास्त सुखदायक मानून देशभक्तीपेक्षांहि धर्मभक्ती श्रेष्ठ आहे ही गोष्ट जगाच्या प्रत्येकाला आणून दिली. संस्कृति कायम राहिल तर आज गमावलेला देश आपण पुनः मिळवूं व त्या देशांत या संस्कृतीचा पुनः प्रसार करूं असा त्यांचा विश्वास होता. तात्पर्य, ज्या धर्माच्या संरक्षणाकरितां महारट्टांनीं देशत्याग करून वनवासहि स्वीकारिला तो धर्म आमचा आहे, महारट्टांचा आहे, असें त्यांनीं अभिमानानें म्हणावें, ही गोष्ट अगदीं साहजिक अशीच आहे.

महारट्टांच्या स्वधर्मनिष्ठेची ही केवळ पहिली वेळ होती व कित्येक लोक राजवाड्यांची ही कल्पना निराधार आहे असेंहि म्हणतील. पण जिच्या-विषयीं प्रत्यक्ष पुरावा आहे अशी परीक्षेची वेळ त्यानंतर कांहीं शतकांनीं महाराष्ट्रांतच आली. बौद्ध धर्माच्या ज्या भुताला भिऊन महारट्ट महाराष्ट्रांत आले, त्या भूतानें त्यांचा पिच्छा यथेहि सोडला नाही. निराळेंच एक रूप घेऊन तें येथेहि त्यांच्या पाठीस लागलें. त्याचा प्रतिकार कसा केला गेला तें आतां आपण पाहूं.

महारट्ट दंडकारण्यांत लहान लहान गांवें वसवीत चालले व कित्येक शतकांनीं ही वसाहत पुरी झाली. प्रत्येक गांवांत क्षत्रिय मुख्य असे. व त्याला पट्टकील (पाटील) म्हणत. गांवाचा अधिकार व संरक्षण त्याच्याकडे असे. न्यायनिवाड्याचें काम पंच करीत. गांवकऱ्यांच्या सर्व गरजा बहुधा गांवांतच पुण्या होत; कारण सर्व बंध्याचे लोक गांवांत असत. अशा रीतीनें प्रत्येक गांव म्हणजे एक लहानसें राज्यच असे. महाराष्ट्रावर आंध्र, आंध्रभृत्य वगैरे

चातुर्वर्ण्यवाद्य लोकांचीं राज्ये होऊन गेलीं. पण महाराष्ट्राच्या ग्रामसंस्थेला कोणीं ढका लाविला नाही. आपल्या संस्कृतीचें व वंशाचें संरक्षण ग्राम-संस्थेच्या द्वारे करित मराठे सुखाने कालक्रमणा करित होते. पुढें या देशावर चालुक्य या क्षत्रियांचें राज्य झालें. या स्वधर्मीय राजांच्या छात्राखालीं उत्कर्ष पावत पावत शेवटीं जाधवांच्या कारकीर्दीत मराठ्यांच्या उत्कर्षाचा कळस झाला. लोक सुखासीन झाले, व्रतें, उद्यापनं भरमसाट बोकाळलीं आणि कर्म-ठणाला उत आला. अशा बेमान स्थितींत अहिंसादि उदात्त तत्त्वांची घोषणा करणाऱ्या पंथांनीं आपलीं डोकीं वर काढलीं तर त्यांत नवल नाही. जैनधर्मीनें तर महाराष्ट्रांत प्रवेश केलाच होता. त्यानंतर रामदेवराव जाधवांच्या कारकीर्दीत मानभावांचा पंथ फार जोरांत आला. मानभावांच्या पंथाची उत्पत्ति कशीहि झाली असो; मानभाव आणि बौद्ध यांच्या तत्त्वज्ञानांत व आचारांत पुष्कळच साम्य आहे असें श्री. चांदोरकर यांनीं दाखविलें आहे. ईश्वर न मानणें, (२) वेदग्रामाण्य न मानणें, (३) वर्णाश्रमाचा अभाव, (४) संस्काराचा अभाव, (५) संघ करून राहणें व (६) स्त्रीपुरुषांना संन्यास देणें. या सहा गोष्टींपैकीं, पहिली वादग्रस्त म्हणून सोडून दिली, तरी बाकीच्या पांच गोष्टी बौद्ध व मानभाव या दोन्ही पंथांत अगदीं सारख्या आहेत. अर्थात् बौद्ध धर्म हा राष्ट्राला जितका अपायकारक तितकाच हा पंथहि आहे, असें विचारी लोकांना वाटल्यास त्यांत नवल नाही. एकनाथांनीं या पंथाविषयीं म्हटलें आहे:—

होऊनि मानभाव । अवघा बुडविला ठाव
नाही चित्त शुद्ध गति । द्वेष देवाचा करीती
धरिती उफराटी काठी । रांडा पोरें मोंदावती
नेसुनिया काळेपण । अंगा लाविती दूषण
एकाजनार्दनी देवा । जळो जळो त्यांची सेवा ॥

पुढें पुढें तर मानभाव शब्दालाच मराठीमध्ये वाईट अर्थ आला. अलिकडे कित्येक विद्वानांनीं प्रतिपादिल्याप्रमाणें मातंगी पंथ व महानुभाव पंथ हे वेगळे असले तर एकनाथांनीं किंवा इतर लोकांनीं केलेली निंदा व मानभाव शब्दाला आलेला वाईट अर्थ मातंगी पंथाला अनुलक्षून आहेत असें म्हणावें लागेल. पण 'ऋद्धिपूरवर्णन' या महानुभावी काव्यांत

“ आतां अहिंसे निःसंगु । निवृत्ति भक्तियोगु । तो नमस्कार परमार्गु । दातारांचा ॥ या ओवींत व तीवरील टीकेंत “ हिंसाराहित, संगराहित, प्रवृत्ति धर्मकर्मराहित ” असा मानभावी पंथ असल्याचें स्पष्ट म्हटलें आहे. तेव्हां बौद्ध धर्माप्रमाणेंच महानुभावी पंथहि निवृत्तिपर आहे याबद्दल मुळींच मतभेद नाही. बौद्ध धर्माप्रमाणेंच या पंथालाहि आरंभीं पुष्कळ अनुयायी मिळाले. महादेवरायाचे वेळेस या पंथाचा प्रमुख चक्रधर होता व राजानक राणे, राउल, पाइक, मानकरी इत्यादि राजसभेचे सर्व लोक चक्रधराच्या नादीं लागल्याचा उल्लेख ‘लीलासंवाद’ ग्रंथांत आहे. खुद्द राजावर या मताचा परिणाम कितपत झाला होता हें निश्चित कळण्यास मार्ग नाही. राजा व प्रधान हेमाद्रि हे मात्र या पंथापासून अलिप्त होते व त्यांनीं राजधानींतून या पंथाच्या लोकांना हांकून लाविलें असा उल्लेख आढळतो. याच्या उलट “ या पाखंडांच्या शिकवणीनें कित्येक दुराचारी लोकांनीं देवालयांतील रुद्रलिंगें उधून टाकलीं. या अधर्मकृत्याचें खापर ब्राह्मणांनीं राजाच्या मार्थी मारिलें. त्याचा राग येऊन रामदेवरायाच्या हातून ब्रह्महत्येचें पातक घडलें. त्यामुळें बरेच सनातनधर्मीय, मराठा क्षत्रिय, संस्थानिक व सरदार रामदेवरायापासून फुटून निघाले ” असें राजवाडे लिहितात. जाधवांच्या पदवीं मुसलमान सैनिक असल्याचाहि उल्लेख त्यांनीं केला आहे. तात्पर्य, या मानभावी पंथामुळें, चातुर्वर्ण्यावरील लोकांची श्रद्धा नाहीशी होऊन, सर्वत्र गोंधळ उडाला होता ही गोष्ट उघड दिसते. या गोंधळांतून, उत्तरोत्तर बिकट होत गेलेल्या पुढील ३०० वर्षांच्या परिस्थितींत, लोकांना मार्ग दाखवून देण्याचें श्रेय जर कोणाला द्यावयाचें असेल, तर तें ज्ञानोबाराय व त्यांचे अनुयायी यांनाच दिलें पाहिजे. मानभावानीं गीतेवर बऱ्याच टीका लिहिल्या आहेत असें म्हणतात. त्या अजून प्रकाशित झाल्या नाहीत; तथापि त्यांत आपल्या अहिंसा-सैन्यासादि तत्त्वांचें समर्थन त्यांनीं केलें असावें असें वाटतें. तेव्हां गीतेचा भावार्थ प्रकट करिण्याकरितां, ज्ञानोबाराय पुढें आले आणि मराठींतील या ज्येष्ठ व श्रेष्ठ ग्रंथाचा उदय झाला.

श्रीमद्भगवद्गीता ही महाराष्ट्राला अत्यंत प्रिय आहे. महाराष्ट्रांत गीतेचीं जितकीं भाषांतरे व जितक्या टीका झाल्या असतील तितक्या इतरत्र झाल्या असतील कीं नाही याची शंका आहे. राष्ट्राच्या आयुष्यांत परवादी कठीण

वेळ आली म्हणजे महाराष्ट्रांतील नेते गीतेकडे वळतात व तिचा उपदेश लोकांना ऐकवितात; असा ज्ञानेश्वरीपासून गीतारहस्यापर्यंत गेल्या अनेक शतकांचा अनुभव आहे. तेव्हां मराठी मनाला आकर्षून घेणाऱ्या कोणत्या गोष्टी गीतेंत आहेत तें थोडक्यांत पाहिलें पाहिजे.

पाहिली गोष्ट अशी कीं, मराठ्यांना अत्यंत प्रिय असलेल्या चातुर्वर्ण्याचें उत्कृष्ट विवेचन व समर्थन गीतेंत करण्यांत आलें आहे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, वर्णाश्रम-धर्मावर वेळोवेळीं आघात करणारी अहिंसा व संन्यास हीं जीं दोन तत्त्वे त्यांच्या मर्यादा काय हेंहि गीतेंत स्पष्टपणें सांगितलें आहे. तिसरी गोष्ट अशी कीं, स्वतःची आध्यात्मिक उन्नति करून घेण्याला सर्व मनुष्यजातीला अधिकार आहे असें समतेचें तत्त्व गीतेनें प्रतिपादिलें आहे. आणि चौथी गोष्ट अशी कीं, सर्व लोकांना आचरण्याला सुलभ अशा भक्ति-मार्गाचा उपदेश गीतेनें केला आहे. या चारहि गोष्टींनीं महाराष्ट्राला इतकें मोहून टाकिलें आहे कीं, मराठ्यांच्या संस्कृतीचें यथार्थ स्वरूप लक्षांत येण्यासाठीं त्यांचें थोडें जास्त विवेचन करणें अवश्य आहे.

चातुर्वर्ण्यसंस्थेचा जीवभूत जो क्षत्रियवर्ण त्याचें कर्तव्य इतकें निष्ठुर आहे कीं, अनेक वेळां या कर्तव्यापासून परावृत्त होण्याचा मोह त्याला पडलेला आहे. ज्यांना कर्तव्याची, श्रेष्ठ ध्येयाची, जाणीव नाही व मारामारी आणि हिंसा करून पोट भरण्याचा ज्यांचा धंदाच आहे अशा जंगली लोकांना लढाया करणें, कत्तली करणें वगैरे गोष्टींत कांहीं वाटत नाही. पण सुसंस्कृत, सुविद्य व बुद्धिमान् क्षत्रियांना, वर्णधर्मप्रमाणें कर्तव्य म्हणून हिंसात्मक युद्धें करण्याचा जेव्हां प्रसंग येतो तेव्हां आपलें हें कृत्य पापकारक तर नाहीना, अशा तऱ्हेची शंका त्यांच्या मनांत आल्यावांचून रहात नाही; किंवा अशा तऱ्हेच्या धार्मिक परंतु साशंक लोकांच्या नाजूक मनःस्थितीचा फायदा घेऊनच बुद्ध्यापासून मानभावापर्यंतचीं पाखंडें पुढें आलीं. या बाबळट आणि कर्तव्यशून्य पाखंड्यांनीं अहिंसेचे गोडवे गाडले आणि वर्णाश्रमधर्म हा हिंसात्मक धर्म आहे अशी ओरड केली. जणुं कांहीं अहिंसाधर्माचें श्रेष्ठत्व वर्णाश्रमधर्माला माहीतच नव्हतें. ज्या शंकाकुल मनोवृत्तिमुळें अशा तऱ्हेच्या पाखंडांना वाव मिळतो ती वृत्ति नाहीशी करण्याकरितां गीतेला प्रथम युद्धें चांगलीं कींवाईट याचा निर्णय करावा लागला. वर्णाश्रमधर्माला अहिंसेचें तत्त्व

पूर्ण मान्य आहे; पण सज्जनांच्या आणि दुर्बलांच्या जीवावर उठलेल्या बद-
माषांना, अहिंसा तत्त्वाचा आधार घेऊन मोकळें सोडावें व त्यांनीं केलेली
हिंसा उघड्या डोळ्यांनीं पहावी हा बाबळटपणा त्याला पसंत नाही; किंब-
हुना असें करणें अहिंसाधर्माच्या विरुद्ध आहे असें त्याला वाटत असल्यामुळें,
सज्जनांची हिंसा बांचविण्याकरितां दुर्जनांची हिंसा झाली तरी चालेल एवढेंच
नव्हे तर प्रसंगीं तशी हिंसा करणें हें क्षत्रियाचें कर्तव्य आहे, असा वर्णाश्रम-
धर्माचा निर्णय आहे. 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' अशी स्मृतीची
आज्ञा आहे. पण दुसऱ्याच्या जीवावर उठलेल्या आततायी मनुष्याची हिंसा
करण्यांतहि पाप नाहीना, अशी कित्येक अधर्मभीरू लोकांना शंका येत असल्या-
मुळें, या शंकेचें निर्मूलन करणें गीतेला अवश्य झालें आणि

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ।

‘या आततायी लोकांची हिंसा करून आम्हाला पाप लागेल’ असा अर्जुना-
कडून पूर्वपक्ष करवून,

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

× × × ×

अथ चेत्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥

असें गीतेनें त्याला उत्तर दिलें आहे. अन्यायी लोकांबरोबर कराव्या लाग-
णाऱ्या युद्धांत जरी हिंसा झाली तरी तें युद्ध धर्म्य आहे, असें युद्ध कर्तव्य
म्हणून करण्याशिवाय दुसरी कोणतीहि गोष्ट क्षत्रियाला श्रेयस्कर नाही, असें
युद्ध करणें हा क्षत्रियांचा धर्म आहे आणि ‘स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो
भयावहः’ स्वतःचा धर्म पालन करीत असतां मृत्यु आला तरीहि तो श्रेयस्कर
आहे, पण स्वधर्म सोडून दुसऱ्याचा धर्म स्वीकारणें अत्यंत घातक आहे. धर्म्य
युद्ध करण्यांत पाप तर नाहीच पण उलट तें न करण्यांतच पाप आहे; असा
गीतेनें स्पष्ट निर्णय दिला.

“स्वे स्वे कर्मण्याभिरतः सांसिद्धिं लभते नरः”

वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें प्राप्त झालेलीं कर्मे करीत असतां मोक्ष मिळतो; त्याकरतां
कर्मे सोडण्याचें कारण नाही. असें सांगून, युद्धासारख्या दारुण कर्मांनें,

आपलें, मोक्षाचें आध्यात्मिक ध्येय दुरावेल कीं काय ही वारंवार उत्पन्न होणारी भीतीहि नाहींशी केली आणि शेवटीं १८ व्या अध्यायांत चारी वर्णांचीं कर्तव्यें कोणतीं तेंहि विशद करून सांगितलें.

चातुर्वर्ण्याचें सशास्त्र विवेचन करणाऱ्या या ग्रंथाचा भावार्थ ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या भावार्थदीपिकेच्या द्वारें सुबोध करून सांगितला. मराठ्यांची संपूर्ण संस्कृति ज्यांत सांठविली आहे असा 'भावार्थदीपिका' हा जुन्या मराठी वाङ्मयांतील पहिला ग्रंथ असून 'दासबोध' हा शेवटचा ग्रंथ आहे. समुच्चयप्रिय मराठ्यांनीं, तत्त्वज्ञानांत अद्वैत्यांचें अद्वैत घेतलें व त्यांच्या जोडीला द्वैत्यांची भक्ति घेऊन द्वैताद्वैताचा एकप्रकारें समुच्चय केला. चार वर्णांच्या चातुर्विध कर्तव्यांचा ज्यांत समुच्चय केला आहे असें चातुर्वर्ण्य, व्यवहाराकरितां त्यांनीं पूर्वीच स्वीकारिलें होतें. गीतेंत या सर्व गोष्टी सुसंगत रीतीनें मांडल्या असल्यामुळें, ज्ञानेश्वरांनीं गीतेचा उपदेश आपल्या रसाळ मराठी वाणीनें महाराष्ट्राला विदित केला. युद्ध करणें हा क्षत्रियांचा धर्म आहे. त्याचें पालन करण्यांत पाप नाहीं हें सांगताना ज्ञानेश्वर लिहितातः—तूं अजुं का न विचारिसी । काइ हें चित्तितु आहासी । स्वधर्म तो विसरलासी । तरावें जेणें ॥ अर्जुना तुझे चित्त । जर्हीं झालें द्रवीभूत । तन्ही हें अनुचित । संग्रामसमई ॥ वायांचि व्याकुळ काई । आपुला निजधर्म तूं पाही । जो आचरितां बाधु नाहीं । कळणा कालीं ॥ जैसें मागेंचि चालतां । अपावो न पवे सर्वथा । कां दीपाधारे वरतां । नाडलिजे ॥ तियापरी पार्था । स्वधर्म राहाटतां । सकळ काम पूर्णता । सहजें होय ॥ म्हणूनि तूं पाही । क्षत्रियां आणिक काहीं । संग्रामावांचूनि नाहीं । उचित जाणें ॥ क्षत्रीं बहुत पुण्य कीजे । तै जूझ ऐसें लहिजें । जैसें मागें जातां आडलिजे । चितामणी ॥ म्हणूनि हा सोडशील । तरी पापा वरपडा होशील । आणि अपयश तें न वचेल । कल्यांतु वेन्ही ॥ देखे स्वधर्म आचरितां । दोषु नाशे असता । तुज हे भ्रांति कवण चित्ता । एथ पातकाची ॥ म्हणूनि तुज पार्था । हेतू सोडूनि सर्वथा । क्षात्रवृत्ती जुंझतां । पाप नाहीं ॥” वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें प्राप्त झालेला, स्वतःच्या वर्णाचा धर्म आचरिला म्हणजे त्यानेंच मोक्ष मिळतो, या गीता-सिद्धान्ताचें ज्ञानेश्वर विवरण करितातः—देखा अनुक्रमाधारे । स्वधर्म जो आचरें । तो मोक्ष तेणे व्यापारे । निश्चित असे ॥ तुम्हीं व्रतनियम न करावे ।

शरीरानें न पीडावें । दुरिकेंहि न वचावें । तीर्थासि गा । देखा स्वधर्मातें
भजाल । तरी कामधेनु होईल । येन्हीवी प्रजा हाचि नाडील । तुमतें सदा ॥
तैसा स्वधर्म जरी लोपला । तैसा सुखाचा थारा मोडला । जैसा दीपासवें
हारितला । प्रकाश जाये ॥ अगा जयाचें जें विहित । तें ईश्वराचें मनोगत ।
तें केलिया निआत । सांपडेचि तो ॥”

दुष्ट, आततायी, खुनी अशा मनुष्यांवर सुद्धा दया करावी; त्यांच्या
अज्ञानाबद्दल कीव करावी; प्रेमानें त्यांना जिंकवें, नाहींतर त्यांच्या अत्या-
चाराला बळीहि पडावें, पण प्रतिकार करूं नये, अशा रीतीच्या अहिंसावाद्यां-
च्या उच्च परंतु मोळसट उपदेशाला ज्ञानेश्वरांनीं स्वतःच जें उत्तर दिलें आहे
तें फार मननीय आहे:—“ तूं निर्मत्सर सदयता । येथुनि निघशील कीर
मागौता । परि ते गती समस्तां । न मनेल ययां ॥ हे चहूंकडुनि वेढतील ।
बाण वरी घेतील । एथ पार्थी न सुटिजेल । कृपाळूपणें ॥ तूं आणि एक न
विचारिसी । एथ संप्रभें जूझों आलासी । आणि सकलपणें निघालासी ।
मागौता जरी ॥ तरी तुझें तें अर्जुना । एयां वैरियां दुर्जनां । कां प्रत्यया येईल
मना । सांवै मज ॥” तूं निर्मत्सर, सदय, कृपाळु होऊन युद्धांतून माघारा
फिरलास तरी तुझ्या अन्तःकरणाची ती उच्च स्थिति, तुझ्याशीं लढण्याकरितां
आलेल्या लोकांना कळण्याइतकी त्यांची लायकी नाहीं. ते तुला वेढतील
आणि बाणांनीं छिन्नविच्छिन्न करतील. तेव्हां ज्यांना दया, निर्मत्सरता इत्यादि
श्रेष्ठ गुणांची ओळखहि नाहीं अशा अनधिकारी लोकांना दया न दाखवितां
शिक्षा करणेंच योग्य आहे असा ज्ञानेश्वरांचा आशय आहे.

चातुर्वर्ण्यद्वेषे, समाजाचा बुद्धिभेद करण्याकरितां नेहमीं असें सांगत
असतात कीं, सर्व वर्णांत ब्राह्मण श्रेष्ठ आहेत, त्यांना समाजांत सर्वांकडून मान
मिळतो, क्षत्रिय आणि वैश्य ब्राह्मणांनीं कमी योग्यतचे मानले आहेत ही
गोष्ट क्षत्रियवैश्यांनीं कां सहन करावी ? त्यांनीं ब्राह्मण कां होऊं नये ?
दुसरे काहीं श्रद्धालु लोक असतात त्यांना वाटतें कीं, ब्राह्मण झाल्यावांचून
मोक्ष मिळत नाहीं. तिसरें काहीं असतात ते स्वतःचीं कर्तव्यें तर करित
नाहींतच, पण ब्राह्मणांनाहि खालीं ओढण्याचा प्रयत्न करितात. हे सर्व मत्सर-
राचे व अज्ञानाचे खेळ होत हें उघड आहे. अध्ययन व अध्यापन करून
समाजाला ऐहिक व पारमार्थिक ज्ञेयाचे मार्ग दाखविण्याचें बौद्धिक सामर्थ्य

व जन्मभर दारिद्र्यांत राहण्याचें मानसिक सामर्थ्य ज्याच्याजवळ असेल तो पूर्वी ब्राह्मण वर्णाचा स्वीकार करीत असे. आणि समाजाच्या कल्याणाकरितां स्वसुखावर पाणी सोडणाऱ्या अशा निःस्वार्थी ब्राह्मणांना समाजाकडून सहजच मान मिळत असे. पुढें वाटेल त्यानें वाटेल त्या वर्णांत प्रवेश करण्याची पद्धति बंद पडल्यानंतर, ब्राह्मणाच्या पोटीं जन्माला आलेल्या प्रजेलाच जरी ब्राह्मण म्हणूं लागले तरी त्यांच्यांतहि वर सांगितलेल्या बौद्धिक व मानसिक सामर्थ्यानें जे युक्त असत त्यांनाच समाजाकडून मान मिळत गेला. केवळ जातिब्राह्मणांची योग्यता विचारी लोकांनीं केव्हांहि मोठी मानिली नाही. तसेंच खरे ब्राह्मण हे समाजाचे नेते असल्यामुळे त्यांची योग्यता मोठी मानिली तरी त्यामुळे क्षत्रिय आणि वैश्य यांचा दर्जा कनिष्ठ होतो असेंहि नाही. समाजाला उपकारक अशीं आपआपल्या वर्णांचीं कर्मे जे योग्य रीतीनें करीत त्या सर्वांचा समाजातील दर्जा श्रेष्ठ मानिला जात होता. ही गोष्ट ज्ञानेश्वरांनीं स्पष्ट करून सांगितली.

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभैर्गुणैः
या श्लोकावर व्याख्यान करितांना ज्ञानेश्वर म्हणतातः—“ तेचि च्याही वर्ण । पुससी जरी कोण । तरी ब्राह्मण । मुख्य जे कां ॥ एर क्षत्री वैश्यदोन्ही । तेही ब्राम्हणाच्याचि मानिचें मानी । जे ते वैदिक विधानी । योग्य म्हणौनि ॥ चौथा शूद्र जो धनंजया । वेदीं लाभु कीर नाहीं तया । तरी वृत्ती वर्णत्रया । आधीन तयाची ॥ जैसी फुलाचेनि सांघाते। तांथू तुरंगिजे श्रीमंतें । तैसें द्विजसंगें शूद्राते । स्वीकारिती श्रुति ॥ ” तात्पर्य, ज्ञानेश्वरांनीं, चातुर्वर्ण्याचें स्वरूप स्पष्ट केलें. त्या विषयींचें गैरसमज नाहीसें करून त्याची आवश्यकता व श्रेष्ठता प्रतिपादन केली आणि चातुर्वर्ण्यांत सर्व समाजाचा ऐहिक व पारमार्थिक दर्जा सारखाच आहे असें प्रतिपादन केलें. एवढें करूनच ते थांबले नाहीत; तर आवालवृद्धांना सुलभ अशा भक्तिमार्गाचा त्यांनीं सर्वांना उपदेश केला. कर्तव्यभ्रष्ट व उन्मत्त झालेल्या कित्येक ब्राह्मणांनीं, आणि क्षत्रियांनीं त्यांच्या उपदेशाकडे जरी काणाडोळा केला तरी एकंदर समाजांतील विचारी लोकांना त्यांचा उपदेश मानवला. नामदेव शिंपी, नरहरी सोनार, गोरा कुंभार, चोखा मेळा, बंका महार, वगैरे सर्व जातींच्या पुढाऱ्यांनीं ज्ञानेश्वरांचा उपदेश शिरोधार्य मानला व भक्तिमार्गाचा सर्वत्र प्रसार केला.

समाजांतील प्रमुख घटक जे ब्राह्मण व क्षत्रिय ते कर्तव्यभ्रष्ट झाल्यामुळे व मानभावी पाखंडाच्या जोरामुळे, जाधवांचें राज्य लवकरच नामशेष झालें. हा राष्ट्रीय अधःपात पहाण्याला ज्ञानेश्वर जगले नाहीत. या अधःपातांतून डोकें वर काढण्याला साधन म्हणून आपला ग्रंथ आपल्या अनुयायांच्या स्वाधीन करून ते आर्धांच समाविस्थ झाले होते. ज्ञानेश्वरांच्या अनुयायांनी, ज्ञानदेवीला आपली आई मानिलें. या आईनें, महाराष्ट्र जरी स्वराज्यभ्रष्ट झाला तरी पुढें ३०० वर्षेपर्यंत त्याला संस्कृतिभ्रष्ट होऊं दिलें नाहीं. व म्हणून लोकांना शिवकालीं पुन्हां स्वराज्य दिसलें.

यानंतर १५० वर्षांनीं म्हणजे शके १३७० च्या सुमारास मराठा क्षत्रियांची स्थिति कशी शोचनीय झाली होती याचें वर्णन महिकावतीच्या बखरींत दिलें आहे:-“या उपर देशामध्ये तेही बहुत यवन झाले. राज्य अभिमान सोडला. शेंखें सोडिलीं. कृषि धरिली....बहुत आचाराहीन झाले. बहुत गोत्र, प्रवर, कुळस्वामीण, कुळगुरु, ठिकाणें सांगतां विसरूं लागले. जापोन देवीनें, धर्म माराष्ट्र रक्षाया कारणे राजश्री नायकोरावास स्पन्न दिल्लें. जर हा जातिमेळवा करावा. श्रीदेवी आद्यशक्ति जगदंबिका महाराष्ट्र धर्मरक्षिका तुम्हांस प्रसन्न असो.” असा दृष्टांत झाल्यावर मालाडचा देसई नायकोराव यांनं आसपासचे ३-३॥ हजार क्षत्रिय व ४-५ शें ब्राह्मण एके ठिकाणीं जमविले व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें केशवाचार्यांकडून महाराष्ट्र धर्म म्हणजे काय तें समजून घेतलें. त्या ठिकाणीं क्षत्रिय वर्ग विशेषतः जमला असल्यामुळे, “मराठा क्षत्रिय जो आहे त्यानें कुक्कुटशब्दापासून उठावें. शौचस्नान संपादावें. देवपूजन नित्य कर्म आचार्ययुक्त करावें. शास्त्र-वचनाधारे न्याय निवडावा, पुराणेतिहास प्रत्यहीं ऐकावा. शस्त्र कमरेस बांधून भोजन करावें. गाफील कदापि न रहावें; असें शास्त्रोक्त, धर्मचोदित आचरण जो करील तो क्षत्रिय, गर्भादान, चौल, व्रतबंध, विवाह, महोत्सव, विद्यारंभ इत्यादि कर्म वेदोक्त करण्यास योग्य आहे ” अशा आशयाचा क्षत्रियधर्म केशवाचार्यानें त्यांना सांगितला. पण क्षत्रिय आपला धर्म ऐकण्याच्या मनःस्थितींत त्या वेळीं नव्हते. स्वतःचें राज्य स्थापक्याचें बाजूलाच राहिलें, पण उलट आपआपसांत भांडून, मुसलमानांच्या पदरीं त्यांचेंच राज्य वाढविण्याकरितां त्यांनीं सेवा पत्करिली होती ! अशी स्थिति असल्या-

मुळें ब्राह्मण क्षत्रियांचीं कर्तव्यें सांगत बसण्याऐवजीं नामदेव, एकनाथ, तुकारामादि साधुसंतांनीं भक्तिमार्गाचा उपदेश तेवढा जोरानें चालू ठेविला. अशा हेतूनें कीं, स्वधर्मातील देवतांवरील भक्तीमुळें लोक परधर्मांत तरी निदान जाणार नाहींत. साधुसंत वर्णाश्रमधर्माच्या विरुद्ध होते. त्यांना सर्वत्र एकंकार करावयाचा होता वगैरे कल्पना अज्ञानमूलक आहेत; हें संतांच्या वाढत्या अभ्यास ज्यांनीं केला आहे त्यांना नव्यानें सांगण्याचें कारण राहिलें नाहीं. “ धर्म रक्षायसाठीं । करणें आटी आम्हांसी॥ ” किंवा “ धर्माचें पाळण । करणें पाखांडखंडन ॥ हेंचि आम्हां करणें काम । बीज वाढवावें नाम ॥ ” असें जे तुकोबांनीं म्हटलें आहे तें खरें आहे. खरें ब्राह्मण्य व समता किंवा भूतदया यांचा विरोध नाहीं, ही गोष्ट एकनाथांनीं आपल्या चरित्रानेंच लोकांच्या नजरेस आणून दिली होती आणि ज्ञानेश्वर-एकनाथांच्या ग्रंथांचीं पारायणें केलेल्या तुकोबांनीं त्यांचीच परंपरा पुढें चालविली होती. “ वर्णधर्म कोणी न भरिती विटाळ । घालिती गोंधळ एके ठायीं ॥ ” “ राहिले वर्णाश्रम धर्म । अन्योन्य विचरती कर्म ॥ ” असा खेद प्रदर्शित करून, त्याबद्दल जास्त काहीं न बोलतां, खरें बोला, द्वेष करूं नका इत्यादि सामान्य नीतितत्त्वांचा उपदेश संतमंडळानें चालविला होता.

शांति क्षमा दया अलंकार अंगीं । अमंग प्रसंगीं धैर्यवंत ।
 पराविया नारी माऊली समान । मानलिया घन काय वेचे ।
 न करितां परनिंदा द्रव्याभिलाष । काय तुमचें यास वेचे सांगा ।
 खरें बोलतां कोण लागती सायास । काय वेचे यास ऐसें सांगा
 तुका म्हणे देव जोढे याचसाठीं । आणिक ते आटी नलगे कांहीं ॥
 अशा रीतीचा नीत्युपदेश तत्कालीन नीतिश्रष्ट व पतित समाजाला करणें अगदीं अवश्य झालें होतें. नीतीनें वागा व शुद्ध अन्तःकरणानें ईश्वराची भक्ति करा म्हणजे तुम्ही कोठल्याहिं जातींत जन्माला आलां असलां तरी पर-
 मेश्वराची प्राप्ति तुम्हाला झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. कारण, ईश्वराच्या धर्मा
 भेदभाव नाहीं.

“ ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र । चांडाळा आहे अधिकार ।
 वाळें नारी नर । आदीं करोनि वेश्याही ॥ ”

“ उंच नीच कांहीं । नेणें हा भगवंत । तिष्ठे भावभक्त । देखोनियां ”
असा समत्वाचा उपदेश तुकोबांनी केला.

“ वेदश्रुति नाही ग्रंथ ज्या प्रमाण । श्रेष्ठांचें वचन न मानी जो ।
तुका म्हणे मद्यपानाचें मिष्टान्न । तैसा तो दुर्जन शिवों नये ॥ ”

“ वेदशास्त्र नाही पुराण प्रमाण । त्याचें वदन नावलोका ”

असें म्हणून तुकोबांनी वेदशास्त्रांचा मोठेपणाही प्रतिपादन केला. धर्माच्या बाह्य आचारांत किंवा कर्मठपणांतच केवळ गुंतून न पडतां अंतरंगांत शिरा व ईश्वराची भक्ति करा. भक्तीनें, नामस्मरणानें, सर्व कांहीं साधेल असें त्यांनीं कंठरवानें सांगितलें. तुकोबांचा भक्तिहीन ब्राह्मणांवर फार कटाक्ष होता; याच्या उलट “ अपमानिले वेदपाठक । सात्त्विक शास्त्रज्ञ संपन्न ” अशा योग्य ब्राह्मणांचा लोक अपमान करीत याचें त्यांना वाईटाई वाटे. आचार-अष्ट ब्राह्मणांना मात्र त्यांनीं अगदीं वाटेल तशा शिऱ्या दिल्या आहेत. “ जो ओतिला सत्त्वगुणें । कामादि दोषां नातळे मनें । तोचि ब्राह्मण निश्चय जाणें । जातिमात्र तो नव्हे ॥ ” असें स्वऱ्या ब्राह्मणाचें लक्षण मुक्तेश्वरानें सांगितलें आहे. तुकोबांच्या वेळीं असे ब्राह्मण अगदीं कमी होऊन जाति-ब्राह्मणांचाच भरणा फार झाला होता.

“ वेदाचे पाठक सेविताती मद्य । न देखती भेद विषयीं भांड ”
“ सोडिले आचार । द्विज चहाड झाले चोर । ” “ थोर या युगाचें आश्चर्य ।
ब्रह्मकर्म उत्तम सार । सोडूनियां द्विजवर । दावलपीर स्मरताती ॥ ”

समाजाला संस्कृतीपासून अष्ट न होऊं देण्याचें ज्यांचें कर्तव्य ते ब्राह्मणच अशा रीतीनें स्वतः अष्ट झाले होते. वेदाचें अध्ययन ज्यांनीं करावें त्या ब्राह्मणांत कांहीं मद्यपीही निपजले होते. त्यांनीं मुसल-मानांच्या नोकऱ्या, मुसलमानी आचारविचार व मुसलमानी भाषा स्वीकारिली होती. अशा ब्राह्मणांना तुकोबांनी शिऱ्या दिल्या याबद्दल त्यांना खोष देण्याला जागा कुठें आहे ? तुकोबा म्हणतात ब्राह्मणांनीच असें केलें म्हणजे “ वैश्यशूद्रादिक । हे तों सहजच नीच लोक ॥ ” क्षत्रियहि कर्तव्यभ्रष्ट झाले होते पण ब्राह्मणांवर सर्वापेक्षां जास्त जबाबदारी असल्यामुळे तुकोबांनी त्यांच्यावर अगदीं झोड उठविली. बिठल नामाच्या गर्जेनें, सर्व महाराष्ट्र अगदीं दणाणून सोडलें व फंदरपुराकडे त्याला आकृष्ट केलें. आषाढी कार्तिकीला

महाराष्ट्राचे प्रतिनिधि वा गांवीक म्हासभेला जमून देवभक्तीचा संदेश आप-
आपल्या गांवी पत्त नेक म्हासभेला महाराष्ट्रभर पसरवू लागले व अशा रीतीने
महाराष्ट्रावर आलेले संस्कृतीन्नाशाचे मोठे संकट टळले.

ग्यानवानुक्तामांनी महाराष्ट्राला पंगू बनविले असा आक्षेप संतांचे
वाङ्मय वाचून राजवाड्यांनी संतांवर घेतला होता व नुसते वाङ्मय वाचून
तसाच ग्रह पुष्कळांचा व्हड असे वाटते. पण एकांगी ज्ञान हे पुष्कळ वेळां
सदोष असते. संतांनी जे अज्ञान केला तो देशाच्या कोणत्या परिस्थितीत
केला ? यापेक्षा निराळा अज्ञान त्या वेळेस करणे शक्य होते की नाही ?
लोकांची त्या वेळेची मत्स्थिती कशी होती ? याचा संपूर्ण इतिहास ज्या
वेळेस राजवाड्यांनी पड्ड्या नेहमी संतांनी केले हेंच पुष्कळ केले असे त्यांना
वाटले व त्यांनी यापेक्षा वाटले. १९०० साली लिहिलेल्या चौथ्या खंडाच्या
प्रस्तावनेत, संतांच्या या त्यांनी प्रत्येक टीका केली होती; पुढे १९०३ साली
प्रसिद्ध झालेल्या सहाव्या खंडाच्या प्रस्तावनेत त्यांचे मतांतर होत आहे असे
दिसले. व १९१० साली पुण्याच्या शिवराज्याभिषेकोत्सवांत वाचलेल्या
'शिवकालीन समाजवाचना' वा निबंधांत त्यांचे पूर्ण मतांतर झाल्याचे आढ-
ळून आले. अजूनही हा वाद मधून मधून ऐकू येतो. पण राजवाड्यांनीच
उत्पन्न केलेल्या पूर्वपक्षाचा उच्चापसंहि त्यांनीच केलेला असल्यामुळे त्यांच्या
निबंधांतील उत्ताराच येथे देतो: "आठरापगड जातीचे ब्राह्मण, क्षत्रिय,
वैश्य व शूद्र स्वकर्मांनुसार आले असता ते बहुतेक मुसलमान बनल्यासारखेच
झाले. इतकेच की, सांत्वी मुत्तेची दीक्षा मात्र घेतली नाही. तीहि त्यांनी
घेतली असती. पण त्यांच्या गड एक मोठी धोंड आली. ती धोंड महा-
राष्ट्रांतील साधुसंत व्होत. गंधर्वा, तंटे, अप्यपान, अमक्ष्यभक्षण यांचे साम्राज्य
सर्वत्र मातलेले पाहून ही कवचबुद्धी ताळ्यावर यावी या सद्देतून, साधु-
संतांनी सर्वांना सहजाग्या व शुद्ध असा भक्तिमार्ग सुरू केला. प्रजा आर्य-
धर्मीला, सनातन संस्कारांना जडून जावयाच्या पंथास लागली होती; बरेच
लोक सोडूनहि गेले होते. बाकी राहिलेल्या लोकांचा मगदूर पाहून साधु-
संतांनी परमकारणवद्दुत्तेने, भक्तिमार्ग सुरू केला. अशा सद्देतून की,
कसेंहि करून हे लोक व्हिदुत राहावे. आणि अशा सदाशेने की, पुढेमार्गे
लोकोत्तर अवतारी पुरुष निपजलाच तर त्याच्या द्वारां हे लोक पुनः धर्मकर्म-

निष्ठ वनण्याचा संभव रहावा. ' अज्ञं छंदानुवृत्तेन ' असा प्रकार साधुसंतांनी केला. स्नान, संध्या, जपजाप्य, दंडप्रायश्चित्त, धर्मावर्म यांचा द्वेष अज्ञ लोकांच्या ठायीं होताच. त्या द्वेषाला साधुसंतांनी गुणांचें स्वरूप दिलें. ' स्नान-संध्या टिळमाळा ' या दोंगाची आमच्या या भक्तिमार्गीत जरूरी नाही असा पुकारा त्यांनीं केला आणि भगवन्नामस्मरणाचा सावा मंत्र जो भेटेल त्याला देण्याचा सपाटा चालविला. मुमुक्षु, नामस्मरणानें आकृष्ट झाला म्हणजे, त्याला ते नवविधा भक्तीची माहिती देत. त्यांत शुचिर्भूतपणें कसें रहावें, सत्य, अहिंसा इत्यादि धर्म कसे पाळावे वगैरे हिंदुधर्मातील विधिनिषेधांची ओळख करून दिली जाई. वर्णाश्रमधर्माचें फारसें नांव काढीत नसत. फक्त कुलधर्म, जाति-धर्म, पितृधर्म पाळण्यांत पुण्य आहे एवढेंच सांगितलें जाई. अशा रीतीनें, साधुसंतांनीं, या भक्तिमार्गाच्या द्वारां, वर्णाश्रमधर्मलोपप्रधान अशी ही महाराष्ट्रांतील दुर्दैवी प्रजा, दोन अडीचशें वर्षे आर्यसमाजांत मोठ्या शिताफीनें थोपवून धरिली आणि आर्यसंस्कृतीचें संरक्षण केलें. तेव्हां आपल्या या देशावर त्यांचे उपकार विनमोल झाले ह्यांत काडीचाही संशय नाही. जर भरतखंडांत व महाराष्ट्रांत त्या कालीं भक्तिमार्ग नसता तर अफगाणिस्थान, इराण, वगैरे देशांतल्याप्रमाणें ह्या देशांतील सर्व प्रजा एकवर्णी मुसलमान झाली असती; आणि आर्यसंस्कृति, आर्यसारस्वत, आर्यसमाज, आर्यचातुर्वर्ण्य, आर्यशील ह्या जगांतून समूळ उच्छिन्न झालें असतें. " साधुसंतांच्या काम-गिरीचें राजवाड्यांनीं केलेलें हें वर्णन, यापेक्षां सुंदर रीतीनें कवित्व करितां येईल. असो.

भक्तिमार्गाचा असा जोराचा प्रसार साधुसंतांनीं महाराष्ट्रांत एकीकडे चालविला असतां, सर्व हिंदुसंस्कृति ज्यांत सांठविली आहे असे हिंदूंचे राष्ट्रीय ग्रंथ जे रामायण व महाभारत त्यांचाहि महाराष्ट्राला मराठी भाषेंत परिचय करून देण्याचें काम एकीकडे सुरू होतें. ज्ञानेश्वरांनीं गीतेचा भावार्थ जसा भावार्थदीपकेच्या द्वारें सविस्तर सांगितला त्याचप्रमाणें एकनाथांनीं रामायणाचा भावार्थहि भावार्थरामायणाच्या द्वारें सांगितला. दासोपंतांनीं गीतेवर मोठाल्या टीका लिहिल्या. त्यानंतर एकनाथांचे नातु जे मुक्तेश्वर त्यांनीं भारताची रचना करण्यास सुरवात केली. ही रचना जर पूर्ण झाली असती तर महाराष्ट्राचा राष्ट्रीय ग्रंथ म्हणून मुक्तेश्वराचें भारत सर्वत्र मान्यता पावले असतें. दुर्दैवानें पाहिल्या चार पर्वांखेरीज मुक्तेश्वराचें

भारत उपलब्ध नाही. या चार पर्वांतच आपल्या ओजस्वी लेखणीने मुक्ते-
श्वरांनीं आदर्श ब्राह्मण व आदर्श क्षत्रिय यांचीं चित्रें महाराष्ट्रापुढें उभीं
केलीं. वनपर्वांत द्रौपदी व धर्म यांच्या संवादांत द्रौपदीकडून मुक्तेश्वरांनीं जें
तत्त्वज्ञान वदविलें आहे तें यापुढें सुरू होणाऱ्या रामदासी उपदेशाची प्रस्ता-
वनाच होय असें म्हणण्यास हरकत नाही. मुसलमानी अमलाखालीं गांजून
गेलेल्या महाराष्ट्राला, शांति आणि क्षमा यांच्या मर्यादा, धर्मग्रंथांत कोणत्या
सांगितल्या आहेत हें कळणें अवश्यच होतें. प्रपंच व परमार्थ, तसेंच वैय-
क्तिक व सामाजिक धर्म यासंबंधीं मराठ्यांच्या कल्पना काय होत्या हें
मुक्तेश्वरांच्या खालील ओव्यांवरून कळून येईल.

वनपर्वातील चौथ्या अध्यायांत द्रौपदीचें धर्मराजाशीं संभाषण असें
आहे:—

“ साधलिया स्वराज्य संपत्ति । यज्ञीं देव तृप्त होती ।
श्राद्धीं पितृगण अतिथी । अनदानें तोपती ॥ ३९ ॥
हरेल दारिद्र्याचें दुःख । मित्रबंधु पावती सुख ।
अनित्य संसारीं कौतुक । करुनि जाती वादुले ॥ ४० ॥
जेणें पाविजे परम दुःख । काय तें साधुवृत्तीचें सुख ।
धैर्य उपहासिती लोक । म्हणती दीनें अशक्तें ॥ ४१ ॥
टाकिली रायाचे धर्म । तोचि रायातें अधर्म ।
शांतीनें क्लेश परम । कुटुंबेसी भोगिती ॥ ४२ ॥
व्यवहारीं शांति न ये कामा । परमार्थ क्रोध नाशो धर्मा ।
जेथें ज्याचाचि महिमा । तें तेथेंची योजावें ॥ ४३ ॥
प्रपंचीं अवलंबिल्या शांति । जोडिली ते जाय वृत्ती ।
आपुल्या दारातें संपत्ति । प्राप्त न व्हे आपणिया ॥ ४६ ॥
प्रपंचीं धरितां सात्त्विकता । तें आपण केलें आपल्या घाता ।
सत्त्वगुण तो परमार्था । शोभा आणी सर्वसत्रें ॥ ५१ ॥
खळाकुटिलाचे ठायीं । शांति धरितां पडणें अपायीं ।
जैसे कंटक मर्दावे पाहीं । तेवीं दुर्जन दंडावे ॥ ५४ ॥
देखोनियां साधुसेता । भावें चरणीं ठेविजे माथा ।
तेथें दावितां क्रूरता । अवघाता जाईजे ॥ ५५ ॥
धर्मराजानें द्रौपदीला दिलेल्या उत्तरांतहि वरील युक्तिवादाचें खंडन

केलेले नाही. ' आपल्याला सध्या काळ अनुकूल नसल्यामुळे शांति घरिली पाहिजे ' असे धर्मराजांना सांगितले आहे.

ज्ञानदेवांनी भक्तिमंदिराचा पाया रचला व तुकोबा त्याचे कळस झाले ही समजूत अगदी बरोबर आहे. कारण तुकोबापर्यंत तीन शतके नुसत्या भक्तिमार्गाचाच उपदेश सुरू होता तो आता थांबला. यानंतर भक्ती-बरोबर शक्तीचाहि उपदेश सुरू होणार होता. यापूर्वी मंदिरांतून, कमरेवर हात ठेविलेली विठ्ठलमूर्तीच दिसत होती; यानंतर उभारल्या जाणाऱ्या मंदिरांतून धनुर्वारी रामाच्या, बलभीमाच्या आणि महाराष्ट्रधर्मरक्षिका जगदंबेच्या मूर्ति सिंहासनावर अविष्टित होणार होत्या. भक्तिमंदिरावर कळस झालेल्या तुकोबांची कामगिरी संपत आली होती व " मारितां मारितां मरावें । तेणें गतीस पावावें ॥ " अशी आपली घनगंभीर वाणी सद्भाद्रीच्या दय्यालोऱ्यांतून धुमवीत, समर्थ रामदासांची ब्रह्मचारी मूर्ति, आपला प्रवास संपवून निश्चयात्मक मुद्रेने, महाराष्ट्रांत पदप्रक्षेप करित होती. अमावास्येच्या गाढ अंधकारानंतर उगवलेली बालशिवाजीची मायोदयसूचक प्रतिपच्चन्द्र-रेखा, सद्भाद्रीच्या कड्यावरून समर्थीच्या सूक्ष्म दृष्टीला स्पष्ट दिसत होती. हीच रेखा हळूहळू विकसित होऊन तिच्या शीतल चंद्रिकेखाली मराठ्यांची संस्कृति सुखाने नांदू लागेल असा विश्वास त्यांना वाटू लागल्यामुळे तिच्या पुनरुज्जीवनाच्या प्रयत्नांना त्यांनी सुरुवात केली होती. या वेळच्या समाज-स्थितीचे चित्र समर्थीचे वडील बंधु रामीरामदास यांनी रेखाटले आहे. शिवकालीन पुढारी लोकांचीं ध्येयें व संस्कृति पहात असतां शिवकालीन समाज कोणत्या स्थितींत होता हेंहि पहाणें अवश्य आहे. रामीरामदास म्हणतात:- " अति तीव्र शासन यावनी । अब्रह्मण्य झाली कित्येक अवनी ॥ वर्णचतुष्टय नारीनर । सर्व धर्मपराङ्मुख ॥ क्षत्रिय वैश्य स्वधर्मग्रह । शूद्र झाले सेवानष्ट । किती हेंचि बोलावें स्पष्ट । शीण वाटे वाचेसी ॥ दुष्ट सेवा दुष्ट प्रतिग्रह । दुराचारी दुराग्रह । गो-ब्राह्मणा अतिनिग्रह । तेथें कैचा प्रतिपाळ ॥ असूया तिरस्कार शुष्क वैर । अधर्मनिरत वृथा अहंकार । परस्परें आक्षेप साक्षेप धोर । मीच अधिक हा कळहो ॥ " महाराष्ट्रांतील चातुर्वर्ण्य कसें स्वधर्मच्युत झालें होतें याचें हें अगदीं यथार्थ चित्र आहे. मुसलमानांचें शासन अत्यंत तीव्र होतें. गाई-ब्राह्मणांचा निग्रह होत होता आणि असूया, मत्सर, तिरस्कार, निष्कारण वैर आणि मीच थोर असा

शुष्क अहंकार इत्यादि पारतंत्र्यांत जोरानें वाढणाऱ्या दुर्गुणांनीं समाज अगदीं नासून गेला होता. परतंत्र लोकांचीं मनं किती क्षुद्र होतात याचें हें उत्तम चित्र आहे आणि आजच्या लोकांना भोवतालीं पाहून तें पटल्यावांचून रहाणार नाही. रामदास मोठ्या खेदानें म्हणतात:- “ आलें भगवंताच्या मना । तेथें कोणाचें चालेना ॥ विप्रीं सांडिला आचार । क्षेत्रीं सोडिला विचार ॥ नीतिमर्यादा उडाली । भक्ति देवाची बुडाली ॥ जनीं दोष झाले फार । तेणें होतसे संहार ॥ पुण्यक्षेत्रें तीं मोडार्वीं । आणि ब्राह्मण्यें पीडार्वीं ॥ पुण्यवंत ते मरावें । पापी चिरंजीव व्हावें ॥ लोके भेणेंचि चालती । त्यास होताती विपत्ति ॥ धर्मवृत्ति हे बुडावी । शास्त्रमर्यादा सांडावी ॥ रामदास म्हणे देवें । बौद्ध होऊनि बैसावें ॥ ”

लोक मित्रे झाल्यामुळें त्यांच्यावर आपत्ति येत आहेत. ब्राह्मणांनीं आपले आचार सोडले आहेत व लोकांना वळण लावण्याचें कर्तव्य ते करित नार्हात. क्षत्रियांनीं तरी विचार करावा तोहि होत नाही. पुण्यक्षेत्रें मोडून गेलीं आहेत आणि इतकें झालें तरी देव बौद्ध होऊन व हात जोडून अहिंसा-व्रताचा उपदेश करितच बसला आहे, याबद्दल समर्थींनीं आश्चर्य व खेद व्यक्त केला आहे. देवांच्या मूर्ती फोडणें हें काजींचें एक कामच होतें. ‘सनदापत्रां’त ८२ पानावर मुल्ला महमद शरीफ यास जी सनद दिली आहे तीत “ देवाच्या मूर्ति दगडाच्या वगैरे आकारी बिनआकारी मोडून टाकणें ” असें झटलें आहे. मुसलमानांनीं वाटेल तो अन्याय केला तरी त्याबद्दल त्याला शिक्षा होण्याची भीति नसे. म. इ. सा. च्या १५ व्या खंडांत पैठणच्या ब्राह्मणांचा शके १५३२ चा एक निर्णय छापला आहे तो वाचनीय आहे. मसूरच्या जगदळ्यांचा एक पूर्वज मुसलमान झाला व मेल्यावर आपली कबर करून एका बाजूला मुसलमानांनीं कंदुरी करावी व दुसऱ्या बाजूला हिंदूंनीं खैरात करावी, अशी त्यानें इच्छा दर्शविल्यावरून तशी व्यवस्था करण्यांत आली. पूर्वीच्या या मराठा जगदळ्याला पीर जलालुद्दीन अशी संज्ञा मिळाली व मुसलमान आणि हिंदु दोन्ही त्याच्या कबरीची पूजा करित असल्यामुळें, त्याला ‘मुसलमानांचा पीर व हिंदूंचा वीर’ असें म्हणूं लागले. पुढें मुसलमान मुजावरांनीं, त्यांच्या पद्धतीप्रमाणें हिंदू पुजाऱ्यांच्या हक्कावर अतिक्रमण केलें. तेव्हां प्रस्तुत खटल्यांतील, नरसोबी जगदळा याच्या आजानें तक्रार केली. त्याचा आकस मनांत धरून, मुसल-

मान मुजावरांनीं, नरसोजीच्या आजाला व चुलत्याला ठार मारिलें. यावेळीं नरसोजीचा बाप लहान होता. तो जेव्हां मोठा झाला तेव्हां तीन मुजावरांचा खून करून त्यानें आपल्या बापाच्या व भावाच्या खुनाचा सूड घेतला. पुढें त्याला पकडण्यांत आलें व वृद्ध होऊन तो मरण पावला. मुजावरानें त्याचा मुलगा नरसोजी यास त्रास देण्यास सुरवात केली व पैठणच्या ब्राह्मणापुढे तक्रार सांगितली. त्यांनीं खालील निर्णय दिला. “ मुजावरांनीं जगदळे याचे निरपराधे दोन्ही खून केले. एका एका खुनास अकरा अकरा खून घ्यावे तेहि न करितां जगदळे यांनीं तीन खून घेतले ऐसे धर्मीविकारी बोलले. कागदपत्र असतां गळां पडोन तुवांच नरसोजी जगदळे याचा बाप धरून नेऊन नागवण बांधली आणि वतनास भ्रष्ट केला. आणि आतां नरसोजी जगदळे याचे गळां पडोन त्यास कष्टी केलें. वतनास विक्षेप केला. ऐसा तूं गुन्हेगार. तुज देहांत प्रायश्चित्त घावें; परंतु **मुसलमानांची पादशाही आणि तूं हि मुसलमान याकरितां क्षमा केली.** ” देहांतप्रायश्चित्ताला योग्य असलेले मुसलमान कसे सुटत असत व न्याय देणाऱ्या ब्राह्मणांतील निस्पृहपणा व निर्भयपणा किती कमी झाला होता; हें या उदाहरणावरून स्पष्ट दिसते. ब्राह्मणाकडे असें वादाच्या निर्णयाचें काम क्वचितच येत असलें पाहिजे. काजीकडेच न्यायाचें काम असे. आणि जेथें ब्राह्मण अशा रीतीनें निर्णय देत तेथें काजीच्या न्यायालयांत न्यायाचे कसे फार्स उडत असतील तें सहज समजण्यासारखें आहे. इ. स. १६२३ ते २६ च्या दरम्यान हिंदुस्थानांत प्रवास करणारा पोर्तुगीज प्रवासी डेलाव्हॅले यानें मुसलमानांच्या अमलाविषयीं खालील उद्गार काढले आहेत. “ And it is that indeed which is the worst of all Governments, called by Aristotle, arbitrary, illimited tyrannical such as a most severe master useth to his servants not that which a Good King administreteth to subjects. There are no laws for Government ” ते यथार्थ आहेत. अशी स्थिति असल्यामुळे जुलूमजबरदस्तीला नुसता उक्त आला होता. मंदिरांतील देवतांप्रमाणेच गृहदेवताहि सुरक्षित नव्हत्या. “ किती गुजिणी ब्राह्मणी भ्रष्टविल्या । किती शांमुखी जाहार्जी फांकविल्या ॥ किती एक देशांतरी त्या विकील्यो । किती सुंदरा हाल होऊनि मेल्यो ॥ ” अशी स्थिति होती. शिवदिग्विजयकार म्हणतो “ त्यांत यावनी अधिकार परम नष्ट, स्त्रियांस बलात्कार-साम-दामें नेऊन, द्रव्य देऊन वश्य करून भोगि-

तात. स्त्रियांस उन्माद येऊन, अतार गोलांगुलवत् मानितात. कदाचित् अतारें शिक्षा केली असतां यवनाशीं स्त्री अनुकूलता. " हें म्हणणें जर खरें असेल तर शिवकालापूर्वी मराठ्यांचा झालेला अधःपात केवढा मोठा होता याची कल्पना येते. या मानुषी आपसीत दुष्काळाच्या दैवी आपत्तीचीहि भर पडली. पदार्थमात्र तितुका गेला । नुसता देशाचि उरला । येणें करितां बहुताला संकट झालें ॥ माणसा खावया अन्न नाही । आंथरूण पांघरूण तेंहि नाही । घर कराया सामग्री नाही । काये करिती ॥ " अशा रीतीनें सर्व बाजूंनीं महाराष्ट्राची दुर्दशा झाली असतां समाजाचे पुढारी जे ब्राह्मण ते काय करीत होते ? समर्थ म्हणतात:—" ब्राम्हणांस ग्रामणीनें बुडविलें " ग्रामण्यें करण्यांत व बहिष्कार घालण्यांत ब्राह्मण गढून गेले होते. ' शिवचरित्रसाहित्यांत शके १५२२ मधील एक कागद लेखांक ३४० चा आहे. काव्होजीराजे प्रमानवल्लीकर यांनीं गोळवलीकर पाध्यांना हें पत्र लिहिलें आहे. त्यांत पाध्यांची तक्रार अशी आहे "देवस्त्रे आम्हांस म्हणतात कीं, आमचे घरीं भोजन कराल तरी आमचे येथें उपाध्यपणादिक सर्व कर्में तुम्हीं चालवा; भोजन न करा तरी आमचे येथें येऊं नका. " देवस्त्रे यांस हकीकत विचारातां " आमच्या घरीं अनुष्ठान करून अन्यत्र भोजनास जातात; स्वयंपाकहि करून भोजन करीत नाहीत. याकरितां आम्हीं खेदी होऊन नेणतेपणें बोललों. " यावरून या *ग्रामण्याची कल्पना येईल. पण ब्राम्हण नुसतीं ग्रामण्यें करूनच थांबले नाहीत. परकी देवतांची उपासना व परधर्माचा स्वीकार करण्यासाठी त्यांनीं सुरवात केली होती. " ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले । गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्याचें ॥ कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती । कित्येक तुरुक होती । आपुले इच्छेनें " ॥ दा. १४-७-३२ ही सर्व शोचनीय स्थिति पाहून समर्थ चिंताग्रस्त झाले. " देशकाल वर्तमानें । आपण चिंताग्रस्त होती मनें । कैची वाचतील जनें । कैसी ब्राह्मण्यें राहतील ॥ कैसी क्षेम राहिल जगती । कैसी देवदेवाळ्यें तगती । कैसे कुटुंबवत्सल लोक जगती । कोणीकडे जातील हे ॥ " विचारातीं, चातुर्वर्ण्यसंस्थेचें पुनरुज्जीवन करून ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांना कर्तव्योन्मुख केल्याशिवाय ही स्थिति सुधारणें अशक्य आहे असें त्यांना वाटलें व " रायांनीं करावे राजधर्म । क्षत्रीं करावे क्षत्रधर्म ।

* ह्या तेंव्हाचा निकाल झाल्याबद्दलची टीप शिवचरित्र साहित्य खंड २ पृ. ३४२ वरील पहावी.

ब्राह्मणीं करावे स्वधर्म । नाना प्रकारें ॥ ” असा उपदेश करण्यास त्यांनीं सुरवात केली. “ राज्य नेलें स्लेच्छक्षत्रीं । गुरुत्व नेलें कुपार्त्रीं । आपण अर्त्रीं ना परत्रीं । काहींच नाहीं ॥ हें ब्राह्मणांस कळेना । त्यांची वृत्ती वळेना । मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥ ” असें टोंचून बोलून ब्राह्मणांच्या दुःस्थितीची जाणीव त्यांना करून दिली व “ बरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला । आतां तरी ब्राह्मणी आपणाला । शहाणें करावें ॥ ” असें सांगून पुढील उद्योगाला त्यांना प्रवृत्त केलें. खरे ब्राह्मण निर्माण झाले म्हणजे समाजाची विस्कळित झालेली घडी नीट बसेल असें समर्थींना वाटल्यामुळें ब्राह्मण्यरक्षणाचा उपदेश ब्राह्मणांना त्यांनीं केला व निस्पृह ब्राह्मण कसे असावे हें दाखविण्याकरितां शिष्य व महंत आपल्या तालमीत तयार केलें. “ स्नानसंध्या सोडूं नये । कुळाचार खंडूं नये । अनाचार मांडूं नये । चुकूरपणें ॥ २-२-३४ ॥ स्नानसंध्या जपध्यान तीर्थयात्रा भगवद्भजन । नित्य नेम पवित्रपण । अंतर शुद्ध असावें ॥ दृढ निश्चयो धरावा । संसार सुखाचा करावा । विश्वजन उद्धरावा । संसर्गमात्रें ॥ २-२-२०-२१ ॥ ” हा दासबोधांतील उपदेश विशेषतः ब्राह्मणांना उद्देशून केलेला दिसतो. ब्राह्मण कसा असावा हें समर्थींच्या परंपरेतील स्वानुभव दिनकर ग्रंथांत सांगितलें आहे. “ परंतु हो प्रपंची अथवा निरपूह । तों वैराग्ययुक्त असावें निःसंदेह । वर्णाश्रमधर्मकर्मसमूह । प्राणांतींही न सोडिजे ॥ अहर्निश करावी रामभक्ती । वर्णाश्रमधर्माविया युक्ति । श्रीरामउपासनेची अभिव्यक्ति । केलीच करावी निःशंक ॥ ” ही समर्थींचीच शिकवण असली पाहिजे. पण समर्थींनीं केवळ ब्राह्मणांना उद्देशून जें विवेचन केलें आहे त्यापेक्षां क्षत्रियांना उद्देशून त्यांच्या कर्तव्याचें विवेचन पुष्कळच जात केलें आहे. कारण, जोंपर्यंत सत्ता हातीं आली नाहीं तोंपर्यंत स्वधर्माचें व स्वसंस्कृतीचें स्थापन, संरक्षण व संवर्धन अशक्य आहे हें त्यांना उघड दिसत होतें. त्यामुळें धर्माबरोबर राजकारणालाही आपल्या उपदेशांत त्यांनीं प्रमुख स्थान दिलें होतें. “ राजकारण बहुत करावें । परी कळोंच न द्यावें । परपीडेवरी नसावें । अन्तःकरण ॥ ” वगैरे उपदेश ज्यांत आहे असा ‘राजकारणनिरूपण’ नांवाचा एक स्वतंत्र समासच ११ व्या दशकांत त्यांनीं घातला आहे. शिवाजी महाराजांना उद्देशून, उत्तम पुरुषाचें, आदर्श क्षत्रियाचें १८ व्या दशकाच्या ७ व्या समासांत केलेलें वर्णन तर प्रसिद्धच आहे. महा-

राष्ट्र-धर्माच्या संरक्षणाला पाहिजे तशा क्षत्रियोत्तमाची देणगी ईश्वरानें दिली, याबद्दल या समासांत, समर्थींनीं आपला आनंद जागोजाग व्यक्त केला आहे.:-

“ देव-ब्राह्मण-आचारविचार । कित्येक जनांस आधार । सदा घडे परोपकार । देणें ईश्वराचें ॥ देवाचा कैपक्ष घेणें । ब्राह्मणांचिता वहाणें । बहुत जनासी पाळणें । देणें ईश्वराचें ॥ धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार । जाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥ म्लेंच्छ दुर्जन उदंड । बहुतां दिवसांचें माजलें बंड । याकारणें अखंड । सावधान असावें ॥ ” अशी सावधगिरीची सूचनाहि त्यांत दिली. शहाजी महाराजांनीं स्वकाय संस्कृतीच्या उद्धाराचें जें कार्य कर्नाटकांत चालविलें होतें, तेंच कार्य महाराष्ट्रांत सुरू करणाऱ्या शिवाजीला, सर्व मराठी क्षत्रियांनीं साहाय्य करावें म्हणून समर्थींनीं, त्यांना क्षात्र धर्माचा उपदेश करून जें आवाहन केलें आहे तें वीर रसानें ओथंबलें आहे “ जयास जीवाचें वाटे भये । त्यानें क्षात्रधर्म करूं नये । कांहीं तरी करुनि उपायें । पोटा मरावें ॥ विमुखमरणां नर्क होती । वांचूनिया मोठी फजीती । इहलोक परलोक जाती । पहाना का ॥ मारितां मारितां मरावें । तेणें गतीस पावावें । फिरोनि येतां भोगावें । महद्भाग्य ॥ देवमात्र उच्छेदिला । जित्यापरिस मृत्यु आला । आपुला स्वधर्म बुडविला । ऐसें समजावें ॥ मराठा तेतुका मेळवावा । आपुला महाराष्ट्र धर्म वाढवावा । येविषयीं न करितां तकवा । पूर्वज हांसती ॥ मरण-हांक तो चुकेना । देह वांचवितां वांचेना । विवेकी होऊन समजाना । काय करावें ॥ भले कुळवंत म्हणावे । तेंही वेगीं हजीर व्हावें । हजीर न होतां कष्टावें । लागेल पुढें । देव-द्रोही तितुके कुचे । मारुनि घालावे परांते । देवदास पावती फत्ते । येदर्थी संशय नाही ॥ अहो हे तुळजा भवानी । प्रसिद्ध रामवरदायिनी । रामदास ध्यातो मनीं । यन्निमित्त ॥ ” सर्व मराठे जर एक झाले तर यश ठेविलेलें आहे; अशी खात्री असल्यामुळें जे जे आपल्याला अस्सल मराठे म्हणवीत होते अशा सर्वांना वेगीं हाजिर होण्याकरितां समर्थींनीं हांक मारिली होती. समर्थींच्या या हाकेनें महाराष्ट्रांतील सुप्त क्षात्रतेज खरोखरच जागृत झालें व देवद्रोही कुत्स्यांना हाकून लावून महाराष्ट्र-धर्माची त्यांनीं संस्थापना केली. त्या वेळची स्थितीच अशी होती कीं, प्रत्येक व्यक्तीनें क्षत्रियाचा पेशा पत्करणें अवश्य झालें होतें; त्याप्रमाणें महाराष्ट्रांतील, ब्राह्मणांनीं व शूद्रांनींहि क्षत्रियांचा पेशा पत्करिला व क्षत्रियांसह सर्वे जण युद्धाला तयार झाले. शिवाजी

महाराजांच्या अष्टप्रधानपैकी, न्यायाधीश व डबरीर या दोघां प्रधानांशिवाय बाकीच्या सर्वांना नेहमी युद्धावर जावे लागे. अशा रीतीने चातुर्वर्ण्याचे मुख्य घटक जे ब्राह्मण व क्षत्रिय, त्यांना जागे करून समर्थीनीं कामाला जुंमले. लोकांच्या पारमार्थिक ध्येयाकडे त्यांनीं दुर्लक्ष करणे अशक्यच होते. कारण, लोकांना निर्वेधपणे आपली आध्यात्मिक प्रगति करून घेतां यावी म्हणून तर ही सर्व खटपट होती. त्यामुळे त्यांनीं अद्वैताचे निरूपण करून ईश्वराच्या येथे सर्व सारखे आहेत असा समानतेचा उपदेश केला. “ ब्राह्मणाचे ब्रह्म ते सोंवळे । शूद्राचे ब्रह्म ते ओवळे । ऐसे वेगळे आगळे । तेथे असेचि ना ॥ सकळासी मिळोन ब्रह्म एक । तेथे नाहीं हें अनेक । रंक अथवा ब्रह्मादिक । तेथेचि जाती ॥ ” ७-२-२५, २७ आणि रंकापासून रावापर्यंत सर्व लोकांना आध्यात्मिक ध्येयाची प्राप्ति सुलभ व्हावी म्हणून दास-बोधांत नवविधभक्तीचे सविस्तर निरूपण केले. लोकांना धर्मप्रवण करून, “ शुचि नाहीं स्वधर्म नाही । आचार नाही विचार नाही । आरत्र नाही परत्र नाही । मुक्त क्रिया मनाची ॥ ऐसे प्रकारीचे पाहतां जन । ते जीवची प्रेता समान । त्यांसी न करावे भाषण । पवित्र जनीं ॥ ” असा अधार्मिकां-विषयी तिटकाराहि उत्पन्न केला. तात्पर्य, अद्वैत, भक्ति, चातुर्वर्ण्य, समानता इत्यादि महाराष्ट्र-धर्मीतील प्रमुख गोष्टींचा उपदेश करून रामदासांनीं, लोकांचा अधःपात थांबविला. तीनशें वर्षेपर्यंत लोपून गेलेली मराठ्यांची संस्कृति पुनरुज्जीवित केली आणि या संस्कृतीचे संरक्षण करण्याकरितां बद्ध-परिकर होऊन शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्यस्थापना केली.

आपल्या देशांत, गो-ब्राह्मण-प्रतिपालक असा क्षत्रिय राजा उत्पन्न व्हावा व त्यानें सर्व परकी लोकांचा पराजय करावा अशी इच्छा शिवकाला-पूर्वीच विचारी लोकांच्या मनांत उत्पन्न झाली होती. मुक्तेश्वरानें शके १५४० ते ५० च्या दरम्यान रचिलेल्या भारतांत, आदिपर्व अध्याय १९ मध्ये दुष्यंतानें सर्व राजे जिंकिल्याचें वर्णन केले आहेच. त्यांत “ जांबी, जंगी, फिरंगी, कूर । नायी, इंग्रजी, मल्लोबार । कावे, कवठे, कंक, मखर । जळत्कर मांसाशी ॥ रूमशाम, खोरासान । मुलतान, हबशान, अर्बतान । उजवेख, पठाण, तुर्कमान ॥ बदकशान, मेवार ॥ ” हे सर्व जिंकिल्याचें वर्णन कालविपर्ययाचा दोष पत्करूनहि केले आहे. पांडवांनीं दिग्विजय केला तेव्हां त्यांनींहि सुसलमान, इंग्रज यांना जिंकिल्याचा उल्लेख आहे. यावरून त्या वेळेच्या ग्रंथ-

कारांच्या मनांत कोणते विचार घोळत होते ते दिसून येतें. नारदनीती सांगत असतां, उत्तम राजा कसा असावा याचें मुक्तेश्वरानें केलेलें वर्णन पहाण्या-सारखें आहे:—

“ आज्ञा कीर्ति द्विजपालन । दान भोग मित्रसंरक्षण । साही गुणीं तव प्रधान । सालंकार असती कीं ॥ सांगावया क्लेश गोष्टी । दुर्बळ येऊं इच्छिती भेटी । त्यां येतयां आडकाठी । तुझ्या दारीं नाही कीं ॥ श्रोत्रिय कुटुंबी निर्धन । साधु सात्त्विक वृत्ती क्षीण । त्यांचें परिहूरुनि दैन्य । सदा पाळण करिसी कीं ॥ नापेक्षितां मेघजळें । सर्वदा पिकें पिकती सकळें । अमंग तडागें पाटस्थळें । पै निर्मिलीं असतीं कीं ॥ कृपावळें खंगली भणेंगे । धनधान्य वोपूनि अंगें । शेताचेनि राज्यभाणें । पाळिसी कीं नरेंद्रा ॥ ”

शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्य-स्थापना केल्यामुळें लोकांना पाहिजे होता तसा क्षत्रिय राजा मिळाला व स्वधर्माला आणि स्वभाषेला चांगले दिवस आले. अध्ययनअध्यापन करणाऱ्या ब्राह्मणांना राजाश्रय मिळू लागला. शके १५९३ मध्ये कऱ्हाडचे अध्यापक गिजरे यांना अध्ययनअध्यापनावद्दल इनाम मिळाल्याचा उल्लेख आहे. शके १५९८ मध्ये मोरेश्वर पंडितराव यांजकडून प्रांत मर्दनगड व प्रांत भिवगड येथील अधिकाऱ्यांना खालील पत्र गेलें आहे “ उभये देशामध्ये ब्राह्मण आहेत; देशस्त, कराडे, चित्पावन व जोतिरी पये देशोपाध्याय आहेत. या सकलांची परीक्षा घेऊन उत्तम ब्राह्मण दानायोग्य म्हणवुन राजश्री छत्रपती स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें धर्मादाये दानपूर्वक करून देऊन प्रतिष्ठा केली जे, पुरातन जैसं चाल्लें आहे त्याप्रमाणें त्याची वृत्ति त्यांनीं चालवून सुखरूप असावें. ” सप्तप्रकरणात्मक चरित्रांत पुढील उल्लेख आहे. “ वेदशास्त्र उच्छिन्न झाले होते. एक ग्रंथ अधीत त्यास मण-भर धान्य, दोन ग्रंथ त्यास दोन मण. पंचग्रंथी, दशग्रंथी यांस पांच मण, दहा मण परीक्षा करून द्यावें. श्रावणमासीं सर्वांस पंडितराव यांनीं परीक्षा करून देत जावें. ” स्वकीय राजा असला म्हणजे स्वकीय विद्यांना कसे उत्तेजन मिळतें त्याचें हें उदाहरण आहे. महाराजांनीं, राजव्यवहारकोश करवून स्वकीय शब्दाऐवजीं, परकीय शब्द जे राजव्यवहारांत घुसले होते त्यांची बरीच हकालपट्टी केली. कृष्ण ज्योतिरी यांजकडून ‘ करणकौस्तुभ ’ ग्रंथ करवून ज्योतिषाला चालना दिली व गागाभट्टांकडून ‘ शिवार्कोदय ’ नांवाचा मीमांसिवरील ग्रंथ लिहविला. शिवाजी महाराज हे गो-ब्राह्मण-प्रति-

पालक असल्यामुळे “ मोरया गोसावी यांनीं हुजूर येऊन मालूम केलें कीं, यासी गाई दहावीस आहेत. तेणेंकरून अतीत अभ्यागतास पावतें. गाईस चरावयास रान नाहीं. महाराज गो-ब्राह्मण-प्रतिपालक आहेत. गाईचा प्रतिपाल केलिया बहुत पुण्य आहे ” या त्रिनंतीप्रमाणें गाईंना चरण्याला मोफत रान मिळालें असेल हें सांगणें नलगे.

शिवाजी महाराजांच्या पूर्वी निजामशाही-आदिलशाहींमध्ये मराठे सरदारांचा प्रवेश होऊन, मोठमोठ्या जागा त्यांना मिळाल्यामुळे, शहाजी, मुरार जगदेव वगैरे सरदारांच्या साहाय्यानें खुद्द बादशहाकडून ब्राह्मणांनीं वतने संपादन केल्याचे दाखले आहेत. खुद्द चिंचवडच्या गोसाव्यांनीं निजामशहाकडून असें इनाम संपादन केलें होतें. शिवाय मराठे सरदारहि देवाच्या पूजे-बद्दल, अभिषेकाबद्दल, ब्राह्मणांना लहानसहान वृत्ति देत असत. १५ व्या खंडांत रणदुल्लाखानानें निंबच्या सदानंद मठाला इनाम दिल्याचा उल्लेख आहे. एखादा बादशहा, एखादा मुसलमान सरदार धर्मसहिष्णु नसे असें नाहीं. पण हिंदुधर्मद्वेष्यांचा एक पक्ष मुसलमानी दरबारांत सदैव असल्यामुळे धार्मिक जुलमाला सवड सांपडे आणि बादशहापासून खालच्या अधिकाऱ्यापर्यंत, सर्वच हिंदुधर्मद्वेषे असा जेव्हां प्रसंग येई त्या वेळीं हिंदूंच्या हालांना सीमाच रहात नसे. म्हणून स्वधर्मीय राजा लोकांना पाहिजे होता. तो मिळाल्यानंतर स्वधर्माला राजाश्रय मिळाला व तो निर्भयपणानें समाजांत वावरू लागला. मराठ्यांच्या संस्कृतीचें पुनरुज्जीवन करण्याचा समर्थ शिवबाचा हेतु सिद्धीस गेला. “ उदंड जाहलें पाणी स्नान-संध्या करावया ।” म्हणून ब्राह्मणांना हर्ष झाला. पराक्रम दाखविण्याला वाव असलेलें, महाराष्ट्र-धर्म वाढविण्याचें ध्येय पुढें आल्यामुळे क्षत्रियांचे बाहु फुरफुरू लागले व मराठ्यांची संस्कृति नव्या जोमानें हिंदू फिळू लागली.

स्वधर्माचा उत्कर्ष झाल्यामुळे परधर्मीयांचे हाल झाले असतील अशी कोणाची कल्पना असेल तर ती बरोबर नाहीं. स्वधर्म-निष्ठा म्हणजे परधर्मद्वेष ही गोष्ट मराठ्यांच्या संस्कृतीला मान्य नाहीं; दुसऱ्या धर्मांत किंवा उपासना मार्गांत मराठे कधीहि हात घालीत नाहींत. एक धर्म किंवा पंथ आपल्या मार्गानेच जाण्याविषयी इतरावर जबरदस्ती करीत नाहींना ? एवढेंच मराठी संस्कृतींतलें क्षत्रिय राजा पहलें; व तशी जबरदस्ती कोणी करीत असेल तर क्षत्रिय धर्मप्रमाणें त्याला शासन करितो. शिवाजी महाराजांच्या राज्यांत किंवा ते

परप्रांतांत स्वारीवर असताहि मशिदी, कुराण व झिया सुरक्षित असत; अशी कबुली मुसलमान इतिहासकार काफीखान यानेंच दिली आहे. परधर्मीयां-विषयीं जेथें इतकी सहिष्णुता तेथें परप्रांतस्थ स्वधर्मीयांविषयीं महाराजांना शत्रुत्व वाटत होते अशी कल्पना कशी करावी ? 'महाराष्ट्र धर्म' किंवा 'मराठ्यांची संस्कृति' हे शब्द ऐकिले कीं कित्येक परप्रांतस्थांना चांगलें वाटत नाहीं. पण या संस्कृतीचें यथार्थ ज्ञान नसल्याचा हा परिणाम आहे. स्वराज्य-स्थापनेच्या प्रयत्नांना मदत म्हणून परप्रांतस्थ हिंदूकडून महाराजांनीं खुशीनें किंवा सक्तीनें द्रव्य मिळविलें. पण मुसलमानांच्या गुलामगिरींत राहून स्वतःचें ऐश्वर्य कायम ठिकविण्याची इच्छा करणाऱ्या हिंदूंनीं याबद्दल कोणत्या तोंडांनें तक्रार करावी ? महाराजांनीं स्वतःच्या प्रजेला त्रास दिल्याचें उदाहरण तर नाहींच, पण परप्रांतांत जेव्हां स्वारी होई तेव्हां सैनिकांना सक्त हुकूम असत कीं, " परमुखांत बायको न घरावी. मर्दाना सांपडेल तर घरावा. गाई न घरावी. बैल ओझ्याला मात्र घरावा. ब्राह्मणास उपद्रव न द्यावा. कोणी बदअमल न करावा. " (समासद)

अशा नीतिमान् क्षत्रियश्रेष्ठ राजाला क्षत्रियांचे सर्व संस्कार व्हावे व त्यानें सिंहासनावर बसून प्राचीन काळच्या क्षत्रिय राजाप्रमाणें राज्याभिषेक करून घ्यावा, अशी धर्मप्रवण जनतेला साहजिकच उत्कंठा लागली. काहीं क्षुद्र मशकांनीं शिवाजी हा क्षत्रिय नव्हे अशी एका कोपण्यांत गुणगुण केली. पण त्यांच्या या हास्यास्पद बोलण्याकडे कोणीहि लक्ष दिलें नाहीं. गागामुद्गांनीं महाराजांना विनंति केली कीं, " या कलियुगीं क्षात्रधर्म अगदीं बुडाला. संपूर्ण पृथ्वी यवनमय होऊन सिंहासनारूढ यवन झाले. सूर्यसोमवंशास गति नाहीं. यजनयाजनमखादिक राहिलीं. ब्राह्मणधर्म अगदीं राहिला. सार्वभौमत्व यवन करूं लागले. छत्रें यवनाचे मस्तकीं विराजलीं. तुझीं पराक्रमें दक्षिणेंतील चारी पातशाह जिंकिले. दिल्लीचा औरंगजेब सार्वभौम यास ठायीं ठेविला. साधनसंपदा अमोघ असतां तुझांस तस्त नाहीं. यास्तव तुझांस तस्तारूढ करावें. राजा, तुझीं सिंहासनावीश्रर जालियाविना जगीं भूषणप्रताप नाहीं. एतद्विषयीं ईश्री संपूर्ण ब्राह्मणवंदास लागली आहे. एवढा आमचा सर्व जनांचा हेतु परिपूर्ण केलियानें संपूर्ण मोदार्दित होतील." ही विनंति महाराजांनीं मान्य केली. राज्याभिषेकाची सर्व तयारी झाली. आणि " श्रीभवानीशंकराचें व बडिलचें स्मरण करून

सिंहासनास साष्टांग नमस्कार घालून श्रीछत्रपति नरचूडामणि हिंदुपति पादशाह सिंहासनारूढ झाले. ते वेळीं लक्ष लक्ष ब्राह्मण मंत्रघोषाचा उच्चार करून जयजयकाराचा ध्वनि केला. सर्वीस परमानंद याच्या कोटी जाहल्या ” (चित्रगुप्त). तीन शतके मुसलमानांच्या पातशाह्या झाल्यानंतर महाराष्ट्रांत शिवाजी महाराजांनी हिंदुपदपादशाही स्थापन केली. प्राचीन पद्धतीप्रमाणे राज्याभिषेक करून घेऊन हिंदूंची संस्कृति पुनः सिंहासनारूढ झाल्याचें, त्यांनीं जगाला जाहीर केलें. हिंदुजातीला त्यामुळे आनंद झाला. सर्वांनीं महाराजांना मुजरे केले. हिंदु संस्कृतीतील त्यागाचें तत्त्व सर्वांना सांगणारा भगवा झेंडा रायगडावर उभारण्यांत आला. शिवाजी महाराजांच्या त्रिशतसांवत्सरिक जन्मोत्सवप्रसंगीं, त्यांना व त्यांनीं उभारलेल्या हिंदूंच्या त्या अलौकिक ध्वजाला आह्वीहि वंदन करितों.

विवेचनाचा निष्कर्ष.

शिवकालीन समाजांतील कर्त्या आणि विचारी पुढाऱ्यांच्या आचारविचारांवरून शिवकालीन संस्कृति कशी होती तें आतांपर्यंत पाहिलें. कोणत्याहि राष्ट्रांत उत्तम, मध्यम, अधम असे सर्व तऱ्हेचे लोक नेहमींच असतात. पण राष्ट्रीय संस्कृति ही त्यांतील श्रेष्ठ अशा व्यक्तींच्या आचारविचारांवरून ठरवावयाची असते. कारण, कोणत्याहि देशांतील आचाराविचारांची कमा-लीची प्रगति त्यांतील श्रेष्ठ व पुढारलेल्या नेत्यांमध्येच आढळून येते. त्याप्रमाणें पाहिलें असतां आतांपर्यंतच्या विवेचनाचा निष्कर्ष असा निघतो कीं, शिवकालीन पुढाऱ्यांचें धर्मस्थापनेचें ध्येय होतें. हा धर्म ह्मणजेच वर्णाश्रमात्मक धर्म होय. परकी भाषेत शिक्षण मिळाल्यामुळे धर्म म्हटला ह्मणजे religion शब्द व त्याचा संकुचित अर्थ पुष्कळांच्या मनांत येतो. पण त्यापेक्षां आमच्या धर्म या शब्दाचा अर्थ व्यापक असून त्यामध्ये वर्णाश्रमांचा ह्मणजे हिंदूंच्या भव्य संस्कृतीचा अंतर्भाव होतो. हिंदुधर्म आणि महाराष्ट्रधर्म यांत भेद नाही. हिंदूंची जी प्राचीन संस्कृति तीच मराठ्यांची संस्कृति होय. त्यामुळे महाराष्ट्रधर्म किंवा मराठ्यांची संस्कृति हे शब्द ऐकून परप्रांतीयांना वैषम्य वाटण्याचें कांहींहि कारण नाही. महाराष्ट्रांत मुसलमानी सत्तेनें हाहाः-कार चालविला होता; तेव्हां याच हिंदुसंस्कृतीचें संरक्षण विजयानगरला कर्नाटक करीत होता व तीच परंपरा पुढें शहाजीनें चालविली व तीच

शिवाजी महाराजांनीं महाराष्ट्रांत पुनः सुरू केली. वर्णाश्रमधर्म दोन हजार वर्षे अनेक हालअपेष्टा सोसून, प्रसंगीं देशत्याग करून, प्रसंगीं हजारों लोकांचे बळी देऊनहि मराठ्यांनीं संरक्षित राहून त्यालाच ते महाराष्ट्र-धर्म मराठ्यांचा धर्म, असें अभिमानानें म्हणूं लागले. या धर्मांत जी संस्कृति अंतर्भूत झाली आहे तिच्यांत मराठे क्षत्रिय हे प्रमुख आहेत. किंबहुना क्षत्रिय-संरक्षित अशी ही संस्कृति आहे. समाजाच्या संरक्षणाकरितां, अन्यायी आणि जुलमी लोकांना शासन करणारा क्षत्रियवर्ग समाजांत नेहमीं पाहिजे; असा आग्रह मराठ्यांनीं धरिला. त्यामुळे क्षत्रियांची संस्था, क्षत्रियांचें आधिपत्य हें या संस्कृतीचें वैशिष्ट्य आहे. अद्वैताचें तत्त्वज्ञान या संस्कृतीला मान्य आहे. नराचें नारायण होणें हें या संस्कृतीचें शेवटलें ध्येय असून, भक्ति हें त्याचें साधन आहे. हें ध्येय साधण्याला राजकीय सत्ता स्वधर्मायांकडेच असणें अवश्य असल्यामुळे, या संस्कृतींत राजकारण ही सुद्धां एक धार्मिक बाबच होऊन बसली आहे. ब्राह्मणांनीं अध्ययनअध्यापन करून लोकांच्या सर्वांगीण प्रगतीकडे लक्ष घावें व ऐहिक आणि आध्यात्मिक ध्येयांची स्मृति लोकांत सदैव जागृत ठेवावी. क्षत्रियांनीं सर्व समाजाचें आधिपत्य स्वीकारून त्याचें अंतर्बहिः संरक्षण करावें. वैश्यांनीं, कृषि, वाणिज्यादि साधनांनीं राष्ट्र संपन्न करावें व ज्यांना या तिहींपैकीं कोणतेच काम करतां येत नसेल त्यांनीं सेवा करावी; अशी या संस्कृतीची घटना आहे. समतेच्या तत्त्वाचा या संस्कृतीनें पुरस्कार केला आहे. आयुष्य म्हणजे चैन नसून कर्तव्य आहे; समाजाच्या कल्याणाकरितां स्वार्थत्यागपूर्वक प्रत्येक व्यक्तीनें आजन्म आपलें कर्तव्य केले पाहिजे असा या संस्कृतीचा सर्वांना संदेश आहे. ही संस्कृति जितकी स्वधर्मनिष्ठ आहे तितकीच परधर्मसहिष्णूहि आहे. गाई, स्त्रिया व योग्य ब्राह्मण यांची या संस्कृतींत फार काळजी घेतली जाते. ध्येय आणि व्यवहार यांची या संस्कृतींत उत्तम सांगड घातलेली आहे. उच्च ध्येयवादांत मराठे कोणालाहि हार जात नाहीत पण त्याबरोबरच ते साधण्याच्या व्यावहारिक साधनाकडेहि ते कधीं दुर्लक्ष करीत नाहीत. मराठ्यांचें डोकें जरी आकाशांत भ्रमण करीत असलें तरी त्यांचे पाय पृथ्वीला कधींहि सोडीत नाहीत. ध्येय आणि व्यवहार यांचा उत्कृष्ट समुच्चय मराठ्यांच्या स्वभावांत झाला आहे. अद्वैताला भक्तीची, ज्ञानाला कर्माची व ब्राह्मणांना क्षत्रियांची जोड देऊन, मराठ्यांनीं आपली ही समु-

चयप्रियताच व्यक्त केली आहे. “ सर्वे नः सुखिनः संतु । सर्वे संतु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यंतु । मा काश्चिदुःखमाम्भवेत् ॥ अशी या संस्कृतीची मनीषा असल्यामुळे, सज्जनांचा छळ जेथे जेथे होत असेल तेथे तेथे धांवून जाणें व दुष्टांचा नाश करून सज्जनांना संकटमुक्त करणें हें या संस्कृतीत आवश्यक समजलें जातें. किंवाहना—

‘ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । ’

साधूंचें संरक्षण करून दुष्टांचा विनाश करणें हेंच या संस्कृतीचें जीवनकार्य आहे. अशा अभिजात संस्कृतीत शिवाजी महाराज जन्माला आले. याच थोर संस्कृतीच्या संस्थापनेकरितां व संरक्षणाकरितां ते व त्यांचे सहकारी यांनीं भीमपराक्रम केले व त्यांत यशस्वी होऊन, स्वसंस्कृतीचें, त्यांनीं यावच्छब्द पुनरुज्जीवन केलें. महाराज व त्यांचे सहकारी यांनीं आपल्या समोर ठेवलेल्या या स्वधर्मस्थापनेच्या व संस्कृतिसंरक्षणाच्या भव्य ध्येयामुळेच तत्कालीन इतिहासाला उदात्तरम्यता प्राप्त झाली आहे आणि यानंतरहि मराठी तरुणापुढें, महाराष्ट्राच्या या परंपरागत दैवी संस्कृतीचें संरक्षण व संवर्धन करण्यापेक्षां जास्त श्रेष्ठ असें दुसरें कोणतें ध्येय असणार आहे ?

‘ दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा ! ’

मलिकंबराचा मुलगा फत्तेखान यानें आपला सुलतान बुद्दाण निजामशहा याला ठार मारून मोंगलांचें अंकितत्व पत्करण्याची इच्छा मोंगलांकडील अधिकाऱ्यांना कळविली. तेव्हां विजापूरकरांना वैषम्य वाटून दौलताबादचा किल्ला फत्तेखानाकडून हिसकून घ्यावा असा त्यांनीं विचार केला. परंतु विजापूरकरांपेक्षां दिल्लीकरांचा आश्रय करणें श्रेयस्कर असें फत्तेखानाचें मत होतें. तें मोंगलांना कळवितांना “ तैमूरवंशांतील राजपुरुषांच्या दरबारांत झाडूवाला झालास तरी पत्करलें; परंतु विजापूरच्या राज्यांतील अत्युच्च पद मिळालें तरी तें स्वीकारूं नको” अशी माझ्या पित्याची मला आज्ञा आहे असें त्यानें सांगितलें. किल्ला प्रत्यक्ष स्वाधीन करण्याची आणीबाणीची वेळ आली तेव्हां फत्तेखानाला पश्चात्ताप होणें साहजिक होतें. त्याप्रमाणें त्यानें आपल्याकडून शिकस्त करून नाइलाज झाल्यावरच किल्ला हवार्ली केला [श. १५५५ ज्येष्ठ = इ. १६३३ जून]. परंतु बरील विधान करितांना तत्कालीन सर्वमान्य समजूत जी ‘ दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा ’ तिचाच अनुवाद त्यानें केला असें म्हणण्यास हरकत नाही. [‘ मासिर-अल-अमरा, ’ स्कॉटकृत फेरिस्ताचें भाषांतर, भा. १ पृ. ४०२]

निजामशाही व आदिलशाही मुलतान

शक-दशक	शक	निजामशाही	आदिलशाही	सन	सन-दशक
१४७०			इब्राहीम (इ. ३४५)		१५४८
	७५	हुसेन १		५३	
१४८०	८०		अली १	५८	१५५८
	८७	मूर्तजा १		६५	
१४९०					१५६८
१५००					१५७८
	०२		इब्राहीम २	८०	
	०८	हुसेन २		८६	
१५१०					१५८८
	११	इस्माएल		८९	
	१३	बुन्हाण २		९१	
	१७	इब्राहीम		९५	
	१८	बहादुर		९६	
१५२०					१५९८
	२५	मूर्तजा २		०३	
१५३०					१६०८
१५४०					१६१८
	४९		महमद (इ. ५७ पर्यंत)	२७	
१५५०					१६२८
	५२	हुसेन २		३०	
	५४	मूर्तजा (शहाजीने बसविलेला)		३२	
	५५			३३	
	५८	निजामशाहीचा अंत		३६	

श्रीशिवाजी महाराजांचे कुलोपाध्याय

(ले.-गो. रा. राजोपाध्ये, सातारा.)

शहाजीराजे हे विजापूरच्या बादशहाच्या अधिराज्याखाली बंगलुरास राज्य करीत होते त्यावेळीं त्यांचे दरबारांत मल्हारभट व प्रभाकरभट हे राज-पुरोहित होते (राधाभाधवविलासचंपू). हे व प्रभाकरभटाचे पुत्र बाळभट हे शिवाजी महाराजांचे पुरोहित होते. शिवाजी महाराजांचें जें भोसलेकुल त्याच्याशीं या घराण्याचा पुरोहितत्वाचा संबंध शिवाजी व शहाजी यांचे पूर्वापासून आहे व तो अद्याप चालत आहे, तसेंच भोसले घराण्याच्या शाखा जिकडे जिकडे पसरल्या तिकडे तिकडे या पुरोहितांच्याहि शाखा पसरल्या आहेत. तंजावर, सातारा, कोल्हापूर, अक्कलकोट व नागपूर येथें या उभय कुलांच्या शाखा आहेत. वर उल्लेखिलेले मल्हारभट व प्रभाकरभट हे या पुरोहित घराण्याच्या सातार्यांतील दोन शाखांचे पूर्वज होत. खालील माहिती ही या दोन शाखांची दिली असून ती भोसले यांच्या घराण्याशीं असलेल्या संबंधापुरतीच दिली आहे.

भोसल्यांचे पुरोहित राजोपाध्ये हे देशस्थ ऋग्वेदी आश्वलायनसूत्री असून त्यांचें गोत्र शाकल्य आहे. या घराण्याचे मूळपुरुष मुद्गलाचार्य गोसावी हे भोसले यांचें मूळ घराणें उदेपुरास होतें तेथें त्यांचे पुरोहित होते; असें न्यायशास्त्री पंडितराव (वरील दोन शाखांपैकीं एक शाखा) यांची जी बखर प्रसिद्ध झाली आहे तिचे पुरवणींत म्हटलें आहे. परंतु उदेपूरच्या या पुरोहितत्वाविषयीं ऐतिहासिक पुरावा उपलब्ध नाहीं. या घराण्याचे कुल-स्वामी मौजे आर्वी ता. श्रीगोंदे जि. अहमदनगर येथील देवस्थान श्रीमुद्गलेश्वर हे होत. येथें या घराण्याची वसति असल्यापासूनची माहिती उपलब्ध आहे.

शिवाजी महाराजांचे पणजे बाबाजी भोसले हे आर्वी, देऊळगांव, हिंमणी, पेडगांव, वडगांव व शिरापूर या गांवचे मोकाशी व पाटिलकीचे वतनदार होते, त्या वेळीं वरील दोन शाखांचे पूर्वज (मल्हारभट व प्रभाकरभट यांचेहि पुर्वीचे) मल्हारभट व रामेश्वरभट हे त्याच गांवांचे शि. नि. म. ५

वतनदार कुलकर्णी व जोशी असून मुद्दलेश्वर देवस्थानचे बहिवाटदार आणि भोसले यांचे उपाध्ये होते. रामेश्वरभट विन नारायण भट यांचे नांवाचा उल्लेख असलेलीं पत्रे म. इ. सा. खंड १५ पु. ४००—४६० मध्ये प्रसिद्ध झालीं आहेत. हीं पत्रे शके १५१९ पासून शके १५५५ पर्यंतचीं आहेत. यांपैकीं भोसले यांचीं पत्रे पुढील प्रमाणे आहेत:—

नांव	श.क	शि. प. सा. सं.	विषय
बाबाजी भोसले	१५१९	(११)	पेडगांव येथील जमीन दिली असे.
सभाजी भोसले	१५४३	(१२७)	(सदर जमीन चालविणें.)
विठोजीचे मुलगे	१५४४	(१७७)	द्रव्य ठेवलेलें परत मिळाल्याची
मालोजीराजे	,,	(१७८)	,, पावती
विठोजी राजे	१५४५	(२०४)	बरात दिली ती आदा करणें.
शहाजी राजे सरलष्कर	१५४७	(२२२)	बडगांवची जमीन चालविणें.
कृष्णाजी राजे	१५५०	(२८०)	,, ,,
शहाजी राजे	१५५३	(३३३)	चांभारगोंदे येथील जमीन चालविणें
,,	१५५४	(३३४)	जलालपूर येथील जमीन चालविणें.

वरीलप्रमाणे रामेश्वरभट यांस दिलेल्या जमिनी चालविण्याबद्दल भोसले यांचीं आज्ञापत्रे आहेत. याशिवाय आर्वी वगैरे गांवांतील जमिनी चालविण्याबद्दल मलिकअंबर इत्यादि मुसलमान अधिकारी व इतर मराठे आणि ब्राह्मण सरदार अधिकारी यांचींहि आज्ञापत्रे आहेत. या पत्रांत रामेश्वरभट यांस जुनारदार 'धर्माधिकारी' असें उपपद लाविलें आहे; भोसले यांनीं त्यांस उपाध्ये असें म्हटलें आहे. आर्वी वगैरे कडील कांहीं जमिनी या घराण्यांत अद्यापि चालत आहेत.

रामेश्वरभट यांनीं (१) बाबाजी (२) मालोजी व विठोजी व (३) शहाजी अशा तिन्ही पिढ्यांच्या कारकीर्दीपैकीं दुसरी संबंध व पहिली आणि तिसरी अंशतः पाहिली होती. ते विशेषतः आर्वीसच रहात होते. मल्हारभट हे बाबाजी भोसले यांचे बरोबर वेरुळास गेले होते. ते बाबाजीचे सांगण्यावरून कांहीं राजकार्याकरितां उदेपुरास जाऊन व तेथून परत आल्यावर यवनांचे कैदेत वारले, असें बखरीत नमूद आहे. मल्हारभटांचे पुत्र लक्ष्मणभट यांनीं मालोजीचें लग्न फलटणचे निंबाळकर नाईक देशमुख यांचे बहिणीशीं जमविलें. ते मालोजीजवळच रहात असत. शहाजीचे दरबारीं असलेले

महाराष्ट्र पुरोहित हे या लक्ष्मणभटाचे पुत्र व त्याच दरबारी असलेले प्रभाकरभट हे रामेश्वरभटाचे पुत्र होत. शहाजीराजे शके १५५८ चे सुमारास कर्नाटकांत गेले तेव्हां त्यांचे बरोबर हे दोघे गेले असावे.

प्रभाकरभट ह्यांचा उल्लेख वरील सं. १५ यांतील श. १५४० ले. ३८५ चे पत्रांत आहे व तो त्यांकडे जमीन चालविण्याबद्दलचा आहे. त्या वेळीं ते आर्वीकडे रहात असत. पुढें शहाजीराजे यांचेबरोबर ते कर्नाटकांत गेले. तेथें राजांकडे विद्वान् लोक येत. त्यांची दाद लावून त्यांचा योग्य परामर्श घेणें हें काम त्यांचेकडे होतें (रा. मा. वि. चंपू पान २३५). शहाजीराजे यांस स्वप्नांत श्रीशंकराचा दृष्टांत झाला. तें स्वप्न त्यांनीं प्रभाकरभट यांस सांगितलें; व त्यांच्या अनुमोदनानें शिवाजीची खानगी त्यांनीं पुण्याकडे केली (शिवभारत अध्याय १० श्लोक २२, २३). पुढें शहाजीराजे यांस विजापूरच्या बादशहानें कैद केले व नंतर सोडले. परंतु बादशहा मनांत दंड धरून कदाचित् शिवाजीवर सूड उगवील या शंकेनें काहोजी जेधे प्रभृति मंडळींस शिवाजीचे मदतीस शहाजीनें पाठविलें; त्यांबरोबर प्रभाकरभटहि शिवाजीकडे गेले असावे. शहाजीराजे संकटांतून पूर्णपणें मुक्त व्हावें यासाठीं शिवाजीकडून काहीं दैविक अनुष्ठान करविणें इष्ट होते. म्हणून मातुःश्री जिजाबाई व प्रभाकरभट यांचे विद्यमानें शिवाजी महाराजांनीं महाबळेश्वरास गोपाळभटाकडून मंत्रोपदेश घेतला व त्यांस सूर्यानुष्ठान करण्यास सांगितलें (भा. इ. सं. मं. इतिवृत्त शके १८३४ प्र. ३२६). याबद्दल प्रभाकरभट यांचे सांगण्यावरून मातुःश्री जिजाबाईंनीं गोपाळभट यांस वर्षासनाची सनद करून दिली (वाढकृत सनदापत्रें प्र. ११८ ले. ३). पुढें अफजलखानाचे भेटीचे प्रसंगीं प्रभाकरभट शिवाजी महाराजांचे सान्निध्यांत होते. त्यांनीं त्यावेळीं महाराजांकडून श्रीशंकराची पूजा करविली व नंतर महाराज तुळजादेवीचें चिंतन करून व पुरोहित (प्रभाकरभट) आणि इतर ब्राह्मण यांस नमस्कार करून खानाचे भेटीस निघाले (शिवभारत अ. २१ श्लोक १११, १५). काहीं निर्णयाकरितां राजापूर येथें विद्वान् शास्त्री-पंडितांचीं सभा भरली होती. तींत प्रभाकरभट हे उपस्थित होते (भा. इ. सं. मं. इतिवृत्त शके १८३५ प्र. २९५). समेच्या निर्णयपत्रांत समासदांची यादी दिली आहे व तेथें ह्यांस काशीस्थ पंडित असें म्हटलें आहे. यावरून प्रभाकरभट

यांनीं अध्ययनाकरितां कांहीं दिवस काशीवास केला होता असें दिसते. यानंतर शिवराज्याभिषेकापूर्वीच ते वारले.

लक्ष्मणभटांचे पुत्र मल्हारभट हे शहाजीराजांचे दरबारी होते हे पूर्वी सांगितलेंच आहे. शहाजीराजे यांस कैद केलें त्या वेळीं त्यांचे मुक्ततेकरितां त्यांनीं शंकराचें अनुष्ठान केलें (रु. १७१ पु. १८). शहाजीराजे मृत्यु पावले त्यावेळीं ते त्यांचे सांनिध्यांत होते. पुढें शिवाजीमहाराजांकडे ते आले. शिवाजीमहाराज दिल्लीकडे गेले त्यावेळीं ते त्यांच्याबरोबर होते. शिवाजी व संभाजी औरंगजेबाचे कैदेतून सुटून दक्षिणेंत आले त्यावेळीं वाटेंत संभाजी-विषयीं बादशहाचे लोकांस संशय आला. पण संभाजीस आपल्या ताटांत जेवावयास घेऊन तो ब्राह्मणच आहे असें मल्हारभटांनीं बादशहाचे लोकांस भासविलें व सर्वांची सुटका करून घेतली. पुढें सर्व मंडळी आर्वीस आली व तेथें मुद्दलेश्वराचें दर्शन घेऊन आपापल्या ठिकाणीं गेली (कै. भावेप्रकाशित रूमाल नं. १ पु. ५७ पहा). पुढें मल्हारभट यांस शिवाजी महाराजांनीं न्यायशास्त्री पंडितराव अशी पदवी दिली. परंतु राज्याभिषेकसमयीं तत्संबंधीं अधिकार राजोपाध्ये घराण्याचे तंजावरचे शाखेपैकीं रघुनाथभट यांस दिला. कारण, रघुनाथभट हे फार विद्वान् म्हणून प्रख्यात होते. मल्हारभट यांस भास्करभट व शंभुभट अशीं दुसरीं दोन नांवें होतीं. शिवाजीमहाराजांचे पश्चात् सोयराबाई व संभाजी यांचा तंदा लागला त्यावेळीं मल्हारभटांनीं संभाजीचा पक्ष घेतला होता. मल्हारभट हे शेवटीं आरवीस राहिले व तेथेंच निवर्तले.

प्रभाकरभट वारल्यानंतर त्यांचे पुत्र *बाळभट हे शिवाजीमहाराजांचे

* बाळभट हे प्रभाकरभटांचे दत्तक पुत्र होते. प्रभाकरभट यांनीं त्यांस दत्तक घेतल्यानंतर प्रभाकरभटांचे पश्चात् त्यांचे छाने दत्तकपुत्र लिहून घेतले आहे. त्याची मिति शके १५९६ आषाढ शुद्ध एकादशी अशी आहे. त्यावर साक्षी आहेत त्या येथें- प्रमाणें:- १ शामभट आरवीकर २ महादेवभट आरवीकर ३ विश्वनाथभट टोंके ४ बाळ-कृष्णभट टोंके ५ खंडभट गुरु ६ अनंतभट गुरु ७ शंभुभट गौतम ८ रत्नेश्वर निवासकर ९ धेनु जोशी १० कीनेर जोशी ११ गागाभट १२ अय्यराम १३ केशवभट शृंगारपूरकर १४ मुकुंद जवदा १५ महादेवभट पोटे १६ होसिंग नरासिंहभट. यांपैकी पहिलें नांव कोल्हापूर शाखेच्या पहिल्या पुरुषाचें आहे. तिसरें नांव रा. मा. वि. चंपूत आहे. ११ वें नांव प्रसिद्ध आहे. १२ वें रा. मा. वि. चंपूकराचें आहे असें वाटतें.

आश्रयास होते. त्यावेळच्या मुत्सद्दीवर्गांत त्यांची गणना होती (विष्णु गोपाळ भिडे कृत शिवाजीमहाराज यांचे वंशाचा व अष्टप्रधानांचा इतिहास). बाळंभटांचा उल्लेख १५ व्या खंडांतील शके १६१० ले. ४२३ चे पत्रांत आहे. त्यांत कृष्णाजी भोसले यांनीं सैन्याचे खर्चाकरितां ५ शें रुपये पाठविण्याविषयीं त्यांस लिहिलें आहे. शिवाजीमहाराजांचे पश्चात् ते तंजावरकडे गेले. शके १६०९ सालीं शहाजीची उपक्षी नरसांबा (संताजीची आई) इतें तंजावर-कडील एका गांवाचें पूर्वीचें नांव बदलून व त्यास ' नरसांबापूर ' असें नांव ठेवून तो गांव अर्धादयपर्वनिमित्त ब्राह्मणांस अग्रहार दिला व त्या गांवचीं २३ क्षेत्रे करून एक क्षेत्र बाळंभट यांस दिलें (इ. वृ. १८३८ पृ. १३१-३२). शके १६१२ सालीं कृष्णाजी गंगाधर भोसले यांनीं मंगळूर प्रांतांतील कंजनकोठ हा गांव सूर्यग्रहणानिमित्त बाळंभट यास धारादत्त दान दिला. या दानपत्रावर " सरकार-इ-आली सर सेनानी " अशा अर्थाचा फारशी शिक्षा आहे. त्यावरून हे कृष्णाजी भोसले सेनापतीच्या हुद्यावर होते; असें दिसतें. पण कोणाच्या तें स्पष्ट नाहीं.

संभाजीनें पंडितरावाचे अधिकार रघुनाथभटांचे पुत्र मोरेश्वरभट यांस प्रथम दिलें * (मोरेश्वरभटांच्या शिक्षकाचें एक दानपत्र शके १६०३ सालचें म. इ. सा. खंड २० यांत लेखांक २७१ म्हणून छापलें आहे). परंतु हा अधिकार अष्टप्रधानांच्या इतर अधिकाराबरोबर संभाजीनें पुढें आपल्या आवडत्या कुलुशास दिला. पुढें रघुनाथभट व मोरेश्वरभट हे राजारामा-बरोबर तंजावराकडे गेले व तिकडेच राहिले.

मल्हारभटांचे बंधु शामभट म्हणून होते तेहि राजारामाबरोबर तंजाव-राकडे गेले व पुढें पन्हाळ्याकडे राहिले. हे व यांचे पुत्रपौत्र कोल्हापूरच्या

---

* श्रीशिवाजी महाराजांनीं ज्यांस पंडितरावाचे अधिकार दिले त्यांच्यावर श्रीसमर्थांची कृपा होती. त्यांस समर्थांनीं स्वदस्तुरचें पत्र लिहिलें. तें भा. इ. सं. मं. वृत्त शके १८३६ यांत पान १६४-६५ वर दिलें आहे. मोरेश्वर पंडितराव यांचें आज्ञापत्र शके १६०८ चैत्र शु. २ चें संभाजी महाराजांचे कारकादींतील आहे. याचा उल्लेख भा. इ. सं. द्वि. सं. शके १८३५ यांत पान १३०-३१ वर आला आहे. गंगाधर रंगनाथ कुलकर्णी यास मोंगळींनीं बळात्कारानें बाटविलें त्यास प्रायश्चित्त देण्यासंबंधीं हे आज्ञापत्र आहे. यावरून मोरेश्वर रघुनाथ हे शके १६०८/१९ पर्यंत तरी पंडितराव पदावर होते असें दिसतें.

महाराजांचे राजोपाध्ये म्हणून तेथे राहिले. हल्ली त्यांचा वंश कोल्हापुरास आहे. राजारामाने पंडितराईचे अधिकार श्रीकराचार्य कालगांवकर यांस दिले व त्यांचेच वंशाकडे ही पदवी सध्या चालत आहे. उपाध्येपण फक्त राजोपाध्ये यांच्या कोल्हापूर शाखेकडे चालू होतें (तें 'वेदोक्त प्रकरणांत' नाहींस झालें). सातारच्या शाखेकडे उपाध्येपण व पंडितराई हीं दोन्ही कामे राहिलीं.

मल्हारभटाचे पुत्र *मुद्रलभट हे, संभाजीचे वधानंतर येसूबाई व शाहू यांस बादशहानें धरून दिलीस नेले त्यांचे बरोबर गेले होते. पुढें शाहूमहाराज सुद्दन दक्षिणेंत आल्यावर झांचा व ताराबाईचा तंटा लागला. त्यावेळीं मुद्रलभटांनीं शाहूमहाराजांचा पक्ष घेतला व पुढें ताराबाईस कैद करण्याच्या कामीं प्रमुखपणें मदत केली. त्यामुळें ताराबाईचा व त्यांचा वाकुडपणा फारच वाढला. पूर्वी मल्हारभटांनीं संभाजीचा पक्ष घेतला होता त्यावेळीं त्यांच्याशीं व पुढें त्यांचे पुत्र मुद्रलभट यांच्याशीं सोयराबाई व ताराबाई यांचा वाकुडपणा होताच; त्यांत वरील कारणामुळें विशेषच भर पडली. शाहूमहाराजांनीं राज्याभिषेकसमयीं पंडितराईचें अधिकार मुद्रलभटास दिले व त्यांस विसापूर, चिंचणे इत्यादि गांवें इनाम दिलीं. मुद्रलभट हे शके १६५२ मध्ये वारले. त्यावेळीं त्यांचें वय ९९ वर्षांचें होतें.

बाळभटाचे पुत्र रामेश्वरभट यांचा उल्लेख १५ व्या खंडांतील शके १६०९।१०।११ या सालच्या पत्रांत आहे. पहिल्यांत कृष्णाजी भोसले यांनीं त्यांस कर्नाटकाकडील जमीन दिल्याचा मजकूर आहे व दुसऱ्या दोन पत्रांत कृष्णाजी भोसले यांनीं त्यांचेकडून कर्ज घेतल्याचा मजकूर आहे. राजाराम महाराजांनीं त्यांस वालमुंड प्रांतांतील कंजनकोल हा गांव इनाम दिला होता. तो त्यांनीं तसाच शके १६३१ सालीं पलुसकर नामक ब्राह्मणास दान दिला. या दानपत्रांत 'भोसले' या नांवाचें संस्कृतीकरण 'भवशाल'+

* मुद्रलभट पंडितराय यांचा उल्लेख देवस्त्रे यांच्या पंक्तिपावनत्वासंबंधीच्या लेखांत भा. इ. सं. इतिवृत्त शके १८३६ यांत पान १८-१९ वर आला आहे.

+ आमच्या संग्रहीं श १६३१ माघ व. १४ (१६१२। १७१०) ची एक सनद आहे. तींत 'भवशाल' हें भोसले शब्दाचें संस्कृतीकरण केलेलें आहे. सनदेंतील कार्यापुरता उल्लेख असा-शिवरात्रिपूर्वकाल हारीतसगोत्रोत्पन्नाय ऋक्षशाखाध्यायिने अधीतसगवैदशास्त्राय महादेवभटपुत्राय श्रीधरभट्टशर्मणे ब्राह्मणाय शाकल्यगोत्रोरपन्नेन.... भवशालपुरोहितेन श्रीमदखिलनृपधुरधरयशःप्रशस्तिप्रस्तावप्रथमनिर्वर्णनीयनिरवधगुण-

असें केलें आहे. बाळभट व रामेश्वरभट यांस कर्नाटकाकडील जीं इनामें मिळालीं तीं सध्यां त्यांचे वंशाकडे चालत नार्हींत.

राजोपाध्ये धराण्याच्या सातारच्या ज्या दोन शाखांच्या वंशावळीची वर हकीकत दिली त्या वंशावळी येणेंप्रमाणें:—

(१)

महारभट

|

लक्ष्मणभट

|

महारभट

|

मुद्गलभट

(२)

रामेश्वरभट विन नारायणभट

|

प्रभाकरभट

|

बाळभट

|

रामेश्वरभट

यांत फक्त वडील पुरुषांचीच नांवें दिलीं आहेत. यापुढील वंशावळींतील नांवें खालीं दिलीं आहेत.

रघुनाथराव

|

रामचंद्रराव

|

रघुनाथराव

|

रामचंद्रराव

|

(हीच नांवें याच क्रमानें पुढें)

रघुनाथभट

|

बोंडभट उर्फ गोपाळभट

|

हैबतराव

|

अमृतराव

|

कृष्णराव

गणनिकेतनस्य श्रीमन्मालजीराजवर्मणः प्रपौत्रेण सतत-दिगंतसमागतार्थिजन-मनेरथातिगवस्त्रिवतरणाविस्मरितकर्णबालिप्रमुखवदान्यधर्मस्य श्रीमत् शाहजीराज-वर्मणः पौत्रेण निजभुजबलमात्रनिर्जितानेकजनपदस्य परमपौरुषाक्रांतचिरंतनगिरिभू-दुर्गवर्गाभिनवविरचितसुदुस्तरगिरिदुर्गपतेः श्रीमत् शिवराजवर्मणः पुत्रेण देवद्वि-जसंस्थापनमात्राभ्युपेतमहिततरक्षात्रधर्मेण दिगंतविश्रांतयशसा कौशिकगोत्रोत्पन्नेन श्रीराजारमवर्मणा नृपमुकुटोत्तसेन....बालगुंडप्रातान्तर्गतं कंजनकोलग्रामः....दत्त...स्वहस्तेन विलिखितम् । [ह्या दानपत्राच्या खरेपणाबद्दल संशय आहे. कारण छ. राजा-राम ह्या वेळीं स्वर्गस्थ आहे.—स्व.]

* मुद्गलभटांचे पुत्र रघुनाथभट यांचे कऱ्हाड येथील ब्राह्मणास पत्र. पर्जन्य-सूक्ताचे अनुष्ठान करण्याविषयीचे भा. इ. सं. इ. वृत्तश. १८३६ पृ. ४२ वर आले आहे.

मुद्गलभटांचे पश्चात् त्यांचे पुत्र रघुनाथराव यांस शाहूमहाराजांनी पंडितराव हेंच पद दिलें. पुढें शाहूमहाराज निवर्तल्यावर रामराजे गादीवर आले व सर्व सूत्रें ताराबाईकडे आलीं. त्यावेळीं तिनें मुद्गलभटाचा वाकुडपणा मनांत आणून रामचंद्रराव यांकडून पंडितराईचे अधिकार काढले व त्यांस काहीं काळ कैदेतहि ठेविलें. रघुनाथराव शके १६८१ सालीं वारले. त्यावेळीं त्यांचे पुत्र रामचंद्रराव तीन वर्षांचे होते. त्यास पुढें रामराजाचे पुत्र दुसरे शाहूमहाराज यांनीं पंडितराईचीं वस्त्रें दिलीं. त्यानंतर त्यांचे पुत्र रघुनाथराव यांस तीं मिळालीं. रघुनाथरावांचे पश्चात् त्यांचे पुत्र रामचंद्रराव यांस पंडितराईचीं वस्त्रें प्रतापसिंहमहाराज यांनीं दिलीं.

रामेश्वरभटांचे पश्चात् त्यांचे पुत्र रघुनाथभट यांस कोल्हापूरचे संभाजी उर्फ संभूमहाराज यांनीं मौजे वाकुडें ता. शिराळें हा गांव इनाम दिला. परंतु पुढें कोल्हापूरचे शंभु व सातारचे शाहू यांचे तहाचे घालमेलीत तो गांव रद्द झाला व पुढें शाहूमहाराज मिरज प्रांतीं असतांना त्यांनीं रघुनाथभट यांचे पुत्र धोंडभट यांस मौजे वासवे ता. तासगाव हा गांव कुलोपाध्ये म्हणून इनाम दिला. पुढें शाहूमहाराजांचे पश्चात् राज्यसूत्रें ताराबाईचे हातांत आल्यावर तिनें पंडितराव हेंच पद धोंडभट उर्फ गोपाळभट यांस दिलें तें त्यांच्याकडे २७ वर्षे होतें. त्यांचे पश्चात् त्यांचे पुत्र हैबतराव यांस पंडितराईचा पोषाख माधवराव पेशवे यांकडून दसऱ्यानिमित्त येत असे (वाढकृत माधवराव पेशवे यांचे रोजनिशींतील उतारे पान ५३). हैबतरावाचे पुत्र अमृतराव उर्फ दाजीबा हे प्रतापसिंह महाराज वासोटा किल्ल्यावर दुसरे बाजीरावाचे कैदेत असतां त्यांचेबरोबर होते. तेथें ते राजकारणांत व इतर गोष्टींत प्रतापसिंहांचे उपयोगी पडले म्हणून त्यांनीं त्यास मौजे भाटमरळी ता. सातारा हा गांव इनाम दिला. १५ व्या खंडांत रंगो बापूजीची हकीगत प्रसिद्ध झाली आहे. तींत दाजीबासंबंधीची हकीकत थोडी आली आहे. अमृतराव यांकडे शिकेनिसीचा अधिकार प्रतापसिंह यांनीं दिला होता. त्यांचे पुत्र कृष्णराव हे, प्रतापसिंह महाराजांस पदच्युत करून काशीस नेले त्यावेळीं त्यांचे बरोबर गेले होते. प्रतापसिंहाचे धाकटे बंधु शहाजी उर्फ अप्पासाहेब महाराज यांचे आज्ञेविरुद्ध ते प्रतापसिंहाबरोबर गेले म्हणून त्यांचा भाटमरळी हा गांव त्यांनीं जप्त केला.

येणेप्रमाणें भोसले घराणें व राजोपाध्ये घराणें यांच्या परस्परसंबंधाची सातारचे राज्य खालसा होईपर्यंतची हकीकत थोडक्यांत दिली आहे.

यापुढील वरील दोन शाखांची वंशावळ अशी:—

- (१) रघुनाथराव—रामचंद्रराव—रघुनाथराव—रामचंद्रराव(हल्लीं) पांडितराव.
- (२) गोपाळराव—रामचंद्रराव—गोविंदराव (विद्यमान).

कोल्हापूरचे शाखेची वंशावळ अशी:—शामभट (मल्हारभटाचे बंधु वर उल्लेख केलेले)—लक्ष्मणभट—

—सदाशिवभट—शामभट— सदाशिवराव—

—नारायणराव — सदाशिव—नारायण (विद्यमान)

सातारच्या दोन शाखा वर सांगितल्या त्याशिवाय ज्या शाखेची उपाध्येपणाची वृत्ति सातारच्यास आहे; पण वसति सातारच्यास नाही, अशी तिसरी शाखा आहे. ही शिराळ्याची शाखा होय. या शाखेशीं जवळच अक्कल-कोटची शाखा आहे. या दोन्ही शाखांचे पहिले पुरुष, तंजावर शाखेपैकीं मल्हारभट हे शाहूमहाराजाचे वेळेस होते त्यांचे, दोन पुत्र होत. तंजावरच्या शाखेसुद्धां या सर्व शाखा मूळपुरुष मुद्गलाचार्य यांचे नातू मुद्गलबावा यांच्या-पासून पुढें फुटल्या. सातारच्या पहिल्या शाखेंतील मल्हारभट ऊर्फ शुभुभट यांचे द्वितीय पुत्रापासून एक व मुद्गलभट यांचे द्वितीय पुत्रापासून दुसरी, अशा दोन उपशाखा फुटल्या. तसेंच सातारच्या दुसऱ्या शाखेपैकीं धोंडभट यांचे द्वितीय पुत्रापासून आणखी एक उपशाखा फुटली.

पांडितराई व उपाध्यिक यासंबंधींचीं कामें खालीलप्रमाणें होती:—

१ सरकाराचे नित्यनैमित्तिक अनुष्ठानांवर देखरेख करणें. २ शास्त्रार्थ जरूर लागेल तो सांगणें. ३ आचार, व्यवहार, प्रायश्चित यासंबंधीं निर्णय देणें. ४ नित्यनैमित्तिक दातें सरकारांकडून देवविणें. ५ शांतिपुष्टिसंबंधीं कृत्ये यथाशास्त्र करणें व करविणें. ६ ब्राह्मणभोजन व हव्यकृत्य यासंबंधीं तजवीज करणें. ७ सणाचे व समारंभाचे दिवशीं सरकाराचा प्रथम सत्कार करणें व सरकारांतें प्रथम यांचा करणें. ८ कार्यप्रस्थ, तिथिपर्वणी वगैरेसंबंधीं जो विधि सरकारांतें करणें असेल त्याची तयारी पूर्वदिवशीं करून घेणें. ९ दूरस्थ व क्षेत्रस्थ जे ब्राह्मण येतील त्यांस राजदर्शन करवून त्यांचा योग्य सत्कार होईल अशी तजवीज करणें. १० सरकाराचे राशीस इष्टानिष्ट ग्रह कोणते याची नित्य चालना ठेवून तत्संबंधीं जे विधि करणें असतील तें करणें व करविणें. ११ कचेरीस शिष्ट येतील त्यांचा सत्कार करणें. १२ आचारव्यवहारासंबंधीं जरूर ती चौकशी करणें व त्या कामीं जासूद चपराशी लागतील ते सरकाराकडून घेणें.

शिवचरित्राचें एक लुलेंपांगळें साधन

(ले.-प्रो. रा. प. सबनीस, पुणे)

जॉन फ्रायर नांवाचा केंब्रिज विश्वविद्यालयाचा वैद्यकशास्त्रातील एक पदवीधर ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कांहीं कामासाठी हिंदुस्थानाला येण्यास ९ डिसेंबर १६७२ रोजी निघाला. हिंदुस्थानांत व इराणांत सुमारे नऊ वर्षे प्रवास करून तो २० आगष्ट १६८२ रोजी इंग्लंडला परत जाऊन पोहोचला. आपल्या प्रवासाचा वृत्तांत छापण्यास तो फारसा उत्सुक नव्हता, असें झणतात. पण जेव्हां इंग्रजांना कमीपणा देणाऱ्या फ्रेंच प्रवासवृत्तांची भाषांतरे वरचेवर होऊं लागलीं, आणि पुष्कळ लोक त्याला माहितीकरितां नाना प्रकारचे प्रश्न विचारूं लागले; तेव्हां त्यानें शेवटीं आपल्या प्रवासाची हकीकत छापून प्रसिद्ध केली. स्वतःच्या पुस्तकाचें वर्णन, त्यानें असें केलें हेतेंतः—“ हिंदुस्थान व इराण यासंबंधीं नवीन माहिती (आठ पत्रें). १६७२ ते १६८१ या नऊ वर्षांत केलेल्या प्रवासाचें वर्णन. नकाशे, आकृति व उपयुक्त कोष्टके यांसह. लंडन, १६९८ * ”

या आठ पत्रांपैकीं हिंदुस्थानच्या माहितीचीं चार पत्रें आहेत. पहिलें पत्र मच्छलीपट्टण, मद्रास, मलबारचा किनारा या मार्गीनें मुंबईला पोचल्यावर बरोबर एक वर्षां लिहिलें आहे. यांत सहा प्रकरणें केलेलीं आहेत. पहिल्या तीन प्रकरणांत मच्छलीपट्टणाला पोहोचेपर्यंत हकीकत दिलेली असून चवथ्यांत मच्छलीपट्टणाचें, पांचव्यांत कारोमाडेल किनाऱ्यावरील युरोपीयांच्या वसाहतीचें व सहाव्यांत मलबारच्या किनाऱ्याचें वर्णन केलें आहे. दुसरे पत्र १५ जानेवारी १६७५ रोजी पाठविलेलें आहे. यांत मुंबई व आसपासचा प्रदेश यांचें वर्णन पांच प्रकरणांत केलेलें असून त्यांतील

* Dictionary of National Biography. आमची आवृत्ति दुष्कर आणि कंपनीने १८७१ त काढिलेली आहे. कलकत्त्याच्या आठवऱ्याच्या इंग्लिशमन या पत्रांतील लेख कंपनीनें पुस्तकरूपानें छापून काढिले. पुस्तकाला प्रस्तावना व सूची या तर नाहीतच, पण अनुक्रमिका देखील नाही. अशुद्धांची गर्दी आहे. लेखांत [ ] कंसांत दिलेले आंकडे या आवृत्तीतील पानांचे आहेत.

चवथ्या प्रकरणांत शिवाजीकडे त्याच्या राज्यारोहणाच्या प्रसंगी मुंबईच्या प्रेसिडेंटने (गव्हर्नर ही पदवी मागून उपयोगांत आली) पाठविलेल्या वकिलातीची हकीकत आहे. त्यानंतर फायर सुरतेकडे जाऊन पुन्हां दक्षिणेंत परत आला; व त्यानें जुन्नपर्यंत प्रवास करून तेथील मोगल सुभेदाराची भेट घेतली. या प्रवासाची हकीकत २२ सप्टेंबर १६७५ रोजी लिहिलेल्या पंचप्रकरणात्मक तिसऱ्या पत्रांत दिली आहे. चवथ्या पत्राला तारीख नाही; पण हें पत्र आणि या पत्रांतील चवथें प्रकरण सर्वांत महत्त्वाचें आहे. प्रथम फायर कारवारला गेला, तेथील अराजकामुळें झालेल्या अव्यवस्थेचें वर्णन त्यानें पडिल्या प्रकरणांत केलें आहे. तेथून तो गोंवं व वेगुलें या गावांची सफर करून कारवारला परत आला. या सफरीची हकीकत दुसऱ्या प्रकरणांत आहे. तिसरें प्रकरण मनोरंजक झालें आहे; कारण, मुसलमानांचा वेष करून फायर गोकर्णाची यात्रा करितो, तेथील उत्सव पाहतो व भोंवतालच्या राजांचें त्रोटक वर्णन करितो. पुढील म्हणजे चवथ्या प्रकरणांत विजापूरच्या राज्याची स्थिति वर्णिली आहे, व दरबारांतील दुफळीमुळें त्या राज्याची इमारत कशी ढासळत चालली होती, हें दाखविलें आहे. या प्रकरणांत शिवाजीचें त्रोटक चरित्र देण्यांत आलेलें आहे. पांचव्या प्रकरणांत काहीं किरकोळ गोष्टींचा उल्लेख असून फायर मुंबईला परत गेला, त्या प्रवासाचा वृत्तांत आहे. सहाव्या प्रकरणांत एकंदर सर्व हकीकतीचा सारांश दिला असून सातव्या प्रकरणांत नाणीं, वजनं इत्यादिकांविषयी माहिती दिली आहे.

फायर हा चांगला विद्वान होता. शिवाय त्या वेळीं प्रवासाच्या सोई आतांसारख्या भरपूर नसल्यामुळें जवळचा प्रवास करणारा मनुष्य देखील जास्त चतुर होत असे. मग मूळचा हुषार असून दहा हजार मैलांचा प्रवास केलेला व बारा देशांचें पाणी प्यालेला मनुष्य किती चतुर झाला असेल ! फायरची जिज्ञासा व त्याचे परिश्रम वाखाणण्यासारखे आहेत, यांत संशय नाही. हिंदुस्थानांतील तत्कालीन राजकारणाची माहिती तर या पुस्तकांत आहेच, पण त्याशिवाय निरनिराळ्या जाती व त्यांच्या चालीरीती, वनस्पती, पशुपक्षी, लोकांचें शास्त्रीय ज्ञान, या सर्वासंबंधी बरीच मनोरंजक माहिती त्यानें या पुस्तकांत साठविली आहे. आम्हां या लेखांत

राजकारणविषयक माहितीचाच व विशेषतः शिवाजीविषयींच्या माहितीवर विचार करणार आहों.

सर्वसाधारण माहितीची वासलात आपल्याला थोडक्यांत लावित येईल. (१) हिंदुस्थान त्या वेळीं भरभराटींत होतें, व हिंदुस्थानच्या कला-कौशल्याच्या पदार्थांनीं पाश्चात्यांना इकडे आकर्षिलें होतें. रंद रस्ते, भव्य इमाती, हरतऱ्हेच्या जिनसांनीं भरलेले बाजार-अशीं वर्णनें अनेक ठिकाणीं आहेत. उदाहरणार्थ मच्छलीपट्टणाचें वर्णन [१७४-५]. (२) आमच्या भूतदयेविषयींच्या वगैरे विक्षिप्त व आचरट करून चालल्या प्रचलित झाल्या होत्या. गाईना मिठाई, पाण्यांना दाणे व मुंग्यांना साखर उघळणारे ' धर्माळे ' आपल्या शेजाऱ्यांचा विबुधता सत्सत्या भावाचा गळा निशंक-पणें कापीत असलेले आपण प्रत्यहीं पाहतों. तशीच स्थिति त्या वेळीं होती. फ्रायर म्हणतो- " (कालिकृतमध्ये) गाईचे दवाखाने आहेत. लोक कुत्र्यांचा विटाळ घरांत येऊं देत नाहींत, पण त्यांना बाहेर खावयास घालतात. एकंदरीत ते माणसपेक्षां पर्यायविषयीं जास्त भूतदया दाखवितात " [२१६]. कांहीं जण नखें बोटाएवढीं वाढविलीं म्हणून साधु, कांहीं जण हाताचीं हाडे निखळून ते लुले करून घेतले म्हणून साधु [२९२], कांहींजण शरिरावर किळसवाणे व्रण हेतले म्हणून साधु [२९५]; आणि अशा साधूंच्या मजनीं आमचे लोक लागावयाचे. (३) संघटनेच्या अभावामुळे हिंदूंना दास्य आलें होतें, ही गोष्ट फ्रायरनें जाणून तिचा उल्लेख ठिकठिकाणीं केला आहे. आमच्या आतिथ्याचा मासला- " प्रवळ अशा गोवळकोंड्याच्या राजांनें या परकीयांना झिल्ले कां बांधूं द्यावे?...खरें कारण असं आहे कीं, इतर राजां-प्रमाणें गोवळकोंड्याचा राजाहि समुद्रावर दुबळा आहे. परशुरूच्या स्वाऱ्यांपासून रक्षणासाठीं, एवढेंच नव्हे तर मोंगलांनीं पराभव केल्यास आश्रयासाठीं म्हणून हे समुद्रकांठावरील झिल्ले ' मित्र ' मानलेल्यांच्या हातांत देण्याचा प्रघात यांनीं पाडिला आहे " [२०१]. गोवळकोंड्यास मुसलमानांची सत्ता कशी स्थापिली गेली ? वैश्यवर्ग उन्मत्त होऊन त्यानें वरील जातींचा अपमान व खालच्या जातींचा छळ केला. म्हणून वैश्यांविरुद्ध इतर जातींनीं मुसलमानांची मदत मागितली. वैश्य मेले, पण त्याबरोबरच सर्व हिंदूंच्या पायांत दास्याची शृंखला पडली. " हिंदूंना स्वातंत्र्य परत मिळविण्याची खटपट नको, त्यांना मुसलमानांच्या सुलतानी अंमलाखाली राहिलेलें चालतें."

[१७६]. औरंगजेवानें नाना प्रकारचे असह्य कर लादून हिंदूंना बाटविण्याचा सपाटा चालविला; तेव्हां अनेक हिंदु राजांनी त्याचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांनी संघटित प्रतिकार केला काय ? “ ते पोर्तुगीजांच्या अंमलाखाली व मुंबईला जाऊन राहूं लागले. पण जर त्यांनी एकी करून प्रतिकार केला असता, तर मोंगलांनी शिकस्तीचा प्रयत्न करून जमविले असते, त्याच्या हजारपट शिपाई त्यांना जमवितां आले असते. ” [३०८]. दक्षिण हिंदुस्थानांतहि तोच प्रकार. “ दक्षिणेंत अजुनहि इतकें राजे आहेत कीं, जर ते गेलेलें स्वातंत्र्य मिळविण्याचा एकजुटीनें प्रयत्न करतील, तर मुसलमानांचा या मूर्तिपूजकांपुढें टिकाव लागणार नाही. पण देवांना ज्याचा नाश करावयाचा असतो, त्याचा ते असा बुद्धिभ्रंश करितात कीं, त्याला स्वतःचा नाश दिसेनासाच होतो *. त्यांच्यापैकीं एकालाहि दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन व्हावयाचा नाही. त्यांच्या अंगीं हा प्रकृतिसिद्ध मत्सर नसता तर मुसलमान त्यांना आपल्या अंमलाखालीं ठेवूंच शकले नसते. ” [४००]. ब्राह्मणांचा मुसलमान होऊन हाजीसखान (अक्षीझखान नांवाचा फायरनें अपभ्रंश केला आहे.) हा शिवाजीला विरोध करीत होता [३५६]. स्वतःच्या फायद्यासाठीं परक्याच्या लाथा खावयास ‘ व्यापारी ’ जय्यत तयार असत. “ या दिवशीं मला बनियांचा चहाडखोरपणा व चोंबडेपणा पहावयास मिळाला. ते सारखे माझ्या पावलावर पाऊल ठेवून येत होते. जेथें मी जाईं, तेथें ते गड्यासारखे माझ्या तैनातीला हजर रहात ” [३५७]. (४) जेव्हां एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यावर घाला घालतें, तेव्हां त्याचे परिणाम दोघांनाहि अनिष्ट असे होतात. गुलामाप्रमाणें त्याचा घनीहि विघडून दोघांच्या स्वभावांतील सर्व दुर्गुण वाढीला लागतात. इंग्रजांनीं मुंबई बेट वसविलें, तेव्हां त्यांना रहिवासी बहुतेक सर्व उनाडटप्पू मिळाले. [२३९]. फायरनें युरोपांतून आलेल्या भुरग्यांचें क्रौर्य, आशाळभूतपणा,

* न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।

यं तु रक्षितुमिच्छति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥

यस्मै देवा प्रयच्छन्ति पुरुषाय परामवम् ।

बुद्धिस्तस्यापकर्षति सोऽवाचीनानि पश्यति ॥

भट्ट आनन्दक

रु असें एक संस्कृतांत सुभाषित आहे. ज्याचें रक्षण करावयाचें त्याला देव बुद्धि देतात. अर्थात् ज्याचा नाश करावयाचा असेल त्यांची बुद्धि देव नाहीशी करतात.

स्वार्थीपणा इत्यादि दुर्गुणांचें वर्णन प्रसंगानुरोधानें केलें आहे. “ पोर्तुगीजांनीं आपल्या मूठच्या सन्गुणांना रजा देऊन टाकिली आहे. ते विषयलंपट झाले आहेत.....त्यांच्यांत धैर्य मुळीच राहिलें नाहीं. आश्चर्य असें वाटतें कीं, त्यांच्या अंमलाखालीं कांहीं प्रदेश तरी अजून कसा राहिला आहे ! याचें कारण एवढेंच कीं, ज्यांच्यामध्ये ते राहिले आहेत, ते लोक अगदींच नेमळट आहेत ” [२३२]. पोर्तुगीज सरदार जान द मेन्दो याच्या मुलीचें बारा वर्षें पुढीं होण्याच्या अगोदर लग्न झालें [२४९]. कान्हेरीचीं लेणीं इतर लेण्यांप्रमाणेंच कोणालाहि आश्चर्यानें थक् करून टाकतील अशीच आहेत. आजहि शास्त्रीय ज्ञानाची इतकी प्रगति झाली असतां त्या प्राचीन काळीं माणसांनीं हीं खोदलीं असतील तरी कशीं, हें गूढ उकलत नाहीं. आपण ज्या वस्तूंचा आत्यंतिक अभिमान बाळगिला पाहिजे, अशा गोष्टींमध्ये हिंदुस्थानचे लोक साहजिकपणेंच लेण्यांची गणना करितात; तर त्यांचें अस्तित्व हिंदु लोकांना रानटी ठावितां येत नाहीं, म्हणून पाश्चात्यांना असह्य झालें होतें. फ्रायर म्हणतो कीं, शिकंदरानें हीं लेणीं खोदिलीं अशी गप्प उठविण्यांत आली होती. फ्रायरनें ही गोष्ट असंभवनीय म्हणून ठाविण्याचा समजसपणा दाखविला आहे. पोर्तुगीजांचा राक्षसीपणा अशा थराला पोंचला होता कीं, अलौकिक कारागिरीचे हे अवशेष जमीनदोस्त करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला [२४८]. द्राक्षें आंबट या न्यायानें हिंदुस्थानच्या सृष्टिवैभवाला नाकें सुरडणाऱ्या इंग्रज लेखकांचा समाचार घेतांना विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं केलेल्या “ जेथील (इंग्लंडांतील) मोठीं स्वादिष्ट फळें म्हणजे इकडील रानफळांसारखीं. ” * या विधानाशीं फ्रायरचें एक विधान विलक्षण जुळतें आहे—“ कांदे सफरचंदाइतके गोड व स्वादिष्ट ” [२४८]. इंग्रजांचा खादाडपणा हा युरोपांतील सर्व लोकांच्या चेष्टेचा विषय आहे. त्यांचीं हि उदाहरणें फ्रायरच्या पुस्तकांत सांपडतात. “ येथें (मुंबई बेटांत) इंग्रजांसाठीं एका महिन्यांत जितकें मांस लागतें, तितकें दाट वस्तीच्या सुरत शहरांतील सर्व मुसलमानांना वर्षांत देखील लागत नाहीं ” [२३९]. शिवाजीकडे गेलेल्या इंग्रज वकिलांनं व त्याच्या बरोबरच्या कंपनीच्या इंग्रज नोकरांनीं मांसाचा असा फत्ता उडविण्यास सुरवात केली कीं, त्यांना मांस पुरविणारा

म्हातारां खाटीक 'हे खांदाड प्राणी आहेत तरी कसले,' ते पहावे म्हणून मुद्दाम रायगडावर चढून गेला. त्यानें जिच्यान्यानें कित्येक वर्षांत विकलें नव्हतें इतकें मांस थोड्या दिवसांत या नामांकित गिऱ्हाइकांना त्याला पुरवावें लागलें होतें [२६३]. इंग्रज आदिकरून पाश्चात्यांचें खरें धोरण, राज्यकर्त्यांशीं विशेष संघट्टन झालेला फ्रायरसारखा प्रवासी बेसावधपणानें जे उद्गार काढून जातो, त्यांतच जास्त बरोबर प्रतिबिंबित झालेलें असतें. फ्रायरचें म्हणणें असें आहे. " जिच्यामुळें हिंदुस्थानचे लोक आपल्याशीं चढाओढ करूं लागतील अशी एकहि महत्त्वाची कला डच त्यांना शिकवीत नाहींत; आणि मला वाटतें नौकानयन-शास्त्रासारख्या उपयोगी शास्त्रांचें शिक्षण त्यांना देणें शहाणपणाचें धोरण होणार नाहीं. शत्रूला शस्त्रे अशीं वापरावीं म्हणून कोण शिकवील ?" (२०१). येथें ते हिंदुस्थानच्या लोकांना शत्रू लेखीत होते ही गोष्ट जशी स्पष्ट झाली आहे, त्याप्रमाणेंच ते दुसऱ्यांची प्रगति कोठपर्यंत होऊं देतील, त्याची मर्यादा आंखून दिली आहे.

आतां आपण शिवाजीची जी माहिती फ्रायरनें दिली आहे, तिजकडे वळूं. प्रथम शिवाजीचें *नोटक चरित्र फ्रायरनें लिहिलें आहे, त्याचा विचार करूं.

भोलत्याच्या वीरकुळांत शिवाजीचा जन्म झाला होता. त्याचा आज्ञा, बंगूजी-राजा हा निजामशाहींत मोठ्या लौकिकाला चढला. त्याचा बाप, शहाजी याला पुत्र-गडच्या सुभेदारानें सेनापति केलें. येथेंच शिवाजीचा जन्म झाला. शहाजीचा दुसरा मुलगा, संभाजी; व दुसऱ्या एका बायकोपासून व्यंकोजी हा तिसरा मुलगा झाला. निजामशाही बुडाल्यावर शहाजी व त्याचे मुलगे यांनीं विजापूर दरबारांत नोकरी धरिली. शिवाजीनें मात्र सरदारांना विजापुराविरुद्ध उठवून आपला उत्कर्ष करून घेतला. म्हणून मरताना शहाजीनें त्याला आपल्या जहागिरीपैकीं कांहीं न देतां बंगलूरची जहागीर व्यंकोजीला दिली. [४०९].

शिवाजीची महत्त्वाकांक्षा पाहून त्याचा आरंभींच नायनाट करून टाकण्याच्या इच्छेनें विजापूरच्या सुलतानानें त्याच्यावर अवदुलखान हा कसलेला योद्धा पाठविला. शिवाजीनें त्याला शरण आलोंसें दाखवून 'माझे दरबारांशीं सत्य करून घावें,' अशी नम्रपणें विनंति केली. तेव्हां दोन्ही सैन्यांच्यामध्ये दोघांची समक्ष भेट व्हावी, असें ठरलें. अवदुलखानाला शिवाजी सर्व खरेंखरें बोलत आहे असें वाटलें, व मित्रांच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष करून तो त्याला भेटावयास गेला. खानानें बरोबर आपला मुलगा व दुसरे शिपाई घेतले होते. शिवाजीनें आपले शिपाई लपवून ठेऊन बाह्यात्कारी खानापेक्षां थोडे शिपाई

* शाहूस्तेखान व जयसिंग यांचा नुसता उल्लेखहि फ्रायरनें केलेला नाहीं.

बरोबर आणिले होते. खान दुरुन दिततांच शिवाजीने त्याच्यापुढे साष्टांग नमस्कार घातला, व ' दरबारकडून क्षमा करवितां, असें खान म्हणेपर्यंत तो उठला नाही. सदरेवर जावयाचें तेव्हां घागरल्यासारखें करून तो ओरडला, " माझे डोकें उडवून टाकावें. " आपण सशस्त्र व शिवाजी दिसायला निःशस्त्र, म्हणून तो भ्याला आहे, असा यावर अबदुलखानानें तर्क केला. म्हणून त्यानें आपली तरवार व खंजीर हीं शस्त्रें हुज्याच्या स्वाधीन केलीं, व ' न भितां आतां यावें ' असें तो शिवाजीला ह्मणाला. थोडा वेळ बोलणें झालें नाहीं, तांच शिवाजीनें हळूच अस्मनींतून बिचवा+ काढिला व खानाच्या पोटांत खुपसला. ही इशारत मिळतांच शिवाजीचे लयून बसलेले शिपाई धावून आले. चक्रमकींत खानाच्या मुलानें शिवाजीला जखम केली, पण लौकरच त्याला वेध बदलत पळून जावें लागलें. खानाच्या सैन्याची दाणादाण झाली, व शिवाजीचा मार्ग मोकळा झाला. [४१०-११].

शिवाजीला यामुळें जोर चढला, व त्यानें संपन्न व मजबूत अशा पन्हाळा शहरावर हल्ला चढविला. गडावर शत्रूचे शिपाई फार नव्हते, तरी ' गड अवघड फार, ' म्हणून त्यानें युक्तीचा अवलंब केला. त्याचे सातआठशें शिपाई पन्हाळ्याला गेले व तक्रार करूं लागले, " शिवाजी हा दुष्ट राक्षस आहे. आम्ही त्याची इमानानें नोकरी करीत होतो, तरी त्यानें आमचे हालहाल करून आम्हांला हांकून दिलें. " असें म्हणून आपल्या अंगावरील वण त्यांनीं दाखविलें. मुसलमानांना आनंद होऊन त्यांनीं या शिपायांना आंत घेतलें व त्यांना तटावर पाहूरा करावयास ठेविलें. ठरलेल्या रात्री संधि साधून शिवाजीची फौज या शिपायांनीं आंत घेतली. अशा रीतीनें शिवाजीनें पन्हाळा काबीज केला [४११].

त्यानंतर शिवाजीनें भोंवतालचा प्रदेश उजाड करण्यास सुरवात केली. इतक्यांत अबदुलखानाचा मुलगा बापाच्या वधाचा सूड घेण्याचा मिश्रण करून बघला होता, त्याला रस्तुमजमान येऊन मिळाला. पण शिवाजीनें रस्तुमजमानाला पैशानें बक्ष करून घेतलें. ऐन लढाईच्या वेळीं रस्तुमजमानें घोडेस्वारांची पलटण मागे ठेविली. अबदुलखानाचा मुलगा मूठभर लोकांनिशीं शिवाजीवर तुटून पडला व आव्हान देऊं लागला- " हे भितऱ्या शिव्या ! हा मी येथें आहे. " शिवाजीनें अर्धातच याकडे दुर्लक्ष केलें. तो म्हणाला " हा आहे तरणावांड आणि अविचारी ! याचा निकाल दुसरा कोणी तरी लावो. " शिवाजीनें त्याचा विजापुरापर्यंत पाठलाग केला. शिद्दीजोहार मोठ्या फौजेनिशीं तेथें आला नसता, तर शिवाजीनें विजापूरहि काबीज केलें असतें [४१२].

शिवाजी यानंतर पन्हाळ्याला परत आला. शिद्दीजोहारानें पन्हाळ्याला वेढा घातला. पण त्याच्याशीं संगनमत करून एका रात्री शिवाजी तेथून निसटला. खोठ्या

फर्मानाच्या जोरावर शिवाजीने शिर्डीचें दंडाराजपुरी हस्तगत केलें. पन्हाळ्याच्या मोबदला राजापूर घेतलें, अशी बतावणी त्यानें केली. इकडे विजापुरांत यादवी माजली व शिर्डीजोहाराचें डोकें उडालें. याचा शिवाजीला फायदाच झाला. शिर्डी जोहाराची अडचण निघाल्याबरोबर शिवाजीनें सावकाशपूर्णे दंडाराजपुरी सारखी अनेक गांवें घेतलीं. दंडाराजपुरीच्या अधिकाऱ्याला फक्त तेथील किल्ला तेवढा शिल्लक राहिला. त्यानें मोगलांचें रक्षण मागितलें. जलमार्गानें त्याला मदत मिळाल्यामुळें शिवाजीला पंधरा वर्षे त्या किल्ल्यावर मारा करूनहि तो घेता आला नाहीं. [४१२-१३]

या वेळीं विजापूरचा सुलतान मला, व त्याचा तान्हा मुलगा राज्यावर बसला. शिवाजीनें या संधीचा फायदा घेऊन राज्यविस्तार केला, व सुरतेपर्यंत दौड करून पुष्कळ संपत्ति घेऊन तो परत आला. भार्वाचा धुव्वा उडविल्यामुळें व बाप मेळ्यामुळें अवरंगजेबाचें आसन सुकतेंच स्थिर झालें होतें. या प्रख्यात बंडखोराला धाक-दपटशानें नव्हे, तर ममतेनें बळवितां आलें तर पहावें, म्हणून अवरंगजेबानें अमंय-वचन देऊन त्याला दरबारीं नेलें. पण ज्यांच्या नातलग्यांच्या रक्तानें शिवाजीचें हात माखले होते, त्या (राजघराण्यांतील) स्त्रियांनीं विलाप करण्यास आरंभ केला, तेव्हां त्याला पेडाऱ्यांतून पळून यावें लागलें. “ जास्त चांगली रक्षणाची तजवीज झाल्याशिवाय तो आतां पुन्हां आग्रहाला जाण्याचें धाडस करणार नाहीं. ” [४१३-१४].

यानंतर शिवाजीनें सुरतेवर आणखी एकदां स्वारी केली. “ अलीकडे त्यानें रामनगरचें राज्य खालसा केलें आहे. त्यानें प्रथम फक्त दक्षिणेकडे गोव्याच्या तटापर्यंत राज्यविस्तार केला; तेथून त्यानें कर्नाटकाच्या सरहद्दीपर्यंत व सुड (सौदा) राजाच्या प्रदेशापर्यंत पाय पसरले ” [४१४].

या चरित्राच्या रूपरेखेंत गाळिलेल्या कांहीं प्रसंगांची हकीकत प्रायशः दुसरीकडे दिली आहे. हे प्रसंग असे:—

१ शिवनेरी किल्ला घेण्याचा शिवाजीचा निष्फळ प्रयत्न. मूळचा ब्राह्मण असून नंतर कडवा मुतलमान झालेला अझीझखान जुन्नरला सुभेदार होता. त्याला मोठा तनखा असून खर्च मुळीच नव्हता, व ही गोष्ट त्याच्या लोभी स्वभावाला फार आवडती होती. शिवाजीला जेव्हां हें कळलें, तेव्हां त्यानें खानाला फितबि-ण्याचे हरप्रयत्न करून पाहिले. “ किल्ला माझ्या हावाली केल्यास सोन्याचे डोंगर तुला मिळतील, ” असें आश्वासन त्याला शिवाजीनें दिलें. त्यानें प्रव्या घेण्यास मुळीच मार्गेपुढें पाहिलें नाहीं व “ ७००० शिपाई आपण समक्या दिवशीं पाठवा म्हणजे किल्ला खालीं करून देतो; ” असा निरोप शिवाजीला पाठविला. इकडे ही शि. नि. म.-७

बातमी त्यानें बहादुरखानाला कळविली, व बहादुरखानानें शिवाजीचें सैन्य आलें तेव्हां त्याच्यावर छापा घालून तें उधळून लाविलें [३५६].

२ सुरतेवरील स्वाऱ्या- शिवाजीनें सुरत लुटली, तेव्हां सर जाज आक्सॅंडाइन तेथील प्रेसिडेंट होता. त्यानें कंपनीच्या लोकांचें व व्यापाऱ्यांचें रक्षण इतकें उत्तम केलें कीं त्याबद्दल त्याला पोषाख वक्षीस मिळाला व शेंकडा २॥ खेरीज करून बाकीच्या जकातीची माफी मिळाली [२७३]. सुरतेवरील दुसऱ्या स्वारीच्या वेळीं जेराळ आंजिअर प्रेसिडेंट होता व त्यानेंही शिवाजीला विरोध करून वाहवा मिल-विली [२७४]. “ शिवाजीनें घातलेल्या धुमाळूळचे अवशेष शहरभर जिकडे तिकडे दिसतात. अजून (म्हणजे इ. १६७५ त) डागडुजीचें काम सुरू झालें नाहीं.” [२८९]

३ कारवारकडील इ. १६७५ तील एक झटापट— “ सकाळीं दळवीचे सुमारे पांचशें लोक आले. तेव्हां शिवाजीचे लोक १०० पायदळ व २५ घोडेस्वार किल्ल्यावर गेले. दोन्ही बाजूचे शिपाई म्हणजे शिपाईच होते-प्राचीन ब्रिटनांसारखे उघडे नागडे-व उग्र वाद्यांचा गोंगाट चालू होता. आरडाओरड करणाऱ्या बाजारबुणग्यांचा थवा जमला होता. अव्यवस्थित रीतीनें कूच करीत ते इंग्रजांच्या वखारीपर्यंत आले. त्यांचा पुढारी भव्य पण लुच्चा दिसत होता. त्याचें तत्त्व म्हणजे जिकडे पगार जास्त तो सत्पक्ष ” [३६९]. “ कारवारांतील सर्व लोक-बायकांमुलें देखील-दुपारी इंग्रजांच्या वखारीत गेले. शिवाजीचे लोक गांवांत यावयास निघाले होते, व त्यांना येथील रहिवासी जास्त भितात. पण देसायाचा गुराब किंवा होडी दिसूं लागल्या बरोबर ते पळून गेले. हा देसाई पूर्वी विजापुराच्या सुलतानाच्या हाताखाली सर्व मुलखांवरील अधिकारी होता. हजार शिपाई त्याच्या हाताखाली असून दळवी त्यांवर मुख्य होता. दळवीला त्यानेंच चढविलें होतें. पण विश्वासघात करून दळवीनें त्याला शिवाजीचें स्वामित्व कबूल करावयास लाविलें. पुढें शिवाजीकडून पाहिजे होतें तितकें मिळालें नाहीं. तेव्हां पूर्वीच्या धन्याला ‘ पुन्हां स्वामित्व मिळवून देतो ’ असें आश्वासन दळव्यानें दिले आहे. रात्री बातमी आली कीं दळवी नदी ओलांडून गेल्याबरोबर ६० शिपायांच्या पाहऱ्यांत असलेलें त्याचें सामान शिवाजीच्या लोकांनीं पळविलें. त्यांचा दळव्यानें पाठलाग केला व सामान परत घेतलें. शिवाजीच्या पक्षाकडील दोन घोडे सांपडले. व एक घोडेस्वार ठार झाला ” [३७०].

४ विजापुरांतील अंदाधुंदी, हुबळी, रायबाग वगैरे, व्यापारी शहरांवरील स्वाऱ्या व रामनगरचें राज्य खालसा करणें.—“ शिवाजीनें सर्वत्र गोंधळ उडवून दिला आहे. विजापूरच्या सरदारांना पंचाईत अशी पडली आहे कीं, पक्ष तरी कोणाचा घ्यावा ? शिवाजीच्या बेतांचा त्यांना धांग लागत नाहीं. तो दक्षिणी सरदारांना म्हणतो, ‘ मीच तुमचा वाली आहे. माझ्याशिवाय देशाचें रक्षण करण्याचें धैर्य कोणालाहि नाहीं. ’ एखादे वेळीं तुम्हांला लुटावें लागलें, तरी तें माझ्या

शिपायांना पगार देण्याकरितां. आम्ही हे इतके श्रम करून तुम्हाला यापेक्षां खडतर अशा गुलामगिरींतून सोडवितों ' [in endeavouring to free them from a more unnatural slavery]. सरदारांना शिवाजीचें कपट व बहुलोलखानाची अरेरावी दोन्ही सहन होत नाहींत. मोंगलांना मधलीला बोलावण्याचाहि त्यांचा निश्चय होत नाहीं. शिवाजी मात्र त्यांच्या अनिश्चयाचा फायदा घेऊन विजापूरच्या मुलखांत वाटेल तसा धुमाकूळ घालतो. एक फौज मुलाबरोबर देऊन गोवळकोंड्याच्या राज्यांत बदनगरपर्यंत [भागानगर] स्वारी करवितो. दुसरी फौज घेऊन सुरतेपर्यंत स्वतः जाऊन येतो. मुख्य सैन्य पणजीपुढें ठेवितो. संभाजी बदनगर (भागानगर) लुटून व जाऊन परत येत असतां बहुलोलखानानें त्याच्यावर टेढळणी ठेविली. त्यामुळें त्याला विजापुराकडे फिरकून काहीं करितां आलें नाहीं. पण विजापुरांत सरदारांचीं कारस्थानें चालूं असल्यामुळें बहुलोलखानाला सैन्य घेऊन फार दिवस बाहेर राहतां आलें नाहीं. तेव्हां संभाजीनें हुबळी, रायबाग व इतर व्यापारी शहरें लुटलीं. शिवाजीनेहि सुरतेहून लूट आणिली व व येतां येतां ' माझ्या खजिन्याचा दरवाजा दुसऱ्याच्या ताब्यांत ठेऊन कसें चालेल ? ' म्हणून रामनगरचें राज्य खालसा केलें. या राज्यांतील टेंकड्यावरून त्याला सुरतेपासून तीस मैलांच्या आंत जातां आलें. सर्व बाटा वगैरे नीट पाहून ठेऊन त्यानें परत येतांना राज्य खालसा केलें. " [३९५-९६]

या माहितीची ग्राह्याग्राह्यता आतां आपल्याला ठरविली पाहिजे. समकालीन लेख म्हणून फायरच्या पुस्तकाला महत्त्व आहे, यांत संशय नाहीं. परंतु म्हणूनच त्यांतील हकीकत खरी असली पाहिजे, असें निष्पन्न होत नाहीं. मराठीपेक्षां इंग्रजी व इंग्रजीपेक्षां फारसी लेख शिवाजीच्या चरित्राच्या बाबतींत जास्त ग्राह्य, अशी जी योग्यतेची चढती भांजणी प्रो. सरकारांनीं मांडिली आहे, तिच्या अनेक कारणांपैकीं इंग्रजी व फारसी लेखकांनीं तारखा दिलेल्या असतात हें एक होय! * फायरच्या लेखांत तरी निदान तारखांचा मागमूस सांपडत नाहीं. तेव्हां या शिवचरित्र-साधनाचें हें पहिलें मोठेंच व्यंग होय.

* प्रो. सरकार आंना वाटेल तीं अप्रयोजक मतें प्रतिपादण्याचा हक्क आहे. व तो हिरावून घेण्याचा विचारहि आमच्या मनांत येत नाहीं. पण आम्हाला असें म्हणणें भाग आहे कीं, मराठी ग्रंथांच्या महत्त्वावर जे भर देतात, त्यांची ठर उडविण्याचा अश्लाघ्य प्रयत्न त्यांनीं केला नसता, तर तें बरें झालें असतें. " मराठी लेख फारसी व इंग्रजी लेखांपेक्षां जास्त ग्राह्य मानणें देशभिमानीचें द्योतक होईल; पण प्रामाणिक इतिहासकाराचें कर्तव्य होणार नाहीं. " असा शेर त्यांनीं मारिला आहे. असला मनाचा कुस्तिपणा दाखवून फायदा काय ?

यानंतर लेखांतील माहितीची पारख करण्याकरितां, लेखकाची बौद्धिक योग्यता काय, माहिती मिळविण्याचीं कोणतीं साधनें त्याला उपलब्ध होतीं, लेखकांत खरेपणाची आवड किती, लेखक पूर्वग्रहदूषित होता काय, या मुद्द्यांचा निकाल लावणें जरूर आहे. फायर हा विद्वान व जिज्ञासु होता; हें मागें सांगितलें आहे. पण त्याची माहिती मिळविण्याचीं साधनें फारशीं चांगलीं होतीं असें म्हणतां येणार नाहीं. तो जुन्नर, गोवें, कारवार वगैरे ठिकाणीं स्वतः हिंडला; पण अशीं ठिकाणें फार थोडीं. शिवाय त्याला वेळहि फारसा नव्हता. त्यामुळे प्रत्यक्ष कांहीं पाहण्याचे प्रसंग फार थोडे; व त्यांची योग्य संगति लावण्यास फुरसत वेताची. चारदोन आठवडेच हिंदुस्थानचा प्रवास करून धंदेवाल्या प्रवाशाच्या चुका फायरच्या हातून होणें अपरिहार्य आहे. त्याचा मुख्य भर असणार ऐकीव माहितीवर. ही माहिती त्याला पुरविणारे कोण ? एक ज्यांच्याशीं त्याचा संबंध आला ते हिंदी लोक व दुसरे त्याचे इंग्रज देशवांधव. हल्लींच्या काळांत देशी भाषा शिकण्याचीं साधनें इतकीं मुबलक असतांहि पुष्कळ साहेबांचें त्या भाषांचें ज्ञान किती अगाध असतें हें आपण पाहालोंच. लोकांची भाषा समजत नाहीं, अशा स्थितींत दुभाष्यांवरच अवलंबून राहणें फायरला भाग पडलें असलें पाहिजे. हें पोटार्थी, साहेबांना आवडण्यासारखी असेल तीच माहिती पुरविणार व मिळतील त्या कवड्यारेवड्यांवर संतुष्ट होणार. हिंदुस्थानांतल्या इंग्रजांविषयीं बोलामय्यासच नको. शिक्षणाचा अभाव, सहानुभूतीचा अभाव, सत्यानिष्ठेचा अभाव, अनेक कारणांमुळे हिंदुस्थानाविषयीं सत्य ज्ञान मिळविण्याच्या बाबतींत या गृहस्थांच्या ठिकाणीं नालायकी उत्पन्न होते. सत्याविषयीं यांची किती निष्ठा होती, हें इंग्रजांचे स्तुतिपाठक प्रो. सरकार यांनीच दाखविलें आहे. स्वार्थ साधतो म्हटलें कीं लागले शिवाजीची स्तुति करावयाला; स्वार्थ विघडतो म्हटलें कीं, निंदेल उशीर नाहीं. म्हणून फायरची माहितीचीं साधनें निरुपयोगी ठरतात. पुढचा प्रश्न, लेखकांत खरेपणा किती ? स्वार्थ जेथें साधत असेल तेथें वांटल तितकें खोटें बोलण्याला, लिहिण्याला व करण्याला हजारांतून एकादा अपवाद बगळल्यास कोणताहि इंग्रज कचरत नाही. दुर्दैवानें फायर हा या अपवादांत येत नाही. त्याला इतर माहितीच्या बाबतींत खोटें लिहिण्याची जरूर भासली नाही. तरी राजकारणाचा संबंध आल्याबरोबर त्यानें आपलें खरें स्वरूप प्रकट केलें. तो हिंदु-

स्थानांत कंपनीचें काम करण्याकरितां आला होता. कंपनीला मुसलमानांकडून सबलती मिळत होत्या, व शिवाजीकडून उपद्रव होत होता. तेव्हां शिवाजी-विषयीं आपलें मत वाईट करून घेणें व मुसलमानांविषयीं पक्षपात दाखविणें हें त्यानें आपलें कर्तव्य ठरविलें, यांत नवल नाहीं. शिवाजीचा पहिला उल्लेख त्यानें 'बडा बंडखोर' म्हणून केला आहे [२२५]. पुढील उल्लेख याला साजेसेच आहेत. 'शरिरांत ज्याप्रमाणे एकादा अवयव कुजून अवजड व्हावा, तसा शिवाजी दक्षिणेंत झाला आहे' [४०७]. 'दरोडेखोर यापलीकडे त्याला किंमत नाहीं' [४०८]. 'शिवाजीची जमीनमहसूल पद्धति इतकी जुलमाची होती कीं जिवंत राहण्याला जरूर तेवढेंच तो शेतकऱ्याजवळ राहूं देई' [३३४]. 'शिवाजीच्या जुलमी अमलाखालीं* बिचाऱ्यांना राहावें लागे, हीं सर्व देशांतील लोकांवर मोठी आपत्ति कोसळली होती' [३६८]. 'शिवाजीच्या जुलमी अमलाखालीं सर्व रानटी चाली जारिनें चालू होत्या' [३७७]. असला खोटा मजकूर जेव्हां फायर जाणुनबुजून लिहित नसतो, तेव्हां पूर्वग्रहदूषित म्हणून अजाणतेपणानें लिहीत असतो.

यावरून फायरनें शिवाजीच्या संबंधानें दिलेल्या माहितीचा उपयोग करितांना सावधगिरी बाळगावयास पाहिजे, हें उघड होतें. कोर्टातील खऱ्या-खोड्यांचें मिश्रण करणाऱ्या साक्षीदाराच्या जवानीची किंमत न्यायाधीश ज्या तत्त्वाप्रमाणे कसोडीनें करितो, त्याच तत्त्वाचा अवलंब आपण केला पाहिजे. त्यानें इंग्रजांविरुद्ध किंवा पाश्चात्यांविरुद्ध जो मजकूर लिहिला असेल, तो बिन-तक्रार खरा मानावयाचा; इतर मजकुरांपैकीं जेवढ्याला दुसरीकडून स्वतंत्रपणें आधार मिळेल, तेवढा खरा मानावयाचा; ज्या मजकुरासाठीं फक्त फायरवरच अवलंबून राहण्याची पाळी असेल, त्याची मूलतः शक्याशक्यता पाहून काय तो निर्णय करावयाचा.

या दृष्टीनें आतां शिवाजीच्या चरित्रांतील ज्या गोष्टी फायरनें दिल्या आहेत, त्यांची आपण छाननी करूं:—(१) शिवाजीच्या वंशावळींत त्याचा आज्ञा बंगूजीराजा होता, म्हणून फायरनें एक दोबळ चूक केली आहे. चूकीला निष्काळजीपणाशिवाय दुसरें कारण संभवत नाहीं.

* शिवाजीच्या अमलाखालील कुण्ड्यांचे हाल पाहून इंग्रजांच्या अमलाखालील कोडी अहाहा, आम्ही किती सुखी आहोंत! म्हणून ग्रन्थकार सांगित्त असत ! ही गोष्ट फायरला अर्थात्तच नेमूद करून देण्यास योग्य वाटली [३६३ गु]

(२) अब्दुलखानाच्या वधाची फायरनें दिलेली हकीकत त्याच्या पक्षपाताचें उत्तम प्रमाण होय. खानाच्या पक्षपात्यांनीं सांगितलेली हकीकत त्यानें अघाशीपणानें आत्मसात केली आहे. काफराशीं कोणत्याहि प्रकारचें नीतिबंधन पाळावयाची जरूर नाही, अशी ज्याची समजूत आहे व त्या समजूतीप्रमाणें वागण्यास जे तयार असतात, त्या मुसलमानांचा असा कैवार घेण्याचें फायरला एरवीं कांहींच कारण दिसत नाहीं. अब्दुलखान म्हणजे केवढा साधा, प्रामाणिक मनुष्य; व शिवाजी म्हणजे लफंगेगिरीची मूर्ति. शिवाजीला ठार करण्याच्या बुद्धीनें खान आला नव्हता, असें म्हणणें म्हणजे लबाडीची परमावधि होय.* (३) फायरच्या पन्हाळा घेण्यासंबंधाच्या माहितींत असंभवनीय असें कांहीं नाहीं. शिवाजीनें किल्ले घेतांना अनेक वेळां अशाच युक्तांचा अवलंब केला होता. (४) फायर 'शिद्दी जोहाराचें डोकें उडालें असें म्हणतो, पण दुसरे आधार याला विरुद्ध आहेत. (५) शिवाजी आग्र्याला अवरंगजेबाला भेटावयास गेला होता, त्या प्रसंगाच्या वर्णनांतहि फायरचा खोटेपणा उघड होतो. जो बापास बाप म्हणत नाहीं, व ज्यानें आपल्या सर्व भावांची अमानुषपणें कत्तल केली, तो अवरंगजेब शिवाजीशीं ममतेनें वागणार! अवरंगजेबाचीं दुष्कृत्यें फायरला माहीत नसतील म्हणून त्यानें असें लिहिलें असेल, असा जर त्याच्या बचावासाठीं मुद्दा काढावा, तर तो स्वतःच त्यांचा उल्लेख करून बसलेला आहे. (६) शिवनेरी किल्ला घेण्याच्या शिवाजीच्या प्रयत्नांची हकीकत फायरनें दिली आहे. व तेवढाच आधार देऊन प्रो. सरकार यांनीं ती आपल्या पुस्तकांत समाविष्ट केली आहे. मुसलमानांच्या दगलबाजीचा पंचवीस वर्षांहून जास्त अनुभव घेतल्यानंतर धूर्ततेबद्दल प्रसिद्ध असलेला शिवाजी इतका बावळटपणा करील, हें कितीसें संभवनीय आहे याचा विचार त्यांनीं केलेला दिसत नाहीं. सत्य हें कल्पितपेक्षां पुष्कळ वेळां जास्त विलक्षण असतें हें खरें आहे. प्रत्येक गोष्टीत शिवाजी अत्यंत सावधगिरी बाळगीत असतां तो बाट्या किल्लेदार त्याला अशा रीतीनें हातोहात फसवूं शकला असेलहि कदाचित् ! पण फायरच्या आधाराहून जास्त विश्वसनीय आधार

* येथें खोटेपणांत फायरनें आपल्या त्या वेळच्या इंग्रज बांधवांवर ताण केली आहे, व एकोणिसाव्या शतकांतील ग्रांट डफाची बरोबरी केली आहे. पण एकदां राजापुरच्या वखारांतील एका इंग्रजी पत्राच्या पुराव्यावर प्रो. सरकारांच्या कीर्तित सुद्धा शिवाजी खानाच्या आरोपांतून निर्दोषी म्हणून सुटला आहे !

या असंभवनीय गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यापूर्वी उपलब्ध झाले पाहिजेत. (७) कारवारकडील ज्या झटापटीचें वर्णन फ्रायरनें केलें आहे, ती झटापट तो कारवारांत असतांच झालेली आहे, व यांत कांहीं विशेष राजकारण नसल्यानें ती खरी असावयास हरकत नाहीं. (८) शेवटच्या स्वाऱ्यांची व रामनगर खालसा केल्याची हकीकत इतर आधारावरून बरोबर आहे असें दिसून येतें, परंतु त्यांत संभाजीचें नांव फ्रायरनें जुकीनें घुसडलें आहे.

इ. १६७५ पर्यंत शिवाजीच्या राज्याचा विस्तार केवढा झाला होता, हें फ्रायरच्या पुस्तकांत आपल्याला नमूद केलेंलें आढळतें. “बाल्फोरी टेकडीपासून गंगावली Gongole नदीपर्यंत सुमारे ७५० मैल लांबीची कोंकणपट्टी त्याच्या ताब्यांत आहे. घाटाच्या खालच्या बाजूला फारसा मुख्य त्याच्या ताब्यांत नाहीं. डोंगर पूर्णपणें त्याच्या ताब्यांत आहेत, व विजापूरकर ते परत घेण्याची खटपट करीत नाहींत. सर्व बंदरें* हातचीं गेल्यामुळें त्यांचें अतिशय नुकसान होईल. अरबी घोड्यांवर त्यांचें घोडदळ अवलंबून आहे, व ते यापुढें यावयाचे म्हणजे तुतिकोरिनच्याहि खालीं असलेल्या पोर्टोनोव्होमधून ” [४०७-८].

शिवाजीच्या राज्यव्यवस्थेचें फ्रायरनें केलेंलें वर्णन अगदींच तुटपुंजें आहे, तरी त्यांतहि आपली त्यानें निंदा करावयाची हौस पुरवून घेतली आहे. “ शिवाजी राज्यव्यवस्थेच्या बाबतींत मुसलमानांचें अनुकरण करितो. तो गांवाला व किल्ल्याला एकएक अधिकारी× नेमितो, व या सर्वांवर फिरतें सैन्य हाताखालीं असलेला सेनापति देखरेखीसाठीं असतो. सर्व मोठमोठ्या अधिकाराच्या व जबाबदारीच्या जागांवर फक्त ब्राह्मणांना किंवा पंडितांना (एक हलकी जात) तो नेमितो. [or their substitutes viz. Pundits (a mean

* विजापूरच्या सुलतानाचीं बंदरें याप्रमाणें:—कल्याण (Gullean), भिवंडी (Bimly) हीं पोर्तुगीजांनीं अडविलीं आहेत; राजापूर, दामोळ, वेंगुळें, कारवार हीं शिवाजीनें घेतलीं आहेत; बाकीचीं मलबारच्या राजाच्या ताब्यांत आहेत, पोर्टोनोव्हो हें तेवढें विजापूरकराकडे राहिलें आहे ” [४१६]. पणजी बंदर शिवाजीनें घेतल्याबद्दलचा उल्लेख इ. १८२ पानांवर आहे. तें विजापूरच्या सुलतानाचें मुख्य बळ होतें, व म्हणून तें हस्तगत झाल्याबरोबर कारवारच्या मलीकडील सपाट प्रदेश सह-जब शिवाजीच्या हातीं आला, असें फ्रायरचें भाव्य आहे.

× गांवांच्या अधिकाऱ्याला सुभेदार व किल्यावरील अधिकाऱ्याला हवालदार म्हणत.

०३८६) फौजदार, सुभेदार, हवालदार, मुलकी अंमलदार (Civil Governors), सेनापति वगैरे अधिकारीहि असतात. त्यांना सार्वजनिक हित किंवा प्रामाणिकपणा यांची ओळख नसते; त्यांना ठाऊक ह्मणजे फक्त स्वार्थ. व्यापाऱ्यांना आपल्या मुलखांत व्यापार करावयास ते बोलावितात, व मग त्यांच्याकडून पैसे उकळतात, नाही तर जफात लादतात. आपल्या धन्यापेक्षां स्वतःसाठीच ते जास्त पैसे मिळवितात; देण मात्र राजांचे कर वसूल करण्याविषयी तत्परतेचे. जेथे शिवाजीचे राज्य असेल तेथे व्यापार वाढावयाचा नाही” [३६७-८]. येथे फायरने कीती घोटाळा केला आहे. अधिकाऱ्यांची नावे व त्यांची कामे याचा त्याला नीट उलगडा झालेला दिसत नाही. पंडित ही जात कोणची व फायरने तिला हलकी जात का म्हणावे? पैसे उकळणाऱ्या शिवाजीच्या अधिकाऱ्यांची खरड काढण्यांत फायर रंगून गेला आहे. पण अशा निंदकांना ख्रिस्ताच्या वचनाची आठवण करून देणे अवश्य आहे. “आणि तुला आपल्या भावाच्या डोळ्यांतील कुसळ दिसते, पण स्वतःच्या डोळ्यांतील मुसळ कसे दिसत नाही? भावाला कोणत्या तोंडांनं म्हणशील ‘माझ्या डोळ्यांत मुसळ आहे खरे, पण तुझ्या डोळ्यांतील कुसळ मला काढ दे. अरे भोंटू मनुष्या, आधी आपल्या डोळ्यांतून मुसळ काढून टाक ह्मणजे भावाच्या डोळ्यांतली कुसळ काढून टाकण्याइतके स्पष्ट तुझ्या डोळ्यांना दिसू लागेल.” आपल्या देशांत बेकनसारखे तत्त्वज्ञानी म्हणून मिरविणारे देखील न्यायदानाच्या कामांतहि लांच खात हांते, ही गोष्ट फायरने दुसऱ्या देशांतील अधिकाऱ्यांची टक्काळी करितांना दृष्टीआड करावयास नका होती.

शिवाजीच्या लष्कराचे वर्णन जास्त यथार्थ आहे. “शिवाजीचे शिपाई कणखर व शूर असून डोंगरांतील लढाईला अगदी योग्य असत. त्यांच्याजवळ ३०,००० घोडेस्वार [४१४] होते. शिवाजीचे लोक लढाईच्या कामाला मोंगलपेक्षां जास्त लायक होते. त्यांना जाडेंभरें अन्न चाले, ते झपाट्याने दौड करित, ऐषआराम कसा तो त्यांस माहीत नव्हता. समोरासमोर युद्धाला तोंड लागलें म्हणजे मात्र मोंगल जास्त चांगला टिकाव धरित. लोक मैदानावर लढाईला उभे रहात नसत. पण छापे घालण्यांत व लुटालुट करण्यांत ते पटार्हत असत [४१५-६]. त्याच्या सैन्यांत बायकांची कटकट नसे. “हा रानदी सेनापति सिथिआचा वीर पटिअस याच्यासारखा आहे. अलगुजावर

एकजण काढीत असलेले गोड सूर ऐकून तो म्हणाला, 'यापेक्षां घोड्यांचें खिंकाळणें किंवा रणवाद्यांचा गोंगाट मला जास्त गोड वाटतो.' *

[४१४]

शिवाजीच्या राज्याभिषेकाच्या प्रसंगी इंग्रजांचा वकील आला होता. त्यानें सादर केलेला अहवाल फायरला पुंवर्यस पहावयास मिळाला होता, असें दिसतें. हेन्री आर्विसडेन (या इंग्रज वकिलाचें नांव फायरनें कां दिलें नाहीं कोणास ठाऊक !) हा अहवाल फायरनें जसाच्या तसा उतरला आहे. सिद्दी-बरोबर तह करावा, असा या वकिलानें चौबडेपणानें केलेला उपदेश; उत्तर हिंदुस्थानांत व इराणांत मिळालेले हक्क व सवलती शिवाजीनें घाव्या अशी मागणी; कंपनीचीं नाणीं राज्यांत चालावीं या अटीला शिवाजीनें दिलेला नकार, वादळानें किंवा इतर कारणांनीं किनाऱ्याला लागलेलीं जहाजे परत देण्याच्या अटीवर शिवाजीनें घासावीस करून शेवटीं दिलेली मंजुरी व इतर अटींना बिनहरकत दिलेली मंजुरी; हिच्याच्या अंगठीचा नजराणा—इत्यादि कोणत्याहि बाबींत फायर व आर्विसडेन यांच्या म्हणण्यांत फरक नाहीं.

फायरचा लेख व त्यासंबंधाचें आमचें विवेचन संपलें. आमच्या राष्ट्रांत जन्म पावलेल्या या थोरांतील थोर पुरुषाला 'दरोडेखोर' 'लुटारू' 'खुनी' अशासारखीं विशेषणें दुसऱ्या कोणीं लाविलीं म्हणून त्याची आपल्याला लाज किंवा कमीपणा वाटण्याचे दिवस सुदैवानें निवून गेले आहेत. त्यांतूनहि इंग्लंडच्या युवराजांनीं त्याच्या स्मारकाची कोनशिला बसवून व ती बसवितांना त्याला गौरवून इंग्रज निंदकांचीं तोंडें बंद करून टाकिलीं आहेत. आतां शिवाजीला शिव्या देणें म्हणजे युवराजाचा उपमर्द करणेंच होईल. पांतु आमची वृष्टि याहूनहि जास्त निवळली पाहिजे. शिवाजीचा समकालीन असा जो इंग्लंडांतील प्रसिद्ध पुरुष, कॉमवेल तो मोठा धार्मिक वृत्तीचा म्हणून त्याचे गोडवे गाडले जातात. पण तो उपटसुंभ किती ढोंगी व निर्दय होता ! हेंच तर काय, पण शिवाजीनंतर शंभर वर्षांनीं उदयास आलेला विल्यम पिट—इंग्रजांनीं दुसरा एक सट्टणांचा पुतळा ठाविलेला—याची काय स्थिति

* कै. राजवाड्यांनीं सयाजीरावांना केलेला उपदेश पुष्कळांना आठवले. 'तुईतुई पुईपुई' करणाऱ्या वाद्यांची ह्काळपट्टी करून नगारे, भेंण्या, रणशिंंगे, कर्णे, इत्यादिकांचे कर्कश आवाज प्रजेच्या कानावर आदळत ठेवावे.

+आहे? “पिटची मुत्सद्देगिरी म्हणजे गुन्हेगारी होती.” त्याने इंग्लंडची अत्र पार घालवून टाकिली. एकहि नांव कृत्य करावयाचें त्याने ठेविलें नाहीं. त्याच्या घोरणानें वागून इंग्लंडनें खोटें बोलण्याचा गुन्हा केला. त्यानें खोट्या नोटा तयार करण्याचा गुन्हा केला, त्यानें मारेकरी घातले. अलौकिक व्यक्तीचें दोष केवळ उल्लेख करून सोडून द्यावयाचे असतात; उगाळीत बसण्यांत धन्यता मानणें हें क्षुद्र बुद्धीचें लक्षण होय.

अल्प दोष हे गुणसमुदायीं लोपुनियां जातात ।
तेजोनिधिचे डाग कुणाच्या दृष्टीतें पडतीं ॥

शिवकालीन ‘ सिंहस्थ ’

शिवकालीन कागदांत सिंहस्थाच्या वर्षाचे उल्लेख ठिकठिकाणीं येतात. उ० ‘ शिव-कालीन-पत्र-सार-संग्रह ’ ले. १६५, ५४१, ७९९. त्यांचा कालनिर्णय करितां येण्यासाठीं सिंहस्थ लागण्याचा अंदाजी महिना खालील यादींत दिला आहे. सिंहस्थाचा काल, सिंहराशीला गुरु आल्यापासून तो पुढच्या राशीस जाईपर्यंत, अंदाजे एक वर्षाचा असतो.

शक	सन	शक	सन
१५४५ भाद्र.	१६२३ सप्टें.	१५९३ आषाढ	१६७१ जुलै
१५५७ अ. भाद्र.	१६३५ ऑगस्ट	१६०५ आषाढ	१६८३ जून
१५६९ श्रावण	१६४७ ऑगस्ट	१६१७ ज्येष्ठ	१६९५ म
१५८१ श्रावण	१६५९ जुलै		

शिवकालीन विदर्भ

(लेखक:—यशवंत खुशाल देशपांडे, यवतमाळ.)

विदर्भ आणि देवगिरी—श्री छत्रपति शिवाजी महाराज हे विदर्भाच्या समृद्ध खार्णीतील एक देदीप्यमान रत्न होत. महाराष्ट्राच्या ऐन स्वराज्यकाळीं म्हणजे यादवरावाच्या राजावर्दीत, देवगिरी हें मराठेशाहीचें केन्द्र होतें आणि ही देवगिरी, महाराष्ट्राचें मूळ जो विदर्भ देश, त्या विदर्भदेशांतच अंतर्भूत होते. या देवगिरीसच, यादवराजवटीबरोबर मराठेशाहीचा अंत झाला आणि सुदैवेंकरून या देवगिरीच्या पंचक्रोशांत असलेल्या वेरूळच्या पाटील घराण्यांत, देवगिरीच्या यादववंशाच्या उप-शाखेंतील घराण्याशीं लग्न-संबंध होऊन, अखिल महाराष्ट्रास स्वराज्य प्राप्त करून देणारी वीर्यशाली विभूति निर्माण झाली, हा केवढा अपूर्व योग !

२ यादवकालीन विदर्भाचे विभाग—रामदेवराव यादवांच्या कारकीर्दीत विदर्भाचे मुख्य चार भाग समजले जात; त्यांपैकीं एक वराड (वऱ्हाड), दुसरा गंगातीर (देवगिरी वगैरे भाग), तिसरा भाग म्हणजे झाडीमंडळ (हल्लींचा मराठी नागपूर प्रांत) आणि चवथा विभाग * स्यूण देश (हल्लींचा खानदेश) हे होत. हा स्यूण देश नाशिकापासून उत्तरेस देवगिरीपर्यंत होता. या चान्ही विभागापैकीं वऱ्हाड प्रांत रामदेवराव यांच्या कारकीर्दीतच दिल्लीच्या मुसलमान सुलतानांच्या ताब्यांत गेला आणि गंगातीर व स्यूण देशांतील भाग, किंबहुना देवगिरीच्या यादवांच्या अमलांत असलेला सर्व महाराष्ट्र, यादवांच्या विनाशाबरोबरच, मुसलमान सुलतानांच्या ताब्यांत गेला. तेव्हांपासून वऱ्हाड (इ. स. १८५३ पासून हा प्रांत केवळ राज्यव्यवस्थेकरितां इंग्रजांच्या ताब्यांत आला आहे) व गंगातीर हे दोन्ही भाग आज सहाशें वर्षे एकसारखे मुसलमानांच्या अमलाखालीं असले तथापि, ऐन मुसलमानी अमदानींत व त्यानंतरहि महाराष्ट्रांत मराठी राज्यस्थापनेची पूर्वतयारी म्हणून व नंतर मराठी राज्याच्या संवर्धनाकरितां म्हणून जे जे प्रयत्न झाले त्या सर्वांमध्ये विशेषतः महत्त्वाच्या शिवकालांमध्ये विदर्भांनीं यथाशक्ति आपला भाग उचलला आहे असें म्हणावें लागतें. या प्रयत्नांत विदर्भांचा जो कांहीं संबंध आला त्याविषयींच पुढील पानांवर विवरण करण्याचें ठरविलें आहे.

३ शिवकालीन मुसलमानांची राज्यव्यवस्था—राज्यसत्ता मुसलमानांच्या हातीं गेल्यानंतर प्रथमचीं बरींच वर्षे ते दक्षिणकडील मुल्खाचा उपयोग द्रव्यसंपादन करून उत्तरेस दिल्लीकडे नेण्यांत करीत असत; त्यामुळे दक्षिणमध्ये लूटमार व जवळजवळ अराजकच असे. याशिवाय प्रथमचे सुलतान जे खिलजी आणि

तघलख, त्यांच्या कारकीर्दीत मुसलमान राजसत्ताधिकार्यांकडून हिंदुधर्मावर आघात होऊन मंदिरांचा नाश, मूर्तींचा भंग, हिंदूंचे मुसलमानीकरण अथवा हिंदूंची कत्तल इत्यादि अनन्वित प्रकारहि सुरू होते. दिल्ली ही दक्षिणेकडून फार दूर असल्यामुळे, इकडे पाठविलेल्या सुभेदारावर दिल्लीच्या सुलतानांचा असावा तितका वचक न राहिल्यामुळे दक्षिणेकडे अराजक माजले आणि त्यांतच इकडे आलेल्या मुसलमानांतूनच हसन गंगु नांवाच्या इसमास गुलबुर्गा येथे स्वतंत्र राज्य दक्षिणेंत स्थापण्यास सवड मिळाली.

मुसलमानांचे दक्षिणेंत राज्य स्थापन झाल्यापासून, दिल्लीच्या मंगल राज्य-कर्त्यांचा विदर्भावर व विशेषतः बऱ्हाडावर अम्मल वसेपर्यंत सरसरी अडीचशें वर्षांचा काळ गेला. त्या काळाचे सिंहावलोकन करावयाचे आज आपणास प्रयोजन नाही. तथापि एक महत्त्वाची गोष्ट नमूद केली पाहिजे, ती ही की, मुसलमानांचे इतके आघात महाराष्ट्रांतील हिंदुधर्मावर झाले आणि राजसत्ता नाहींशी होऊन महाराष्ट्रांतील हिंदूंनी मुसलमानांची प्रजा हाणून, इतकी वर्षे काढली, तथापि त्यांनी आपले वैशिष्ट्य कायम ठेविले व अनुकूल काल येतांच आणि योग्य नेता निर्माण होतांच त्यांच्या छात्राखाली हिंदवी राज्य स्थापण्याचे कामी सहकार्य करावयास ते तयार झाले.

४ शिंदखेडचे जाधव—यादवांचे राज्य नष्ट झाल्यावर रामदेवरायाचा मुलगा विंबदेव याने ठाणें येथें राज्य स्थापिल्याचा इतिहासांत उल्लेख आहे. पण तसा माहूर येथें असलेला वल्लाळदेव याच्या संबंधी अथवा शंकरदेव यास मूलवाळ होते की काय आणि असल्यास त्याचे काय जालें यासंबंधानें कोटें दाखला मिळत नाही. तथापि बहामनी राज्याचे वेळीं गोविंददेव जाधव, टाकूरजी जाधव इत्यादि नांवांचा उल्लेख येतो. जाधवांचे घराणें लुकजी जाधव यांच्यामुळे निजामशाहीच्या अमदानीत पुढें आले. लुकजी जाधव यांचे वडील देवगिरीच्या आसपास लसनेर पैठण येथें उदयास आले; व लुकजींनीं बऱ्हाडांत असलेल्या शिंदखेड येथें देशमुखी मिळविली. जाधव हें उपनांव यादव या शब्दावरून निघालें आहे. या घराण्याचे भवितव्य देवगिरी अथवा मुसलमान काळां ज्यास दौलताबाद नांव प्राप्त झालें, त्या स्थळाशीं निगडित झालेले दिसून येतें. यादव राजांच्या राजवटीत मराठी राज्य नष्ट झालें, पण जाधव वंशांत जन्मास आलेल्या कन्येच्या पोटी तीनशें वर्षांनीं पुन्हां मराठ्यांचें राज्य स्थापन करणारा थोर पुरुष निर्माण झाला. या योगायोगावरून जाधव घराणें हें पूर्वकालीन यादव घराण्याचीच शाखा असावी असें मानण्याकडे मनाचा कल होतो. पण हें ऐतिहासिक सत्य आहे ह्यावाचास आधार नाही. जाधवांचा

१ राजवाडे महिकावतीची बखर (बिंबराजाची हकीकत). २ या. मा. काले जाधवांची बखर (हस्तलिखित).

बखरकारहि जाधवांचें मूळ यमुनाकाठ या करवली गांवच्या यदुवंशी राजाशीं जोडतो. ह्या त्याच्या म्हणण्यासहि ऐतिहासिक पुरावा नाही.

५ राज्यव्यवस्थेंत हिंदूंची आवश्यकता-मुसलमानी संस्कृति हिंदु संस्कृती-पासून भिन्न आहे. दक्षिणेंत मुसलमान स्थायिक झाले, ते मराठी राज्य नष्ट करून स्थायिक झाले. पण एकदां स्थायिक झाल्यावर त्यांना, स्वार्थाकरितां कां होईना, हिंदु प्रजेला सुरक्षित ठेवणें भाग पडलें. राज्यव्यवस्थेकरितां ग्रामसंस्था ग्रामाधिकारी, परगणे परगणाधिपति, देशमुख, देशपांडे यांनाच हाताशीं धरून त्यांना आपला कारभार करावा लागला. लष्करांत मराठी व हिंदी शिपायांची भरती करावी लागली. कर्तव्यगार मराठी पुरुषास सरदाच्या देऊन लष्कर जमविण्याकरितां मनसबदाच्या व त्यांजवरोवर लष्करच्या खर्चाकरितां जहागिरीहि द्याव्या लागल्या, एवढेंच नव्हे, तर राज्यकारभारामध्ये मराठ्यांस आणि हिंदूस मोठमोठ्या अधिकारांच्या जागा देऊन, प्रसंगविशेषीं दिवाणांच्याहि जोखमीच्या जागा त्यांना द्याव्या लागल्या.

६ निजामशाहीच्या काळचे मराठे सरदार—अहमदनगरच्या निजाम-शाहीच्या अमदानीमध्ये, अशा तऱ्हेनें उदयास आलेल्या मराठी घराण्यांमध्ये, वऱ्हाडांतलें लुखजी जाधवांचें घराणें प्रमुख आहे. नागपूरकर भोसल्यांच्या घराण्यांचा मूळ पुरुष परसोजी भोसले याच्या चुलत्यांना त्याच अमदानींत प्रसिद्ध उमरावती हें शहर आणि यवतमाळ जिल्ह्यांत हल्लीं राजाची भास म्हणून प्रसिद्ध असलेलें गांव, हीं दोन गांवें जहागीर मिळाली. निजामशाहीच्या कारकीर्दीतच दिल्लीच्या अकबराचा दक्षिणेंत शिरकाव होऊन त्यानें वऱ्हाडवर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. त्याच संघर्शांत बौशीम जवळच्या एका खेड्याचा कुळकर्णी उद्धवराव रामजी हा सामान्य परिस्थितीचा मनुष्य, मुसलमान सरदाराबरोबर दिल्लीस गेला व आपल्या कर्तव्यगारीनें बादशहास खूष करून ५२ परगण्यांची देशमुखी कमवून त्यानें आपला उदय करून घेतला. मौलोजी व विठोजी भोसले हे देवगिरी उर्फ दौलताबाद जवळच असलेल्या प्रसिद्ध वेरूळ गांवचे वतनदार पाटील होते. इतर मराठी होतकरू तरुणांप्रमाणें यांनींहि कृषि आणि पाटीलकी यांसारखे शांत वृत्तीचे व्यवसाय सोडून, शिपाईगिरीचा लष्करी पेशा स्वीकारला आणि प्रथम बारगिराच्या कनिष्ठ जागेपासून सुरवात केली. वऱ्हाडांत शिंदेखेड येथें लखुजी जाधव यांच्या आश्रयास येऊन राहिल्यापासूनच त्यांच्या भाग्योदयास सुरवात झाली.

७ जाधव आणि भोसले यांचा विवाहसंबंध—शिंदेखेड येथें हल्लीं मोठमोठे पडके राजमहाल आहेत, ते अद्याप जाधवरावांच्या वैभवाची साक्ष देतात. लुखजी जाधवराव हे निजामशाहीचे प्रतिष्ठित सरदार होते. त्यांना २७ महाल व

१ काळे-वऱ्हाडचा इतिहास पा. ८७. २ अनंत कविकृत-भास्करहस्त्य. (शारदा श्रम हस्तलिखित संग्रह) ३ काळे-वऱ्हाडचा इतिहास, पान १६०.

५२चावड्यांचा अधिकार असे. 'राजा' हे पद त्यांना मिळाले असून बादशहाकडून खासगत खर्चाकरिता जहागिरी आणि फौजेच्या खर्चाकरिता महाल तोडून मिळाले होते. अशा वैभवाने संपन्न असल्यामुळे त्यांच्याकडे हिंदु चालीरीतीप्रमाणे अनेक समारंभ होत असत. ते रंगपंचमीचा समारंभ मोठ्या थाटाने करीत असत. शिंदखेडास रंगपंचमीचा महाल म्हणून अद्याप एक महाल दाखवितात. जाधवरावांचे शिंदखेड हे वतनाचे मुख्य राहाण्याचे ठिकाण असल्यामुळे शिवचरित्रांतील प्रसिद्ध रंगपंचमीची हकीकत येथेच घडणें जास्त संभवनीय आहे. मालोजी यांस त्याच्या कर्तवगारीने बादशहाकडून ५ हजारोंची मनसब, राजा हा किताब, शिवनेरी, चाकण हे किल्ले व पुणे आणि सुपे या परगण्याची जहागीर मिळाली. कांहीं वन्हाडांतीलहि परगणे मालोजीच्या जहागिरीत होते. मालोजीचा असा उदय झाल्यावर राजे लखुजी आणि राजे मालोजी यांच्या कन्यापुत्रांचा विवाह ठरला आणि हे महाराष्ट्राचा उदयकाल घडविणारे लम्ब नवरीमुलगी शिंदखेडाहून आणून, खास देवगिरी-दौलताबाद येथे प्रत्यक्ष बादशहाच्या समोर मोठ्या समारंभाने झाले. केवढा हा अपूर्व योग ! तीच देवगिरी-जेथील यादव घराण्याचे मराठी राज्य सुसलमान बादशाहांनी बुडविले, तेथेच-त्याच यादव घराण्यातील एका कन्येचा विवाह खास त्याच सुसलमानी धर्माच्या बादशहाच्या साक्षीने मोठ्या समारंभाने घडून येतो ! आणि याच विवाहाचे फल म्हणून सुसलमानांची सत्ता संपुष्टांत आणून व मराठी राज्य स्थापन करून महाराष्ट्राचा उदय करणारा वैभवशाली पुरुष निर्माण होतो ! महाराष्ट्राच्या सुखदुःखाचे अनेक प्रसंग या देवगिरीस घडले आहेत. प्रत्येक स्वातंत्र्यप्रिय महाराष्ट्रीयाने देवगिरीला राष्ट्रधर्माची अत्यंत प्रवित्र अशी काळीवाराणशीच मानावयास पाहिजे.

८ सासरेजावयांचे वितुष्ट-जाधव आणि भोसले या दोन घराण्यांच्या शरीरसंबंध होऊन उदयोन्मुख महाराष्ट्राचा उद्धार करणारा प्रतापशाली वीर निर्माण झाला खरा, तथापि शिवसंभवकाली उभय घराण्यांचे मोठेसे संख्य नव्हते. किंबहुना राजे लखुजी आणि शहाजी या सासरेजावयांनी, निजामशाहीच्या राजकारणांत प्रमुखत्वाने भाग घेतल्यामुळे त्यांच्यामध्ये अनेक वेळां प्रतिस्पर्धी म्हणून रणांगणावर खडाजंगीचे सामनेहि झाले. उभयतांहि महत्त्वाकांक्षी वीर पुरुष असल्यामुळे, ह्यांनी निरनिराळ्या प्रसंगां कधी निजामशाही बादशाहा, तर कधी दिल्लीचे मोगल असे पक्षांतर केले आहे. शिवजन्मापूर्वी (इ. १६२४) प्रसिद्ध भातोडीच्या लढाईमध्ये शहाजी निजामशाहीकडून आणि राजे छत्रजी आणि राजे उदव रामजी (उदाराम) हे मोगलांकडून लढत होते. शिवसंभवकाल राजा शहाजीस अत्यंत आणीबाणीचा गेल. इकडे निजामशाहीचा बादशहा मूर्तिजा याचे आईने जाधवरावाशी समेट केल. त्यामुळे त्यास निजामशाहीचा आश्रय सोडून

विजापूरच्या आदिलशाहीकडे आश्रय घेणें भाग पडलें. शहाजाहान बाह्यशहानें जेरा लखुजी जाधव यास, शहाजाच्यास सुद्धां न मिळणारी अशी, २४०००० स्वार व १५००० पायदळांची मनसब दिली आणि त्यांच्या अनेक आसेष्टांना मोठमोठ्या जागा दिल्यामुळें जाधवरावांचें प्रस्थ बरेंच माजलें. जाधवरावांच्याच कृत्यामुळें राजे शहाजीस निजामशाही सोडणें भाग पडलें. जिजाबाई गरोदर असल्यामुळें तिला बरोबर नेणें शक्य नव्हतें. म्हणून राजा शहाजी यानें तिला आपला भरवंशाचा अंमलदार श्रीनिवासराव यांच्या स्वाधीन केलें. आपल्या पतीचें आणि वडिलांचें वितुष्ट आलेंलें पाहून ती मानी स्त्री परत शिंदखेडास आपल्या माहेरीं न जातां आपल्या पतीच्या जहागिरीच्या गांवां शिवनेरीस गेली; आणि तेथेंच ऐन गडबडीच्या आणि धामधुमीच्या काळीं प्रतापी श्रीशिवरायाचा जन्म झाला ! शिवभारताप्रमाणें संभाजीचें लग्न शिवनेरींत झालें, तेव्हां जिजामाता गरोदर होती म्हणून तिला तेथेंच ठेवून शहाजी दर्याखानावर गेला.

९ जिजामाताचें पुण्यास प्रयाण—शिवजन्मानंतर राजा शहाजी यानें दौलताबाद सोडून विजापूर हें आपलें कार्यक्षेत्र ठरविलें; त्यांतच त्यानें विजापूरचा सरदार बाजी मोहिते याच्या बहिणीशीं दुसरें लग्न केल्यामुळें जिजाबाई आणि पुत्र शिवाजी यांचा त्यांचा लळा कमी झाला. शिवाय जाधवराव व-मोसले यांचें वैमनस्यहि पत्नीपुत्रासंबंधीं बेफिकीरी वाढविण्यास कारणीभूत झालें. जिजाबाई आपल्या मुलांना घेऊन कधीं आपल्या जहागिरीच्या गांवां तर कधीं शिंदखेडास रहात असे. अखेरीस (इ. १६३६) च्या सुमारास जिजाबाई आपल्या मुलांस घेऊन पुण्यास आपल्या जहागिरीच्या गांवां आली; आणि तेंच बालशिवाजीच्या कार्यारंभाचें क्षेत्र झालें. शिवभारतकाराप्रमाणें शहाजीचें जिजामाता व बालशिवाजी यांवर फार प्रेम होतें व त्यांच्याच आशेनें राजमाता शिवाजीसह पुण्यास गेली; त्या खानगीत नावडतपणाचें कारण मुळींच नव्हतें. जिजाबाईबरोबर तिची आई म्हाळसाबाई आपला नातु सुजनसिंह उर्फ संताजी यास बरोबर घेऊन गेली. याशिवाय जिजाबाईमुळेंच नारो त्रिवंक हणमंते, गोमाजी नाईक पानसंबळ वगैरे मंडळी वन्हाडांतून पुण्याकडे गेली. तसेंच, चिखली तालुक्यांतील करवंड येथील देशमुख इंगळे पुढें तंजावरपर्यंत गेले. या वन्हाडी मंडळींनीं शिवकालांत सुद्धां महाराष्ट्राच्या राजकारणांत भाग घेतला; आणि त्यांचा मराठी राज्यसंस्थापनेस आणि राज्यसंघटनेस फार उपयोग झाला, याची इतिहास साक्ष देत आहे.

१० विद्मैतील परिस्थितीचें समालोचन—जिजामाता पुण्यास जहागिरीवर गेली तो काळ दौलताबादेस फार घडामोडींचा झाला (स. १६३३).

१ शि. भा. अ. ८ श्लोक १५-१८. २ चिटणीस बखर पृ. २२. ३ शिवभारत -६, वि. आपटे यांची प्रस्तावना पृ. ११२-११३.

निजामशाहीचा पूर्ण विध्वंस होऊन दौलताबादचा प्रांत मोंगलांच्या ताब्यांत आला होता. शहाजहान बादशहा (इ. स. १६३६) स्वतः दौलताबादेस आला. आणि दौलताबाद हें दक्षिणेच्या सुभ्याचें मुख्य ठिकाण करून केवळ १८ वर्षांच्या अशा औरंगजेबास त्यानें दक्षिणेचा सुभेदार बनविलें. या दक्षिणेकडील मोंगल राज्याचें बऱ्हाड, खानदेश, तेलंगण आणि दौलताबाद असे चार भाग केले होते व प्रथम दौलताबाद व नंतर औरंगजेबानें खडकी गावाजवळ नवें शहर बसविलें. तें औरंगजाबाद या चार विभागांचें मुख्य ठिकाण झालें.

बऱ्हाड आणि गंगातीर मिळून बनलेला विदर्भ सुपीक तर खराब. पण स. १३४७ ते १६०० पर्यंतच्या सरासरी अडीचशें वर्षांच्या काळांत झालेल्या राज्यक्रांत्या, लढाया यामुळें तो अगदीं जर्जर झाला. खिलजी, तघलख, बहामनी, इमादशाही व निजामशाही असे राजवंश चलीचित्राप्रमाणें एकामागून एक निघून गेले. खिलजी व तघलख यांचा प्रजेला पिळून काढण्याशिवाय विदर्भाशीं दुसरा कांहींहि संबंध नव्हता. बहामनी, इमादशाही व निजामशाही यांनीं स्थानिक राज्ये स्थापिलीं परंतु या राजवटींत अंतःकलह, लढाया यामुळें राजांना स्वास्थ्य नव्हतें; मग प्रजेच्या कल्याणाकडे पाहतो कोण ? बरेचसे परगणे व महाल सैन्याच्या योगक्षेमाकरितां सरदारांस वाटून दिले असत. कुळांकडून नांगरांच्या संख्येच्या मानानें सारा घेत असत. जमिनीची मोजणी केली नसून, वसूल करावयाच्या रकमेची आकारणीहि ठराविक नसे, त्यामुळें कुळांकडून नियमित रकम वसूल केली जात नसे; व वसूल झालेली रकम पूर्णपणें सरकारांत पडत नसे. त्यामुळें वसूल करणाऱ्या कामगारास पैशाची अफरातफर करावयास बराच वाव मिळे. त्यांतच वारंवार लढायांचे प्रसंग घडत असल्यामुळें शत्रुपक्षाकडील सैन्याकडून आणि प्रसंगविशेषीं राज्यकर्त्यांच्या लष्कराकडून, शत्रूच्या सैन्यास घासदाणा व अन्नसामुग्री मिळूं नये म्हणून व कधीं कधीं स्वतःच्या सैन्याच्या उपयोगाकरितां म्हणून संग्रहीत धान्याची लूट होत असे; व उभ्या पिकांचीं शेतेंच्या शेतें चारून टाकीत असत. यामुळें शेतकरी शेती करावयाचें टाकून परांगदा होत आणि गांवेंच्या गांवें बेचिराब होत. अशी परिस्थिती असल्यामुळें राज्यकर्त्यांस म्हणावा तसा या प्रांतापासून फायदा होत नसे !

११ लखुजी जाधव व उद्धवराव-प्रथम अकबराचा पुत्र मुराद यानें सन १५९५ मध्ये चांदबिबीजवळून बऱ्हाड मिळविला व बाळाडुराजवळ, शाहापूर नांवाचें शहर बसवून तेथें तो राजवाडा बांधून राहिला. येथेंच तो अतिमध्यप्रदेशनामुळें मरण पावला. प्रसिद्ध अबुलफझलहि बऱ्हाडांत आला होता व अकबरहि सन १५९९ मध्ये येऊन गेला. त्यानें बऱ्हाडचें १३ सरकार केले राजा तोडरमलच्या पद्धतीप्रमाणें बऱ्हाडांतहि मोजणी वगैरे करण्याचा प्रयत्न त्या सुमारास आला. पण तें कार्य शहाजहानाच्या कारकीर्दीत मुर्शिद कुलीखान या अधिकाऱ्यानें पूर्णतःस नेलें. अकबरानें वाशीमजवळील उद्धवराव या होतकरू व कर्तव्यगार, ब्राह्मण कुल-

कर्ण्यास ५२ माहालांची देशमुखी व ५००० ची मनसब देऊन बाँटविलें. या सर-
दारानें व त्याच्या वंशातील अनेक स्त्रीपुरुषांनीं मोंगल बादशाहीला फार मदत
केली. अकबर परत दिल्लीस गेल्यावर त्याचा दुसरा पुत्र दानिअल हा बन्हाणपूर
येथें राहूं लागला.

(शहाजहान) हा बन्हाडचा सुभेदार होऊन आला. त्यानें बन्हाडची सुव्यवस्था
करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याचा बराच काळ मलिकंवरशाहीं लढण्यांत गेला.
उद्धवराव या कर्तबगार ब्राह्मण सरदाराची तर त्यास मदत झालीच. पण निजाम-
शाहींतील प्रसिद्ध मराठा सरदार लख्मजी जाधवराव यांसहि आपणाकडे वळविण्याचें
श्रेय त्यास मिळालें. उभयता सरदार भातोडीच्या लढाईत (१६२४) मोंगलातर्फें
लढत होते. शहाजहान यानें (१६२१-२२) जहांगिराविरुद्ध बंड उभारलें
तेव्हां हे उभय सरदार शहाजहान यास अनुकूल होते. उद्धवराव यानें तर शहाजहान
यास आपल्या माहूरच्या किल्यांत आश्रय दिला. तेथें शहाजहान आपली
बायको प्रसिद्ध मुमैताज महाल, पुत्र दारा, सुजा व औरंगजेब यांसह काहीं दिवस
राहिला होता. या उभय सरदारांवर शहाजहानचा फार विश्वास होता. लख्मजी
जाधवराव यांस तर शहाजाच्यांसहि न मिळणारी २४०० ची मनसब व १५०००
घोडेस्वारांचा अधिकार मिळाला होता हें वर आलेंच आहे. उद्धवराव (१६२६)
वारल्यावर शहाजहानबादशाहानें त्याचा पुत्र जगजीवनराव यास उद्धवराव याची
मनसब, जहांगीर वगैरे देऊन 'राजे उदाराम' हा वंशपरंपरा किताब दिला. जगजी-
वनराव हाहि कर्तबगार निघाला. याचा बन्हाडचे राजकारणांत शहाजहान यास
फार उपयोग झाला.

१२ आबादानी वाढविण्याचे प्रयत्न:—शहाजहान (१६३६) दक्षिणेंत आला
तेव्हां औरंगजेब त्याच्या बरोबर होता. त्याचें केवळ १८ वर्षांचें वय असतांनाच त्यास शहा-
जहाननें दक्षिणचा सुभेदार केलें. दक्षिणेकडील मुम्याचा अधिकार औरंगजेबाकडे प्रथम
इ. १६३८ ते १६४४ पर्यंत व नंतर इ. स. १६५३ ते १६५८ पर्यंत असा
दीनदां आला. यापैकी औरंगजेबाची दुसरी सुभेदारी दक्षिणेंतील मोंगली मुलखांच्या
विशेषतः बन्हाडच्या आबादानीच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाची आहे. त्यापूर्वीहि मोगल
अमलाखाली बन्हाडांतील प्रजेची स्थिति पूर्वीच्या सुसलमानी अमलापेक्षां जास्त
सुधारली. सुर्हिदकुलीखानाचा धारा म्हणून बराच काळपर्यंत प्रसिद्ध असलेली जमीन-
धाऱ्याची पद्धति तेथें चालू झाल्यामुळें शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारून त्यांना स्थायि-
कता आली व सरकारी उत्पन्नहि पुष्कळ वाढलें. औरंगजेबानें अमीन वगैरे लायक
अधिकारी या कामाकरितां नेमिले.

१३ शिवाजीची मोंगलांशीं पहिली सलामी— औरंगजेब बादशाहा

१ अनंतकविकृत-भक्तरहस्य (शारदाश्रम हस्तलिखित) २ या. मा. काळे-जाधवांचा
बखर ३ बेनीप्रसाद-जहांगीर पा. ३१७

शि. नि. म. ९

होण्यापूर्वीच आणि तो दक्षिणेच्या सुभेदारीवर असतांनाच (स. १६५६) शिवाजीने मोंगलांना आपल्या कर्तबगारीची चुणूक दाखविली. औरंगजेवाचें सैन्य विजापूरच्या बाजूस गुंतलें अशी संधी साधून, जुन्नर येथील खजिना त्यानें छुटला आणि अहमदनगरच्या किल्ल्यापर्यंत मोगली मुलखांत व्दमार केली. परंतु विजापुरकराशीं मोंगलांच्या समेत झालेल्या पहातांच शिवाजीनें पुन्हां नमतें घेतलें. कृष्णाजी भास्कर याला औरंगजेवाकडे पाठवून झालेल्या प्रकाराबद्दल त्यानें दिलगिरी प्रदर्शित केली आणि ५०० स्वार औरंगजेवाच्या मदतीस पाठविण्याचें कबूल केलें. राज्याच्या वारशाबद्दल चढाओढ सुरू झाल्यामुळें औरंगजेवास वरकरणीतरी ही सूचना मान्य करून हें प्रकरण या वेळीं मिटतें ध्यावें लागलें.

१४ मोंगलांची शिवाजीवर चढाई, रायबागन— औरंगजेव राज्य मिळविण्याकरितां उत्तरेकडे गेला (१६५८) तेव्हांपासून दक्षिणेंतील राजकारण मोंगलाकडील सुभेदारांच्या हातांत राहिलें व औरंगजेव हा स्वतः दिल्लीस राहिल्यामुळें शिवाजीस राज्यसंवर्धनास अनुकूल परिस्थिति निर्माण झाली. या सर्व राजकारणांत वऱ्हाडांतील मोंगलांचे हिंदु सरदार शिवाजीविरुद्ध असत. शाहिस्तेखान यास शिवाजीवर पाठविलें तेव्हां त्याच्या मदतीस जे सरदार देण्यांत आले होते त्यांमध्ये राजे उदाराम यांच्या वराण्यांतील कर्तबगार बाई जगजीवनराव यांची पत्नीही होती. या बाईस तिच्या शूरत्वावरून औरंगजेवानें 'रायबागन' म्हणजे शूर व्याघ्री हा किताब दिल्या होता. करतलखान, रायबागन आणि अमरसिंग हे तीन सरदार आपापलें लष्कर घेऊन शिवाजीवर कल्याण, पनवेल ओलांडून पलीकडे गेले होते. ही बाई देशस्थ ब्राह्मण असून इचें माहेर हैदराबाद येथें होती. इचे वंशज वऱ्हाडांत व माहूर येथें राजे उदाराम या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. शिवाजीनें राजा जयसिंग याचे मार्फत मोंगलाशीं पुरंदर येथें तह केला त्या वेळेस (सन १६६५) शिवाजीचा पुत्र संभाजी याच्या नांवानें मोंगलाकडून ५००० स्वारांची मनसब मिळाली व त्या मनसबीच्या खर्चाकरितां वऱ्हाडांतील बाळापूर व आंबवें या दोन परगण्यांची जहागीर शिवाजीस मिळाली व हें लष्कर बादशहाच्या तैनातीस असावें असें ठरलें.

पुरंदरच्या तहानंतर शिवाजीला अहमदनगर व जुन्नर या दोन प्रांतांच्या हक्काबद्दल औरंगजेवाकडून पुन्हां वऱ्हाडांत नवीन जहागीर मिळाली; व प्रतापरावाच्या हाताखाली, वरपांगी बादशहाच्या नोकरीकरितां, परंतु खास राजकीय हेतूमुळें वऱ्हाडच्या सरहद्दीवर शिवाजीनें कायमचें लष्कर ठेवून दिलें. जहागिरीच्या वसुलाच्या निमित्तानें शिवाजीचे सरदार वारंवार वऱ्हाडांत घेत व छुटालूट करीत आणि गांवोगांवच्या पाटीलपटवाच्याकडून व देशमुखदेशपांड्याकडून चौथाई व सरदेशमुखी देण्याबद्दल करार लिहून घेत व रक्कम मिळाली म्हणजे

१ यदुनाथ सरकार-शिवाजी पा. ६५-८० २ वंशजांकडून मिळालेली माहिती (लेखकाची मूल रागबागनच्या वंशांतील असून तिची आठवी पिढी येते).

पावल्या देत. अर्थात् ज्यांच्या जवळून रक्कम मिळाली त्यांना पुढें त्रास देत नसत. शिवाजी दिल्लीस गेला तेव्हां त्याच्या खर्चाकरितां सरकारी (मोंगली) खजिन्यांतून १ लाख रुपये दिले हेति; परंतु शिवाजी दिल्लीहून अटकेंतून सुटून आल्यावर ते रुपये वसूल करण्याच्या निमित्तानें औरंगजेबानें शिवाजीच्या वऱ्हाडांतील जहागिरी जप्त केल्या. त्यामुळें पुरंदरचा झालेला तह मोडण्यास शिवाजीस अनायासे निमित्त झालें (सन १६७०). शिवाजीनें सुरत छुटल्यावर औरंगजेबानें मोहोबतखान व दाऊदखान यांस ८-१० हजार सैन्य देऊन शिवाजीवर पाठविलें. त्यांच्या मदतीस रायबागन इलाहि ५००० लष्कर देऊन पाठविलें. पुढें प्रतापरावानें खानदेश व वऱ्हाड येथें बरीच लूट केली.

मोंगल अमलाखालीं वऱ्हाडांतील प्रजेस बरेच स्वास्थ मिळाल्यामुळें या ५० वर्षांत वऱ्हाडामध्ये बरीच सुवत्ता झाली होती. एकट्या कारंजा येथेंच प्रतापराव कैक दिवस लूट करित होता. तेथूनच त्यानें ४००० बैल व घोडे भरून रोकड, जवाहीर, सोने, रुपें, व कापड वगैरे माल नेला. श्रीमंत सावकारांना धरून मोठमोठ्या रकमा घेऊन सोडून दिलें. वऱ्हाडचा सुभेदार खानजमान त्यावेळीं एलिचपूरला होता; तो या लष्करावर चालून येण्यापूर्वीच मराठ्यांचे घोडदळ पार नाहीं झालें. प्रतापराव गुजर मेल्यानंतर हंबीरराव मोहिते हा शिवाजीचा सेनापति झाला. त्यानें हि वऱ्हाडांत शिरून बरीच खडणी वसूल केली.

११ शिवाजीचे विदर्भातील सहाय्यक— जिजामातेबरोबर विदर्भांतून जी मंडळी पुण्याकडे गेली, त्यांपैकीं सुजनसिंह ऊर्फ संताजी जाधव याचा पुत्र संभाजी हा बाजी देशपांडे यांच्याबरोबर पावन-खिंडीमध्ये मोंगल सैन्यास अडविण्याच्या वेळीं युद्धांत होता. गोमाजी नाईक पानसंबळ याच्या मुलाकडे धनाजी जाधवाचे सेनापति पद होतें. खुद्द व्यंकोजी राजे याची बायको चिखली (वऱ्हाड) तालुक्यांतील करवंड येथील इंगळे देशमुख यांच्या घराण्यातील होती व अद्यापहि करवंडकर देशमुख तंजावरकडे राहतात व त्यांचें वतन वऱ्हाडांत आहे. जाधवांपैकीं रस्तुमराव जाधव हे दिल्लीस राहात असत. त्यांच्या मुलीशीं पुढें औरंगजेबानें शाहूमहाराजांचा दिल्लीस विवाह लाविला होता. शाहूमहाराज सुटून आले तेव्हां भामचे परसेजी भोसले हेच वऱ्हाडांतून प्रथम त्यांच्या मदतीस पुढें आले.

१७ रघुनाथ नारायण हणमंते आणि कर्णाटकची स्वारी—नारो त्रिंबक हणमंते आणि त्याचे चिरंजीव रघुनाथ नारायण आणि जनार्दन नारायण यांची स्वराज्याच्या काळीं शिवाजीस फार मदत झाली. नारो त्रिंबक शाहाजीबरोबर कर्णाटकांत व तंजावरकडे गेला. तंजावरकडील शाहाजीच्या जहागि.

रीची व्यवस्था या हणमंत्यांकडे असे; व शहाजिच्या निधनानंतर व्यंकोजीच्या हार्ती कारभार आला. तेव्हां रघुनाथ नारायण हाच मुख्य कारभारी होता. परंतु पुढे व्यंकोजीचे व रघुनाथरावांचे वितुष्ट आल्यामुळे त्याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला व पुढे तो महाराष्ट्रांत यावयास निघाला. मार्गांत तो हैदराबाद येथे आला व तेथे कुतुबशाहीचा प्रधान प्रसिद्ध मादण्णा याचा त्याने स्नेह संपादन केला. याच्याच मध्यस्थीने कुतुबशाहाचा व शिवाजीचा स्नेहसंबंध घडून आला. हैदराबादेहून रघुनाथपंत इकडे आला व शिवाजीस भेटला. शिवाजीने त्यांचा फार आदर केला. व तंजावरकडील संपत्ति, सुवत्ता इत्यादिकांबद्दल रघुनाथपंत यांजकडून माहिती मिळाल्यामुळे आपल्या वडिलांच्या तंजावरकडील इस्टेटिमधील वाटा मिळविण्याची कल्पना शिवाजीस रघुनाथपंताकडून मिळाली व हणमंत्यांना तंजावरची पूर्ण माहिती असल्यामुळे यांच्याच सहाय्याने तिकडील मोहीम पार पाडण्याचे शिवाजीने ठरविले (इ. स. १६७६). यापुढील हकीकत इतिहासज्ञांस विदित आहेच. या स्वारीत रघुनाथ नारायण यांच्या मध्यस्थीने शिवाजी व व्यंकोजी यांचा सख्ख झाला. शिवाजीने भैसूरचा काही भाग व कर्णाटकांतील किंहे आपले ताब्यांत ठेवून बाकीचा सर्व सुख व्यंकोजीस दिला. शिवाजीने पुढे रघुनाथपंत यास व्यंकोजीचा कारभारी म्हणून ठेविले. पण या उभयतांचे पूर्वीपासून विषडले होतेच. तथापि केवळ शिवाजीसारख्या थोर व्यक्तीच्या वजनानेच उभयतांचा समेट झाला.

१७ मोगल बादशहातींतील हिंदूंची परिस्थिति—श्री शिवाजीमहाराजांनी मराठी राज्याची स्थापना केली ती विदर्भाच्या बाहेर दक्षिण महाराष्ट्रांत केली. विदर्भ, ज्यास उत्तर महाराष्ट्र म्हणतां येईल तो, शिवजन्मकाळीं आणि नंतर दिल्लीच्या मोंगलांच्या ताब्यांत होता. मोंगलाकडेच हा भाग आल्यानंतर प्रांताची आबादानी वाढविण्याचे पद्धतशीर प्रयत्न करण्यांत आले हे वर सांगितलेच आहे. शिवाजीचा सेनापति प्रतापराव गुजर यानें कारंजा व बन्हाडांतील इतर शहरें छुटलीं त्या वेळीं जी अतोनात संपत्ति नेली, ती या सुवत्तेचेंच निदर्शक होय. मोंगल बादशहाच्या अमदानींत प्रजेमध्ये आर्थिक दृष्ट्या स्वास्थ्य नांदत होतें ही गोष्ट खरी असली तथापि विदर्भातील हिंदी प्रजा धार्मिक दृष्ट्या सुखी होती असें म्हणतां येणार नाहीं. मोंगलांच्या पूर्वीच्या खिलजी, बहामनी इत्यादि राज्यकर्त्यांच्या अमदानींत हिंदूंचा किती अमानुष छळ झाला, हे वर आलेच आहे. अकबर, जहांगीर, शहाजहान आणि औरंगजेब या चार मोंगलबादशहांच्या कारकीर्दीतहि कमीअधिक प्रमाणात हिंदूंची गळचेपीच झाली. हिंदू आणि मुसलमान या संस्कृति भिन्न असल्यामुळे त्यांचे एकीकरण होणे केव्हाहि शक्य नव्हतें. त्यांदूनहि हिंदुधर्म संकरानुकूल असल्यामुळे त्यांत इतरांना शिरकाव व्हावयास वाव नसे;

तितकाच मुसलमानी धर्म परापहरणाप्रिय असल्यामुळे त्यांचे आघात हिंदुधर्मास सोसावे लागले. धर्मांध मुसलमान राज्यकर्त्यांनींही यांत भाग घेतल्यामुळे हिंदूस ते आघात असह्य झाले. अकबराचा मार्ग म्हणजे, जेथें साखरेनें काम होतें तेथें विषाचा उपयोग कशाला, असा असल्यामुळे जिझिया अथवा डोईपट्टी सारखी कर बसविण्याची त्याला कल्पनाहि सुचली नाही. जहांगिराच्या कारकीर्दीत, विशेषतः प्रथमाब्दांत, विदर्भांमध्ये जवळ जवळ अराजक होतें. पण शहाजहान सुभेदार झाल्यावर ती स्थिति बदलली. त्याच्याहि कारकीर्दीत हिंदुधर्मास म्हणावा तसा त्रास पोचला नाही. तथापि औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत मात्र हिंदुधर्मावर सर्व वाजुंनीं असह्य आघात झाले.

१८ महाराष्ट्राचें धार्मिक एकीकरण—विदर्भांत सुद्धा औरंगजेबाच्या धर्मान्धतेची आंच जाणवूं लागली होती. रीतपूर, तळेगांव, दशासर, देवगिरी वगैरे ठिकाणांचीं हिंदूंचीं देवळे व मूर्ति फोडल्या जाऊन तेथें मशिदी झाल्या; त्या अद्यापहि वरील कृत्याची साक्ष देत आहेत. बाळापूर येथील देशपांडे व दारव्हा येथील राणे देशमुख, औरंगजेबानें दाखविलेल्या वतनाच्या अमिपास मुद्दन कां होईना, इस्लामी धर्मास बळी पडले ! मोंगलांचा सर्वांत प्रबल असा औरंगजेब बादशहा याप्रमाणें हिंदुधर्मावर आघात करून त्यास मार्तमोल करण्याची सीमा करीत होता; त्याच वेळीं महाराष्ट्राचें एकीकरण करून त्यास नवचैतन्य देणारी शक्ति प्रबल होत चालली होती ! ऐकनाथ, नामदेव इत्यादिकांनीं स्थापन केलेल्या नाथ सांप्रदाय व वैष्णव सांप्रदाय या पथांतील अनेक संतमहंतांनीं प्रतिकूल परिस्थितीत सुद्धा हिंदुधर्मास जिवंत ठेवण्याचें कार्य केलें. भागवतधर्माचें केन्द्र जें पंढरपूर शहर, तेथें ऐन मुसलमानी अमदानींत महाराष्ट्रांतील कोनाकोपण्यांतील संत, महंत, वारकरी निदान वर्षांतून एकदां तरी यात्रेनिमित्त भेटत असत; आणि येतांना व परत जातांना धार्मिक ऐक्याचें लोण अनायासेच चोहोंकडे पोहचवीत असत ! श्रीसमर्थ रामदास स्वामींच्या महाराष्ट्रधर्माची शिकवण त्यांच्या हयातींतच सर्व महाराष्ट्रभर पसरली होती. विदर्भांत औरंगजेबाचें राज्य असूनहि तेथें समर्थांच्या हयातींतच समर्थांच्या खास शिष्यांनीं मठ स्थापन केले होते. समर्थांच्या अशा वन्हाडी शिष्यांची एक यादी कारंजा येथील कल्याण स्वामींच्या शाखेंतील मठांत सांपडली आहे. कारंजा येथील बाळकराम, रोकडाराम यांचा मठ, एलिचपूर येथील भोळारामांचा मठ, चंद्रपूर येथील देवदासांचा मठ, अंजनगांव सुरजी येथील मल्हार गोसाव्यांचा मठ, हे या गोष्टींची साक्ष देत आहेत. या मठातून तत्कालीन दासबोधांच्या प्रति अद्यापहि पहावयास मिळतात. या सर्व मंडळींचा उपयोग महाराष्ट्राच्या धार्मिक एकीकरणास फार झाला. त्यांतच मुसलमानांच्या

१ यदुनाथसरकार-औरंग० भा. ३ पृ. २६४. २ रानडे-मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष पा. ३. ३ अनंत कवि-भक्तरहस्य. ४ उद्धवसुत-रामदासचरित्र (मुंबई प्रत) पा. ५७४-७५

धार्मिक अत्याचारास आळा घालणारा महाराष्ट्राचा उद्धारक मराठी राज्य स्थापन करण्याची खटपट करीत आहे ही गोष्ट या धार्मिक दळणवळणा-मुळे चोहोंकडे पसरली जात होती, व प्रतिकूल परिस्थितीत कार्य करणाऱ्या वीर पुरुषाबद्दल सर्व महाराष्ट्रांत आदर वाढत होता ही गोष्ट साहजिकच आहे.

१९ शिवाजीर्षी विदर्भाचा जिव्हाळ्याचा संबंध—श्री शिवाजी महाराजांच्या मराठी राज्यसंस्थापनेच्या कार्यास विदर्भातील हिंदूंची सहानुभूति असणे स्वाभाविकच आहे. शिवाजीमहाराजांचे अनेक नातलग, चुलत आजि, मामे वगैरे मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागेवर होते. तसेच खास पितृकुळांतील चुलते, भाऊ वगैरे मंडळीहि दौलताबादेच्या आसमंताद्वर्गांनी विद्यमान होती. शिवाजीचा जम वसतांच अनेक नातलग मोगलांची नोकरी सोडून त्यास मिळाले. परसोजी भोसल्याचे चुलते, तेलंगराव इंगळे वगैरे अनेक मराठे सरदारांच्या जहागिरी वऱ्हाडांत होत्या. खास औरंगजेबाच्या हुकमानें शिवाजीमहाराजांस संभाजीच्या मनसबदारीकरितां बाळापूर वगैरे ठिकाणच्या वऱ्हाडांत जहागिरी होत्या आणि त्यानिमित्त शिवाजी महाराजांचे सरदार वसुलीकरितां वरचेवर येत असत; त्यामुळे मराठीराज्य स्थापन करणाऱ्या थोर पुरुषाबद्दल आदर आणि विश्वास विदर्भातील प्रजेत उत्पन्न होणे साहजिकच आहे. औरंगजेबाचें लष्कर आणि सुभेदार वऱ्हाडांत असतांनासुद्धां शिवाजीच्या सरदारांना वऱ्हाडांतील पाटील व देशमुख देशपांडे यांच्याकडून चौथार्डचा वसूल मिळू लागला आणि चौथार्ड देण्याबद्दल करारनामेहि लेखी मिळू लागले. तसेंच शिवाजीचे सरदारहि मिळालेल्या उत्पन्नाबद्दल, पाटील, देशमुख व देशपांडे यांना राजरोसपणे पावत्या देऊं लागले व ज्यांनीं अशा पावत्या दाखविल्या त्यांच्यावर शिवाजीच्या सरदारांचा जुद्धम होत नसे. हा सर्व प्रकार मराठी राज्याच्या स्थापनेस आणि संवर्धनास पोषकच होता. श्रीशिवछत्रपतींच्या रायगड येथील राज्यारोहण प्रसंगी (इ.स. १६७४) वऱ्हाडांतील कारंजा येथील ब्राह्मण हजर होते व त्यांना, लुटीच्या वेळां निष्कारण प्राणहानि झाली असल्यास त्या पापाच्या क्षालनार्थ, भूयसी दक्षिणाहि मिळाल्याचें एक हिंदीलेखक लिहितो. ही गोष्ट खरी नसेल असे धरून चाललें तरी, विदर्भ-कन्येच्या पोटी जन्मास आलेल्या एका विदर्भ-पुत्रानें गोब्राम्हाणप्रतिपालनाचें व सद्धर्मरक्षणार्थ ब्रीद धारण करून मराठी राज्याची स्थापना केली व छत्रपति हैं विरुद्ध धारण करून रायगडावर तो सिंहासनाारूढ झाला ही गोष्ट विदर्भीयांसच नव्हे तर सर्व महाराष्ट्रीयीं अस्मिमानास्पद झाली असली पाहिजे यांत संशय नाहीं.

२० उपसंहार—वरील लेख लिहितांना अनेक पुस्तकांचा आणि शारदा-श्रमांत जमविलेल्या अनेक कागदपत्रांचा उपयोग केला आहे. कोटून माहिती घेतली याबद्दल पानाखाली टीपा दिल्या आहेत; तथापि सर यदुनाथ सरकार यांचा शिवाजी (जुनी आवृत्ति) आणि औरंगजेबाचें चरित्र भाग ५ या इंग्रजी पुस्तकांचा व श्री. यादव माधव काळे यांचा बन्हाडचा इतिहास या पुस्तकाचा प्रामुख्याने उपयोग केला आहे; याबद्दल या थोर व प्रसिद्ध इतिहासकारांचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करित आहे. शेवटीं पडत्या महाराष्ट्राचा उद्धार करणाऱ्या प्रभावशाली श्रीशिवाजी महाराजांच्या पवित्र चरणास वंदन करून, ही शिवकालीन विदर्भाची कैफियत पुरी करतो. इति शम् ।

शिवाजी राजा कीं बादशहा ?

(लेखक—वासुदेव आत्माराम देशप्रभू-पेडणें गोवा)

सारांश—सदर निबंधांत, सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत जगप्रसिद्ध झालेल्या शिवाजीवर एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत खुनी, चोर, दरोडेखोर, अशा तऱ्हेचे आरोप (अज्ञानानें किंवा जाणून बुजून केलेले) बाल-विद्यार्थ्यांच्या गर्ळीं उतरविण्याचे होणारे गर्ह्य प्रयत्नांबद्दल नापसंती प्रदर्शित करून आतां ती लाट संशोधकीय, राजकीय किंवा अन्य कारणांनीं फिरव्याबद्दल समाधान व्यक्त केलें आहे. आणि नंतर शिवाजीला राजा, छत्रपती, किंवा बादशहा यांपैकी कोणतें उपपद अधिक उचित आहे याची जनतेच्या दृष्टीनें छाननी केली आहे. 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' असें मानणाऱ्या आम्हां आर्य लोकांकडून प्रजा-रंजनतत्पर व्यक्तीला राजा ही पदवी स्वयंस्कृतीनेंच देण्यांत येत असे. पण छत्रपति ही अभिनव व अनन्यसाधारण पदवी 'राजा' पेशां श्रेष्ठ असून 'बादशहा' पेशां कनिष्ठ तर नाहींच. पण वाच्यार्थानें व लक्ष्यार्थानेंहि तीहून ज्यास्त विशाल व व्यापक आहे.... एकाद्या मर्यादित भूप्रदेशांतील एकाच संस्कृतीच्या लोकांचा स्वयंनिर्मित किंवा लोकप्रतिष्ठित असा जो अधिपति त्याला सामान्यतः राजा म्हणण्यास हरकत नाहीं, व अशा एक किंवा अनेक समान किंवा भिन्न संस्कृतीच्या लोकाधिपति-समूहावर जो आपलें सांस्कृतिक व राजकीय वर्चस्व स्थापितो तो बादशहा होय. .... अन्य बादशहांशीं महाराजांची तुलना करून पहाण्यास 'तुलनेच्या दृष्टीनें सर्व बाजूंनीं साजेला असा दुसरा पुरुषच सांपडणें कठीण'.... तथापि राज्याविस्तार, सैन्यबल, अष्टप्रधान-विशिष्ट-राज्यपद्धति वगैरे गोष्टी, तसेंच 'विजापूर गोवळकोंडे येथील बादशहाना

नुसता शहच नव्हे तर त्या शहांची शाही जिरवून त्यांना इतर मांडलिकांप्रमाणे खंडणी देण्यास भाग पाडणें, इतकेंच नव्हे, तर थेट मोंगल बादशाहापासून देखील चौथाई, सरदेशमुखी वसूल करण्याचा बादशाही हक्क प्रस्थापित करणें वगैरे गोष्टी लक्षांत घेतां.....महाराजांना बादशाहा म्हणणें क्रमप्राप्त होतें'.....तुलना करतांना इतरांच्या चुका होतात त्या टाळण्याकरितां, 'तुलना सर्वांगीण असावी व ती तत्कालीन समजुतीनुसार असावी. तत्पूर्वीच्या किंवा तदनंतरच्या काळांतील कसो-
ट्यांचें माप त्या कामीं लावणें योग्य होणार नाही ' असा दंडक सुचवून लेखकांनीं आपले मुद्दे क्रमवार पुढें मांडले आहेत. महाराजांच्या हातून निर्भेळ हिंदुपद बाद-
शाही स्थापन न होतां ती पुढें झाली असें जे ध्वनित करतात त्यांच्याबद्दलहि लेखकांनीं नापसंती प्रदर्शित करून, 'हिंदुपद पादशाहीच्या ध्रुवावर महाराजांचें लक्ष अढळ होतें, अशी ग्वाही दिली आहे व महाराजांचे चरित्रांतील मुख्य गोष्टी आपल्या मुद्याच्या समर्थनार्थ क्रमानें मांडल्या आहेत. व आक्षेपकांनीं त्या साकल्यानें लक्षांत घेऊन त्यांच्यातील एकसूत्री धोरण व ध्येय काय होतें तें ठरवावें असें सुचविलें आहे.

महाराजांना शूद्र ठरविण्याचे प्रयत्न बऱ्याच जणांनीं मोठ्या प्रमाणावर केले होते. महाराजांनीं गागामट्टांना आणवून आपलें क्षत्रियत्व उघड रीतीनें तावून सुलाखवून आपल्या समकालीन राजे वगैरे लोकांकडूनहि कबूल करविलें. व शत्रूला देखील आपलें लत्रपतित्व किंवा बादशाहीपण कबूल करावयास लावलें.

दिग्विजयाच्या पौराणिक कल्पनेचा पुनरुद्धार करून त्या दिग्विजयानें आपल्या बादशाहीपणाला बळकटी व पूर्णता आणिली. त्याच कल्पनेची परिपुष्टि स्वतःचा स्वतंत्र शक स्थापून 'शककर्ता' या नामाभिधानानें सार्थ केली. अष्टप्रधानादि पद्धति, राजव्यवहार-क्रोशादि प्रयत्न वगैरे कृत्यांनीं हा बादशाहीपणाचा खुंटा विशेष बळकट केला. विजापूर गोवळकोंडें इत्यादि बादशाहांना आपल्या तंत्रांत आणून मांड-
लिकांप्रमाणें त्यांच्याकडून खंडणी वसूल केली. प्रत्यक्ष मोंगल साम्राज्यांतून व मोंगल बादशाहाकडून चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा आपला बादशाही हक्क कबूल करविला. इतकेंच नव्हे तर, राज्याभिषेकसमयीं इंग्रजांनीं "कंपनीचें गलबत फूटून जीं माणसें अगर जो माल महाराजांच्या हातीं लागेल तीं सर्व त्यांनीं इंग्रजांना परत करावीं." असें जें कलम घातलें होतें तें महाराजांनीं साफ नाकारलें. मोंगल बादशाहासीं तह वगैरे होतांना असलें कलम घालण्याचें धाष्टर्य इंग्रजादि कोणाहि पाश्चात्यांकडून झालें नसतें व नाही. परंतु महाराज दुसऱ्याच्या अोंजळीनें पाणी पिणारे नव्हते. त्यांनीं "गलबत फूटून कंपनीचे जे लोक किनाऱ्याला लागतील त्यांचें संरक्षण करण्याचें मान्य केलें. परंतु माल परत करणें हें त्यांच्या सार्व-
भौमत्वाच्या हक्काला बाधक आहे म्हणून एकदम नाकबूल केलें."

अशा कृत्यांनीं आपलें बादशाहीपण दिगंती देखील पूर्णपणें प्रस्थापित केल्यानंतर महाराजांनीं आणखी जास्त काय करावयास पाहिजे होतें ? तें या आक्षे-
पकांनीं स्पष्ट सांगवें अशी आमची त्यांना नम्र विनंति आहे.

श्रीरामदासांची राजकारणांतील कामगिरी

(लेखक—जनार्दन सखाराम करंदीकर पुणे)

१. श्रीसमर्थांचें बालपण व शिक्षण

गोदातीरीं जांव गांवीं जामदग्नि गोत्री ठोसर यांच्या घराण्यांत नारायणाचा म्हणजे समर्थ रामदास यांचा जन्म शके १५३० च्या चैत्र महिन्यांत रामनवमीस रामजन्माच्या वेळींच झाला ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. त्यांचें बारा वर्षांपर्यंतचें बालपण जन्मस्थानी म्हणजे जांबगांवींच गेलें. तेथें तेवढ्या अवधीत त्यांचें शिक्षण किती झालें याविषयी कांहीं माहिती मिळत नाही. पण त्या वेळच्या पद्धतीप्रमाणें कुळकर्णीपण चालविण्यापुरतें तें झालें असावें. समर्थांचें उपनयन शके १५३५ मध्ये झालें. त्यानंतर दोनच वर्षांनी त्यांनी आपल्या बडील बंधूस आपल्याला अनुग्रह देण्याविषयी विनंति केली. श्रेष्ठांनी त्या वेळीं 'आतांच गडबड करूं नको' असें सांगितलें. पण तें समर्थांस पटलें नाहीं व त्यांनीं रुसून जाऊन मारुतीच्या देवळांत उपासना आरंभिली. त्या वेळीं त्यांस श्रीरामचंद्रांनी अनुग्रह देऊन 'रामदास' असें नांव ठेविलें, आणि 'कृष्णातीरीं जाऊन जगदुद्धार करावा, सिधोदियाच्या वंशीं सांबवरेंकरून व देवीच्या वरेंकरून शिवनामा उत्पन्न होणार आहे. त्यास उपासना सांगून धर्मस्थापना करवावी' अशी आज्ञा केली अशी आख्यायिका आहे. हा अनुग्रह शके १५३८ च्या श्रावण शु. ९ स जांव येथें झाला. यावरून वयाच्या ९ व्या वर्षींच समर्थांना केवढा अधिकार प्राप्त झाला होता तें दिसून येईल.

समर्थांच्या वडिलांचे घरीं बारा गांवांचें कुळकर्णीपण होतें आणि वडिलांचा अंत समर्थ आठ वर्षांचे असतांनाच झाला. त्या वेळीं श्रेष्ठांचें वयहि अवघें १० वर्षांचें होतें. पण वडिलांच्या पश्चात् त्यांनीं घरचें कुळकर्णीपण चालविलें. यावरून त्या वेळीं अल्पवयांतच व्यवहारापुरतें शिक्षण होत असे असें दिसतें. तथापि वडील निवर्तल्यामुळें आणि वडील बंधूंच्या गळ्यांत संसार पडल्यामुळें त्या वेळेपासून पुढें समर्थांच्या शिक्षणाकडे कोणीं पारखें लक्ष दिलें नाहीं असें दिसतें. तरी पण त्या वेळचें गृहशिक्षणच इतकें व्यापक असे कीं, त्यांना पुढील आत्मशिक्षणाची पूर्वं तयारी या काळांत पूर्ण करता आली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. लिहिणें, वाचणें, व्यावहारिक गणित आणि संस्कृत काव्याची कांहीं ओळख एवढें शिक्षण त्यांचें त्या वेळीं झालें असावें. शिक्षणाखेरीज बाकी सगळा वेळ खेळणें, हिंडणें, फिरणें, पोहणें यांत जात असल्यामुळें शरीरप्रकृति

सुट्ट बनली होती. वयाच्या ६७ व्या वर्षी त्यांनी हेळवाकपासून चाफळपर्यंतचा पट्टा घोळ्यावरून गांठला, यावरून त्यांना घोळ्यावर बसण्याचा सरावहि बाळपणापासून असावा असे अनुमान निघते.

बाळपणचीं बारा वर्षे संपल्यावर विवाहाच्या वेळी 'सावधान' शब्द कानी पडतांच रामदास तेथून निसटून गोदातटाकीं टाकलीस गेले. तेथे त्यांनीं पुरश्चरण व रामनामाच्या त्रयोदशाक्षरी मंत्राचा जप चालविला. या बारा वर्षांत तपश्चर्ये-बरोबरच त्यांनीं आपला अभ्यासहि चालविला असावा. त्यांच्या सर्व उपदेशांत अभ्यासावर कटाक्ष विशेष आहे. अभ्यासाचें महत्त्व व अभ्यासाची पद्धति यांविषयी त्यांनीं जे जे सांगितले तें तें स्वानुभवानें सांगितले असावे. अर्थातच या बारा वर्षांत त्यांचा अभ्यास पुष्कळच झाला असला पाहिजे.

दासबोध द. ११, समास ३, यांत ते म्हणतात—

- ॥ प्रातःकालीं उठावें । कांहीं पाठांतर करावें ॥
- ॥ पुढें भोजन झालियावरी । कांहीं वाची चर्चा करी ॥
- ॥ एकांतीं जाऊन विवरी । नाना ग्रंथ ॥

दासबोध दशक १२, समास ९, यांत व इतरत्र समर्थ म्हणतात—

- ॥ प्रातःकालीं उठावें । 'प्रातःस्मरामि' करावें ॥
- ॥ नित्यनेमिं स्मरावें । पाठांतर ॥
- ॥ मागील उजळणी पुढें पाठ । नेम धरावा निकट ॥
- ॥ विद्याभ्यास सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥ दा. २।२।८
- ॥ जनासध्यें जो जाणता । त्यास आहे मान्यता ॥
- ॥ कोणी एक विद्या असतो । महत्त्व पावे ॥ दा. ९।४।१८
- ॥ कांहीं धर्मचर्चा पुराण । हरिकथा निरूपण ॥
- ॥ वाया जाऊं नेदी क्षण । दोहींकडे ॥
- ॥ अपार असावें पाठांतर । सन्निधानि असावा विचार ॥ दा. ११।५।१५
- ॥ जो एकांतास तत्पर । आर्षी करी पाठांतर ॥
- ॥ अथवा शोधी अर्थांतर । ग्रंथगर्भाचें ॥
- ॥ आर्षी शिकोन जो शिकवी । तोचि पावे श्रेष्ठ पदवी ।
- ॥ गुंतल्या लोकांस लगवी । विवेकबळें ॥ दा. ११।६।१०
- ॥ अहो या शहाणपणाकारणें । बहुतांचे कष्ट करणें ॥
- ॥ परंतु शहाणपण शिकणें । हें उत्तमोत्तम ॥ दा. १५।३।२५

- ॥ पाठ उदंडाचि असावे । सर्व काळ उजळीत जावे ॥
 ॥ सांगितले गोष्टीचें असावें । स्मरण अंतरीं ॥
 ॥ अखंड एकांत सेवावा । ग्रंथमात्र धांडोळावा ॥
 ॥ प्रचीत येईल तो घ्यावा । अर्थ मनीं ॥ दा. १८।३।२०
 ॥ शब्दरत्नें परीक्षावीं । प्रत्ययाचीं पाहोन घ्यावीं ॥
 ॥ येर तीं अवर्षी सांडावीं । एकिकडे ॥ दा. १८।५।३

अशा प्रकारचीं अनेक वचनें त्यांच्याच ग्रंथांतून काढून देतां येतील. यावरून पंचवटीस राहून तपश्चर्या करित असतांना त्यांनीं स्वतः आपला अभ्यास चालू ठेविला असावा असें अनुमान निघतें. हा सगळाच अभ्यास ग्रंथद्वारां किंवा गुरुमुखानें झाला असेल असें नाहीं. पंचवटीसारख्या क्षेत्रांत नित्य कीर्तन, पुराण, प्रवचन, चालूच असावयाचें. त्यामुळे केवळ श्रवणभक्तीनेंही पुष्कळ ज्ञानप्राप्ति समर्थीना झाली असेल. परंतु कीर्तनकार किंवा पुराणिक यांची ठराविक सांप्रदायिक ज्ञानाची पुंजी समर्थीना केव्हाहि अपुरीच वाटणार. यास्तव त्यांनीं ग्रंथ संपादन करून स्वतः एकान्तांत त्यांचें मनन केलें असावें व त्यांतून 'शब्दरत्नें परीक्षावीं । प्रत्ययाचीं पाहोन घ्यावीं ॥' या त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें जें ज्ञान त्यांना पटलें त्याचाच त्यांनीं संग्रह केला असावा.

दासबोधांत आधारकरितां म्हणून ठिकठिकाणीं सुमारे ४० संस्कृत श्लोक त्यांनीं दिले आहेत व त्यांतील काहीं श्लोकांचें विवरणहि त्यांनीं त्या त्या श्लोकांपुढें केलें आहे. त्यावरून त्यांचा त्या ग्रंथांशीं चांगला परिचय होता असें दिसतें. याशिवाय इतर कवितांतून ठिकठिकाणीं आधारकरितां म्हणून संस्कृत वचनांचा त्यांनीं उपयोग केला आहे. त्यांत नुसत्या गीतेंतील १८।२० स्थळें आढळून येतात. यावरून गीतेच्या अर्थाशीं त्यांचा चांगलाच परिचय होता असें दिसतें. आणि त्यांतल्यात्यांत विशेष हें कीं, गीतेचा अर्थ त्यांनीं कर्मयोगपर लाविला आहे. त्यावरून केवळ हरिदास पुराणिकांच्या कथापुराणांतून त्यांनीं हें ज्ञान संपादन केलेलें नसून स्वतः मननपूर्वक अभ्यास करून त्यांनीं हा ग्रंथपरिचय करून घेतला असावा. यांत त्यांची दृष्टी शब्दापेक्षा अर्थाकडे अधिक असल्यानें व बहुतेक सर्व अध्ययन गुरुमुखाशिवाय झालें असल्यानें त्यांचें संस्कृतचें ज्ञान पढिक विद्यार्थ्यांच्या किंवा शास्त्रीपंडितांच्या कसोटीला लागण्यासारखें नसेल, तथापि रसोद्ग्राहि पद्धतीनें त्यांचें अध्ययन पुष्कळच झालें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आणि ज्या अर्थी रामायणातील सुंदरकांड व युद्धकांड यांचें रूपांतर त्यांनीं आपल्या काव्यांत केलें आहे, त्यावरूनहि त्यांच्या अभ्यासाचा व्याप लक्षांत येतो.

पंचवटीस असतांना समर्थानीं तपश्चर्येबरोबरच अध्ययन किती केलें असावें याचा हा विचार झाला. आतां त्याच तपश्चर्येच्या काळांत त्यांनीं ग्रंथलेखनासहि सुरवात केली असावी असें दिसतें. जुना दासबोध, करुणाष्टकें, लघुरामकृष्णचरित्रें आणि अनेक पदें व किरकोळ काव्यें त्यांनीं या वेळीं लिहिलीं असावीत असें त्या त्या ग्रंथांतील अंतस्थ प्रमाणांवरून अनुमान काढितां येतें. त्या सर्वांचीच येथें चर्चा करणें शक्य व आवश्यकहि नाहीं. असो, याच वेळीं शके १५५३ त शहाजीचा मुकाम नाशीक न्यवक येथें होता. तेव्हां शहाजीची समर्थींची येथें पाहिली भेट झाली असावी असा कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांच्या निबंधांत उल्लेख आहे व तो संभवनीय दिसतो.

अशा प्रकारें हें अध्ययन आणि बारा वर्षांचें पुरश्चरण संपवून ज्ञानबल व तपोबल-संपन्न असे श्रीसमर्थ भरतखंडाच्या तीर्थाटणाचा संकल्प करून टाकळीहून उत्तरेकडे निवाले.

२. समर्थींचें तीर्थाटन

हिंडतां पारखी लोकां । कार्यकर्ता जिवीं धरी ॥

बोळखी कराव्या दाटा । एके ठायीं स्थिरीं नये ॥ स्फु. प्र. ३

हा प्रवास करीत असतांना धर्मरक्षणाची त्यांना काळजी लागून राहिली होती आणि त्या धर्मरक्षक राजा कोणी आढळतो कीं काय हें त्यांना पहावयाचें होतें. प्रवास करतां करतां भेटतील ते लहानथोर पारखून आणि त्यांत एकादा 'गाजी' आढळल्यास त्याच्या हातून धर्मरक्षणाचें कार्यं करवायें हाच हेतु या वेळेपासून त्यांनीं मनांत बरला होता.

हें तीर्थाटन करीत असतांना त्यांनीं जनतेला कोणत्या प्रकारचा उपदेश केला होता आणि परकीय सत्तेनें गांजलेल्या आणि सर्व प्रकारें दैन्यावस्थेंत सांपडलेल्या लोकांस ते कसा धीर देत असत, हेहि नमूद करण्यासारखें आहे. देशावर कोसळलेलें भयंकर अरिष्ट पाहून श्रीरामाजबळ मोठ्या कळवळ्यानें त्यांनीं आपलें गा-न्हाणें विदित केलें. त्यांत ते म्हणतात—

हुजुर दम निवेना । अंतरीं कांड नांना ॥

तिळभरी स्थळ कोठें । पाहतांहि दिसेना ॥

बहुतांचि सुकुमारा । स्वस्थ नाहीं शरीरा ॥

निशिदिनी जनविता । लागलीसे उदारा ॥

सकळ जन सुखावे । तो कसा काळ फावे ॥

भजन जन सकावे । सर्व आनंद पावे ॥

अशा प्रकारे लोककल्याणाची रात्रंदिवस चिंता वाहून श्रीरामचंद्रास ही आपत्ति दूर करण्याकरितां प्रार्थना करीत असतां जनतेचा धीर सुटून नवे म्हणून लोकांना ते प्रोत्साहनपर असाच उपदेश करीत. त्याचा मासला पहा—

धीर धरा धीर धरा । हडबडू गडबडू नका ॥
काळ देखोनि वर्तावे । सांडावे भय पोटींवे ॥
धरावा धीर तो मोठा । विचारें पाहतां बरे ॥
अधीर माणसें खोटीं । काम कांहीं कळेचिना ॥
सभाम्य रावणादिक । बडू कठीण काळ कां ॥
महीवरी परोपरी । उदंड हे भरोवरी ॥
भरे सवेचि मागुतें । उगेचि होतसे रितें ॥
भरोच लागता भरे । भरे कदापि नावरे ॥
सवेचि वोसरे सरे । सरेचि तें कदा नुरे ॥

याप्रमाणे वारंवार रावणाचा दाखला देऊन म्हेच्छांचें अचाट वाटणारें सामर्थ्य असेंच ओहोटीला लागेल व शेवटीं समूळ नाहीसें होईल असें सांगून ते जनतेला धीर देत. त्यांतच भक्तांच्या संकटाच्या वेळीं देव त्यांना तारण्याकरितां अवतार घेतो, या गीतावचनाचीहि ते पुनः पुनः आठवण करून देत; आणि हा उपदेश करण्याच्या पद्धतीत देखील त्यांच्या मनाचा खंबीरपणा व हट विश्वास दिसून येतो. देवानें भक्तांना दिलेलें आश्वासन ते कशा ओजस्वी वाणीनें वर्णन करितात तें पाहा :—

मज गांजिलें तें साहे । परी भक्तांचें न साहे ॥
माझ्या भक्ता शीण व्हावा । मज मजसी त्यासी दावा ॥
मज अवतार घेणें । माझे भक्ताचे कारणें ॥
निजदासासी पाळावे । दुर्जनासी निर्दळावे ॥
तुम्हां संकटाचे वेळे । काय झाकितों मी डोळे ॥
देव म्हणे दास जनीं । चिंता नें घरावी मनीं ॥

अशा प्रकारचा स्फूर्तिदायक व दिव्य संदेश ऐकून कोणत्या संकटग्रस्ताचें मन आत्मापूर्ण बनणार नाही ? पण समर्थ हे केवळ नशिवावर व दैवी चमत्कारावर हवाला देऊन बसणारे आळशी भक्त नव्हते. जो स्वतः प्रयत्न करतो त्यालाच देव साहाय्य करतो, हें तत्त्व त्यांच्या मनांत पूर्णपणे बाणलेलें होतें. म्हणून निराश झालेल्या जनतेला धीर देण्याकरितां त्यांनीं ईश्वर भक्तांच्या रक्षणासाठीं व दुष्टांच्या विनाशासाठीं अवतार घेतो, असें सांगितलें तरी आपला प्रयत्न आपण शक्यनुसार चालविलाच पाहिजे, असें ते सर्वांना निश्चून आग्रहपूर्वक सांगत असत.

करील प्रयत्न जीतुका । तथास लाभ तीतुका ॥
 करील व्याप तो भला । बहूत भाग्य लाभला ॥
 नसेल व्याप तो हळू । पडेल रे पळे पळू ॥
 अरत्र हो परत्र हो । विचित्र काळसूत्र हो ॥
 अखंड सावधानता । सभाग्य तो नव्हे रिता ॥

अशी सावधानतेची सूचना ते सदा सर्वदा देत असत. रामदासस्वामींची महंतांना जी शिकवण आहे, तीत सावधानतेविषयी त्यांचा केवढा कटाक्ष आहे हे पाहिले म्हणजे त्यांच्या दूरदर्शपणाची खरी कल्पना येते.

समर्थानी आपल्या प्रवासांत प्रयाग, अयोध्या, मथुरा, द्वारका, ओंकार-मांघाता, हरिद्वार, बद्रिकेदार, अवंती, गंगासागर, जगन्नाथपुरी, रामटेक, सुरत, सोरटी-सोमनाथ, परळी-वैजनाथ, घृणेश्वर, इत्यादि ठिकाणी मठांची स्थापना केली. यावरून धर्मप्रसार करणे, रामोपासना वाढविणे आणि ठिकठिकाणी आपल्या शिष्यांची स्थापना करून आपल्या मताची छाप सर्वत्र पाडणे अशा प्रकारच्या संघटना-कार्यास त्यांनी या वेळेपासूनच प्रारंभ केला असे दिसते.

उत्तरहिंदुस्थानची यात्रा संपवून समर्थ नर्मदेच्या दक्षिणेस आले आणि दक्षिण हिंदुस्थानातहि ठिकठिकाणी त्यांनी मठस्थापना केली. त्यांत गोकर्ण, तंजावर, श्रीरंग-पट्टण, पंढरपूर, डोमगांव, शिरगांव, कण्हेरी, दादगांव, पाली, भालगांव, टांकळी, इंदूर बोधन, शिरोळ, सावंतवाडी, चाफळ, सज्जनगड, नीलंगे, बेदर, दंडाराजपुरी, औदुंबर, देवगड, गोवें, मच्छलीपट्टण, कांची, श्रीशैल्य, भीमाशंकर, रामेश्वर, अनंतशयन, मल्याळ, तिसगांव इत्यादि ठिकाणचे मठ अद्यापपावेतो प्रसिद्ध आहेत. दक्षिणेतली ही मठस्थापना अमुकच अवधीत झाली असे सांगता येत नाही. उत्तर-हिंदुस्थानात जसे समर्थ एकदांच गेले होते, तसा काहीं दक्षिणेतला प्रकार नाही. निदान तीन वेळी तरी ते रामेश्वरपर्यंत जाऊन आले होते. आणि उत्तर हिंदुस्थानात अवतराजेंवागे प्रलय मोडला व काशीविश्वेश्वराचें देवालय मोडलें तसा प्रकार दक्षिणेत न झाल्याने इकडची मठस्थापना समर्थांच्या आयुर्दावाच्या अखेरपर्यंत चालूच होती असे म्हणता येईल.

समर्थांचे दक्षिण हिंदुस्थानांत तीर्थाटण चालू असता योगायोग असा आला की, शहाजीराजांची स्वारीहि दक्षिण हिंदुस्थानांत बंगलोर वगैरे भागांतच होती. शहाजी राजे प्रथम शके १५५८ त कर्नाटकांत गेले. तेथून ते १५६१ त विजापुरास परत आले. त्या वेळी त्यांनी कऱ्हाडची देशमुखी रणदुह्याखानाच्या मध्यस्थीने हस्तगत

केली. पुढें शहाजीराजे लवकरच परत बंगलोरस गेले व त्या वेळीं त्यांनीं जातांना शिवाजीसहि बरोबर नेलें होतें. शके १५६४ पर्यंत शिवाजी शहाजीराजांजवळ कर्नाटकांतच होता आणि याच वेळीं समर्थहि कर्नाटकांतच तीर्थयात्रा करीत होते. यावरून बंगलोरस समर्थ व शहाजी यांची भेट झाली असण्याचा संभव आहे. नाशिकला शहाजीचा मुक्काम असतांना तेथेंच जर शहाजी व समर्थ यांची भेट प्रथम झाली असेल तर कर्नाटकांत या वेळीं त्यांची पुनः भेट होणें अधिक संभवनीय आहे. यदा-कदाचित् नाशिकर्षचवडीस या उभयतांची भेट झाली नव्हती असें मानलें तरी देखील बंगलोरस त्यांची भेट होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. कारण, एकाच प्रांतांतले दोघे सुप्रसिद्ध पुढारी परप्रांतांत असतांना एकमेकांविषयी अधिक अगत्य दाखवितात. शहाजीसारखा महाराष्ट्रांत नांवाजलेला सरदार बंगलोरस अधिकारावर येऊन राहिला असतां समर्थासारखे दक्ष व चिकित्सक महंत त्यांची भेट घेतल्या-शिवाय राहिले असतील हें संभवनीय नाहीं.

सृष्टीमध्यें बहुत लोक । परिभ्रमणें कळे कौतुक ॥

नानाप्रकारीचे विवेक । आढळो लागती ॥

एखादा आढळे गाजी । सकळ लोक अखंड राजी ।

चुकोन उदंड आढळते । भारी मनुष्य दृष्टीस पडतें ।

महंताचें लक्षणसें वाटतें । अकस्मात ॥

अशा प्रकारें परिभ्रमणांत एखादा गाजी, एखादा वजनदार, एखादा मला व व्यापक पुढारी आढळावा हाच ज्यांचा मुख्य हेतु त्या समर्थांनीं बंगलोरांत असतांना शहाजीची भेट घेतली नसेल असें मानणें असमंजसपणाचें ठरेल.

समर्थांची व शहाजींची भेट बंगलोर प्रांतीं झाली असावी व तेथेंच समर्थांनीं पुढील कार्याचें धोरण ठरविलें असावें असें अनुमान करण्याला समर्थांचें मसूरला शहाजीच्या देशमुखीच्या गांवीं, येऊन राहणें हें एक गमक आहेच. पण त्याशिवाय याला समर्थांच्या आत्मचरित्रांतहि एक सांकेतिक आधार मिळतो. आपल्या कारस्थानांची कोठेंच वाच्यता न व्हावी अशी दक्षता समर्थांनीं आरंभापासून घेतली होती व ती त्यांच्या हयातीच्या अखेरपर्यंत चालली होती. त्यांच्या शिष्यांपैकीं कोणीहि हा 'मंत्रमेद' केला नाहीं. समर्थांच्या पश्चात् त्यांचें चरित्र लिहिणारे 'समर्थप्रताप'कार गिरिधर यांनीं एकच उल्लेख व तोहि अर्धवट सांकेतिक मार्शेत केला आहे; तो 'आकारपूर्वक यवनासी मारविलें' एवढाच होय. पण तेवढ्या एका अर्धसांकेतिक उल्लेखावरून जसा त्या वेळचा सगळा इतिहास पुढें उभा राहतो, त्याचप्रमाणें समर्थांनीं स्वतः

रामवरदायिनी मातेपुढें जें आत्मचरित्र स्वमुखानें निवेदन केलें, त्यातीलहि एक दोन जोशस्तया व सांकेतिक उल्लेखांवरून त्यांच्या चरित्रावर बराच प्रकाश पडतो. समर्थींच्या कवितेंतील स्फुटप्रकरण ६७ यांत स्वतः श्रीसमर्थ म्हणतात—

अंतरीं कल्पना केली । एकांतीं बोलिलों बहु ॥

रक्षिता देव देवांचा । त्याचा उच्छ्राव इच्छिला ॥ स्फु. ६७-४५

यांत मसूरला येऊन राहण्यापूर्वी रामचंद्राचा उत्सव सर्वत्र करावा अशी अंतर्दुर्मी इच्छा केल्याचें समर्थ स्वतः सांगतात. व त्याचबरोबर 'एकांतीं बोलिलों बहु' असें हि त्याचेंच विधान आहे. हें एकान्तांतलें राजकारण कोणाशीं झालें ? 'एकांतीं बोलिलों' म्हणजे आत्मगत भाषण केलें, स्वतःशींच बोललों, असा अर्थ आजपर्यंत करण्यांत येत आहे. परंतु 'अंतरीं कल्पना केली' यांत स्वतःच्या मनाशीं विचार केला हा अर्थ आलाच. नंतर पुनः 'एकांतीं बोलिलों बहु' असें सांगण्यांत स्वारस्य काय ? हें बोलणें मसुरास येऊन राहण्यापूर्वी बंगलोर प्रांतीं शहाजीशीं झालें असावें आणि तेथेंच कृष्णातीरीं शहाजीच्या देशमुखीच्या गांवीं समर्थींनीं रहावें असा विचार ठरला असावा. यावाचून यावर अन्य कल्पनाच बसत नाही. बरे, या सर्व गोष्टी गुप्तपणें झाल्या या-विषयीहि स्वतः समर्थींचीच त्याच प्रकरणाच्या शेवटीं साक्ष आहे. कारण ते म्हणतात—

“मातेसी काय चोरावें । सर्वही ठाउकें तिला ।”

यावरून हें कारस्थान इतर सर्वांपासून चोरून ठेवलें होतें असेंच नाही कां सिद्ध होत ? देवी अंतर्दुर्मीचें जाणणारी, तेव्हां तिच्यापासून मात्र ही गोष्ट चोरतां येत नाही, म्हणून तिच्या स्तोत्रांत ती अर्धवट सांकेतिक भाषेत कबूल केली; पण इतरांना तर तिचा यांगच लागूं दिला नाही. असाच याचा अर्थ होत नाही काय ? सारांश, तीर्थाटण करिताना दक्षिणेंत बंगलोर प्रांतीं शहाजीची व समर्थींची भेट झाली, बाल शिवाजीसहि समर्थींनीं तेथें पाहिलें, त्याच वेळीं समर्थींनीं कृष्णातीरास येऊन राहावें याविषयीं एकान्तांत पुष्कळ वाटावाट होऊन विचार ठरला व त्या विचारास अनुसरून तीर्थाटण समाप्त होतांच समर्थ मसूरला येऊन राहिले आणि या धार्मिक उत्सवाच्या बरोबरच राजकारणहि चालावयाचें असल्यानें उत्सवास येणाऱ्या मंडळीस उपसर्ग पोचूं नये या हेतूनें समर्थींनीं तेथील अधिकाऱ्यांकडून शपथा घेविल्या.

अशा रीतीनें समर्थ हे गोदातटाक व पंचवटी क्षेत्र सोडून कृष्णातटाकें चाफळास कांहीं हेतु मनांत धरून येऊन राहिले खरे. पण पंचवटीच्या रामाच्या दर्शनास आपण अंतरलों ही दुरदुर त्यांच्या मनास एकसारखी लागून राहिली होती. ती त्यांनींच पंचवटी-तील रामभक्तांना पाठविलेल्या एका पत्रावरून स्पष्ट होते. त्या पत्रांत ते लिहतातः—

तुम्ही निकट देवापार्थी । आणि मी पडलों दूरी देशी ॥ कृपाद्वयपणं रघुनाथासीं । माझी करुणा भाकावी ॥ प्रत्यहीं माझा नमस्कार । देवासी करावा निरंतर ॥ मज कारणें शरीर । इतुकें कष्टवाचें ॥ बाळ कृद्ध नरनारी । सकळ भक्त कुमारकुमारी ॥ समस्तांसी नमस्कारी । कृष्णातीरवासी ॥

या पत्रावरून पंचवटीपासून दूर राहिल्यामुळे समर्थींच्या मनाला लगलेली तळमळ व्यक्त होते; आणि असा प्रश्न मनांत उभा राहतो कीं, पंचवटीच्या रामाचा विवोग त्यांना जर इतका असल्या वाटत होता तर आपल्यासाठीं रामाला नमस्कार करण्याचें काम दुसऱ्यांना सांगण्यापेक्षा ते स्वतःच उठून पंचवटीला जाऊन कां राहिले नाहीत ? चाफळास त्यांची अशी काय मिरास पुरली होती ? अद्यापि येथें काहीं इनाम मिळालें नव्हतें किंवा वर्षासनहि कोणी देऊं केले नव्हतें. असें असतां चाफळ, मसूर, कऱ्हाड या प्रांतांतच राहण्याचा त्यांचा आग्रह कां ? याचें स्वाभाविक उत्तर हेंच कीं, शिवाजीला साहाय्य होऊन, त्याजवर अनुग्रह करून जगदुद्धार करण्याच्या कार्याचा पाया घालण्याला हें स्थान सर्व प्रकारें सोईचें होतें. या वेळीं मसूरगांवाची देशमुखी आदिलशाही-कडून शहाजीराजास मिळालेली होती. स्वतः शहाजी या वेळीं कर्नाटकांत असून शिवाजीराजानें मावळप्रांतांत शहाजीच्या जहागिरीचा आश्रय घेऊन घामधूम सुरू केली होती. विजापूर आणि पुणें यांच्या दरम्यान कऱ्हाड हें मुसलमानांचें प्रबळ ठाणें असून मसूर गांव कऱ्हाडाहून काहीं अंतरावर पुण्याच्या वाटेला होतें. शहाजीच्या देशमुखीचा कारभार पाहण्यासाठीं म्हणून शिवाजीमहाराजहि मसुरास वरचेवर येण्याचा संभव होता. अद्या नाक्याच्या ठिकाणीं समर्थींनीं आपल्या पुढील कार्याची मुहूर्तमेढ रोवली. मसुरास येऊन राहिल्यानंतर पाहिल्याच चैत्र महिन्यांत त्यांनीं तेथें रामनवमीचा उत्सव सुरू केला. त्यानंतर आसपासच्या सगळ्या भूभागाचें निरीक्षण केल्यावर चाफळ हें गांव समर्थींना मसूरगांवापेक्षां सर्व दृष्टींनीं अधिक सोईचें वाटलें, म्हणून तिसऱ्या वर्षापासून त्यांनीं उत्सवाचें स्थळांतर चाफळास करून तेथें कायमची मुहूर्तमेढ रोवली.

३. मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण ।।

कऱ्हाड प्रांतांत येऊन राहिल्यापासून समर्थींनीं महाराष्ट्रांत शिष्यशाखा वाढविणें आणि मारुतीची स्थापना करणें या व्यवसायास प्रारंभ केला. समर्थींनीं स्वतः स्थापन केलेल्या मारुतीचीं ११ प्रसिद्ध स्थानें आहेत. ते ११ मारुती पुढीलप्रमाणें:— चाफळ, शिंगणवाडी, माजगांव, उंबरज, मसूर, शहापूर, बाहेगांव, शिरालें, पारगांव, मनपाडलें व बोरगांव. हीं सर्व स्थानें पन्हाळा ते वाई यांच्या दरम्यान येतात.

या ठिकाणी शिवाजीने स्वराज्यस्थापना करण्यापूर्वी अदिलशाहीचा अंमल होता; आणि मुसलमानांच्या सगळ्या हालचाली या ठिकाणाहून कळण्यासारख्या होत्या. विशेषतः चरेगावनजीकचा चंद्रगिरीचा माथा हा या कामी विशेष सोईचा होता. अशा महत्त्वाच्या ठिकाणी आपल्या शिष्यांची योजना करून समर्थानी आपल्या संघटनेस प्रारंभ केला. ११ मार्तीची ही स्थापना शके १५६७ ते १५७२ या ५ वर्षांत झाली. शिवाजीमहाराजांचा स्वराज्यस्थापनेचा प्रारंभ आणि समर्थींच्या मार्तीच्या स्थापनेचा आणि रामनवमीच्या उत्सवाचा प्रारंभ हा अगदी समकालीन आहे, हा योगायोग लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

समर्थींनी पहिल्या रामनवमीचा उत्सव शके १५६७त मसूर गांवीं केला. त्यानंतर एक वर्षांनी शिवाजीने तोरणा किल्ला घेतला व राजगड किल्ला बांधला. इकडे समर्थींनी आदिलशाही दरबारातील अधिकारी मुरार जगदेव, बाजी घोरपडे, काशिपंत, वगैरेना वश करून उंबरज, चरेगाव, माजगाव, मसूर, शाहापूर, शिंगणवाडी वगैरे गांवीं बरीच जमीन इनाम मिळविली. यापूर्वीच पहिल्याच उत्सवाच्या सुरुवातीला समर्थींनी आपल्या उत्सवाच्या कार्याला मुसलमानांनी अधिकाऱ्यांकडून कोणत्याही प्रकारचा उपसर्ग पोचू नये, अशा प्रकारचे आश्वासनपत्र मिळवून ठेविले होते. हा उत्सव केवळ धार्मिक आहे म्हणून त्या उत्सवांत आम्ही कोणत्याही प्रकारे अडथळा करणार नाही, उलट शक्य तितकी मदतच करू, असे आदिलशाहीची नोकरी करणाऱ्या हिंदु अधिकाऱ्यांनी शपथपूर्वक आश्वासन दिले. अशा प्रकारे आगाऊ पक्का बंदोबस्त करून समर्थींनी उत्सवास आरंभ केला.

मसूरला तीन वर्षे उत्सव झाल्यानंतर शके १५७० मध्ये चाफळचे देऊळ बांधण्यांत आले आणि तेथे रामचंद्राच्या मूर्तीची स्थापना होऊन रामनवमीचा उत्सव चाफळास होऊ लागला. शके १५९४ मधील एक उत्सव मात्र पन्हाळ्यानजीक पारगांवीं झाला. तेवढा एक अपवाद सोडून १५७१ पासून आतापर्यंत चाफळासच उत्सव होत आहे. शके १५९४ च्या उत्सवाचे वेळी श्रीसमर्थ व दिवाकर गोसावी हे पन्हाळ्यानजीक पारगांवीं काही कारस्थानांत गुंतल्यामुळे चाफळच्या मूर्ती पारगांवला नेऊन तेथे उत्सव करण्यांत आला. यावरून समर्थ हे राजकारण अधिक मानीत होते, कां केवळ देवाचा उत्सव अधिक मानीत होते, हे सुस वाचकांच्या लक्षांत वेईलच. राजकारण सोडून देऊन उत्सवाकरिता चाफळास येण्याच्या ऐवजी उत्सवाचेच स्थळांतर करण्यांत आले हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे. विशेषतः

१५९४ च्या वैशाख महिन्यांत शिवाजी व रामदास यांची पहिलीच भेट झाली, तत्पूर्वी त्यांची भेट केव्हाहि झालीच नव्हती असें म्हणणाऱ्यांनी या पहिल्याच भेटीच्या पूर्वी समर्थ पारगांवला उत्सवाच्या वेळीं कां गेले होते आणि त्यांनीं उत्सवाकरितां चाफळ्यास घावून घेण्याच्या ऐवजीं चाफळ्याच्या रामाच्याच मूर्तीचें स्थलांतर कां केलें याचा उलगडा करावा. शिवाजीची वा वेळची ही भेट 'पहिलीच' होती खरी ! पन्हाळा परत घेण्याच्या कारस्थानातली ती पहिली होती ! केशव गोसावी यांना ती भेट पहिलीच होती; दिवाकर गोसावी यांना कांहीं ही भेट पहिली नव्हती. दिवाकर गोसावी हे शिवाजीशीं राजदरबारीं बोलणें करणारे कारभारी. त्यांनीं कांहीं शिवाजीची भेट पहिलीच आहे असें लिहिलेलें नाहीं. ते नुसतेंच लिहितात कीं, 'राजेश्री शिवराजे भोसले हे समर्थांचे भेटीस येणार.' त्यावर केशव गोसावी स्वतःचें भाष्य लिहितात कीं, 'शिवाजीची ही पहिलीच भेट आहे !' केशव गोसाव्यास सगळीं कारस्थानें अवगत नसल्यानें त्यानें ही भेट पहिलीच मानिली तरी दिवाकर गोसावी किंवा स्वतः समर्थ यांना ती भेट पहिलीच होती असा त्यावरून अर्थ निष्पन्न होत नाहीं.

४. शहाजीची सुटका व चंद्रराव मोरे प्रकरण

शिवाजीनें स्वराज्यस्थापनेस प्रारंभ केल्यानंतर शहाजीची कैद हेंच त्याजवर पाहिलें मोठें संकट ओढवलें. वडिलांना अशी अटक झाल्यामुळें शिवाजीचें राजकारण अडून राहिलें. विजापूरकरांविरुद्ध बंडाळी चालू ठेविल्यास वडिलांच्या जीवितास धोका पोहोंचेल या भीतीनें शिवाजीस हात आंखडावा लागला; आणि शहाजीच्या सुटके-विषयी प्रयत्न करणें भाग पडलें. या वेळीं शिवाजीनें शहाजहानाकडे संधान बांधून दिल्लीच्या बादशहाकडून आदिलशाही दरबारास शहाजीची सुटका करण्याविषयी हुकूम येईल अशी तजवीज केली. तथापि विजापूरचे सगळे अधिकारी शहाजीच्या सुटकेच्या विरुद्ध असते तर केवळ शहाजहानाच्या पत्रांमुळें शहाजीची सुटका होऊं शकली नसती. पण, विजापूर दरबारातले दानतराव वगैरे अधिकारी समर्थांचे शिष्य असल्यामुळें त्यांच्या मध्यस्थीमुळें शहाजीची सुटका लवकरच झाली. तरी पण या सुटकेकरितां शिवाजीला इकडे सिंहगड व तिकडे संभाजीला बंगलोर यांसारखे अत्यंत बंदोबस्ताचे व महत्त्वाचे किल्ले घावेलागले. शिवाय आदिलशाहीविरुद्ध कोणतेंहि कारस्थान करण्याला एक प्रकारें मोठा अडथळा येऊन बसला. शहाजी आदिलशाहीच्या कैदेत असतांना आणि इकडे कोणतेंहि राजकारण करण्याला अडचण उपस्थित होऊन राहिली असतांना शिवाजीला

समर्थोसारख्या सत्पुरुषाच्या भेटीची आवश्यकता वाटावी व उत्सुकता उत्पन्न व्हावी हे अगदी स्वाभाविक आहे. आणि म्हणून याच वेळी म्हणजे शके १५७१ च्या वैशाख महिन्यात शिवाजीने समर्थोची भेट घेतली असावी. आणि या भेटीनंतर दीड महिन्याच्या आत शहाजीची आदिलशाहीच्या अटकतून सुटका होऊन तो कर्नाटकात आपल्या जहागिरीकडे निघून गेला; असे सांप्रदायिक कागदपत्रांवरून सिद्ध आहे व ते चुकीचे मानण्याला तद्विरुद्ध कोणताहि बळकट पुरावा पुढे आलेला नाही.

अशा रीतीने शहाजीच्या जिवाने आलेला प्रसंग टळला खरा, पण त्या-करिता शिवाजीला पुष्कळच घस सोसावी लागली. सिंहगडासारखा दुर्भेद्य किल्ला विजापूरकरांना द्यावा लागला. हे तर शक्य त्याच्या मनात डोचत होतेंच; पण त्यापेक्षा आपल्या कारस्थानाच्या सर्व नाड्या आंखडल्या गेल्या, याचें त्याला अधिक वैषम्य वाटत होतें. आपण कांहींतरी नवीन कारस्थान उभारल्यास पुन्हा शहाजीवर संकट ओढवेल की काय या शंकेमुळे ५१६ वर्षे त्याची अगदी कुचंबणा झाली. आणि शेवटीं बैतागानें त्यानें शके १५७७त आपल्या राज्याचे दानपत्राची चिठी समर्थोच्या भिक्षेच्या शोळांत टाकली. हे दान प्रेमाचें किंवा भक्तीचें नसून स्वव्याचें आहे हे समर्थोच्या लक्षांत आलें. त्यावरून समर्थानीं शिवाजीस जो बोध केला तो 'सावधानता प्रकरण' म्हणून प्रसिद्ध आहे.

धुरेनें घीर सोडूं नये। मुख्य प्रसंग चुकां नये ।

उद्योग रहित कामा नये। पशू जैसैं ।

एकांतीं चाळणा करावी। धारणा उदंड धरावी ।

नाना विचारणा करावी। अरि-मित्रांची ॥

उपाधीस कंटाळला। विचाराचा आळस आला ।

म्हणजे जाणावा चेवला। बुद्धीपासोनी ॥

पाहिलेंच पाहावें। केलेंच करावें

शोधिलेंची शोधावें। राजकारण ॥

इशारतीचे बोलतां नये। बोलयाचे लिहूं नये ॥

लिहावयाचें सांगूं नये। जवानीनें ॥

अशा प्रकारचा हा उपदेश केवळ भक्तिमार्गी व राजकारणाचा संपर्कहि नसलेल्या साधुपुरुषांच्या तोंडून कधीहि निघाला नसता, असो.

समर्थानीं शिवरायाला पूर्वी केलेलेंच राजकारण पुन्हा करावयास सांगितलें खरें; पण शहाजीराजाची त्यास पुनः आडकाठी येण्याचा संभव होता. याकरितां एकवार

समर्थ शहाजीची भेट व्यावी म्हणून स्वतः समर्थ परळीहून रामेश्वराच्या यात्रेच्या निमित्ताने बंगलुराकडे शके १५७७ च्या ज्येष्ठअखेरीस निघाले. त्याच वर्षाच्या कार्तिकमासात समर्थांची व शहाजीची भेट झाली असावी असे निश्चित अनुमान काढता येते. कारण, त्या महिन्यात समर्थांनी व्यंकोजीराजे यांना अनुग्रह दिला असे वाकेनशी टिपणांत म्हटले आहे. आणि असा अनुग्रह शहाजीच्या आप्रहावरूनच समर्थांनी दिला असावा हे उघड आहे.

शहाजी व समर्थ यांची बंगलुरास भेट झाल्यानंतर अडीच महिन्यांच्या आत शिवाजीने चंद्रराव मोऱ्यावर स्वारी केली आणि शके १५७८ चे वैशाखांत शिवाजीने रायरी घेतली. इतका कार्यभाग झकडे आटोपल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी समर्थ रामेश्वरची यात्रा आटोपून परत आले. त्या वेळी शिवाजी त्यांस तोरगळपर्वत सामोरा गेला होता. शके १५७८ च्या श्रावणांत समर्थांची स्वारी चाफळ, पाटण, व हेळवाक या भागांत होती. या ठिकाणी अशी एक शंका उपस्थित होते की, शके १५७६ च्या एका पत्रावरून समर्थ ग्रंथलेखनाकरिता शिवथरच्या घळीत एकांत वासांत जाऊन राहिले आणि १० वर्षेपर्यंत त्यांनी हे ग्रंथलेखन चालवावयाचे असा आपला मनोदय कळविला होता. पण, समर्थांच्या ७२ वर्षांच्या कारकीर्दीत असे एकहि वर्ष गेलें नाहीं की ज्या वर्षी समर्थांनी कोठेहि संचार केला नाहीं. मग १० वर्षे एकाच स्थळी राहणे कितपत संभवनीय आहे याचा वाचकांनीच विचार करावा. वस्तुस्थिति अशी दिसते की, चाफळच्या उत्सवाचा भार दिवाकर गोसावी यांजवर सोंपवून समर्थांना त्यांतून मोकळे व्हावयाचे होते; व त्याकरिता ही ग्रंथलेखनाची सवय पुढे करण्यांत आली असावी. या १० वर्षांच्या काळात त्यांचा संचार अनेक ठिकाणी झाला असल्याचे सिद्ध झाले आहे व त्याप्रमाणेच ते बंगलुरास जाऊन शहाजीस भेटून शिवाजीचा मार्ग मोकळा करून घेऊन आले असल्यास नवल नाहीं. अशा रीतीने समर्थांनी शिवाजीचा स्वप्ना दूर केला आणि चंद्रराव मोऱ्याच्या प्रकरणापासून शिवाजीचे राजकारण पुनः नेटाने सुरू झाले.

५. अफजलखानवधप्रसंग व समर्थांचा उपदेश

विजापूरचा सरदार अफजलखान शिवाजीवर चालून आला असता शिवाजीने त्याला नेस्तनाबूद करून त्याच्या सैन्याचा पार धुव्या उडविला. या अफजलप्रसंगां समर्थांनी शिवाजीस जो उपदेश केला तो दासबोधांत दशक १८।६ यांत कायमचा समाविष्ट झाला आहे. हा उपदेश शिवाजीलाच उद्देशून आहे याविषयी कोणासहि

शंका नाही. परंतु आजपर्यंतची समजूत अशी की, अफजलखानाचा वध करून नंतर शिवाजी समर्थींच्या भेटीस आला असतां समर्थींनीं शिवाजीस हा उपदेश केला. पण तो समास लक्षपूर्वक वाचून पाहिल्यास त्यांतील उपदेश कार्य सिद्धीस नेऊन विजय संपादन करून भेटीस आलेल्या वीराला तो सांगितलेला नसून, एखादें जिवावरचें धाडस करावयास निघालेल्या भक्तास केलेल्या उपदेशासारखा तो दिसतो. यावरून तो उपदेश अफजलवधाच्या आधीच केलेला असावा असें अनुमान निघतें.

या दृष्टीनें त्या उपदेशाकडे पाहिल्यास त्यांतून बराच गूढार्थ निघतो. त्या समासाचा आरंभच पहा.

नाना वस्त्रें नाना भूषणें । येणें शरीर शृंगारणें ।

विवेकें विचारें राजकारणें । अंतर शृंगारिजे ॥

शरीर सुंदर सतेज । वस्त्रें भूषणें केलें सज्ज ॥

अंतरीं नसतां चातुर्य बीज । कदापि शोभा न पवे ॥

या समासाला नांव ' उत्तमपुरुषनिरूपण ' असें दिलें आहे. आणि यांत उत्तम पुरुषाचीं लक्षणें वर्णिलीं आहेत असें आपण समजतो. पण नाना वस्त्रांनीं व नाना भूषणांनीं शरीर शृंगारणें हें काहीं उत्तम पुरुषाचें लक्षण असें कोणीहि समजत नाही. व समर्थ तर समजतच नसत. कारण, याच दासवेषांतील द. ११ स. १० यांत त्यांनीं

“वेष भूषण तें दूषण । कीर्ति भूषण तें भूषण ”

असें स्पष्ट म्हटलें आहे. तेव्हां तेच समर्थ शिवाजीसारख्या चतुर राजकारणी पुरुषाला नाना वस्त्रांनीं व नाना भूषणांनीं शरीर शृंगाराचें असला उपदेश कसा करतील ? अर्थात्च यांत काहीं तरी गूढार्थ असला पाहिजे आणि अफजलखानाच्या वधाच्या आधीं समर्थींनीं शिवाजीस सांकेतिक भाषेनें हा उपदेश केला आहे हें ध्यानांत ठेविल्यास या समासाचा अर्थ उकलण्यास अडचण पडत नाही. या समासाचा शिवाजीला उद्देशून योजिलेला अर्थ पुढीलप्रमाणें असावा.

‘ भेटीस जातांना आपल्या संरक्षणासाठीं तुम्हीं वस्त्रें आणि सज्जियाला उचित अशीं नाना भूषणें (हत्यारें) धारण करावीं. अंतःकरणांत विवेक व विचार जागृत ठेवावे. पोषाखाची व शस्त्राची बाह्य शोभा बुद्धिचातुर्याखेरीज फुकट आहे. ज्याला चातुर्य नसेल त्याचा हेतु सिद्धीस जाणार नाही. अफजलखान हा फटकळ, हेकेखोर, कठोर बोलणारा आणि नेहमीं आपल्याच ताब्यांत असणारा असा आहे. तो भेटीच्या वेळीं न्याय किंवा नीति पाहणार नाही. त्याच्याशीं तुम्ही राजकारणाची वाटाघाट करून

तडजोड करू न्हणाल. पण, त्याचा वाद कधी संपणार नाही. असली माणसे नेहमीच दुष्ट व बेहमानी असतात. त्यांच्या बोलण्यात बोलणे नसतें. असली माणसे पापी राक्षसच समजावी. या प्रसंगासारखा प्रसंग नेहमीच येतो असे नाही; आणि आपण मनात एखादा नियम पाळावयाचा वेत केला असला तर तो नेम सिद्धीस जाईलच असे नाही. कारण नेम पाळावयास जावे तर राजकारण बिघडेल. ' अति सर्वत्र वर्जयेत् ' असे शास्त्रकारांनी सांगितलेच आहे. याकरितां विवेकी पुरुषानें कोणताहि आग्रह न धरतां प्रसंगी योग्य दिसेल त्याप्रमाणें वर्तन करावें. दोघेहि आपापला हट्ट धरून बसले तर मग सगळेंच बोलणें खुंटेले. म्हणून दोघापैकी कोणीतरी एकानें हट्ट सोडला पाहिजे. पण आपली बाजू सोडून नमतें घेण्याचा प्रसंग तुम्हांवर येणार नाही. कारण ईश्वर तुमचा पाठिरोखा आहे आणि मुख्यतः तुळजाभवानीला तुमची काळजी आहे. तथापि जें कार्य करावयाचें तें विचारपूर्वक करावें. भेटीच्या वेळीं अखंड सावधानता ठेवावी, अशी सूचना करण्याची जरूरीच नाही. कारण, तुम्ही तसे दक्ष आहांच. पण या गोष्टीचा कसा तरी एकदां शेवट लावलाच पाहिजे. त्यावांचून सुटका नाही. भेटीच्या वेळीं आपल्याजवळ जिव्या जीव देणारे आणि ज्यांच्या मनाची चलविचल होणार नाही असे पुष्कळ लोक जवळपास ठेवावे. या दुष्ट मंडळांचें हें बंड फार दिवस माजून राहिलें आहे. त्याकरतां त्यांच्याशी वागताना अखंड सावधानता ठेविली पाहिजे. सर्व कर्तां करविता ईश्वरच आहे. आणि त्या ईश्वरानें ज्याला आपला म्हणविलें त्या पुरुषाच्या हातून कसा पराक्रम होईल हें इतरांना समजणें कठीण. '

असा या समासाच्या पूर्वाधाचा मतलब आहे. १४ व्या ओवीपासून शेवट-पर्यंतचा उत्तरार्ध सामान्य उपदेशाचा असून तो सर्वोपयोगी पडण्यासारखा आहे. म्हणूनच त्याचा दासबोधांत समावेश करण्यांत आला. परंतु 'नाना वल्लें नाना भूषणें' येथपासून तों 'सकळकर्ता तो ईश्वरू । तेणें केला अंगिकारू ' या १३ व्या ओवी-पर्यंतचा उपदेश सामान्य स्वरूपाचा नसून त्यांत अफजलखानाचा कसा तरी निकाल लावून टाकण्याबद्दल शक्य तितक्या स्पष्ट शब्दांत उपदेश केलेला आहे.

दहा वर्षांपूर्वीं कर्नाटकांत असतांना याच अफजलखानानें शिरें बेथील नांव-काला भेटीस म्हणून बोलावून विश्वासघातानें ठार केलें होतें. ही हकीकत शके १५७७त दुसऱ्यांदा कर्नाटकांत गेल्या वेळीं समर्थानीं ऐकली असावी आणि म्हणूनच या दुष्ट विश्वासघातकी सरदाराच्या वचनावर विश्वास ठेवून बेसावध राहणें ओक्याचें आहे असा स्पष्ट इशारा समर्थानीं शिवाजीस दिला असावा.

समर्थींच्या चरित्रग्रंथांत राजकारणी उलाढालींचा विशेष उल्लेख आलेला नाही. कारण समर्थींची कारस्थाने गुप्तपणे चालत व कोणाहि शिष्याने त्यांची परिस्फुटता कळू नये अशी त्यांची कडक शिस्त होती. असें असूनदेखील समर्थग्रंथाप ग्रंथांत “ आकारपूर्वक वचनास मारविले । मग उभें केले चाफळ क्षेत्र ” या ओवीत अफजलखानाचा शेवट समर्थींनीं कराविला असें म्हंटलें आहे. अफजलखानाच्या संबंध नांवाच्या निर्देश न करता त्याच्या आद्याक्षरावरून ‘आकारपूर्वक’ या शब्दाने त्याचें नांव सुचविलें आहे. अशी सांकेतिक नांवे लिहिण्याची इतिहासकालीन पद्धती होती.

दासबोध द. १८ समास ६ यांतला वर उल्लेखिलेला उपदेश अफजलप्रसंगाचाच अनुलक्षण आहे हें सर्वजण मान्य करितात. परंतु अफजलखानाचा वध झाल्यानंतर शिवाजी समर्थाना भेटावयास आला, त्या वेळीं समर्थींनीं हा उपदेश केला असें ब्रह्मतेकांचें मत आहे. तथापि हा समास लक्षपूर्वक वाचून पाहिल्यास अफजलखानाचा फडशा पाहून विजयी होऊन भेटीकरितां आलेल्या वीराला हा उपदेश केला असेल असें म्हणवत नाही. कारण, त्यांत संकटाच्या वेळीं सावधपणानें वागण्याविषयी इशारा आहे, आणि ईश्वर व तुळजाभवानी तुमचें रक्षण करील असा आशीर्वाद आहे. आणि इशारा किंवा आशीर्वाद देणें हें कोणीहि मनुष्य कार्य करावयास निघाला असतां त्या वेळीं जसा अनुलक्ष दिसतो तसा कार्य संपवून यश संपादन करून आलेल्याला देण्यांत औचित्य नसतें. परीक्षा पास होऊन आलेल्याला काळजीपूर्वक अभ्यास कर असा इशारा देणें किंवा ईश्वराच्या कृपेनें तूं पास होशील असा आशीर्वाद देणें हें अप्रयोजकपणाचें ठरेल. त्याचप्रमाणें या समासातील पहिल्या १६ ओव्यांची भाषा पाहिली असतां विजयी होऊन आलेल्या वीराला तसला उपदेश करणें अप्रयोजक ठरेल; म्हणून हा उपदेश समर्थींनीं शिवाजीस अफजलप्रसंग ब्रह्मणापूर्वीच केला असें म्हणणें ओघानेंच प्राप्त होतें.

वरिल परिच्छेदांत ठरविल्याप्रमाणें समर्थींनीं शिवाजीला अफजलच्या भेटीच्या पूर्वी कोर्टी घडता दिला इतकी गोष्ट सिद्ध झाल्यावर शिवाजीच्या व समर्थींच्या भेटीच्या काळासंबंधीचा वाद आपोआपच मिटतो. कारण, अफजलप्रसंगापूर्वीच जर इतका संबंध जडला होता, तर त्या उभयतांची भेट तत्पूर्वी ५।१० वर्षे आधीं झाली असली पाहिजे हें उघड आहे. शके १५८० त शिवाजीमहाराजांनीं समर्थ कोण व कुठले असा प्रश्न केला असल्याचा पुरावा पुढें आला आहे. पण ती चौकशी केवळ त्या

शिष्याची खात्री पटवून घेण्याकरतांच असावी हें कोणीहि व्यवहारचतुर पुरुष सांगू शकेल. तसें नसतें तर केवळ एका शिष्यानें एका साधूचें नांव सांगितलें एवढ्यावरून शिवाजीनें या उत्सवाला २०० होनांचें कायमचें वर्षाधिन करून दिलें नसतें.

ज्या एका पत्रांत शके १५९४ चैत्र व. १ या मितीला 'राजे यांची पहिलीच भेट आहे' असा उल्लेख आहे त्याहि पत्राचा उल्लेख मागेंच केला आहे. या पत्रांनें फार तर केशव गोसाव्यांस समर्थ व शिवाजी यांच्यामधील राजकारणांचा व भेटीचा सुगावा नसावा एवढेंच सिद्ध होईल. पण त्यावरून स्वतः दिवाकर गोसाव्यांनी लिहिलें वाकेनिशी टिपण चुकीचें आहे असें सिद्ध होत नाहीं.

६. आग्न्याच्या अटकेंतून स्वदेशी आगमन

अफजलखानाच्या वधानंतर शिवाजीच्या राजकारणांत समर्थींचा प्रत्यक्ष संबंध येण्याचा प्रसंग म्हणजे आग्न्याच्या अटकेंतून सुटून सुखरूपपणें स्वदेशाला परत येणें हा होय. यापूर्वीच्या इतर प्रसंगांत बखरीमधून थोडाबहुत तरी संबंध दर्शविणारा असा उल्लेख आढळतो. परंतु आग्न्याहून कैदेतून सुटून रायगडाला परत येईपर्यंतच्या प्रवासांत समर्थींचा किंवा त्यांच्या शिष्यांचा संबंध असल्याचा प्रत्यक्ष उल्लेख कोठेंहि आढळत नाहीं. तथापि या प्रवासांत समर्थींनीं स्थापिलेल्या मठांचा आणि समर्थींच्या शिष्यप्रशिष्यांचा बराच उपयोग झाला असला पाहिजे, असें निश्चित मानण्यास जागा आहे.

आग्न्याला जाऊन अवरंगजेबाच्या दरबारांत त्याची भेट घेण्याला निवण्यापूर्वी समर्थींचाहि सल्ला शिवाजीनें घेतला होता एवढा उल्लेख बखरीतून आढळतो. त्यापुढील सर्व कल्पना तर्कावर रचलेल्या असणार हें उघड आहे. पण तसा तर्क करण्याला आधारहि तसाच सबळ आहे. आग्न्याला जातांना शिवाजीबरोबर जी मंडळी निघाली त्यांत उत्तर हिंदुस्थानची, विशेषतः बंगाल, बहार, ओरिसा व तेलंगण या प्रांतांची माहिती असलेले इसम शिवाजीच्या नौकरांत विरळाच आढळणार ! अशा स्थितींत एवढा २००० भेलांचा प्रवास ४ महिन्यांत आठोपून शिवाजी दिनबोमाट सुखरूपपणें परत येतो, यावरूनच त्याला कोणीतरी चांगले वाटाडे मिळाले असे पाहिजेत, आणि ज्यांचा सर्वत्र संचार आहे असे वाटाडे समर्थ-शिष्यांशिवाय त्यांस तेव्हां दुसरे कोण आढळणार ? आणि शिवाजी व त्याच्या बरोबरीची मंडळी ज्या ज्या प्रांतांतून वेष्ट पालटून लपत लपत आली त्या त्या प्रांतांत त्यांना योग्य मार्गदर्शक असे वाटाडे आकस्मिक कसे मिळणार ? अर्थात्च आग्न्याच्या अटकेंतून

सुटानाच पुढील प्रवासाच्या सुरक्षिततेची काहीतरी योजना झाली असली पाहिजे. आणि ज्या ठिकाणी समर्थींचे मठ पूर्वीच स्थापिलेले होते तेथे त्या मठांमार्फत व जेथे मठ नसेल तेथे सुद्धा एखादा शिष्य पाठवून त्याच्यामार्फत ही योजना करण्यांत आली असावी हे अगदी स्वाभाविक आहे.

आप्यातून निसटून शिवाजी प्रथपच मथुरेस आला. तेथे मोरोपंत पिंगळे यांचे मेहुणे राहात असल्यामुळे तेथे शिवाजीस आयताच आसरा मिळाला. पण हे मेहुणे पूर्वीपासूनच तेथे राहात होते की, आयत्या वेळी ते तेथे जाऊन राहिले हे समजण्याला मार्ग नाही. मथुरा, अंतर्वेदी, काशी, प्रयाग, अयोध्या, वगैरे ठिकाणी समर्थींचे मठ पूर्वीपासूनच होते. तथापि समर्थींचे जे मठ सुप्रसिद्ध असतील त्या ठिकाणी अवंगजेबाची चौकशी हटकून होणार यास्तव काही ठिकाणी नवेच शिष्य पाठविणे जरूरीचे भासले असावे. यासंबंधाचे तीन चार उल्लेख समर्थप्रताप ग्रंथांत आढळतात. विश्वनाथ नामाच्या शिष्याला उत्तर पंथास समर्थींनी सुद्धा पाठविले असा उल्लेख समर्थप्रताप ग्रंथांत आहे. त्याचप्रमाणे शिवराम नांवाचा एक शिष्य गुप्त सल्लामसलतीतला माहितगार व विश्वासू असा होता. त्यास जगदुद्धाघारणाच्या प्रसंगाने तेलंगणांत पाठविले असाहि एक उल्लेख आहे. तेलंगणांतच असा कोणता जगदुद्धाराचा प्रसंग अडून राहिला असावा की, जो समर्थींच्या शिष्यांशिवाय इतर कोणाच्या हातून पार पडला नसता ? त्याचप्रमाणे विश्वासुराय नांवाच्या एका शिष्यास आकाशवाणीने वाराणसीला जाण्याची आज्ञा केली म्हणून तो वाराणसीला गेला असाहि उल्लेख समर्थप्रताप ग्रंथांत आहे. ही आकाशवाणी म्हणजे समर्थींचा गुप्त हुकूम असाच त्याचा अर्थ नसेल काय ? यादव व माधव हे दोन शिष्य प्रयागाहून नेहमी समर्थींच्या स्नानाकरिता गंगेच्या कावडी आणीत असत व चक्रवाणी नांवाचा शिष्य कधीच एके ठिकाणी न राहतां सर्वत्र संचार करित असे. त्याचाहि या कार्या उपयोग होणे स्वाभाविक आहे. अद्या रीतीने कोणी आत्मस्फूर्तीने तर कोणी समर्थींची आज्ञा म्हणून या वेळी शिवाजीच्या उपयोगी पडले असतील यांत काही विशेष कौतुक करण्यासारखे आहे असे नाही. तथापि राजकारणावर सतत लक्ष असल्याविना आणि त्यांतहि अमुकच एक गोष्ट घडवी व त्याकरिता आपल्या हातून होईल तितकी मदत करणे हे आपले कर्तव्य आहे, असली प्रवृत्तिमार्गीची वृत्ती सतत मनांत जायत असल्याविना एवढ्या गोष्टी देखील हातून घडत नाहीत. म्हणूनच या कामगिरीचा वेधे उल्लेख केला आहे व त्यावरून शिवबाच्या हालचालीकडे समर्थींचे सतत लक्ष कसे असे ते दिसून येते.

शिवाजीमहाराज आरुण्याद्वन परत आल्यानंतर त्यांच्या जिवावर कोणताहि असला शोभ्याचा प्रसंग आला नाही आणि त्यामुळे समर्थींच्या राजकारणविषयक खटाटोपाचा उल्लेखहि विशेष कोठें येत नाही. राज्याभिषेकाकरिता गागामट्टास पाचारण करण्यांत आले व त्यांनी शिवाजीस वेदोक्तमंत्रानें अभिषेक करविला. या गागामट्टाचा समर्थ्यांशीं कांहीं संबंध असावा पण त्याचा तसा स्पष्ट उल्लेख कोठेंहि नाही. सबब तो भाग आपण सोडून देऊं. पण शिवाजीस राज्याभिषेक झाल्यानंतर समर्थींनीं नवस फेडण्याकरितां अन्नदान केलें ही गोष्ट समर्थ व शिवाजी यांच्या निकट संबंधाची द्योतक आहे. शिवाजीच्या मृत्यूची वार्ता ऐकल्यानंतर समर्थींसारख्या ब्रह्मज्ञानी महंतांचीहि जी केविलवाणी अवस्था झाल्याचें समर्थप्रताप ग्रंथांत वर्णिलें आहे, त्यावरूनहि समर्थ व शिवाजी यांचा परस्पोर्शी संबंध कोणत्या स्वरूपाचा असावा याचें अनुमान करितां येतें. शिवाजीच्या मृत्यूनंतर कांहीं कारणामुळे संभाजीचें चित्त भडकून जाऊन त्यानें जो नारसिंहावतार धारण केला त्या वेळीं त्याला योग्य उपदेश करून ताळ्यावर आणण्याची कामगिरीहि समर्थींनींच केली आणि त्यांचा हा उपदेश सर्वप्रसिद्धच आहे. समर्थींच्या आयुष्यातील हेंच शेवटचें राजकारण होय.

७. समर्थींचा राजकारणविषयक उपदेश

शिवाजीच्या राजकारणांत समर्थींचा प्रत्यक्ष संबंध कोणकोणत्या प्रसंगां आला तें आपण येथवर पाहिलेंच आहे. आतां ज्याचा प्रत्यक्ष एखाद्या विशिष्ट प्रसंगाशीं संबंध नाही, पण ज्याचा भक्तिमार्गाशींहि साक्षात् संबंध नाही अशा समर्थींचा उपदेश कोणत्या स्वरूपाचा आहे तें पाहूं.

हरिमक्तपरायण पांगारकर यांनीं समर्थींच्या काव्यांतले निवडक वेचे काढून समर्थसंजीवनी पुस्तक तयार केलें आहे. त्यांत भक्तिपर, वैराग्यपर असें भाग वेगळे असून केवळ राजकारणाचा उपदेश करणारे असे वेचे निराळे दिले आहेत. त्याशिवाय विविध विषयांवरील जे वेचे त्यांनीं दिले आहेत त्यांतहि बऱ्याच ठिकाणीं राजकारणाचा संबंध येतो. त्यावरून समर्थींच्या उपदेशांत राजकारणाचा संबंध किती येत असे तें दिसून येतें.

समर्थींच्या ग्रंथांतून राजकारणाशीं संबंध असलेले असे जे वेचे पांगारकरांनीं काढले आहेत ते अशाच स्वरूपाचे आहेत कीं, त्यांचा राजकारणाशीं संबंध आहे कीं नाही, अशी शंका देखील कोणाहि समजस वाचकास येऊं शकणार नाही. अशा या गाळीच राजकारणी उपदेशांतील कांहीं मासला पहा.

शिवाजीमहाराजांच्या भेटीच्या पूर्वी समर्थींनीं त्यांच्या भेटीची इच्छा दर्शविणारे जें पत्र लिहिलें त्यांत आरंभीच 'निश्चयाचा महामेरू। बहुत जनांसी आषारु। अवै म्हणून

कित्येक दुष्ट संहारिले । कित्येकांस धाक सुटले ।

कित्येकांस आश्रय झाले । शिवकल्याण राजा ॥

अशी शिवरायाची स्तुति केली आहे आणि शिवाजीच्या पराक्रमाचा प्रोत्साहनपर गुणगौरव केला आहे. केवळ भक्तिमार्गी संताला, शिवाजीनें किती दुष्टांचा संहार केला, याची उठाठेव कशास हवी होती ? याचक याचना करण्याकरितां यजमानाकडे गेल्या असतां त्याची वाटेल ती स्तुति करितो, तथातलाच हा प्रकार असावा, असें म्हणावें तर स्वतः करितां कांहींहि न मागतां धर्मस्थापनेची कीर्ती संपाळली पाहिजे अशी सूचना देऊन शिवाजीच्या कीर्तीचीच समर्थानीं अधिक काळजी दर्शविली आहे. शिवाजीनें राजकारण अंगाबाहेर टाकल्यास त्याच्या कीर्तीचा लोप होईल अशी धास्ती वाटल्यामुळे समर्थानीं मुद्दाम इषारत देऊन सांगितलें आहे कीं, राजकारणाचा उदंड कार्वांभाग अडून राहिला आहे, तें पाहून असमाधान वाटत आहे, एवढ्याकरितांच हें पत्र लिहिण्यांत येत आहे; यांत मी जर अंतिप्रसंग केला असेल तर मला क्षमा करावी.

यापुढें एका प्रकरणांत राजधर्माचा उपदेश केला असून त्यांत केवळ राजकीय गोष्टींचाच उहापोह आहे.

अमर्याद कितवेखोर । यांचा करावा संहार ।

शोधिला पाहिजे विचार । यथातथ्य ॥

हा उपदेश करण्याचा भक्तिमार्गी संताला अधिकार तरी काय व जरूरी तरी काय आणि हा उपदेश शिवाजीच्या राज्याची स्थिरस्थावरता झाल्यावर केला का कार्यारंभींच केला ? तसेंच

धुरेनें युद्धासि जाणें । अशी नव्हेत कीं राजकारणें ।

धुराच करोनि सोडणें । कित्येकलोक ॥

उदंड मुंडे असावीं । सर्वहि एक न करावीं ॥

वेगळालीं कामें घ्यावीं । सावधपणें ॥

तुरंग शस्त्र आणि स्वार । पहिला पहावा विचार ॥

निवटूं जातां थोरथोर । शत्रु पळतीं ॥

यांत घोडे, शस्त्रसामग्री व स्वार यांची संपादणी सर्वांचें आर्वां करा, म्हणजे मग मोठमोठाल्या शत्रूंचा देखील थरकाप होईल असा हा उपदेश शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या आरंभीं सुसंगत दिसतो का राज्याभिषेकाच्या वेळीं शोभतो ?

क्षान्नधर्माच्या उपदेशातील पुढील निवडक वेचे पहा.

नजर करारी राखणें । कार्य पाहुनि खतल करणें ॥

तेणें रणशूरांचीं अंतःकरणें । चकित होतीं ॥

देवद्रोही तितुके कुत्ते । मारोनि घालावे परते ॥
 देवदास पावती फते । यदर्था संशय नाही ॥
 विवेक विचार सावधपणें । दीर्घ प्रयत्न केलाचि करणें ॥
 तुळजावराचेनि गुणें । रामें रावण मारिला ॥
 अहो हे तुळजाभवानी । प्रसिद्ध रामवरदायिनी ॥
 रामदास ध्यातो मनीं । यन्निमत्त ॥

ह्यांत रामानें रावण मारिला याची आठवण करून देण्यांत कोणता हेतु असावा बरें ? आणि अशा रामवरदायिनीचें समर्थ जें ध्यान करीत तें कोणत्या हेतूनें करीत असत बरें ? रामानें रावण मारिला त्याचप्रमाणें शिवाजीचे हातूनहि धर्मद्रोही दैत्यांचा वध व्हावा याच निमित्तानें मी रामवरादायिनीचें ध्यान करितों असें स्वतः समर्थ सांगतात. असें ध्यान ते काय आपल्या वयाच्या ६४ वे वर्षीं करूं लागले ! शिवाजीचें राज्य निष्कण्टक झाल्यानंतर अशी आराधना आवश्यक व संयुक्तिक तरी दिसते काय ?

पण याच्याहिपेक्षा अधिक स्पष्ट असें वचन पाहिजे असल्यास पुढील ओव्या पहा.

मराठा तितुका मेळवावा । आपुला महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ॥
 येविषयीं न करितां तक्रवा । पूर्वज हांसती ॥
 मरण हांक तो चुकेना । देह वाचवितां वाचेना ॥
 विवेकीं होऊनि समजाना । काय करावें ॥
 भले कुळवंत म्हणावे । तेही वेगीं हजीर व्हावे ॥
 हजीर न होतां कष्टावें । लागेल पुढें ॥

यांत तर सर्व मराठ्यांनीं आपलें संघटन करून शत्रूवर तुटून पडावें, मरणाची भीति घरूं नये, कारण मरण कोणासच चुकत नाही आणि जे खरे कुळवंत क्षत्रिय असतील त्यांनीं क्षात्रधर्म दाखविण्याची हीच वेळ आहे आणि यावेळीं जर तुम्ही माघार घ्याल, क्षात्रधर्माप्रमाणें लढण्याला पुढें येणार नाही, तर मग पुढें तुम्हांस त्याचें प्रायश्चित्त भोगावें लागेल. असा जो हा उपदेश आहे तो काय शिवाजीच्या सैन्यांत लक्षावधी पायदल, सहस्रावधि घोडदल जमल्यानंतरचा आहे; या ओव्याचें मंदित्व महायुद्धाचे वेळीं इंग्रजसरकारच्या देखील लक्षांत आलें व सरकारनें प्रोत्साहन-पर असा हा उपदेश सर्वत्र प्रसिद्ध केला आणि त्याच्या जोरावर हजारों मराठे रण-भूमीवर पाठविण्याला तयार केले ! इल्लींच्या मृतावस्थेंत देखील जर या ओव्यांत इतकें सामर्थ्य भरलें आहे, तर शिवाजीच्या वेळच्या जिवंत समाजावर प्रत्यक्ष सम-

यांच्या किंवा त्यांच्या शेकडों शिष्यांच्या तोंडून हा दिव्य उपदेश ऐकून केवढा परिणाम झाला असेल बरं ? आणि तुम्ही जर या वेळीं युद्धाला न याल तर मागाहून तुम्हाला भलतेच कष्ट सोसवे लागतील असली इषारत शिवाजीच्या राज्यस्थापनेच्या प्रारंभी शोभते का राज्याभिषेकाच्या वेळीं शोभते ? आणि ज्या शिवाजीची प्रत्यक्ष भेट एकदाहि झाली नसेल असल्या शिवाजीकरितां समर्थानीं इतका हा अट्टाहास चालविला असेल अशी कल्पना करणें हास्यास्पद नाही काय ?

राजघर्माचा व क्षात्रघर्माचा जसा उपदेश समर्थानीं केला आहे, तसाच सेवकघर्माचाहि उपदेश त्यांनीं केला आहे. पण, राजघर्माच्या किंवा क्षत्रियघर्माच्या उपदेशांत ज्याप्रमाणें विशिष्ट व्यक्तीचा अथवा विशिष्ट प्रसंगाचा संबंध दिसून येतो तसा सेवकघर्मांत दिसून येत नाही; याचें कारण एवढेंच कीं, सेवकांना उपदेश कोणीहि केव्हाहि केला तरी त्याचें सामान्य स्वरूप एकच प्रकारचें असणार.

राजकारणविषयक उपदेशांत ' आनंदवनभुवन ' प्रकरण इतकें बहारीचें आहे कीं, समर्थानीं तेवढें एकच प्रकरण लिहलें असतें तरी त्यांचा राजकारणाशीं असलेला निकट संबंध तेवढ्यानें देखील सिद्ध झाला असता. पण ज्यांना त्यांतलें रहस्यच कळलें नाही त्यांना आनंदवनभुवन तरी काय करूं शकेल ? या प्रकरणांत समर्थींच्या आयुष्यक्रमाची इतिकर्तव्यता संपल्याचें वर्णन आहे. आनंदवनभुवनांत आपण कोणत्या हेतूनें येऊन राहिलों आणि तो हेतु आतां कसा पूर्ण झाला आहे याचें त्यांनीं फारच बहारीचें वर्णन केलें आहे. समर्थ म्हणतात ' मी येथें येऊन राहण्याला खुषी नव्हती, पण देवानें युक्त्वाप्रयुक्त्वा करून मला येथें पाठवून दिलें; तथापि एवढें खरें कीं, आनंदवनभुवनांत येऊन राहिल्यावर जें जें घडून येईल असें मला स्वप्नांत दाखविण्यांत आले होतें तें तें तसेंच घडून आलें.

एथून वाढला धर्म । रमा धर्मसमागमें ।

संतोष मांडला मोठा । आनंदवनभूवनीं ॥

बुडाला अवरंग्या पापी । म्लेंच्छसंहार जाहला ।

मोडलीं मांडलीं क्षेत्रें । आनंदवनभूवनीं ॥

उदंड जाहलें पाणी । स्नान संध्या करावया ।

जपतप अनुष्ठानें । आनंदवनभूवनीं ॥

बंड पाषांड उडालें । शुद्ध अध्यात्म वाढलें ।

रामकर्ता रामभोक्ता । आनंदवनभूवनीं ॥

उदंड ठेविलीं नामें । आपस्तुतीच मांडिलीं ।

ऐसें हें बोलणें नाहीं । आनंदवनभूवनीं ॥

या वर्णनावरून समर्थाना कोणती कामगिरी करावयाची होती व ती पूर्ण झाल्यामुळे त्यांना आपण कृतकार्य झालें असें कसें वाटूं लागले होतें; हे निर्विवाद सिद्ध होत आहे.

अशा रीतीने आनंदवनसुवनांतील पूर्वी मल्लेच्छांनी उध्वस्त केलेली क्षेत्रे पुन्हा डौलानें उभारलेली पाहून समर्थाना धन्यता वाटली, आपल्या जिवाचें सार्थक झालेंचें वाटलें आणि निर्वेधपूर्ण स्नानसंध्या व तपपुरःश्चरण करीत बसण्याला हरकत नाहीं असें आनंदाचे उद्गार त्यांच्या तोंडून बाहेर पडले. याचा अर्थ समर्थानीं आपल्या सर्व आयुष्यांत स्नान, संध्या व पुरश्चरण यांखेरीज अन्य काहीं केलें नाहीं असाच ज्यांना समजावयाचा असेल त्यांनीं खुशाल समजावा !

रामदासांच्या इतर कवितांतून जसा राजकारणाचा बोध आढळतो त्याहून अधिक दासबोधांत आढळतो. मात्र या दोहोंत फरक एवढाच कीं, इतर प्रकरणें सुद्धां विशिष्ट प्रसंगानेंच लिहिलेलीं असल्यामुळे त्यांत जसा विशिष्ट व्यक्तीस अनुसरून केलेला बोध आढळतो, तसें दासबोधांतील उपदेशाचें स्वरूप नसून त्या उपदेशाला सर्वसामान्य उपदेशाचें स्वरूप देण्यांत आलें आहे. उदाहरणार्थ—शिवाजीला अफजलप्रसंगीं केलेल्या उपदेशाचीच थोडीशी छाटाछाट करून आणि त्यांतील विशेषनामान्या जागीं सामान्यनामें घालून व सामान्य उपदेशाच्या काहीं ओव्या शेवटीं जोडून उत्तम-पुरुष-लक्षण नांवाचा एक समास बनविला आहे. असाच प्रकार ११ व्या दशकांतील शिकवणनिरूपण, राजकारण, महंतलक्षण व निस्पृहवर्तणूक, १९ वे दशकांतील राजकारण, उपाधीलक्षण, यत्ननिरूपण, १८ व्या दशकांतील निस्पृहशिकवण, करंटपरीक्षा, १५ व्या दशकांतील चातुर्यलक्षण, निस्पृहव्यापलक्षण इत्यादि ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येतो.

८. समर्थांच्या राजकारणी उपदेशाची दिशा

समर्थांचा सर्वसामान्य उपदेश पाहिला तर तो अत्यंत व्यावहारिक असाच आढळून येतो. पुरुषार्थ—प्राप्ति हे हिंदुधर्माचें सर्वमान्य ध्येय असल्यानें ज्याला व्यापक उपदेश करावयाचा आहे, त्याला धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांतून प्रत्येक पुरुषार्थाचें विवेचन करावें लागतें. त्याप्रमाणें समर्थांच्या ग्रंथांतहि मोक्षप्राप्तीच्या साधनाचा ऊहापोह व तत्संबंधीचा सगळा वेदांत भरलेलाच आहे. कोणीहि हिंदुधर्मातील साधु-पुरुष हा वेदांत आपल्या सांप्रदायिक ग्रंथांतून टाळूं शकत नाहीं; तेन्हां समर्थांच्या ग्रंथांत वेदांताचें प्रतिपादन आलेलें पाहून व त्याकडे बोट दाखवून समर्थहि इतर साधुसंतांप्रमाणेंच वेदांताचा उपदेश करणारे निवृत्तिवादी साधु होते असें म्हणण्यांत

काही हांशील नाही. वेदांताला सोडून हिंदुधर्मातला कोणताहि सनातन सांप्रदाय टिकूंच शकत नाही. त्याचप्रमाणे मोक्षसाधनाचे मार्ग म्हणून ज्ञान, कर्म व उपासना या तिहींचाहि समावेश प्रत्येक साधुस आपल्या उपदेशांत करावाच लागतो. त्यांतूनहि कर्मयोगाचा उपदेश वगळल्यास चालेल, पण ज्ञान आणि भक्ति यांविषयींचा उपदेश वगळून चालावयाचेंच नाही. अशी त्या वेळची स्थिति होती. भगवंतांनीं अजुनीस कर्मयोगाचा उपदेश करण्याकरितां राजर्षींनीं सांगितलेला पुरातन योग सांगितला पण त्यांत देखील संन्यासमार्ग व भक्तिमार्ग त्यांना टाळतां आला नाही; मग ज्ञानदेवापासून तुकारामापर्यंत ज्या महाराष्ट्रांत भक्तिमार्गाचा कडेलेट होऊन गेला होता, त्या महाराष्ट्रांत आपल्या सांप्रदायाची उभारणी करताना समर्थाना तरी भक्तिमार्गाचा उपदेश कसा. टाळतां आला असता ? त्यांतूनहि खरा कर्मयोग हा इतर मार्गांप्रमाणे एकांगी नसून तो ज्ञानप्रधान व भक्तियुक्त असा असल्यामुळे कर्मयोगाचा उपदेशक ज्ञान व भक्ति यांना टाळा देऊंच शकत नाही. म्हणूनच समर्थानींहि आपल्या सांप्रदायाचें लक्षण सांगताना ' मुख्य हरिकथा निरूपण ' असें लक्षण सांगितलें. पण त्याबरोबरच ' दुसरें तें राजकारण ' हेहि लक्षण त्यांनींच ठासून सांगून ठेविलें.

रामदासांच्या ग्रंथांत व त्यांच्या उपदेशांत भक्तिमार्गाचा समावेश को ज्ञाला व त्यांच्या भक्तिमार्गाचें स्वरूप कोणतें याचा येथवर विचार झाला. आतां त्यांनीं तत्कालीन परिस्थितीस अनुसरून प्रत्यक्ष राजकारणाचा उपदेश कोणत्या स्वरूपाचा केला तें पाहूं. राज्यक्रांतीसारख्या घडामोडीच्या वेळीं किंवा राजक्रांतीच्या पूर्वतयारीच्या वेळीं मतपरिवर्तनाला विशेष महत्त्व येतें. मतपरिवर्तन हेंच राज्यक्रांतीचें बीज आहे. समाज तोच असतो, त्यांतील व्यक्तीचें बुद्धिसामर्थ्य व शरीरसामर्थ्यहि पूर्वोक्तच असतें. अथें असून जी गोष्ट त्या समाजाच्या हातून पूर्वी होऊं शकली नसती ती विशिष्टमतपरिवर्तनानंतर होऊं शकते. अर्थातच समाजाचा दृष्टिकोन बदलला कीं, त्याच्या कृतींत व सामर्थ्यांत कल्पनातीत अंतर पडतें. यास्तव कोणत्याहि क्रांतीच्या वेळीं समाजाच्या विचारसरणीला वळण लावण्याचें कार्य समाजाचे पुढारी करित असतात. अशा रीतीनें समाजाचा दृष्टिकोन बदलणें व त्या समाजास आत्मप्रत्ययपूर्वक आत्मस्वरूपाची जाणीव करून देणें हें राजकारणाचें एक प्रमुख अंग आहे. पराक्रमी पुरुषांच्या पराक्रमांमुळे जनतेला आत्मसामर्थ्याची जाणीव येऊं शकते खरी; पण अशी जाणीव होण्याला काळावधि फार लागतो आणि मग त्या जाणिवेला महत्त्वहि राहिलेले नसतें. परंतु पराक्रमी पुरुषांचा अद्भुत पराक्रम दृष्टीस पडण्यापूर्वीच त्यांच्याविषयीं समाजांत आदरबुद्धि उत्पन्न करून त्याला साहाय्यकर्ते मिळवून देणें हें राजक्रांतीच्या प्रारंभी तरी बरेंच कठीण काम

असतें. पण समर्थसारख्यासत्पुरुषांच्या व त्यांच्या तालमैत तयार झालेल्या महंतांच्या हातून हें कार्य इतरांच्या पेक्षा सहज लीलेनें होऊं शकतें आणि हें कार्य समर्थानीं व त्यांच्या महंतांनीं योग्य वेळीं केलें.

समाजांत मतपरिवर्तन करणें हें सगळ्या राजक्रांत्यांचें बीज आहे. आर्यो कल्पना आणि मग कृति. कल्पना आणि कृति यांच्या दरम्यान शक्याशक्यतेचा विचारहि करावा लागतो. पण जेथें मुळांत कल्पनाच नाही किंवा विपरीत कल्पना दृढमूल होऊन बसली आहे तेथें नव्या कल्पनेचें बीजारोपण करणेंच दुर्घट होऊन बसतें. मुसलमान हेच देशाचे कायदेशीर राजे, ईश्वर त्यांना साह्य असल्यामुळें त्यांची सत्ता येथें प्रस्थापित झालेली आहे आणि त्यांच्या अचाट सामर्थ्यापुढें आपली घडणूक व्यर्थ होय, कलियुगाचा हा कालमहिमाच असल्यानें आपल्या हातून राज्यस्थापना होऊं शकणार नाही, आपण मुसलमानांचे ताबेदार असल्यामुळें त्यांच्या विरुद्ध हात उचलणें हें राजनिष्ठेविरुद्ध घोर पातक होय, आपणांस मुसलमानी बादशहांकडून इनाम मिळाले असल्यामुळें बादशहाविरुद्ध कारस्थान करणें म्हणजे बेइमानीपणा होय इत्यादि घातुक कल्पना त्यावेळीं समाजांत इतक्या बद्धमूल झाल्या होत्या कीं, त्यांचे समूळ उच्चाटन करून त्यांच्या जागी देशाभिमानाला व धर्माभिमानाला समुचित अशा स्फूर्तिदायक कल्पनांची प्रतिष्ठापना करणें जवळजवळ अशक्य वाटत होतें. आणि म्हणूनच बहुतेकांची प्रवृत्ति प्राप्तपरिस्थितींत समाधान मानून व त्यांतल्या त्यांत धर्माचें जेवढें संरक्षण करितां येईल तेवढें करून काळ कंटावयाचा अशीच असे. समर्थांच्या वाङ्मयांतच याविरुद्ध विचारसरणी प्रथमच दिसून येते. धर्म बुडत चालला आणि देशाची छुळघाण होत चालली; या दोहोंचें रक्षण करणें हें ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचें आद्य कर्तव्य होय व तें कर्तव्य करणारास समर्थ रामचंद्रप्रभु आणि रामवरदायिनी तुळजामाता यांचें साहाय्य झाल्याशिवाय राहणार नाही. किंबहुना त्यांची तशी आज्ञाच आहे व ती पार पाडण्याकरितां आपण चळवळ केली पाहिजे, असा उपदेश समर्थानीं केला. त्यांत शहाजीचा पुत्र शिवाजी यानें चालविलेलें राजकारण पाहून हाच ईश्वरी अवतार आहे आणि याच्या हातून धर्मसंरक्षण आणि हिंदवी स्वराज्याची स्थापना होईल. यास्तव अशा या शिवाजीस साहाय्य करा असेंहि त्यांनीं सेवकधर्माच्या उपदेशाच्या द्वारे जनतेस सांगितलें. आपण या देशांतील मूळ रहिवासी, अर्थात् मालक, आणि मल्लेच्छ हे विगारहकानें येथें येऊन तलवारीच्या जोरावर राज्य करीत आहेत म्हणून त्यांचें राज्य हें खऱ्या धर्माविरुद्ध व न्यायाविरुद्ध बंडच होय आणि या दुर्जन मल्लेच्छांचें बहुत दिवसांचें माजलेलें बंड मोडून काढण्यांत आपण ईश्वरी कार्य करीत आहों, ही कल्पना त्यांनीं प्रसृत

केल्यामुळे बंडखोरीची, बेह्मणपणाची, निमकहरामपणाची वाटणारी मलतीच भीति दूर होऊन महाराष्ट्रीय जनतेला आपला कर्तव्यमार्ग स्पष्ट दिसू लागला. समर्थींच्या राजकारणाची मुख्य व प्रारंभीची दिशा ही या प्रकारची होती; आणि ही कल्पना समाजात प्रसृत होऊन मूळ धरू लागल्यावर तिच्या अनुषंगाने इतर कल्पना पुढे आल्या व त्यांनी शिवाजीच्या राजकारणात प्रत्यक्ष साहाय्यहि केली.

९. रामदासी सांप्रदायाचे वैशिष्ट्य कां टिकले नाही ?

समर्थींचा राजकारणाशी कांही संबंध नव्हता असे ठरविण्याची अशक्यता स्वतःच्याच मनास पटू लागल्यामुळे दुराग्रहाने पळाडिलेल्या कित्येक आक्षेपकांनी समर्थींचे वैशिष्ट्य नष्ट करण्याकरिता दुसरेच एक अजब तर्कट लढविले आहे. त्यांचे म्हणणे असे की, रामदासी सांप्रदाय हा जर राजकारणाकरिता स्थापन झाला होता तर त्या सांप्रदायात समर्थींच्या पश्चात् ते कोठेच आढळत नाही ? समर्थींच्या शिष्यांची व प्रशिष्यांची परंपरा पाहिली असता तीत कोठेहि राजकारणाचा सुगावा लागत नाही आणि म्हणून स्वतः समर्थींनीहि कांहीच राजकारण केले नाही ! आक्षेपकांची ही तर्कपद्धती व हे इतिहासाचे अज्ञान हास्यास्पद आहे. कोणत्याहि व्यक्तीचे मोठेपण त्याच्या सांप्रदायातील व्यक्तींच्या बऱ्यावाईट वर्तणुकीवरून ठरविणे अनुचित होय. शिवाजीच्या पश्चात् त्याच्या वंशजांनी सगळे राज्य घालविले म्हणून शिवाजीने राज्यस्थापना केलीच नाही असे ठरेल काय ? जेथे एखादे विशिष्ट कार्य परंपरेने यावच्चंद्रादिवाक्ये चालवें अशा स्वरूपाचे असते तेथे त्या सांप्रदायाचा इतिहास शोधण्यात थोडे तरी स्वारस्य असते पण जेथे प्रासंगिक प्रातःकार्याच्या सिद्धीसाठी एखादी अचाट कामगिरी करावयाची असते तेथे त्या कामगिरीच्या सिद्धीबरोबरच कार्यप्रवर्तक हेतूचाहि नाश होतो. समर्थींची कामगिरी एका दृष्टीने अशाच स्वरूपाची होती. म्हेन्ळाची सत्ता झुगारून देऊन हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करणे आणि धर्मकारणात मुसलमानांच्या जुलमातून हिंदुधर्माची सुटका करून वर्णाश्रमधर्माचा पुनरुद्धार करणे अशा दुहेरी हेतूने समर्थींनी आपला सांप्रदाय स्थापिला व वाढविला. पण यातील पहिले कार्य शिवाजीच्या राज्याभिषेकाने सिद्धीस गेले. अर्थात् त्या नंतर समर्थींना प्रत्यक्ष राजकारणात लक्ष घालण्याचे तादृश कारणच राहिले नाही. शिवाजीचा उदय होण्यापूर्वी महाराष्ट्रात जे नैराश्य पसरले होते ते दूर करून मराठ्यांच्या मनात महत्वाकांक्षा उद्दीपित करणे आणि शिवाजीसारख्या अवतारी पुरुषास सर्वोर्वा साहाय्य केल्यास स्वधर्म व स्वराज्य यांची स्थापना होऊ शकेल असा विश्वास जनतेत निर्माण करणे व या हेतूला पोषक असा वर्माभिमान व देशा-

भिमान महाराष्ट्रीयांत जागृत करणें हें समर्थांचें कार्य होतें. तें कार्य सिद्ध झाल्यानें त्यांचें राजकारण संपलें.

समर्थांच्या सांप्रदायांतहि राजकारणाला अग्रपूजेचा मान नसून हरिकथा निरूपणाला पहिला मान होता व राजकारण हें पारीस्थितिप्राप्त अर्धें मुद्दाम आपल्या शिरावर घेतलेलें कर्तव्य होतें. त्या कर्तव्याची पूर्तता होतांच 'मुख्य हरिकथा निरूपण' तेवढें शिल्लक राहावें, आणि 'दुसरें तें राजकारण' बंद पडावें हें स्वाभाविक व उचित होय.

एकंदर निबंधाचा निष्कर्ष

१. समर्थांना त्यांच्या वयाच्या ८ वे वर्षी रामचंद्राचा अनुग्रह झाला. त्या वेळेपासून त्यांना आपल्या घर्माची, देशाची व समाजाची काळजी वाटू लागली व धर्मरक्षणासाठी प्रयत्न करण्याची त्यांना स्फूर्ती झाली.

२. वयाला १२ वर्षें पूर्ण होण्यापूर्वीच समर्थांनी संसारांत गुरफटून न राहतां आजन्म बालब्रह्मचारी राहून धर्मरक्षण करण्याचा निश्चय केला व तपःसामर्थ्य संपादण्याकरितां टाकळीस जाऊन त्यांनी पुरश्चरणास सुरुवात केली.

३. हें पुरश्चरण चालू असतानाच राहिलेल्या वेळांत त्यांनी आपलें अध्ययन व ग्रंथावलोकन चालू ठेवलें.

४. पुरश्चरणाचें नववें वर्ष पूर्ण होऊन सुमारे १० कोटि मंत्रजप झाल्यावर शिवाजीमहाराजांचा शिवनेरीस अवतार झाला.

५. शके १५५३ मध्ये शहाजीची स्वारी नाशीक व त्रिवंक या प्रांतांत होती. त्या वेळीं समर्थ यांची शहाजीशीं भेट झाली असण्याचा संभव आहे. कारण त्या वेळीं समर्थांच्या तपःप्रभावाची ख्याती सर्वत्र पसरली होती.

६. शके १५५४ पासून समर्थांनी तीर्थाटनास सुरुवात केली व त्याच वेळीं त्यांनी सर्व ठिकाणची देशस्थिती अवलोकन केली.

७. उत्तर हिंदुस्थानांतलें तीर्थाटन आटोपून शके १५६३ चे सुमारास समर्थ दक्षिण हिंदुस्थानांत तीर्थाटन करित होते. त्या वेळीं शहाजीहि दक्षिणेंत बंगलोर प्रांतांत होता. त्या वेळीं समर्थ व शहाजी यांची पुन्हा भेट झाली असावी, आणि या भेटींतच समर्थांनी कृष्णातीरीं मसूरनजीक राहून रामोपासनेचा सांप्रदाय स्थापण्याचें ठरविलें असावें.

८. शके १५६७त मसुरास पहिला रामनवमीचा उत्सव झाला. शके १५७० पासूनच उत्सव चाफळास होऊं लागले.

९. शके १५६७ पासून १५७१ पर्यंतच्या ४ वर्षांत समर्थानां वाई ते कोल्हापूर या भागांत ११ मारुतींची स्थापना केली. विजापूरच्या दरबारांत व इतरत्रहि अनेक शिष्य केले, व सर्वत्र आपली छाप पाडिली.

१०. शके १५७१ त शहाजीराजे यांस अटक झाल्यानंतर समर्थानां शिवाजीस भेटीविषयी पत्र लिहिलें आणि शके १५७१ वै. शु. ९ गुरुवार रोजी शिवाजीस अनुग्रह दिला.

११. शके १५७६ त किंवा कदाचित् तत्पूर्वीहि समर्थ हेळवाकच्या घळीत जाऊन राहिले व १० वर्षेपर्यंत ग्रंथलेखन करणार आहों असें त्यांनीं जाहीर केलें !

१२. शके १५७७ च्या वै. शु. २ स शिवाजीनें समर्थींच्या झोळींत राज्याची सनद टाकली. त्यानंतर समर्थ दक्षिणेंत तंजावरकडे गेले, व तेथें व्यंकोजी-राजे यांस त्यांनीं अनुग्रह दिला. त्या वेळीं पुन्हां शहाजी व समर्थ यांची भेट झाली असावी. या भेटीनंतर थोड्याच दिवसांत शिवाजीनें चंद्रराव मोठ्याचें कारस्थान करून त्याचा कांटा काढून टाकिला.

१३. शके १५८१ मध्ये अफजलप्रसंगीं शिवाजीस केलेला उपदेश दासबोधांत द. १८ स. ६ यांत नमूद आहे.

१४. शके १५८१ पासून चाफळच्या उत्सवास दरसाल २०० होन शिवाजी महाराजांकडून मिळूं लागले.

१५. शके १५८८ मध्ये शिवाजीराजे आग्यास अटकेंत पडले असतां तेथून गुप्त वेपानें सुटून येताना उत्तर हिंदुस्थानांतील आणि ओरिसा, तेलंगण वगैरे प्रांतांतील समर्थींच्या मठांचा व शिष्यांचा त्यांना चांगला उपयोग झाला असावा.

१६. शके १५९४ च्या चैत्र वद्यार्त पन्हाळगडानजीक पारगांवास समर्थींची व शिवाजीची पुन्हां भेट झाली व शिवाजीस परमार्थ-प्राप्ती झाली. याच वर्षाच्या अखेरीस मराठ्यांनीं पन्हाळगड किल्ला परत वेतला.

१६. शके १५९६ मध्ये समर्थानां गागाभट्टाकरवीं शिवाजीस राज्याभिषेक करविला, आणि त्या नंतर थोडेच दिवसांनीं ते हेळवाकची घळी कायमची सोडून चाफळ व परळी इकडे राहावयास आले.

१८. शके १६०२ मध्ये शिवाजीच्या अवतारसमाप्तीनंतर समर्थानां संभाजीस राजकारणाचा उपदेश केला, आणि पुढें लवकरच समर्थानां स्वतःची अवतारसमाप्ती केली.

छत्रपति शिवाजीमहाराज का जन्मदिन

(लेखक—गौरीशंकर हीराचंद ओझा—अजमेर)

जैसे यूरोप में दो हजार या उसे भी अधिक वर्ष पूर्व होनेवाले प्रसिद्ध पुरुषों के जन्मदिन निश्चित मिलते हैं, वैसे हमारे यहाँ के तीन सौ वर्ष पूर्व होनेवाले बड़े बड़े राजाओं, प्रसिद्ध वीरपुरुषों, विद्वानों तथा धनाढ्यों आदि के भी जन्मदिन निश्चित रूपसे नहीं मिलते, जिसका कारण यह है कि, हमारे यहाँ इतिहास लिखने की परिपाटी जैसी चाहिये वैसी नहीं थी। इसी से हमारे यहाँ के महापुरुषों के जन्मदिन ठीक ठीक निश्चय करना बहुत कठिन काम हो गया है। हिन्दू जातिके गौरव के स्तंभ, अद्वितीय वीर एवं हिन्दु धर्म के रक्षक प्रतापी छत्रपति शिवाजीमहाराज का शुद्ध जन्मदिन अभी तक संशय-युक्त ही है। मुसलमानों के इस देश में आने के पश्चात् हमारे यहाँ भी इतिहास लिखने का यत्न कुछ कुछ किया गया हो ऐसा अनुमान होता है। ऐसे ऐतिहासिक ग्रन्थों को महाराष्ट्र में 'बखर' और राजपुताना आदि में 'ख्यात' कहते हैं। शिवाजीमहाराज के संबन्ध रखनेवाली अनेक बखरें मिली हैं और उनमें जन्मदिन के विषयमें जो कुछ लिखा है वह परस्पर नहीं मिलता।

(१-२)—सबसे पहली बखर अनंत कृष्णाजी सभासद ने शक-संवत् १६१६ (वि० सं० १७५१) के आसपास लिखी, जिसको चित्रगुप्त नामक लेखक ने पीछे से परिवर्द्धित किया। इन दोनों में तो शिवाजी के जन्म के संवत्, मास, पक्ष, तिथि आदि का कुछ भी उल्लेख नहीं है।

(३)—प्रोफेसर फॉरेस्ट की प्रकाशित रायरीवाली बखर के प्रारंभ में शिवाजी का जन्म शक सं० १५४८ (वि० सं० १६८३) में होना बताया है; परंतु उसी के अन्त में शक-संवत् १५४९ (वि० सं० १६८४) के वैशाख में जन्म होना भी लिखा है। प्रसिद्ध इतिहास-संशोधक स्वर्गवासी श्रीयुत राजवाडे महाशय के संग्रह की उसी बखर की हस्तलिखित प्रति में उनका जन्म शक संवत् १५४८ (वि. सं. १६८३) क्षयनाम संवत्सर, वैशाख सुदि ५, चन्द्रवार को होना लिखा है। परन्तु उक्त संवत् में वैशाख शुक्ला ५ को चन्द्रवार नहीं, किन्तु गुरुवार था, इस लिये उक्त बखर में दिया हुआ शिवाजी का जन्मदिन भी विश्वासयोग्य नहीं कहा जा सकता।

(४)—मल्हारराव रामराव चिटनवीस की बखर में उनका जन्म शक सं. १५४९ (वि. सं. १६८४), प्रभवनाम संवत्सर, वैशाख सुदि २, गुरुवार को होना, और ६ उच्च ग्रह होना बतलाया है, परंतु उक्त तिथि को गुरुवार नहीं, किंतु शनिवार था, और न उस दिन ६ उच्च ग्रह होने की संभावना थी। अतएव उक्त बखर का कथन भी संतोषजनक नहीं कहा जा सकता।

(५)—बडोदेसे प्रकाशित 'शिवदिग्विजय' नामक पुस्तक में शिवाजी का जन्म शक-संवत् १५४९ (वि. सं. १६८४) प्रभवनाम संवत्सर, वैशाख शुक्ला २, गुरुवार रोहिणी में होना माना है। परंतु उक्त तिथि को गुरुवार तथा रोहिणी नक्षत्र नहीं, किंतु शनिवार और भरणि नक्षत्र था। अत एव इसपर भी विश्वास नहीं किया जा सकता।

(६)—बडोदे की छपी हुई 'शिवप्रताप' नामक पुस्तक में शिवाजी का जन्म शक सं. १५४९ (वि. सं. १६८४) रक्ताक्षीनाम संवत्सर में होना माना है। परंतु दक्षिणी बार्हस्पत्य गणना के अनुसार शकसंवत् १५४९ (वि. सं. १६८४) का नाम रक्ताक्षी नहीं, किंतु प्रभव था। रक्ताक्षी नाम तो शक-संवत् १५४६ (वि. सं. १६८१) का था। इस लिये यह कथन भी माननीय नहीं।

(७)—काव्येतिहास में प्रकाशित 'मराठी साम्राज्याची छोटी बखर' नामक पुस्तक में शिवाजी का जन्म शक-संवत् १५४९ (वि. सं. १६८४) क्षयनाम संवत्सर, वैशाख सुदि ५, सोमवार को होना लिखा है। परंतु शक सं. १५४९ (वि. सं. १६८४) का नाम क्षय नहीं, किंतु प्रभव था। अतएव इस के कथन को भी उपर्युक्त कथनों के समान समझना चाहिये।

(८)—'भारतवर्ष' नामक मराठी पुस्तक में शिवाजी की ९१ कलमें (विषयों) वाली एक बखर छपी है। उस की १५ वी कलम में शिवाजी का जन्म शक सं. १५४९ * (वि. सं. १६८४), क्षयनाम संवत्सर, वैशाख सुदि ५, चन्द्रवार को होना बतलाया है, जो संख्या ७ के समान ही है।

(९-१०)—भारतवर्ष नामक पुस्तक में प्रकाशित 'छत्रपतीची वंशावलीबद्ध यादी' में शक-सं. १५४९ (वि. सं. १६८४) वैशाख सुदि ५ को, और उसी में न्यायशास्त्री पंडितराव की जो बखर छपी है, उस में

* छपी हुई पुस्तक में १५५९ छपा है; जो प्रेसकी भूल होनी चाहिये।

शक-सं. १५४९ (वि.सं. १६८४) प्रभव संवत्सर में उनका जन्म होना माना है। पहली 'थादी'में वार नहीं दिया, और दूसरी में मास, पक्ष, तिथि और वार नहीं दिए, इस लिए उन दोनों की जाँच नहीं हो सकती।

(११)—उसी पुस्तक में छपे हुए 'पन्तप्रतिनिधीची बखर' में छत्रपतिमहाराज का जन्म शक-संवत् १५४९ (वि. सं. १६८४) प्रभव संवत्सर, वैशाख शुक्ला १५ इन्दु (सोम) वार को होना लिखा है। उक्त संवत् की वैशाख सुदी १५ को सोमवार नहीं, किंतु शुक्रवार था। उक्त पुस्तक के टिप्पण में ५ के स्थान में लेखक के दोष से १५ लिखा जाना बतलाया है। यदि शुद्ध पाठ पंचमी माना जाय, तो उसकी जाँच ऊपर लिखी हुई संख्या ३, ७ और ८ के समान समझनी चाहिए।

ऊपर लिखी हुई ११ पुस्तकों में से पहली दो में, जो सबसे पुरानी है, शिवाजी के जन्म का संवत्, मास आदि दिया ही नहीं। बाकी की ९ पुस्तकों में; जो उन के स्वर्गवास से १०० वर्ष या उस से भी अधिक पीछे की लिखी हुई है, शक सं. १५४८ या १५४९ (वि. सं. १६८३ या १६८४) दिया है। ऐसे ही पिछली ९ पुस्तकों में से दो (संख्या ४, ५) में गुरुवार, और चार (संख्या ३, ७, ८, ११) में सोमवार दिया है, तथा संख्या ६, ९, १० में वार नहीं दिया। इन पुस्तकों के देखने से शिवाजी के जन्मदिन के विषय में संशय हुए बिना नहीं रहता।

मरहटों का अँगरेजी-इतिहास लिखनेवालों में सब से पहले लेखक ग्रान्ट डफ ने शिवाजी का जन्म ईसवी सन् १६२७ के मई-महिने (शक सं. १५४८ वि. सं. १६८४ ज्येष्ठ आषाढ) में होना माना है। प्रोफेसर टकाकखत्र शक संवत् १५४९ (वि. सं. १६८४) की वैशाख सुदि ५ को माना है, जो अधिकांश बखरों के अनुसार है। शिक्षक केलुस्कर ने शकसंवत् १५४९, वैशाख सुदि २, गुरुवार माना है; परंतु तिथि और वार का योग न होने से उस पर विश्वास नहीं किया जाता। श्री. यदुनाथ सरकारने उल्लिखित बखरों में से एक में भी दी हुई तिथि, संवत् आदि पर विश्वास नहीं किया, और जेधे की बखर या शकावली (जिसका वर्णन आगे किया जायगा) में दिये हुए संवत् आदि को ठीक माना है। मिस्टर किकेड और श्रीयुत पार्सनिस् (स्वर्गवासी) ने शिवाजी का जन्मदिन ता. १० एप्रिल, सन् १६२७ शक-सं. १५४९ वि. सं. १६८४ वैशाख सुदि ५ को माना है।

इस प्रकार अँगरेजी के भिन्न भिन्न इतिहास लेखकों ने भिन्न भिन्न बखर के अनुसार छत्रपति की भिन्न भिन्न जन्मतिथि दी है, जिस से किसी एक तिथि या संवत् का निश्चय नहीं हो सकता। कुछ वर्ष पूर्व स्वर्गवासी लोकमान्य टिळकमहाराज को भोर संस्थान के कारीगाँव के इजाफेदार श्रीयुत दयाजीराव सजेंराव उर्फ दाजीसाहब जेधे देशमुख के यहाँ से एक पुराणी बही मिली जिस में शक-संवत् १५४० से. १६१९ (वि. सं. १६७५ से १७५४) तक की घटनाओं का वर्ष-क्रम से उल्लेख है। उक्त महानुभाव ने उसका नाम ' जेधे की शकावली ' रक्खा। अतएव हम भी इस लेख में उसे ' शकावली ' कहेंगे। संभव है, वह शकावली शक-संवत् १६१९ (वि. सं. १७५४) तक लिखी गई है। उक्त शकावली में शिवाजी का जन्म शक-संवत् १५५१ (वि. सं. १६८६) फाल्गुन वदि ३ (उत्तरीय-पूर्णिमान्त-गणना के अनुसार चैत्र वदि ३) शुक्रवार और हस्त-नक्षत्र को होना लिखा है। यह शकावली ऊपर लिखी हुई पहली दो बखरों को छोड़कर बाकी सब से पुरानी है। दक्षिणी गणना (अमान्त) के उक्त संवत् में फाल्गुन वदि ३ को शुक्रवार और हस्त-नक्षत्र भी था।

जेधे के घरानेवालों के अधिकार में बीजापूर और अहमदनगर के सुल्तानों की दी हुई जागीर अवतक चली आती है। कान्होजी जेधे शाहजी और शिवाजी का समकालीन था, और जिस समय शिवाजी अफ-ग़लखों से प्रतापगढ़ में मिले, उस समय वह अपने ६ पुत्रों सहित शिवाजी के पास विद्यमान था। उस के पुत्रों में से बाजी-नामक जेधे का जन्म शक-संवत् १५५० (वि. सं. १६८५), कार्तिक वदि ५ (उत्तरीय गणना से मृगशिर वदि ५) को हुआ था; अर्थात् जेधे की शकावली के अनुसार वह शिवाजी से अनुमानतः एक वर्ष बड़ा था। उक्त शकावली के कथन की पुष्टि नीचे लिखे हुए प्रमाणों से भी होती है।

(१) थोड़े वर्ष पूर्व तंजोर में ' शिवभारत ' नाम की पुस्तक मिली जिसकी रचना कवीन्द्र परमानन्द निधिवासकर ने शिवाजी की आज्ञा से ही की थी, और जिस में शिवाजी के दादा मालोजी से लगाकर शक-संवत् १५८४ (वि. सं. १७१९) तक का शिवाजी का वर्णन है। यह पुस्तक शिवाजी की जीवितदशा में बनी हुई होने के कारण उन के जन्मदिन के निर्णय

में सब से अधिक उपयोगी है। उक्त पुस्तक के ६ ठे अध्याय में शिवाजी का जन्मदिन नीचे लिखे अनुसार है—

भूवाण-प्राण-चन्द्राब्दैः सम्मिते शालिवाहने ।

शके संवत्सरे शुक्ले प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ २६ ॥

शिशिरर्तौ वर्तमाने प्रशस्ते मासि फाल्गुने ।

कृष्णपक्षे तृतीयायां निशि लग्ने सुशोभने ॥ २७ ॥

महोरस्कं महाबाहुं सुपुत्रे साद्भूतं सुतम् ॥ ३१ ॥

आशय—शालिवाहन-शक १५५१ (वि. सं. १६८६) के उत्तरायण और शिशिर ऋतु में फाल्गुन-कृष्णा ३ की रात्री को (शहाजी के) पुत्र (शिवाजी) का जन्म हुआ ।

यह कथन जेधे के अनुसारही है। इसमें उक्त दिन का वार नहीं दिया; परंतु यह विशेष रूप से बतलाया है कि शिवाजी का जन्म रात्री को हुआ था।

(२)—तंजोर में एक शिलालेख मिला है, जिसमें शिवाजी का जन्म शक संवत् १५५१ (वि. सं. १६८६) में होना लिखा है। उक्त लेख में मास, पक्ष, और तिथि नहीं दी; परंतु संवत् जेधे की शकावली और शिवभारत के अनुसार है।

(३)—हमारे मित्र व्यावर (राजपुताना) निवासी व्यास मीठालालजी के द्वारा हमे प्रसिद्ध ज्योतिषी चंडू के वंशजों के यहाँ का एक पुराना गुटका मिला है, जिस में ज्योतिष की कई पुस्तकों की नकलें हैं। उन पुस्तकों के मध्य में दिल्ली के बादशाहों, उनके शाहजादों, अमीरों तथा हिन्दू राजवंशियों में राठोडों, कछवाहों, मेवाडके राणाओं, देवडों, भाटियों, गौडों, हाडों, गूजरों, एवं मुहणोतों, सिंधियों, भण्डारियों, पंचोलियों, ब्राह्मणों तथा रानियों और कुँवरियों आदि की अनुमानतः ५४० जन्म-पत्रियों का सङ्ग्रह है। यह गुटका ज्योतिषी चंडूके वंश-धर पुरोहित शिवराम ने वि. सं. १७३२-३७ तक लिखाया, जैसा उसमें जगह जगह दिए हुए संवत्तों से मालूम होता है। उक्त संग्रह में मेवाड के राणाओं की जन्मपत्रियों के अन्तर्गत शिवाजी की जन्म पत्री भी है, जिस से यह भी पाया जाता है कि उस समय भी शिवाजी मेवाड के सूर्यवंश राजाओं के वंशधर माने जाते थे। उक्त जन्मपत्री में वि. सं. १६८६ (श. सं. १५५१) की फाल्गुन बदी ३, शुक्रवार को, सूर्योदय से ३० घटी ९ पल पर, शिवाजीका जन्म होना लिखा है। स्पष्ट सूर्य

१०।२३ और स्पष्ट लग्न ४।२९ दिया है। अनुमान होता है कि यह जन्मपत्री दक्षिण की बनी हुई जन्मपत्री की नकल ही है। केवल शक-संवत् १५५१ के स्थान पर वि. सं. १६८६ बना दिया है; क्यों कि फाल्गुन-वदि ३ को दक्षिणी (अमान्त) गणना के अनुसार ही शुक्रवार था, उत्तरीय गणना के अनुसार चैत्र वदि ३ को।

चंडू जोधपूर राज्य का प्रसिद्ध ज्योतिषी था, उसकी तैयार की हुई साराणि के अनुसार अब तक पञ्चाङ्ग बनता है, जो 'चण्डवाणि पञ्चाङ्ग' कहलाता है। चंडू और उसके वंशधर जोधपूर-राज्य के राजकीय ज्योतिषी रहे। जबसे जोधपूर-राज्य ने बादशाह अकबर की आधीनता स्वीकार की तबसे वहाँ के राजा मुगलों के दरबार में सेवार्थ रहा करते थे, और उनके साथ चंडू के वंश का कोई-न-कोई ज्योतिषी भी रहा करता था। चंडू और उसके वंशधर एक बड़े राज्य के प्रसिद्ध ज्योतिषी थे, इस लिए उनके पास बादशाहों, राजा-महाराजाओं आदिकी जन्म-पत्रियोंका पहुचना साधारण बात है। अनुमान होता है कि जो जो जन्म-पत्रियाँ उनके यहाँ आती-थी, उनकी नकलें वे अपने यहाँ रख लेते थे। इन्हीं को शिवराम ने जाति या वंशके अनुसार क्रम-बद्ध किया। शिवाजी की यह जन्म-पत्री शिवाजी के स्वर्गवास से पूर्व ही शिवराम ने क्रम-बद्ध की थी। शिवराम की लिखी जन्म-पत्री, जेबे की शकावली, शिवभारत तथा तन्जोर के शिलालेख से ठीक मिलती हुई है। शिवभारत में रात्रि में जन्म होना लिखा है। वह भी शिवराम की लिखी जन्म-पत्री से शुद्ध प्रतीत होता है; क्यों कि उक्त शक-संवत् में दक्षिणी फाल्गुन वदि ३ (उत्तरी चैत्र वदि ३) को शिवाजी के जन्म-स्थान शिवनेरी में सूर्यास्त २८ घटी ५२ पल पर हुआ होगा। अतएव शिवाजी के जन्म के समय अनुमानतः सवा घड़ी रात्रि गई होगी। ऐसे ही जेबे का दिया हुआ हस्त-नक्षत्र भी शुद्ध है, क्यों की उक्त तिथि को हस्त-नक्षत्र ही था। शिवराम की लिखी हुई जन्म-पत्री में चन्द्र कन्याराशि पर है, और वह भी उस दिन हस्त-नक्षत्र का होना सिद्ध करता है।

ऊपर उद्धृत किए हुए चारों प्रमाणों से शिवाजी का जन्म शक-संवत् १५५१ (वि. सं. १६८६) दक्षिणी फाल्गुन वदि ३ उत्तरी चैत्र वदि ३ शुक्रवार, हस्त-नक्षत्र, अर्थात् ता. १९ फरवरी सन १६३० ई-

को होना निश्चित है। जिन बखरों में शिवाजी का जन्म-दिन दिया है, वे सब शिवाजी के जन्म से १०० या उससे भी अधिक वर्ष पीछे की लिखी हुई होने, उनके परस्पर न मिलने और उनमें दी हुई तिथि और वार गणित से शुद्ध सिद्ध न होने के कारण वे इस विषय में विश्वास के योग्य नहीं हैं। शिवभारत और शिवराम की दी हुई जन्म-पत्री दोनों शिवाजी के जीवनकाल में लिखे जाने और जेबे की शकावली से उनकी सब बातों के मिलने तथा तंजौर के शिलालेख से संवत् के मिलने के कारण वे ही प्रामाणिक हैं, बखरें नहीं।

ता. ३ मई सन् १९२७ ईसवी (चैत्रादि वि. सं. १९८४ वैशाख शु. २) को भारतवर्ष के भिन्न भिन्न नगरों में वीरशिरोमणि छत्रपति शिवाजी महाराज के जन्म से ३०० वर्ष पूरे होने और ३०१ का प्रारंभ होना मानकर जयंती मनाना निश्चय हुआ। तदनुसार अजमेर नगर में भी उक्त तारीख को छत्रपति की जयन्ती मनाना निश्चय हुआ। उस की सूचना मेरे पास आने पर मैं ने जयंती के मुख्य प्रबंध-कर्ता को सूचित किया कि अभी तो शिवाजीमहाराज के जन्म से ३०० वर्ष पूरे होने में २ वर्ष कम है और न उन का जन्म वैशाख शुक्ला २ को हुआ था। शिवाजी जैसे वीर और स्वतन्त्रता देवी के परमोपासक की जयन्ती देशभर के प्रत्येक नगर में मनाई जाय यह बड़े हर्ष का विषय है, परंतु खेद की बात यह है कि उन के ठीक जन्म दिन पर यह जयन्ती नहीं मनाई जा रही है। देशभर में जयंती का वही दिन निश्चय हो चुका था इस लिये वह उसी कल्पित दिन को मनाई गई। इस पर मैंने 'शिवाजी का जन्मदिन' नामक एक छोटासा सप्रमाण लेख 'सुधा' नामकी मासिक-पत्रिका में प्रकाशित कराया जिस में उनका शुद्ध जन्मदिन शक-संवत् १५५१ (वि. सं. १६८६) अमान्त फाल्गुन वदि ३ (पूर्णिमान्त चैत्र वदि ३) शुक्रवार को होना बतलाया था। उस की चर्चा महाराष्ट्र में भी हुई। महाराष्ट्र के विद्वानों में शिवाजी के जन्मदिन के संबंध में मतभेद हो रहा है। बखरों पर विश्वास करने वाले विद्वान् बखरों के संवत्, मास, पक्ष, तिथि आदि को शुद्ध मानने की हठधर्मी करते हैं। दूसरा पक्ष जेबे की शकावली, शिवभारत, तंजौर का शिलालेख तथा हमारे संग्रह की शिवाजी के जीवितकाल की लिखी हुई उन की जन्म-पत्री के दिन को ही ठीक मानते हैं। 'सुधा' में

प्रकाशित हमारे लेख-पर एक महाराष्ट्र विद्वान् ने यह शङ्का की है कि, शिवाजी की जन्म-पत्री महाराष्ट्र में तो मिली ही नहीं और मारवाड में मिली जिसपर कैसे विश्वास किया जावे ।

ऐसी शङ्का करना निरर्थक है, वयों कि जोधपूर के महाराज दिल्ली या अन्यत्र जहाँ वहाँ जाते वहाँ चंडू के वंश का कोई एक ज्योतिषी उन के साथ बराबर रहा करता था । चंडू के घराने के ज्योतिषियों की इतनी अधिक प्रसिद्धि थी कि जहाँ वहाँ वे जाते वहाँ दूर दूर के राजाओं, बड़ेबड़े अपसरों, सरदारों, धनाढ्यों आदि की जन्मपत्रियाँ उन को दिखाई जाती थी, जिन की नकलें वे अपने यहाँ रख लेते थे । इसी से चंडू के यहाँ से जन्म-पत्रियों का बड़ा भारी संग्रह मिला है । जोधपूर की रूथात से पाया जाता है कि वि. सं. १७२० में महाराज जसवंत-सिंह बादशाह औरंगजेब की सेना के साथ दक्षिण में थे । जसवंत-सिंहजी ने शिवाजी के अर्धान के गढ कुण्डाणे पर चढ़ाई कर गढ पर मोरचे लगाये, परंतु गढ-वालों के अरावों की मार से महाराज को अपने मोरचे उठा कर लौटना पड़ा था । संभव है कि उक्त महाराज के दक्षिण में रहते समय अथवा शिवाजी के दिल्ली जाने के अवसर पर शिवाजी की जन्मपत्री चंडवाणी ज्योतिषी के पास पहुँची हो ।

कुछ मास पूर्व बनेडा (उदयपूरराज्यान्तर्गत) के एक ज्योतिषी के यहाँ के पुरानी जन्म-पत्रियों की पुरतक के कितनेक जर्ण पत्रे हमारे देखने में आए, जो अनुमान १५० वर्ष से भी पुराने होंगे उन में भी शिवाजी की जन्मपत्री मिली । उस में संवत्, मास आदि वही है जो चंडू के संग्रह की जन्म-पत्री में है । अन्तर इतना ही है कि उस में अमान्त फाल्गुन वदि ३ के स्थान में पूर्णिमान्त चैत्र वदि ३ दिया है । बनेडा का राजा भीमसिंह औरंगजेब की सेवा स्वीकार कर दक्षिण में रहा और वही मरा । बादशाही सेवा में रहनेवाले राजपूताने के राजाओं के साथ उन के राजकीय ज्योतिषी रहते थे । बनेडा के राजा भीमसिंह के ज्योतिषी को भी संभवतः शिवाजी की जन्म-पत्री देखने का अवसर मिला हो और उस ने उसकी नकल कर ली हो । इन सब प्रमाणों से यही पाया जाता है कि शिवाजी का शुद्ध जन्मदिन शक सं. १५५१ फाल्गु. वदि ३ ही है ।

शिवकालीन संतांची कामगिरी

(लेखक—प्रो. शं. वा. दांडेकर, पुणे)

जयां ऐहिक धड नाहीं । तयांचें परच पुसशी काई ॥

श्री ज्ञानेश्वरी अ. ४ ओ. १५५

प्रस्तुत निबंधांत शिवकालीन संतांच्या धार्मिक कामगिरीचा विचार करावयाचा असल्यामुळे 'शिवकालीन' व 'संत' ह्या दोन शब्दांचे सामान्य अर्थ मान्य करून चालण्यास हरकत नसावी. मात्र शिवकालाचा आरंभ प्रस्तुत विषयाला अनुकूल असा, म्हणजे पैठणकर श्रीएकनाथांच्या कालापासून धरला पाहिजे.

शिवकालीं महाराष्ट्रांत निदान साठपांसष्ट संत होऊन गेले. त्यांतील नुसत्या प्रमुख संतांचा नामनिर्देश करावयाचा म्हटलें तरी, नृसिंहसरस्वति, एकनाथ, मोरया गोसावी, तुकाराम, रामदास, श्रेष्ठ, आनंदमूर्ति, दासोपंत, जनार्दनस्वामी, जयरामगोसावी, आनंदतनय, बोधलेबुवा, दामाजी, उद्धव गोसावी, उद्धव चिद्धन, कृष्णयाज्ञवल्की, जनीजनार्दन, रंगनाथ स्वामी निगडीकर, निरंजन बुवा पैठणकर, शिवकल्याण, कृष्णदयार्णव, मोनीबोवा पाटगांवकर, विठ्ठल बीडकर, केशवस्वामी, प्रेमाबाई, आक्काबाई, वेणाबाई, बहिणाबाई, वगैरे सत्तावीस अष्टावीस साधूंचीं तरी नांवां धावीं लागतील. यांपैकीं समर्थ रामदासस्वामी यांच्या कामगिरीचा विचार अन्यत्र केला असल्यामुळें तदितर जे राहिले त्यांचाच विचार या लेखांत करावयाचा आहे. त्यांतूनहि प्रत्यक्ष अथवा परंपरेनें ज्यांचें महाराष्ट्रावर वजन पडलें व ज्यांनीं समाजाला विशिष्ट वलण लावण्याचे कांहीं प्रयत्न केले अशाच श्रीनृसिंहसरस्वती, श्रीएकनाथ, श्रीतुकारामप्रभृति प्रमुख संतांचाच विचार करितां येण्यासारखा आहे. संतांचा चरित्रविषयक भाग येथें मुळींच देण्यांत येणार नाहीं. तर त्यांच्या उपदेशाचा अथवा शिकवणुकीचा तत्कालीन महाराष्ट्रास काय उपयोग झाला या मुद्यावरच थोडी चर्चा करण्यांत येईल.

या बाबतींत आतांवर्यत न्यायमूर्ति रानडे, राजारामशास्त्री बोडस, इतिहासाचार्य राजवाडे, प्रो. हरिभाऊ लिमये, प्रो. पटवर्धन, रा. व. भांडारकर, महाराष्ट्रसारस्वतकार भावे, सरदेसाई, विठ्ठल रामजी शिंदे वगैरेंनीं बरीच चर्चा केली आहे. शिवाय, शिवाजी महाराजांचीं केलुसकर, सरकार वगैरेंनीं जीं चरित्रें लिहिलीं आहेत त्यांतहि याचा त्रोटक उल्लेख आहे. संत-कवि-चरित्र-लेखक इ. म. प. पांगारकर व श्री. आजगांवकर यांनींही अनिराल्प्या संतांचीं चरित्रें लिहिलीं आहेत. त्यांत चरित्रविषयक भाग बराच आहे.

शिवाय साकल्यानेहि या प्रश्नाचा विचार त्यात, तीं चरित्रे स्वतंत्र वेगवेगळ्या साधूंचीं असल्यानें, आळा नाही. याशिवाय मिडे, सोनावणे, ओक, नाडकर्णी, केळुसकर वगैरेचे तुकाराम, एकनाथ वगैरे संतकवि व मराठी वाङ्मय यांविषयीं छोटेलानी निबंध आहेत. पण त्यांतहि या विषयाची तुरळकच चर्चा आहे. याच विषयाची पण निरनिराळ्या रूपाने चर्चा करणारी अशीं दोन महत्त्वाचीं पुस्तके आहेत. एक रा. भास्कर वामन मठ यांचे “महाराष्ट्रधर्म” व दुसरे रा. नारायण कृष्ण गद्रे यांचे “महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्व्रंग” हे. परंतु एकांत ‘धर्माचा’च ऊहापोह आहे व दुसरा ग्रंथ तर आमच्या चर्चे विषयाचे काळापर्यंतच आणून सोडणारा आहे.

यांपैकी न्यायमूर्ति रानडे यांनी आपल्या “मराठीसत्तेचा उदय” या ग्रंथांत शिवाजी महाराजांच्या वेळेला मराठीसत्तेचा वृक्ष जो फुलाकळास आळा त्याचा संपूर्ण इतिहास लिहावयाचा म्हणजे शिवकालीन संतांनी भूमि कशा तयार केली हे पाहणें अवश्य आहे, ही कल्पना प्रागुत्पाने प्रथम पुढें आणिली. परंतु त्यानंतर राजशंडे, भावे, दिवेकर शास्त्री वगैरेंनी असे प्रतिपादन केले आहे की, शिवपूर्वकाली जें रामदासांव्यतिरिक्त संताळ माजले हेतें त्याच्या निवृत्तीच्या व जगद्गुराच्या अचाट व अव्यवहार्य कल्पना होत्या. त्यांच्या शिकवणुकीने धार्मिक खलबळ उडाली असली तरी ही निवृत्तिसागी चळवळ, राष्ट्रास उदयोन्मुख करणारे वजी ऐहिक अवनतीकडे ढकलणारी अशीच शाली. शिवाजी-महाराजांनी राजकीय गुलामगिरीच्या शृंखलांतून महाराष्ट्रास जसे मुक्त केले तसे या खुलचट धार्मिक बंधनांतूनहि राष्ट्रास काढणे अवश्य होतें. व त्याप्रमाणें श्रीसमर्थ रामदास स्वामी यांनी या भक्तिमार्गाचे बंड मोडून राष्ट्रास अभ्युदयोन्मुख केले; आणि यामुळे श्री-शिवाजीमहाराज यांना स्वराज्यस्थापना करता आली. असें या संतांच्या कामगिरी-संबंधानें द्विधा मत असल्यानें या ठिकाणीं त्या प्रश्नाचा पुनश्च एकदां सांगोपांग विचार करण्याचें योजिलें आहे.

महाराष्ट्रांत साधुसंतांनी जी खलबळ उसळून दिली त्या चळवळीचें खरें स्वरूप काय होतें व तिचा त्या वेळच्या राजकीय व धार्मिक बडामोडांवर काय परिणाम झाला हें लक्षांत घेण्याकरतां प्रथम, त्या वेळची परिस्थिति व त्या वेळच्या संतांची त्यांच्याच शब्दांतून निघणारी शिकवणूक यांचा विचार करणें अवश्य आहे. कारण, त्या योगानें आपणांस संतकायांविषयीं स्वतंत्र मत बनवितां येईल, व तदनुरोधानें पूर्वीक मतांतील ग्राह्य कोणचें तें ठरवितां येईल.

तत्कालीन धार्मिक स्थिति:—त्या काळीं महाराष्ट्रांत वैदिककालीन चातुर्वर्ण्य-व्यवस्था जवळ जवळ मोडकळीस आली होती. हा वर्णाश्रमव्यवस्थेचा न्हास ज्ञानेश्वर-काळीं जरी स्वराज्य होतें तरीहि दृग्गोचर होऊं लागला होता. ज्ञानेश्वरानंतर राजे यवन झाल्यानें तो न्हास क्षपाट्यानें होऊं लागला येवढेंच. [राजवाडे - राधासाधवविलासचं पृ. प्रस्तावना पहा.] यामुळेच पुढील अवनतीचे काळांत श्रीनाथप्रभृति संतांनी ज्ञानेश्वरांचे मार्गावर पाऊल टाकून धर्म रक्षण्याचा प्रयत्न केला.

श्रीमत्संकराचार्य यांनी गीताभाष्याचे उपोद्घातांत वर्णाश्रमव्यवस्थामूलक वैदिक धर्म हा 'ब्राह्मणत्वा' चें रक्षण होण्यावर अवलंबून आहे असें म्हटलें आहे. श्रीनाथ-तुकोबादिकांचे उद्गार जर पाहिले तर तत्कालीं द्विज हे वरंच अवनत होत आले होते असें दिसते. ब्राह्मणांनीं जीवनकळाच्या चढाओढीत उडी घालून गार्ह, म्हशी विक्राव्या असले अगदीं निकृष्ट असे धंदे करावयास सुरुवात केली होती. [तुकारामबोवा- 'हातीं हान दावी वना' हा संपूर्ण अभंग पहा.] 'ब्राह्मणास गंधाचा टिळा लावा-वयाची लाज वाटूं लागली. पंचांगें तर त्यांनीं दडवलींच. मल्लेच्छ राजास खूप करण्याकरतां शुभ्र धोतरांचा त्याग करून ते 'कातडी विजारा' लेवू लागले. त्यांस वेद नकोसा झाला, व ते यावनी ग्रंथ घोळू लागले; येवढेंच नव्ह, तर पोटाची खलगी भरण्याकरतां ते नाच, भ्रष्ट जे यवन त्यांची सेवा करूं लागले; असें तुकोबांनं आपल्या काळच्या द्विजांचें वर्णन केलें आहे. काहींचा म्हणात कीं, पोटा जाळण्याकरतां ते प्रसंगीं लेकींचीहि धारणा करीत. ही जशी उच्च वर्णांची स्थिति तशाच उच्च आश्रमाचीहि स्थिति तत्कालीं झाली होती. नाथांनीं आपल्या भागवतांत असल्या 'पोढ्या संन्याशावर' फारच तडाके मारले आहेत. अशा रीतीनं उच्च समजले जाणारे वर्णांचे विवडले मग खालचे म्हणून समजले गेलेले वर्ग कोठवर जाऊन पोचले असतील हें काय निराळें सांगाययास पाहिजे ! तात्पर्य, तो काळ असा आला होता कीं, धर्माला वाता कोणी राहिला नव्हता; जिकडे तिकडे वज्रवज्रपुरी माजली; कानफाटे, बैरागी, मलंग, डोईफोडे असले अनेक पंथ माजले; ब्राह्मणें बुडालीं, यजनयाजन बंद पडलें, राजे भ्रष्ट यवन झाले व प्रजेचें 'सक्षक' झाले. पर्जन्य वेळेवर पडेना, भूमी अपीक होऊन उजाड होऊं लागली. अशा रीतीनं धर्मास ग्रहण लागलें व तें खऱ्या ठरतें कीं काय अशी सुज्ञास मिती वाटू लागली. म्हणूनच 'धर्मरक्षणार्थ' आम्हीं अवतार घेतले असें श्रीनाथतुकोबांचें म्हणणें आहे.

आतां, त्या वेळेच्या राजकीय परिस्थितीचा थोडक्यांत विचार करूं. श्रीज्ञानदेवांचे कालीं महाराष्ट्रांत स्वराज्यच होतें. त्यांचे समकालीन परंतु त्यांचे समाधीप्रवेशानंतर बरीच वर्षे मागे राहिलेले जे नामदेव त्यांचे अर्भांत मात मुसलमानी राजांच्या चासाचा उल्लेख आहे. 'राजे भ्रष्ट यवन झाले । कलीं दोष मातले । मग इहीं अवतार घेतले । कलीदोष हरावया।' असें त्यांनीं ज्ञानदेवांच्या अवताराविषयीं लिहितांना सामान्य तऱ्हेनं म्हटलें आहे. नामदेवांचा मुलगा गोंदा यानें नामदेवचरित्रांत बेदरच्या मुसलमानी दरबारांत नामदेवरायांनीं मेलेली गाय उठवून कसा चमत्कार केला याचें वर्णन केलें आहे. अष्टाउद्दिन खिलजीच्या नंतर महा-राष्ट्रावर मुसलमानीच्या वारंवार स्वाऱ्या होऊं लागल्या व शेवटीं बहामनी राज्याची स्थापना होऊन महाराष्ट्रांत मुसलमानीचा पाय कायमचा रोवला गेला. या मुसलमानी अमलासंबंधानें दोन चार गोष्टी फारच महत्वाच्या आहेत. पहिली म्हणजे मुसलमानीच्या स्वाऱ्यांनीं जरी देवगिरी येथील हिंदुराज्य बुडालें तरी पण दक्षिणेंत सुमारे इ. १३३५ च्या सुमारास विजयानगर राज्याची स्थापना होऊन, पहिला हरिहरराय व पहिला बुकराय

यांच्या द्वारा माषवाचार्य अथवा विद्यारण्यस्वामी यांनी स्वधर्म व स्वराज्य यांचें रक्षण केलें. व हें स्वधर्मी राज्य सन १५६५ पर्यंत टिकलें. दुसरी गोष्ट, आरंभी आरंभी तर मुसलमान छुट्याछुट करून परत जात व दक्षिणेंतले राजे, जहागिरदार हेच मालक उरत. तिसरी गोष्ट, येथें स्थिर झाल्यावरहि मुसलमानांना येथील लोकांवरच बरेचसें अवलंबून असावें लागे. दिल्लीच्या राजांस स्वमुलखांतून अससल दुराणी मिळत असत. तसे दूर असलेल्या दक्षिणेंतील राजांस संभवनीय नव्हतें. यामुळें त्यांस येथील बाटे व येथील देशमुख, देशपांडे वगैरे गढ्या करून राहिलेल्या लोकांवर बरेच अवलंबून रहावें लागे व यांच्यातीलच लोक ते आपल्या प्रधानगिरीवर वगैरे नेमत. यामुळें हे गढी करून राहिलेले लोक जवळ जवळ स्वतंत्रच असत. [रानडे, मराठी सत्तेचा उदय] शिवाय या मुसलमानां राजांत जसे कांहीं अख्यंत क्रूर असे राजे झाले तसेच कांहीं शांतवृत्तीचे असेहि झाले. कित्येक तर नृसिंहसरस्वतीचे, व राघवचैतन्याचे शिष्य बनले. शेवटची गोष्ट म्हणजे महाराष्ट्रांत त्या काळीं गढी, डोंगरी किंवा बगेरेंचा आश्रय करून आपल्या गांवावर आपली हुकमत चालवणारा असा देश-मुख, देशपांडे, कुलकर्णी व मराठे संस्थानिक यांचा बराचसा वर्ग होता. हा संघ ज्यास मदत करील त्याचेंच वृद्ध येथें टिकण्याचा संभव असे. म्हणूनच विधर्मी राजे यांच्या सहाय्याची अपेक्षा करीत. याचा निष्कर्ष इतकाच की, आपल्या स्थितींत महदंतर घडलें आहे इतकें कळण्याइतका त्रास महाराष्ट्रास मुसलमानी अमदानींत झाला नाही. श्रीनाथांच्या काळीं तर मुसलमानांचा पहिला जोर कमी होत आलेला होता. सन १५५७ त वारलेल्या विजापूर येथील इब्राहिम आदिलशहाच्या राज्याचें वर्णन करतांना टेलरनें म्हटलें आहे कीं, यानें हिशोब पूर्वीं पर्शियन भाषेंत ठेवीत ते बदलून मराठींत ठेवण्यास मुरवात केली व यामुळें पुष्कळ ब्राह्मण सरकारी नोकरींत शिरले; व याचा एकंदर हिंदूंच्या सौख्या-वर बराच फायदेशीर असा परिणाम झाला.^१ तात्पर्य, महाराष्ट्रांतील वस्तीकारांस जो त्रास भोगावा लागला याला बरेच कारण तत्कालीन नेत्यांमध्ये शिरलेली श्वसृति, सुखाभिलाषित्व, लोभ, एकमेकांपासून विलग रहाण्याची प्रवृत्ति, स्वधर्माचरणविषयां अनानुसार, वगैरे दोष होत असें म्हणावयास हरकत नाही. हे समाजांतील दोष प्रामुख्याने संतांच्या लक्षांत येण्यास अडचण पडली नाही. आणि त्यांनीं आपल्या शिकवणीचा मुख्य भर या दोषांचें आविष्कारण करून त्यांची दुरुस्ती करण्यावर ठेविला असल्यास नवल नाही.

शिकवणूक:— जगांतील सर्व साधुसंत हे नरदेहांतील मुख्य कर्तव्य 'ईश्वरप्राप्ति' हेंच सांगतात. व यास या काळांतील साधु मग ते श्रीनाथ-नुकारामबोवा असोत अथवा श्रीसमर्थ असोत, हे अपवाद नव्हते.^२ श्रीनाथनुकारामबोवाप्रभृति साधूंनीं हि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' हें औपनिषदिक ध्येयच मानवी जीवनाचें खरें ध्येय आहे अशी

१ 'Hindoos not only suffered no persecution at his hands but many of his civil and military officers were Brahmins and Marathas'. Taylor's Manual of Indian History.

२ प्रपंच सुखें करावा । परि कांहीं परमार्थ वाढवावा

परमार्थ अवघाचि बुडवावा । हें विहित नव्हे ॥ दासबोध द. ५ स. ३ ओ. १०३

‘घोषणा केली’ व ‘वेदवाङ्मयलंड बोले तो पाषांड । त्याचें काळें तोंड संतांमध्ये’ ॥ तु. तसेंच ‘वेदाज्ञे कक्षि न करिती स्वहित । नव्हति अलिप्त देहादुनि ’ ॥ तु० ॥ श्रीनाथांचे तर वेदावर^१ निष्ठा, श्रद्धा दाखविणारे किति तरी उद्गार देता येतील.^२

येथें एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. या साधुसंतांनीं मानवी आयुष्याच्या साधनांनै ‘सच्चिदानंद पदवी’ प्राप्त करून घ्या असा उपदेश केला; याचा अर्थ आपल्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकास ‘त्वां घरादाराचा त्याग करावा. व रानांत जाऊन देवास आळवावें’ असेंच ते सांगत असा मात्र नव्हे. सरीस एकच उपदेश सर्वांनाच करण्याइतकें मनुष्यस्वभावाचें गाढ अज्ञान त्यांच्यांत खास नव्हतें; हें त्यांच्या ज्या शेष उक्ति आहेत त्यांचा निर्मल अंतः-करणानें जो विचार करील त्यास दिसून येईल. त्यांच्या उपदेशाच्या बुद्धांशीं ‘जया जैसा अधिकार । तैसें करावें उत्तर’ ॥ हें तत्त्व होतें.

या सर्व संतांस वैदिक चातुर्वर्ण्य व चतुराश्रम-व्यवस्था मान्य होती. व वेदविहित मार्गांनीं ज्यानें त्यानें आपलें कल्याण करावें हेंच त्यांच्या शिकवणुकीचें सार आहे. तुकाराम-बोवा यांचा स्वतःच्या पुढील कार्याचा उल्लेख करणारा, एक अमंग^३ आहे. त्यावरून या सर्व साधुसंतांची शिकवणूक काय होती याची कल्पना येईल.

याबरोबरच हीहि गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, या थोर पुरुषांनीं काळ व परिस्थिति ओळखली. वैदिक धर्माचा न्हास होऊं लागला आहे, व विधर्मी राजवटींत तर तो अधिक जोरात होऊं लागला आहे ही गोष्ट त्यांस दिसून आली; आणि म्हणूनच त्यांनीं वैदिकधर्मास काळपरत्वे योग्य अशा तऱ्हेचा उजळा देण्याचें (त्यास मृठमाती देण्याचें नव्हे) काम आरंभिलें. या बाबतींत त्यांस श्रीज्ञानदेव यांच्या ग्रंथांचा व चरित्राचा फारच उपयोग झाला; व त्यांनीं घालून दिलेला मार्गच ते आतां चोखाळू लागले. परंतु वेदकाळांत वैदिक ध्येय साध्य करण्याकरतां सर्व समाज जीं साधनें सार्वत्रिकरीत्या उपयोगांत आणित होता, त्यांचाच व तशा स्वरूपांत त्या काळांत उपदेश केल्यास परिस्थितीनें तें अवघड करून टाकल्यानें त्या साधनांकडे आतां कोणी लुकूनहि पहाणार नाही व साधनाच्या त्रासांत साध्यच नाहीतें होईल, म्हणून वैदिकध्येयच कायम ठेवून तत्कालास योग्य अशा वेदमूलक परंतु सुलभ अशा उपासनामार्गाचा त्यांनीं प्रसार केला. महाराष्ट्रांत त्या काळीं मुख्यतः असे चार पांच उपासनाप्रदाय होते.

१ आयुष्याच्या या साधनें । सच्चिदानंद पदवी घेणें ॥ तु०

मनुष्यदेहींचेनि ज्ञानें । सच्चिदानंद पदवी घेणें ।

एवढा अधिकार नारायणें । कृपाबलिकनें दिधला ॥ नाथभाग. अ. ९ ओ. ३३०

२ “प्राणी पावावया कल्याण । हें वेदोक्त स्वधर्माचरण” ॥ श्रीनाथ

३ धर्म रक्षावया साठी ॥ करणें आटी आम्हांसी ॥ ११

वाचा बोलूं वेदनाति । करूं संती केलें तें ॥ १२

न बाणतीं स्थिति अंगी । कर्मत्यागी तो लंड ॥ १३

तुका म्हणे अधम त्यासी ॥ भक्ति दूषी हरिची ॥ ४॥

एक विठ्ठलसंप्रदाय, दुसरा गाणपत्यसंप्रदाय, तिसरा दत्तसंप्रदाय व चवथा खंडे-राव मल्हारीचा संप्रदाय; व पांचवा रामसंप्रदाय (हा समर्थ रामदास स्वामींनी पुढे विशेष रूढ केला).

या उपासना-मार्गांत दृष्टीआड होत चाललेल्या अशा दोन गोष्टी लोकांच्या समोर प्रामुख्याने मांडण्यांत येऊं लागल्या. त्या ह्या कीं, देवप्राप्तीच्या आड वर्ण व लिंगविचार येत नाही'. या संप्रदायचतुष्टयापैकी विठ्ठलसंप्रदायांतील साधूंनी 'मांदी मेळवून समाज सुसंघटित करण्याचा कारच मोठा प्रयत्न केला.

“ या रे या रे लहान थोर । याती भलते नारी नर ।

करावा विचार । न लगे चिंता कोणासी' ॥ तुका.

असें सर्वांस पंढरपुरास चळण्याविषयीं तुकारामबोवा हाकारतात. पंढरपुरास सर्वांना आषाढीकार्तिकी एकादशीस हाकारण्यांत त्यांचा हेतु एवढाच दिसतो कीं, तेथें चंद्रमार्गेचे वाळवंटांत जमणाऱ्या वेगवेगळ्या वर्णांच्या सर्व लोकांस श्रीपंढरीनाथाच्या कृपालान्ना-खालीं जमल्यावर आपला देव एकच, आपले धर्मग्रंथ एकच व आपला धर्म एकच ही जाणीव उत्पन्न व्हावी; व विलग आणि विस्कळीत होत चाललेला समाज पुनश्च सुघटित व्हावा. प्रो. यदुनाथ सरकार यांनी या नात्रांचे योगानें ऐक्याची भावना दृढ होत असें असें जें आपल्या शिवचरित्रांत वर्णन केलें आहे तें योग्यच आहे. या संघटनेचा तत्कालीन काय परिणाम झाला हें दाखवून मग शिववर्णकीच्या पुढील भागाकडे वळूं.

शिवकाळांत महाराष्ट्रांतील मोठा वर्ग हा आपल्या धर्ममातेस जवळजवळ पारखाच होत चालला होता. धर्मग्रंथ पडले संस्कृतांत, त्यांचें अध्ययन करून लोकांस त्यांचा अर्थ शिकवायचाचा ज्यांचा अधिकार तेच स्वकर्मी विसरून नीच यातीची सेवा करूं लागले. राज्य करण्याचा ज्यांचा अधिकार तेहि स्वसुखाभिलाषी चैनी बनून नीच सेवेत मिळणाऱ्या वेतनावरच संतुष्ट होऊन राहिले. उलट राज्यकर्ते विधर्मी व आपल्या धर्माचा प्रसार व्हावा एतदर्थ आटाकाट प्रयत्न करणारे होते; आणि त्यांचा धर्महि एकेपरीं सोपा, वर्णाश्रमखटपटीविरहित असा होता. तो पत्करण्यांत दरबारी मान्यताहि मिळण्याचा संभव होता. यास मदत म्हणून दुष्काळ, मानुषतासुलभ अशी चैनीकडे प्रवृत्ति वगैरे गोष्टी होत्याच. असा स्थितीत महाराष्ट्रांत वर्णाश्रमव्यवस्था शेष राहिली; शेंडी, जानवे राहिले; याला कारण या साधुसंतांचे प्रयत्न होत. व महाराष्ट्रांनें याबद्दल त्यांचे सदैव कृणीच राहिलें पाहिजे.

खालील गोष्टीकडे नजर दिल्यास आम्हीं आतां केलेल्या विधानाचें पूर्ण महत्त्व लक्षांत येईल. ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोन वर्ण म्हणजे सर्व समाज नव्हे. मोठा असा भाग या दोन वर्णेंतरांतच आहे. तो खूपी असेल त्याच स्थितीत वङ्गशीं वरच्या दोन वर्गांस हिं रक्षण प्राप्त आहे. साधुसंतांचा उपदेश ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्या वर्गांस तर होताच. पण साधुसंतांनीं

या खालच्या समाजांत आपण वैदिकधर्माचे घटकावयव आहोंत, वर्णाश्रमव्यवस्था कितीहि मोडकळीस आली तरी तीच श्लाघ्य आहे, व प्रत्येकास स्वधर्मानेंच इहपरलोकीं सुख मिळणार आहे, त्यांत जात अथवा पंथ आड येऊं शकत नाहीं; असली विश्वासयुक्त जाणीव उत्पन्न केली. ही जी जाणीव व धार्मिक व्यवस्थेचें प्रेम उत्पन्न केलें गेलें याचाच उपयोग शिवाजीमहाराजांस झाला.^१ मुळांतच गाई, ब्राह्मण, देव-धर्म यांजविरुद्धीं समाजांत प्रेम नसेल तर मी देवाधर्माकरतां भांडतां, गोब्राह्मणांचें पालन व्हावें म्हणून खटपट करतो व तुम्हीहि आपले जीव त्या कार्याकरतां मजबरोबर अर्पण करा; असें जर कोणा सांगूं लागला तर त्याचें कोण केलें ? न्या. रानडे समजतात त्याप्रमाणें तत्कालीन चळवळ ही वैदिकधर्माविरुद्ध बंड असती तर तिचा तसा उलट परिणाम झाला असता. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे आज जी सत्यसमाजाची वृत्ति आहे तीच जर तत्कालीन महाराष्ट्रांतल अहुजनसमाजाची मनोभूमिका असती तर शिवाजीराजे यांना 'मी गोब्राह्मणांचें पालन करतो' या वाक्याचा कितीसा उपयोग झाला असता बरें ? त्या वेळेस महाराष्ट्राची भूमिका तशी बनली नव्हती; याचें सर्व श्रेय या साधुवर्गाचे प्रयत्नासच आहे.

वर्णाश्रमव्यवस्था, गोप्रेम यांचें या नामनिरत साधूनीं हि रक्षण करण्याची कशी खटपट केली हें खाली दिलेल्या कडव्यांवरून^२ दिसून येईल. प्रसंग पडेल तेव्हां ब्राह्मण-

१ काउन्सेल सीसॅरेस्को या बाईनीं 'इटलीचें स्वातंत्र्य' या पुस्तकांत खालीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेत. The first thing needful was to restore the people to consciousness, to animation of some sort, it did not matter what, so it were a sign of life." त्या वेळच्या महाराष्ट्राच्या स्थितीसहि हे उद्गार तंतोतत लागू पडतात.

२ श्रीनाथांचे भागवतांत तत्कालीन ब्राह्मण समाजावर कडक टीका आहे. पण श्रीनाथांचे ठिकाणीं ब्राह्मणासंबंधानें किती आदर होता याकरतां त्यांनीं आपल्या ग्रंथाचे शेवटीं जी सुरुजवळ मागणी केली तींतील एक भाग देतो; यावरून कळून येईल.

‘तेथ म्यांही केली निंन्ती । जे ये ग्रंथीं अर्थार्थी होती ।

त्यांसी ब्रह्मभावे ब्राह्मणभक्ति । नामीं प्रीति अखंड थावी ॥

ते न ब्रह्मवे ब्रह्मदेही । निंदः नातळावी त्यासी ।

समूळ क्षय ब्रह्मदेपेसी । निंदेपाशीं सकळ पापें ॥

अ. ३१, ५३७-५३८ शिवाय भा. अ. ११, १३८९-८३ ओव्या पहा.

रामावतारीं अति महिमान । तैं न षडेचि गोशुश्रूषण ।

या लागीं गोकुळीं जाण । गायीचें सेवन म्यां केलें ॥

या लागीं गायी आणि ब्राह्मण । माझा जाण जीवप्राण ।

आपत्कालीं गोरक्षण । करी तो पडियंता मज जाण ।

अ. ११, १३८४-९१ भागवत.

वर्गोवर वर्गैर त्यांनीं टीकाहि केली. परंतु ती टीका व्यवस्था नाहीशी करण्याकरतां नव्हे तर सुधारण्याकरतांच होती.

तात्पर्य, या धर्म-हासाच्या काळांत वैदिक धर्माचीं प्रसुख अंगें गो-ब्राह्मण यांसंबंधीं यांनीं लोकांत प्रेम जागृत केलें म्हणूनच धर्मरक्षणाचे कामांत शिवाजीमहाराजांस लोक मिळाले.

आतां त्यांच्या तत्त्वज्ञानाकडे वळूं. ही सर्व साधुमंडळी अद्वैती होती. शंकराचार्य व ज्ञानदेव यांच्या तत्त्वज्ञानाचा या सर्व मंडळीवर मोठाच परिणाम झालेला होता. ही सर्व मंडळी अद्वैती असूनहि भक्तिप्रधान अशी होती. अद्वैतांत भक्ति शक्य आहे व होते असें यांनीं प्रतिपादन केलेलें आहे.

या अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा एक मोठा फायदा महाराष्ट्रास झाला. तो असा कीं, दक्षिण महाराष्ट्रातील तंत्र्यासारखे वीरवैष्णव व वीरशैव यांजमधील तंटे महाराष्ट्रांत कधींच झाले नाहीत. महाराष्ट्रांत शैव वैष्णव हे 'गुण्यागोविंदानें नांदत व नांदतातहि. पण या अद्वैतावर एक आक्षेप घेण्यांत येत असतो. तो असा कीं, या अद्वैततत्त्वज्ञानानें भेद नाहीसा केला. या अद्वैतज्ञानानें कांहीं चांगलें झालें असेल. पण, एक मोठी वाईट गोष्ट झाली आहे. ती ही कीं, त्या योगानें महाराष्ट्रातील लोकांना राम व रहिम यांपैकीं कोणास हि भजलें तरी सारखेंच वाटूं लागलें, व लोकांचे ठिकाणीं स्वधर्मप्रेम व विश्वमीविषयीं तिरस्कार असाव-यास पाहिजेत ते विकार मुळींच नाहीसे झाले. शिवाय हिंदू व मुसलमान यांतहि कांहीं फरक आहे ह्याकडे लोक कानाडोळा करूं लागले. असला आक्षेप आपल्याकडीलच लोक अद्वैत तत्त्वज्ञानावर आणतात असें नाही; तर पाश्चात्य लोकहि अद्वैत तत्त्वज्ञानावर असत्य आरोप करीत असतात. परंतु थोडा खोल विचार करून पाहिलें तर हे आक्षेप खोटे असून तुकाराममुखा वगैरे साधूंच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानामध्यें व्यावहारिक द्वैत, गुणीजनांचा मान व दुष्टांचें शासन यांस वाक्^१ आहे; असें दिसून येईल. तात्पर्य, अद्वैत तत्त्वज्ञान, समाधि-

तुकारामबोवाहि टीका करतात, पण तेच खालीलप्रमाणें उद्गार काढतात:—

पानफूल नेते, वेश्येसी उदंड । ब्राह्मणासी खांड देऊं नेदी ।

लेंकराची रास स्वयें धावे क्षाळूं । न हाणे प्रक्षाळूं द्विजपायां ।

गाईचें पाळण नयेचि विचारा । अन्नासी खरारा करी अंगें ।

^१ धरोनि दोन्ही रूपें पाळणें संहार । करी कोप रुद्र दयाळ विष्णु ॥ तुकाराम.

^२ तुकाराम—

यज्ञ भूतांच्या पाळणा । भेद कार्याकारणां ॥

पावावया उपासना । ब्रह्मस्थानी प्रस्थान ॥

दुसऱ्या प्रसंगीं ते म्हणतात:—

जग देव परि निवडीन निराळें । ज्ञानाचे आंधळें भारवाही ॥

परपीडक तो आम्हां दावेदार । विश्वी विश्वंभर म्हणवूनि ॥..

तुका म्हणे मूर्ती साक्ष नारायण । अवगुणी दंडण गुणी पूजा ॥

शिवाय नाथमागवत अ. ३ ओ. ३७०-३७७ व अ. २ ओ. ४१६-२४

सुखाचा अनुभव ही व्यवहारास आढ येत नाहीत असें याचें मत आहे हें टीपेंतील (पृ. १४७-८) उताऱ्यावरून अगदीं स्पष्ट होत आहे.

या सर्वहि साधूंच्या मतानें वर वर्णिलेला अद्वैतानुभव हा श्रीगुरुकृपेनें प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाचें फल आहे. व म्हणूनच या सर्वांच्या मते साधनांतलें मुख्य साधन श्रीगुरुसेवा ही होय. पण शिष्यास हा वेदांतील उच्चतम अनुभव प्राप्त करून देणारे गुरु अढक्याला मिळण्याइतके सवंग नाहीत. श्रीगुरुची गांठ पडणें ही कठिणतर गोष्ट आहे. ईश्वरकृपेनेच ती गोष्ट घडून येणारी आहे. येवढेंच नव्हे; तर ईश्वरच आपल्या भक्ताची निष्काम कर्मरूपी सेवा पाहून संतुष्ट होतो व त्यास गुरुरूपानें भेट देतो. अर्थात् साधनाचा आरंभ म्हणजे ईश्वरार्पणबुद्ध्या स्वकर्म करणें हा होय. तें अर्पण योग्य रितीनें होऊन अंतःकरण शुद्ध झालें कीं त्या अंतःकरणास भगवंताचा वेध लागतो. तें त्याचा धावा करतें व त्याच्या कळवळ्याच्या धांव्यास देव प्राप्त होतो. या साधन विचारांत एक गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. सर्व साधु (रामदासांसह) एकजात 'भगवन्नामावर' अतीशय भर देतात. स्वकर्म टाकावें व हें नामस्मरण करावें असें कोणीहि सांगत नाही. पण स्वकर्म करीत असतां याची जोड अवश्य आहे. या अनुसंधानांत कर्म घडलें नाही तर जीव तें न करण्याबद्दल जबाबदार नाही. यासच भगवतधर्म म्हणतात. या नामाच्या योगानेंच कर्माचें जडत्व जाऊन तें सर्वांगपूर्ण होऊन मोक्ष देण्यास योग्य होतें. सप्रेम भगवद्भजनानें अंतःकरणशुद्धि कशी होते व भगवान् संतुष्ट होऊन भक्तावर प्रसाद कसा करतात, ही गोष्ट श्रीनाथांनीं भागवत अध्याय २ च्या शेवटच्या श्लोकांवरील ओव्यांत फारच सुंदर रीतीनें सांगितली आहे. या साधुसंतांनीं निवळ परमार्थाचाच उपदेश केला आहे असें नाही. पण यांचा मुख्य भर परमार्थावर होता हीहि गोष्ट खोटी नाही. सर्व साधूंनीं प्रसंगोपात् व्यवहारांत वागावें कसें, जगांत कशी रहाणी ठेविली असतां हृदलोकी व पारल्लिकहि कल्याण होतें, याचें विवरण केलें आहे. यांत अर्थातच त्यांचा भर चातुर्वर्ण्यव्यवस्था व चतुराश्रम-व्यवस्था यांवर होता हें निराळें सांगावयासच नको. ज्या वर्णांत व ज्या आश्रमांत जो असेल त्यानें त्या वर्णाला व आश्रमाला योग्य अशीं कर्मे करून आपला निर्वाह करावा, असाच त्यांचा उपदेश असे. त्यांत एकपत्नीव्रत, कुटुंबपोषणाची जबाबदारी, पितृमातुसेवा, देवभक्ति, सायंभाषण, धैर्य, शौर्य, मान्यता वगैरे सद्गुणांचें वर्णन व कन्याविक्रय, परस्त्री-गमन, मद्यपान, अमक्ष्यमक्षण, खिस्तीचा व्यापार, नीचसेवा वगैरेंचा निषेध हे त्यांच्या शिकवणुकींत आहेत. ह्या सर्व उपदेशांत एकदोन गोष्टी विशेष लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. पहिली, या सर्व उपदेशांत मनुष्यानें आपला व्यवहार करावा परंतु त्यांत आसक्त राहूं नये हें तत्त्व विशेष विचिंत्य जात असे. दुसरे, प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या पोटाकरतां दुसऱ्या-वर भार उगाच घालूं नये असाहि त्यांचा उपदेश असे. यामुळेच संन्याशाचा, बैराग्याचा, कानफाट्याचा वगैरे प्रकारचा वेध घेऊन जगास आपल्या पोटाकरतां नाडणाऱ्या लोकांचा

यांनी तीव्र निषेध' केला आहे. तुकारामबोवानी तर कीर्तनावर पैसे घेणें म्हणजे 'मातेची भाड' घेणें होय असें प्रतिपादिलें आहे. याचा अर्थ खऱ्या त्यागाची त्यास किंमत ठाऊक नव्हती असा नव्हे. कथा प्रावर्ण । नव्हे भिक्षेचें तें अब ॥ असें तुकारामबोवाच म्हणतात. परंतु देवाकरतां सर्व उपाधीचा त्याग करून राहणारा विरक्त विरळाच असावयाचा. पोट-चाबूच बरेचसे असावयाचे, असें जाणून त्यांनीं भिक्षेचा निषेध केला आहे. तिसरी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे समाजास मंत्रतंत्र, जादुटोणा, खोटा गुरुमार्ग, दाम्भिकपणा वगैरे खुळांपासूनहि दूर करण्याचा ते अतीशय प्रयत्न करीत. शेवटची व सर्वांत विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, हे साधुहि समाजाची, संबंध गांवाची म्हणून कांहीं कर्तव्यें समजत व तसा समाजिक ऐक्याचा व सामाजिक कर्तव्याचाहि ते उपदेश करीत.

इतकें या संतांच्या शिकवणुकीविषयीं विधिमुखांनें सांगून या विषयाची परिपूर्ति होणार नाही. कारण संतांच्या शिकवणुकीविरुद्ध निरनिराळे आक्षेप घेण्यांत आले आहेत. व ते आक्षेप खरे आहेत असें ठरव्यास आम्हीं संतांच्या धार्मिक चळवळीचा शिवाजी महाराज यांच्या राजकारणास उपयोग झाला हें जें वरती विधान केलें आहे त्याला वैच्यर्थ्य येईल. तेव्हां त्या आक्षेपांचें निराकरण करणेंहि अवश्य आहे. म्हणून आतां प्रस्तुत त्या आक्षेपांचा विचार करूं.

(१) या संतांच्या शिकवणुकीवर पहिला आक्षेप असा आहे कीं, 'तिजवर बौद्ध धर्माची छाप बरीच पडलेली दिसते.' पण या आक्षेपांत विशेष तथ्य नाही. खुद्द बुद्ध हा तत्त्वज्ञानापेक्षां तत्त्वज्ञानाच्या चर्चेस विटलेला उत्तम नीतिमान् असा साधु होता. आज खास त्याचें म्हणून जें तत्त्व-त्रय प्रसिद्ध आहे तें 'सर्व क्षणिकं क्षणिकं, सर्व दुःखं दुःखं, सर्व शून्यं शून्यम्' येवढेंच आहे. पण सामान्य वर्ग हा बुद्धास या त्याच्या तत्त्वत्रयापेक्षां वैदिक धर्मांत सांगितलेल्या यज्ञीय हिंसेविरुद्ध जें त्यानें अहिंसेचें अवास्तव बंड उभारलें त्याबद्दलच अधिक ओळखत आहे. आतां या चार गोष्टींपैकी या साधुसंतांच्या वाङ्मयांत कोणकोणत्या गोष्टींची छाप पडलेली दिसते हें पाहूं.

महाराष्ट्रातील साधु व सुगत आणि सुगतांचे साध्यामिक, योगाचार, सौत्रांतिक, वैसा-षिक हे अनुयायी यांत सत्तक्य कोणतेंच बाबतींत नाही. उलट त्यांच्या व साधुसंतांच्या मतांत जमीनधरमानाह्तेक अंतर आहे. सुगत व त्याचे अनुयायी हे अस्तल नास्तिक, वेद व देव न मानणारे असे होते. यांपैकीं असर् रूपातिवाले साध्यामिक तर आत्माच मानीत नाहीत. त्यांचा अनात्मवादच आहे. व बाकीचे जवळ जवळ बुद्धीलाच आत्मा मानणारे आहेत. आतां खुद्द ज्ञानेश्वरापामून तों तहन् बहिर्भाबई निळोबापर्यंत सर्व महा-

१ भिक्षापात्र अवलंबणें । जळां जिणें लाजिरवाणें ॥

प्रेक्षियासी नारायणें । उपेक्षिजे सर्वथा ॥

जगां बालाबें मांकडें । दीन होउनि बापुडें ॥

हंचि अभान्य रोकडे । मूळ आणि अविश्वास ॥

राष्ट्रीय साधु आपण पूर्ण वैदिक धर्मानुगामी आहोत, वेद ही आपली माता आहे; असें कैठरवानें सांगत आहेत.

अहितापासूनि काढिती । हित देऊनि वाढवीती ॥

नाहीं श्रुतिपरीति । माउळी जगा ॥

या कारणें बापा । जया आधि आपुली कृपा ॥

तेणें वेदाचिया निरोपा । आन न कीज ॥ ज्ञा. अ. १६

शिखामूत्र तुझा गुंतला जमान । तोंवरी तूं जाण श्रुतिदास ॥

बोले बर्म जो चाले यात्रिरहित । तो जाणा पतित श्रुति बोले ॥

वेदशास्त्र नाहीं पुराण प्रमाण । तयाचे वदन नावलेकां ॥ तुकाराम.

असाच वेदावरील त्यांचा विश्वास दाखविणारीं किती तरी प्रमाणें देतां येतील. वेदाच्या प्रामाण्यावरील विश्वासाबद्दल इतकीं प्रमाणें व मागें सांगितलेकीं चातुर्वर्ण्यावरील विश्वासाचीं प्रमाणें दिल्यावर न्यायपूर्ति रानडे यांच्या मतांचे निराळें खंडन करण्याचें कारणच नाहीं. संतांचा धर्म हा वेदमार्गाविरुद्ध बंड नव्हतें. संतांना वैदिक व्यवस्थेंतील कीड काढायची होती, तिलाच नाहींशी करावयाची नव्हती. तुकारामबोवांच्याच भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे, लुप्तप्राय होत चाललेल्या वैदिक धर्मास 'उजळा' देण्याचा हा यत्न होता.

या दोहोंमधील दुसरा महत्त्वाचा करक म्हणजे आत्मवाद अथवा अनात्मवाद याबद्दलचा होय. महाराष्ट्रातील या काळातील कोणताहि साधु अनत्तावादी, क्षणिक विज्ञानवादी अथवा निरीश्वरवादी नाही. ते निरीश्वरवादी नाहीत हें तर प्रमाणें देऊन सिद्ध करण्याचें कारणच नाही. कारण त्यांचेवरच पुष्कळ लोकांचा असा आक्षेप आहे की, ते जगास विसरून 'देवपिसे' झाले होते. राहिला प्रश्न अनत्तावादाचा. तोहि सहज खोडून टाकतां येण्यासारखा आहे. प्रस्तुत निबंधाच्या चर्चे विषयाच्या दृष्टीनें हा महत्त्वाचा मुद्दा नसल्यानें एकदोन प्रमाणें देऊनच काम भागवूं.

आत्मयाच्या साखा । न पडेचि दुसरी रेखा ॥ ज्ञानदेव

भूर्ती भगवद्भाव । सात्रा सहित जीव ॥

अज्ञेतीं तो ठाव । निरंजनीं एकला ॥ तुकाराम

शून्यसिद्धांतबोधु । कवणी सत्ता होय सिद्धु ।

नसता हा अपवाद् । वस्तुसि जो ॥ ज्ञा. अमृतानुभव.

तात्पर्य, बुद्धाच्या 'सर्व शून्यम्' याचा या साधुसंतांवर काहीएक परिणाम झाला नव्हता हें उघड आहे. या साधुसंतांनीं दयेचें व अहिंसेचें फाजील बंड माजविलें व सर्व राष्ट्रांच्या राष्ट्र निर्भर, मेंगें करून सोडलें; त्यांतली प्रतिकारक्षति सर्व घालविली; असेंहि या आक्षेपकांचें एक म्हणणें आहे. तेव्हां साधुसंतांच्या शिकवणुकींत त्यांना या दृष्टीनें नावें ठेवण्यास जागा आहे किंवा नाहीं हें पाहिलें पाहिजे. बौद्ध धर्मातील अहिंसेसंबंधीहि काहीं गोष्टी या बाबतींत लक्षांत घ्याव्या लागतील. बुद्ध हा अहिंसेचा उद्देश

करीत होता. पण येवढ्यावरून त्याचे धर्मात मांसाशन निंघ गणलें गेलें होतें असा कोणाचा समज असल्यास तो चुकीचा आहे. बुद्धाचे अनुयायी आजहि मांसाशन करणारे आहेत. साधुसंतांनीं अहिंसा, दया यांचा उपदेश लोकांना केला व लोकांना निर्बल बनविलें म्हणजे काय याचा विचार करण्यासाठीं त्यांचेच ग्रंथांतील अहिंसानिदर्शक काहीं उतारे वाचून पाहिले असतां या साधुसंतांनीं अहिंसेची व भूतदयेची थोरवी गाडली, ही गोष्ट खरी असली तथापि ते या सद्गुणाच्या व्याप्तीची मर्यादा पूर्णपणें जाणून होते; असेंच दिसून येईल. धर्म हा मनुष्यांत असणाऱ्या पशुवृत्तींना निर्बंध घालण्याकरितां आहे. व या साधुसंतांनीं त्याचाच उपदेश केला यांत काहींएक गैर नाही. कारण, धर्म जेव्हां दया, अहिंसा या सद्गुणांच्या मर्यादा न ओळखतां त्यांचे अवास्तव गोडवे गाऊ लागतो तेव्हां यांत गैरवाजवीपणा येतो. पण तसा प्रकार या साधुसंतांच्या वाचनीं तरी खास नव्हता, ही गोष्ट पुढें दिलेल्या त्यांचे ग्रंथांतील प्रमाणांवरून उघड होणारी आहे. या वाचनींतील ज्ञानेश्वरांचें विवेचन अत्यंत मार्मिक आहे. आपल्या टीकेत याज्ञिक अहिंसेबरोबर मनुष्याचा जीव रक्षण करण्याकरतां निर्माण झालेलें जें आयुर्वेदशास्त्र याचाहि त्यांनीं अंतर्भाव केला आहे, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. ज्ञानोबारायांचा अर्थ बरबर पाहणाऱ्यास जसा वाटतो तसा घेतल्यास ज्ञानेश्वरांना आयुर्वेदहि नको होता असेंच वाटेल. ज्ञानेश्वर महाराजांनीं या ठिकाणीं जी चर्चा केली आहे त्याचा खुलासा असा आहे कीं, अहिंसेच्या प्रश्नाचा तात्त्विक व व्यावहारिक या दृष्टीनें विचार व्हावयास पाहिजे. अद्वैत मानून एकाची हिंसा करावयाची व एकाचें जतन करावयाचें हे तत्त्वज्ञानास धरून होणार नाही. त्या दृष्टीनें आपलीं नवें काढणें, दुसऱ्याकडे रागांनें पहाणें, अथवा बोलणें, हेहि हिंसेंतच जमा होईल. म्हणून ज्या कोणास ही अहिंसा आहे असें समजून अहिंसेची कृती करावयाची असेल त्यानें नुसतें आहुत्या देऊन भागवयाचें नाही, अगर मनुष्याचाच जीव रक्षण करून भागणार नाही, अथवा पाणी गाळून पिऊन भागणार नाही. येवढेंच करणें म्हणजे शरिरावरील एक केस ठेवावयाचा व एक उपटा-वयाचा असेंच होणार आहे. एवढ्याकरतां पूर्ण अहिंसा-कृति करणें झाल्यास ती श्रीज्ञान-

१ ज्ञानेश्वर-भूतमात्राचोनि नावें । तुणातेंहि नासुडावें ॥

किंबहुना सांडावे । छेदभेद ॥ ज्ञा. अ. १७

ज्ञानेश्वरी अध्याय तेरांमध्यें ओवी २१६ पासून तो ओवी ३११ पर्यंत जवळजवळ शोभर ओव्या खर्च करून ज्ञानेश्वरांनीं अहिंसेचें वर्णन केलें आहे. त्यांत याज्ञिक, आयुर्वेदीय व जैन हीं अहिंसेचीं मते पूर्वपक्षांत घालून पुढें स्वमत सांगितलें आहे. तें संपूर्ण वर्णन अत्यंत काव्यमय असून प्रत्येक अहिंसावाद्यानें तें वाचून मनन करण्याजोगें आहे.

नाथ-भागवतें अध्याय ५ श्लो. १३ वरील ओव्या.

जीवें जीव नेणें पापीं सारिखाची ॥

वळीं दुजयाची कापूं बैसे ॥ (सर्व अंग)

ऋणवैरहत्या ॥ हें तो न सुटे न दतां ॥ तुकाराम.

देवांनीं म्हटल्याप्रमाणें कोणच्याच इंद्रियाकडून व केव्हांहि काहींहि काम होतां कामां नये. परंतु तें मनुष्यजीवनास कितपत शक्य आहे तें ज्याचें त्यानेंच पहावें. तेव्हां अहिंसेची व व्यवहाराची सांगड ज्ञानांत बसते व ती अशी कीं, मूळ अहिंसा हें एक विशिष्ट प्रकारचें कर्म अथवा कर्माभाव नव्हे, तर ती अंतःकरणवृत्तीचा गुण आहे. वैष हा रोग्याचें गळूं फाडून बरबरे हिंसा करतोसा दिसला तरी तो तें कर्म, रोगी बरा व्हावा म्हणूनच करीत असल्यामुळें ती अहिंसाच आहे. खरा अहिंसावादी नव्हेहि कादीत नाही, असें म्हणणारे श्रीज्ञानेश्वरच,

‘तया करणेया आंतु । घडो कां त्रैलोक्याचा घातु ।

परि तेणें केला ही मातु । बोळं नये ॥’ असें म्हणतात.

व तेच सोळाव्या अध्यायांत:—

जगाच्या सुखोद्वेशें । शरीर वाचा मानसें ।

रहाटणें तें अहिंसे । रूप जाण ॥

अशी अहिंसेची सुटसुटीत व्याख्या करितात.

नाथ— (दया प्रश्रय वर्गेर) करितां यथोचित अर्पण । जरि क्रिया होय भिन्न भिन्न ।

तरी अंतरश्रद्धा अभिन्न । हें मुख्य लक्षण भागवतधर्मा ॥ नाथभागवत अ. २

तुकारामबोवा:— करी यापरी स्वहित । विचारुनि धर्मानांत ॥

हत्या क्षात्रकर्म । नव्हे निष्काम तें कर्म ॥

पुण्य करितां होय पाप । दुध पाजुनि पोशिला साप ॥

तुका म्हणे संती । करुनि ठेविली आहति ॥

तुकारामबोवा वगैरे अव्यवहार्य कल्पनेनें भरलेले होते असें म्हणणाऱ्या लोकांनीं हा संपूर्ण अभंग जरूर वाचून पहाण्यासारखा आहे. तुकोबांच्या अहिंसेचें तत्त्वहि ज्ञानोबांच्या तत्त्वाप्रमाणेंच खालील वाक्यांत भरलेलें आहे.

‘कोणाही जीवाचा न घडावा मत्सर । वर्म सर्वेश्वर-पूजनाचें ॥

जसें अहिंसेचें तसेंच अहिंसेजवळ येणाऱ्या ‘दया’ या वृत्तीचें. या गुणाचीहि मर्यादा हे सर्व साधु जाणत होते.

ज्ञा.— अर्जुना तुझे चित्त । जन्ही जाहालें द्रवीभूत ।

तन्ही हें अतुचित । संग्रामसमर्थी ॥

अगा गोक्षीर जरी जाहालें । तरी पथ्यासि नाही घेतलें ।

ऐसेनिहि विष होय सुदलें । नवज्वरीं देतां ॥

तैसे आनीं आन करतां । नाशु होईल हिता ॥ ज्ञा.अ. २ ओ. १८१-८५

दुर्जनासी करी साहे । तोही लाहे दंड हे ॥

दुर्जनाचा मान । सुखें करावा खंडण ॥

तुका म्हणें नखे । काढून टाकिली सुखें ॥

तुका म्हणे त्याचें । पाप नाहीं ताडणाचें ॥ तुकाराम १२३४.

या साधुसंतांनीं प्रतिकारशक्ती घालवली का योग्य पायावर तिचा पुरस्कार केला हें पुढील कव्यांवरून स्पष्ट कळून येईल.

दया तिचें नांव भूताचें पाळण । आणिक निर्दळण कंठकाचें ॥

दंड अन्यायाचे माथा । देखोनि करावा सर्वथा ॥

अन्यायासी राजा जरी न करी दंड । बहुच ते लंड पीळीती जना ॥

तुका म्हणे संतां करूं नये अनुचित । पाप नाहीं नीत विचारितां ॥

होईल तितुकें बळ । फजित करावें तें खळ ॥

मऊ मेणाहुनि आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास भेदूं ऐसे ॥

निवडावे खडे । तरी दळण ओजें घडे ॥

धर्माचें पाळण । करणें पाषांडखंडण ॥

ब्रह्मश्री दिवेकरशास्त्री हे किलोस्कर-खबरमध्ये 'समर्थपूर्वकालीन संतांमध्ये सत्य अहिंसा, समदृष्टि हीं तत्त्वे केव्हा पाळावीत व केव्हा पाळूं नयेत हें तारतम्यज्ञान नव्हतें,' असें म्हणतात. परंतु या सर्व वाक्यांवरून हे साधुसंत अहिंसा, दया या सद्गुणांची मर्यादेबाहेर वाढ झाल्यास ती समाजास कशी विघातक होईल व मग 'धर्माअंगांचे अधर्म' कसा होईल हें जाणून होते असें स्पष्ट दिसतें. त्यांनीं समाजाचें बळ तामसीवृत्तीवर न उभारतां सबल, प्रतिकारक्षम पण सात्त्विक वृत्तीवर उभारण्याचा प्रयत्न केला. आतांपर्यंत दिलेल्या त्यांच्या मतांत बौद्धधर्मातील अहिंसेची कितपत साम्य आहे हें वाचकांनींच ठरवावें. यांच्या ग्रंथांतूनच यज्ञयागादिकांपेक्षां नामस्मरण वेगैरेचें महत्त्व वर्णन केलें आहे ही गोष्ट खरी आहे. पण त्याचें कारण 'कलीं न घडे साधन' अशी त्यांची समजूत होती हें आहे. त्यांनीं अहिंसेचें स्तोम माजविलें नाहीं हें सिद्ध करण्याकरतां जीं प्रमाणें दिलीं आहेत त्यावरून त्यांनीं समाजांतली प्रतिकारशक्ति कमी केली हाहि आक्षेप दूर होण्यासारखा आहे. येथु ख्रिस्ताचें पर्वतावरून केलेल्या उपदेशांत आपल्या शिष्यांस खालील-प्रमाणें उपदेश केला आहे. " But I say unto you, that you resist not evil but whosoever shall smite thee on thy right cheek, turn to him the other also " St. Matthew VI. 39 येथल्या अनुयायांनीं या उपदेशाच्या मर्यादा जाणल्या व तें तत्त्व अमलांत आणलें. व ज्यांच्या धर्मांत हें तत्त्व आहे ते आज जगाच्या मोठ्या विभागावर राज्य करीत आहेत. परदास्यांत सांपडल्यामुळें आम्ही मान अशा वाक्याजवळ जवळ येणारीं कांहीं वाक्यें शोधून आमच्याच साधुसंतांना, ज्यांनीं घातलेल्या मर्यादेचें मर्म न समजल्यामुळें, 'अव्यवहार्य' म्हणून त्यांसच नांवें ठेवीत आहोंत. हा दृष्टिकोनातील फरक भिन्न परिस्थितीमुळेच असावा. आणखी काय ? आमच्या साधुसंतांच्या ग्रंथांतूनहि क्षमेचें महत्त्व गाढलेलें आढळून येतें. पण अशा अमंगांचा विचार करतांना एक गोष्ट प्रागुद्घातनं लक्षांत ठेविली पाहिजे

की, हे अमंग त्यांनीं सर्व समाजास म्हणून उपदेशिलेले नाहीत. साधूंनीं केलेले अमंग म्हणजे वर्तमानपत्रांत सर्वांच्या वाचनाकरितां लिहिलेले लेख नव्हत. ते निरनिराळ्या गांवीं निरनिराळ्या प्रसंगां, प्रसंगविशेषां, निरनिराळ्या व्यक्तीकरतां म्हणून केलेले असतात. अर्थात् ते त्या उद्देश्य व्यक्तीच्या भूमिकेस साजेसेच असतात. तेवढ्यावरून सर्व समाजास ते असाच उपदेश करीत असले पाहिजेत असा अर्थ करणें चुकीचें आहे. येवढ्याकरतां 'क्षमासख जया नराच्या हातीं' असें म्हटलेलें सांपडलें कीं लगेच यानें राष्ट्र पंगू बनविलें हें म्हणणें धोक्याचें आहे. उलट, एकाद्याच्या ग्रंथांत 'क्षोडावे मारावे' असें एकादें वाक्य आलें तर त्यानें राष्ट्र प्रतिकारक्षम केलें असें ठरविणें चुकीचें आहे. तात्पर्य, साधूंनीं राष्ट्र प्रतिकारक्षम केलें किंवा निर्बल, निःसत्त्व केलें हें पहाणें झाल्यास त्यांच्या सर्व लिखाणाचा विचार करून पूर्वीपर संबंध लावून त्यांतून निष्कर्ष काय निघतो हें पाहून मगच तें ठरविलें पाहिजे. हल्लींच्या सत्ताप्रवाहाच्या तत्त्वांत तर, अचल अविकार्य सहनशीलता हा प्रतिकाराचा निःशस्त्र मार्ग रूढ होत आहे. अशा काळीं लोकांच्या ठिकाणीं 'स्वधर्म' - प्रेम जागृत करून नाटाळाचे भावी काठी देऊं व या असें शिकविणारे संत राष्ट्रास निर्बल करणारे होते हें म्हणणें निःसंशय धाष्ट्याचेंच होईल.

(२) या साधुसंतांवरून दुसरा आक्षेप असा आहे कीं यांच्या शिकवणुकींत जीं तत्त्वे भरलेली आहेत तीं राष्ट्रीय जीवनास विघातक अशी आहेत. असलीं तत्त्वे यांनीं प्रसृत केलीं पण त्यांना सुधारणारे कल्पक, ब्रह्मतेजसंपन्न, योगेश्वर समर्थ रामदासस्वामी उत्पन्न झाले म्हणूनच शिवाजीराजे यांस कार्य करतां आले, व महाराष्ट्रधर्म वाचला. नाहीतर महाराष्ट्रधर्माची गत कांहीं धड नव्हती. साधुसंतांच्या वाङ्मयांतून या आक्षेपांच्या दृष्टीनें विघातक तत्त्वे घेऊन काढलीं तर तीं खालीलप्रमाणें देता येतील:— (१) दैववाद, (२) जगन्मिथ्यात्व व क्षणमंगुरता, (३) जगाचें दुःखरूपत्व, (४) प्रपंच व अभ्युदयाविषयी अनास्था आणि परलोकदृष्टि, (५) कर्मसंन्यास व भक्तिमार्ग, (६) विठोबा या सहिष्णु दैवताची उपासना, (७) जगदुद्धाराच्या अचाट, अवजड व अव्यवहार्य कल्पना. (८) सर्वत्र एकच देव वसतो; रामरहिम एकच. या आक्षेपांचा विचार करीत असतां आम्ही समर्थ रामदासस्वामी यांच्या मतांचा तुलनेकरतां उल्लेख करणार आहोंत. म्हणून येथे प्रारंभीच येवढें सांगणें ह्म आहे कीं, आम्हांस श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांचे संबंधानें परम आदर आहे. व त्यांच्या ठिकाणीं जगज्ज्वल्य देव-राष्ट्रधर्म-प्रेम होतें हेंहि आम्हांस मान्य आहे. त्यांनीं राजकारणाचा, व व्यवहाराचा, उपदेश केला होई गोष्ट आम्हांस मान्य आहे. परंतु अलीकडे त्यांचें 'संतत्व' त्यांची धोरवी, त्यांनीं 'देशद्रोही तितुके कुचे। मारोनि घालावे परते', 'बुडाला औरंगजेबापी' वगैरे उद्गारांवर अधिष्ठित होत आहे. व या वचनांशीं तुलना करून ज्यांच्यात अशीं वचनें नाहीत ते राष्ट्रप्रेमरहित, त्यांनीं देश बुडविण्यास मदत केली, असा नवीन पिढीचा समज होऊं पहात आहे. त्यांतील चूक आम्हांला दाखवावयाची आहे.

या साधुसंतांनीं लोकांना यत्नेश्वराचें पूजन शिकवून त्यांच्यांत स्वसामर्थ्याची

जाणीव, उत्साह व आत्मविश्वास उत्पन्न करण्याचे ऐवजी त्यास 'असेल माझा हरि तर देहल खाटल्यावरी' असला घातुक उपदेश केला. त्या योगाने, असलेली परिस्थिती देवाने अथवा देवाने, आपल्यापेक्षा अधिक सामर्थ्यावान् अशा कोटीने, उत्पन्न केली आहे; त्यात हातपाय हालवून काहीं उपयोग नाही, तेव्हा असेल त्यात आनंद मानावा हेंच चांगलें; असें मानून लोक परदारयातच, तें घालविण्याचा प्रयत्न न करता खुशाल स्वस्थ बसले.

तात्पर्य, शिवाजी महाराज यांनी प्रयत्न करण्याचे पूर्वी त्यांच्या इतका यशस्वी प्रयत्न हुसलमानाना घालवण्याचा कोणी केला नाही, याचें सर्व खापर साधुसंतांनीं लोकांना शिकविलेल्या दैववादामुळे उत्पन्न झालेल्या घातुक संतोषवृत्तीवर फोडलें पाहिजे. पण महाराष्ट्राच्या सुभ्राम्यानें समर्थ रामदासस्वामींचा अवतार झाला. स्वामींनीं लोकांना 'यत्न तो देव जाणावा' असें शिकवले. लोकांत त्या योगाने नवचैतन्य उत्पन्न झालें, तरुणांचे बाहु स्फुर्क लागले, प्रचंड संघटना झाली व स्वराज्यस्थापना झाली, असें या आक्षेपकांचें म्हणणें आहे.

हा आक्षेप आणणारे लोक एक मुख्य गोष्ट विसरतात. दैववाद हा व्यवहाराचे प्रगतीस जसा फारच घातुक आहे तसाच तो परमार्थाचेहि प्रगतीस फारच घातुक आहे. व्यवहारात, त्याचप्रमाणे परमार्थातहि दैववादाचा उपयोग करता येतो, व पुष्कळ लोक तसा करतात, ही गोष्ट श्रीतुकारामबुवादि साधू यांस माहीत नव्हती असें नाही. तुकोबा म्हणतात "मजन घाली मोगावरी । अकर्तव्य मनीं धरी" अर्थात् दैववादाचा हा उपयोग-दुरुपयोग-माहीत असूनहि ते लोकांस दैववादच शिकवीत राहते तर तें त्यांचें करणें आपल्या पायांवर आपणच थोंडा पाडून घेण्याइतकें तात्त्विकदृष्ट्या वेढगळपणाचें झालें असतें. सिसिली देशांत ॲबडोरा गांवीं, इसवी सनापूर्वी चारशे वर्षे, प्रोत्वागोरास या नांवाचा एक मोठा वाक्पटु, चलाख, नास्तिक तत्त्ववेत्ता (Sophist) होऊन गेला. त्याचा धंदा पैसे घेऊन लोकांना नीति, तत्त्वज्ञान व कला-कौशल्य शिकवून हुशार करून सोडणें हा होता; व तो हें शिकवण्याकरतां आपलें गांव सोडून या गांवाहून त्या गांवास असा नित्य हिंडत असे. 'मनुष्य हाच सर्व वस्तूंचें प्रमाण आहे' (Man is the measure of all things) असा त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा मुख्य सिद्धांत होता. बरें वाईट, सत्यमिथ्या, वेगरे ठरविण्याची कसोटी म्हटली म्हणजे प्रत्येक मनुष्याचें मनच होय. अशा अर्थाचा जो वरील सिद्धांत तो, तो सर्व लोकांस सांगत असे. यावर प्लेटो नांवाच्या जगविख्यात ग्रीक तत्त्ववेत्त्यानें आपल्या 'थिअेटेटस' नांवाच्या संवादांत केलेली टीका, अत्यंत मार्मिक व लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. त्यांतील एक मुद्दा असा आहे कीं, जर प्रत्येक मनुष्याचें मन हेंच बरें वाईट ठरविण्याची कसोटी आहे, तर प्रोत्वागोरास यानें आपलें घरदार सोडून लोकांना तत्त्वज्ञान, नीति वेगरे शिकविण्याचे परिश्रम कां करावेत ? त्याचप्रमाणें तुकारामबुवा यांनीं सरासि दैववादाचाच उपदेश केला असतां, तर एकाद्या चाणाक्ष भोल्यानें त्यांना विचारलें असतें कीं 'महाराज, दैववादच जर सत्य आहे तर मग आपण जाग्रणें करून, हाडांचीं

काळें करून रक्त ओर्कीपर्यंत हे उपदेशाचे श्रम फुकट कां करतां ?" व हें त्या श्रोत्यांचें विचारणें अयोग्यहि न ठरतें. तात्पर्य, तुकारामबुवादि साधु दैववादच शिकवीत राहिले असें मानलें तर, हा दैववादाचा वाण आपल्यावरच उलटेल, हें न कळण्याइतके ते अज्ञानी होते असें समजवें लागेल. पण त्यांच्या अमंगांच्या जोरदार वाणीवरून व त्यांचीं जीं यासंबंधी स्पष्ट वचनें आहेत त्यावरून, ते असे अज्ञानी बुवा होते, अगर असला दोन्ही ओर्की बातुक दैववाद त्यांनीं शिकविला, असला निष्कर्ष काढायला त्यांच्या अमंगांत फारशी जागा नाही, अशी या लेखकाची समजूत आहे. दैववादी कांहीं वाक्यें आहेत, पण त्यांच्या तोंडीस तोंड, किंश्रुना सरस व दैववादाची व प्रयत्नवादाची सुंदर सांगड घालणारी, अशीच पुष्कळशी वाक्यें आहेत.

शेवटचे कडवें हें विशेष अर्थपूर्ण आहे. यांत दैव व प्रयत्न यांची संगति लाविली आहे. दैववादावरच भिस्त ठेऊन प्रयत्न करणें अवश्य आहे, असें श्रीतुकारामबुवा यांत सांगत आहेत. 'पुढें तुजें जें संचित होणार तें तूंच आज करणार आहेस, व आज जें तूं भोगतोस हें तुझ्याच मागील कृत्यांचें फळ आहे; एवढ्याकरितां पुढची जबाबदारी ओळखून आज तूं उत्तम कर्म कर,' असा त्यांचा उपदेश आहे. दैववादाचा उपयोग प्रयत्नवाद शिकविण्यास ते करतात. यावरून ते हताशदैववादी होते, कां उत्साहपूर्ण प्रयत्नवादी होते, याचा विचार करण्याचें आम्हीं आमच्या वाचकांवरच सोपवितों. प्रयत्नवाद शिकविणारे त्यांचे वाटेल तितके अभंग देता येतील.^३

(२) जगनिष्ठ्यात्व व क्षणभंगुरता: — बुद्धानें सर्व क्षणिक क्षणिक असा उपदेश केला; त्याचाच परिणाम या साधुसंतांचेवर झाला. व यांनीं

'नाशवंत देह जाणार सकळ। आयुष्य खातो काळ सावधान'
असला सर्व संसार लटका आहे, असा उपदेश केला. यांनीं हा उपदेश केला ही गोष्ट निम्नि-

२

आपलें आपण न करूं हित। करूं हें प्रमाण संचित ॥

तरी मी नष्टचि पतित। तुका म्हणे संत सज हांसती ॥ १ ॥

यकीं केली हातोफळी। ठाया बळी पावले ॥ १ ॥

येथें न घलीं न घलीं आड। संचितसा शब्द नाड ॥

उठा उठी गोड। बीजें बीज वाढवी ॥ १ ॥

हातीं हित आहे करील तयासी। म्हणऊनि ऋणीं सांगितलें ॥ १ ॥

भविष्य न सुटे भोगिल्यावांचूनी। संचित जाणोनी शुद्ध करा ॥

ओलें मूल भेदी खडकावें अंग। अन्धासासी सांग कार्यसिद्धि ॥ सर्व अमंग

जीवासाठीं गौरव वाढे। आहाच जोडे तें नव्हे ॥

तुका म्हणे रणी। जीव देतां लाभ दुणी ॥

शोक शोक वाढे। हिमतीच धार गाढे ॥

येथें केलें नव्हे काई। लंडीपण खोटे माई ॥

करिती होया होय। परी नव्हे कोणी सहाय ॥

तुका म्हणे शूर। न्हावें धुरेसीची धूर ॥

३

व्हावा वाटे जना । तुका म्हणे साठीं गुणां ॥

तुका म्हणे यश कीर्ति आणि मान । करिता जतन देव जोडे ॥

या साधुसंतांचीं शिकवणूक त्रिकालाबाधित सत्यावर उभारलेली आहे. या बाबतीत ज्ञानदेवाचा दृष्टांत थावयाचा तर असें म्हणतां येईल कीं, ' उदया येतां गमस्ति ' अशेषहि मार्ग दिसती, ' पण आपण कोणच्या वाटेनें जावयाचें हें आपल्याला जिकडे जावयाचें असेल, व आपल्याजवळ जी साधनसामुग्री असेल त्यावर अवलंबून आहे. चौकांत उभा राहिलेला एकादा गृहस्थ, सूर्याला त्यानें आपणांस पाहिजे तोंच मार्ग नेमका न दाखवतां सगळेच मार्ग त्यानें प्रकट केले म्हणून दोष देऊं लागला, तर तें जसें हास्यास्पद होईल, तसेंच या साधुविषयीं बोलणेंही हास्यास्पद होईल. या दृष्टान्तांत फरक पुढे दाखविला, परंतु त्यांची मृत्युलोकची यात्रा संपली कीं मग त्यांचे ग्रंथ म्हणजे सूर्यासारखेच सर्व मार्ग प्रकट करणारे असतात. चालणाऱ्यानें ' शोध करून ' चाललें पाहिजे. फुकाचा त्यास दोष देऊन उपयोग काय ?

(३) तिसरा आक्षेप असा कीं यांनीं लोकांना संसार दुःखादावडी आहे, व त्याचा शक्य तितक्या लवकर त्याग करून मोकले व्हा, असा उपदेश केला. यामुळें लोकांना प्रपंचांत रस वाटेनासा झाला व सर्व टाळ कुट्टें लागले. खरोखरच जर सर्वांची अंतःकरणें देवाकडे लागलीं असतीं तर या साधूंना-व याला रामदासहि अपवाद नाहीत-आनंदच झाला असता. पण त्यांना माहित होतें कीं आपण जरी घसा कोरडा करून हें सांगितलें तरी जसें पाण्याच्या ओघाविरुद्ध पोहणें अशक्य, तसेंच सर्वास हें अशक्य आहे. तुकारामबोवा म्हणतात:- ' ऐसा कोणी नाही हें जया नावडे । कन्या पुत्र घोडे दाराधन ' ॥ तेन्हां सर्वांनींच जगाचा त्याग करावा असें ते सांगतच नाहीत. स्वतःच तुकारामबोवा सांगतात:-जग अमंगल । लागे देखतां विटाळ ॥

सुखें करावा संसार । न संडावें दोन्ही बार ॥ दयाक्षमा घर । चोजवीत येतील ॥

जोडोनियां धन उत्तम व्यवहारें । उदास विचारें वेच करी ॥

अर्थात् संसार दुःखादावडी आहे या त्यांच्या उपदेशाच्या बुडाशीं 'सुखामिलाषी होऊं नका, सुखाकरितां कर्तव्य व नारायण यांस विसरूं नका, कोणासही 'पुरे वाटे' पर्यंत सुख मिळालें नाही, तेन्हां सुखाच्यापेक्षां अधिक जे पुरुषार्थ आहेत तिकडेच बघा, असाच हेतू आहे. रामदासस्वामीहि

जगां सर्व सुखी असा कोण आहे । विचारी मना तूंचि शोधोनि पाहे ॥

देहेदुःख ते सुख मानीत जावें । असाच उपदेश करतात.

(४व्या)बरील तीन आक्षेपांचें निरसन करण्याकरतां आणलेल्या पुराव्यावरून चौथा आक्षेप कीं, यांनीं लोकांचीं तोंडें केवळ परलोकाकडेच वळविलीं हा कितपत साधार आहे हें दिसून येणार आहे. सामान्यतः प्रवृत्ति आणि निवृत्ति हे दोन शब्द ज्या अर्थानें वापरतात त्या अर्थानें हे

संत केवल निवृत्ति-प्रधानच होते असें केव्हांही म्हणतां येणार नाही. जर यांना निवृत्ति-प्रधान म्हणावयाचें असेल तर त्या दृष्टीनें रामदासस्वामीहि निवृत्तिमार्गाच होते. ज्यांची कामगिरी महाराष्ट्राचे राष्ट्रीय जीवनास उपजीवी झाली असें सर्व समजतात ते समर्थ तरी काय सांगत होते हें पहाण्यासारखें आहे. तेही आत्मवस्तु गुरुअंजनाविण दिसत नाहीं (द. १ स. ९ ओ. २५।२६) सायुज्यमुक्ति आत्मनिवेदनमत्तीशिवाय नाही. (द. ४ स. ९ ओ. १०) व कर्मयोग संशयो मरला (द. ५ स. १० ओ. १४) असेंच म्हणतात. हें सांगून रामदास जर निवृत्तिमार्गी होत नाहीत तर मग तुकाराममुवादिक कां व्हावे ? हें गूढच आहे ! ज्ञानेश्वरहि गीतेंत भगवें घेऊन होणारा संन्यास सांगितला आहे असें मानीत नाहीत. 'घडे ज्ञानप्रधान ऐसा । संन्यास जया वीरेशा ।' असला संन्यास गीतेंत आहे असें ज्ञानदेवांचें मत आहे. श्रीनाथतुकारामादिक संत बाह्य वेषधारी संन्याशांवर पुष्कळच कोरडे ओढतांना दिसतात. या सर्वांचा सिद्धांत ज्ञानानें मोक्ष होतो असाच आहे. परंतु त्याचा अर्थ सर्वच ज्ञान संपादण्यायोग्य आहे असा त्यांचा समज नाही. उलट या ज्ञानाचा अधिकारी विरळा असतो, बहुतेक कर्माचेच अधिकारी असतात, म्हणून ते अशा बहुजनसमाजाकरतां कर्माचाच उपदेश करतात व स्वतः कर्म करून दाखवितात—

‘तेथ सक्रियाचि लावावी । तेचि एकी प्रशंसावी ।

नैष्कर्मिही दावावी । आचरौनि ।

‘जाणां नेणां सकळां । हा कर्ममार्ग कीर प्रांजळा ।

जैसी नांव जियाबाळा । तोयतोरणी ।’ असें ज्ञानोबा प्रतिपादन करतात.

ज्ञानानें मोक्ष होतो असें मानूनहि हे साधू ज्ञानवानां लोकांकरतां अखंड कर्म करीत राहिलें पाहिजे असाच उपदेश करतात.

‘देखें प्रार्थार्थ जे झाले । निष्कामता पावले ॥

तयाही कर्तव्य असे उरलें । लोकांलागीं — ” हा.

विशेष आचरावें । लागें संती ॥ ज्ञा.

बहु तूं झालासी चतुर शहाणा । शुद्ध आचरणा चुकौं नको ॥

अर्मकाचे साठीं । पतें हातीं धरली पाटी ॥

तैसे संत जर्गी । क्रिया करुनि दाविति अंगीं ॥

बालकाचे चालीं । माता जाणोनि पाडल घालीं ॥

तुका म्हणे नाव । जनासाठीं उदकीं ठाव ॥

तुका म्हणे रोग वैद्याचे अंगीं । नाहीं परी जर्गी करी उपकार ॥

आप तरे त्याकी कोन बऱ्हाई । औरनकुं भलो नाम धराई ॥

काहे भूमि इतना मार राखे । इमत धेनु नहीं दूध चाखे ॥ सर्व अमंग

कहे तुका उपकार ही काज । सब कर रहिया रघुराज ॥ तु.

आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं जरी यांनीं संन्यासाचा पुरस्कार केला नाहीं व ज्ञान्यानेंही लोकसंग्रह करावा असें सांगितलें, तरी पण तीव्र सुसुद्ध असला तरीहि त्यानें प्रपंचच करावा असें मात्र तें केव्हाहि सांगत नाहींत. या बाबतीत बाबू अरविंदचोप यांच्या गीतेवरील निबंधांतील 'गीताहृदय' या प्रकरणांतील खालील उतरा मननीय आहे. साधुसंतांच्या शिकवणुकीचेंहि मर्म त्यांत उत्तम रीतीनें दगोचर होत असल्यानें उतरा कांढ असूनही देत आहोंत.

"I cannot think that the Gita would solve such an inner situation by sending Buddha back to his wife and father and the government of the Sakya State, or would direct a Ramakrishna to become a Pundit in a vernacular school and disinterestedly teach little boys their lessons, or bind down a Vivekananda to support his family and for that to follow dispassionately the law or medicine or journalism. The Gita does not teach the disinterested performance of duties but the following of the divine life, the abandonment of all Dharmas, *sarvadharmas*, to take refuge in the supreme alone, and the divine activity of a Buddha, a Ramakrishna, a Vivekananda is perfectly in consonance with this teaching. Nay, although the Gita prefers action to inaction, it does not rule out the renunciation of works, but accepts it as one of the ways to the Divine. If that can only be attained by renouncing works and life and all duties and the call is strong within us, then into the bonfire they must go, and there is no help for it. The call of God is imperative and cannot be weighed against any other considerations."

रामदासांच्या पूर्वीचे साधु भक्तिमार्गी होते असा एक आक्षेप घेण्यांत येतो. मग रामदास कोण होते ? रामदास आपण 'दासबोधांत' काय सांगतो ? म्हणून म्हणतात ? ते म्हणतात 'येथें बोलिला विशद । भक्तिमार्ग'. पारमार्थिक मार्गाच्या दृष्टीनें विचार केला तर रामदासस्वासी व तत्पूर्वी झालेले इतर साधु यांत कांहींहि फरक नाहीं. गुरुकृपा, ज्ञानध्यान याच मार्गांनीं देवाची प्राप्ति होते, असें इतर साधूंप्रमाणें रामदासहि म्हणतात. फरक जर असला तर दोहोंनीं केलेल्या कर्ममार्गाच्या चर्चेच्या व्याप्तीत आहे. तेहि कर्माच्या फलासंबंधानें नाहीं. तुकारामबोवादिकांनीं जी कीर्तनभजनरूप भक्ति सांगितली ती रामदासांनीं सांगितलेल्या भक्तीहून निराळी होती अथवा ती रामदासांना त्यान्य वाटत होती असें नाहीं. तुकारामबोवाहि 'भजनकीर्तनाचा' उपयोग व मर्यादा जाणत होते.

'करुनियां शुद्ध मन । नारायण स्मरवा ।' असेंच तुकारामभुवनादिक म्हणतात.

तत्पर्य, हे संत भक्तिमार्गी होते म्हणजे उठावें त्यानें चोवीस तास टाळच कुडबेत

असें सांगणारे नव्हते. त्यांचे ठिकाणींहि तारतम्य होतें. विशेषतः तुकारामबोवांच्या पुरतें तरी त्यांची भाषा प्रसंगीं कोटतोळ, सुद्देसुद व न्यायाची आहे असें दाखवतां येईल.

(१) विधीनें सेवन । विषय त्यागातें समान ॥

(२) शिक्षा आणि व्यवसाय । काळा करी तो गाढव ॥

(३) देऊळ नव्हे घर । प्रपंच परउपकार ॥

तात्पर्य, यांचा भक्तिमार्ग आचरत, अव्यवहार्य असा नव्हता, असें वरील कडव्यां-
वरून सिद्ध होत नाहीं काय ?

कर्मसंन्यासाचीहि हीच स्थिति आहे. रामदासस्वामींनीं ज्याप्रमाणें संन्यास घेतला नाहीं, त्याप्रमाणें नाथांनींहि संन्यास घेतला नाहीं. रामदास ब्रम्हचारीच राहिले पण नाथांनीं तर गृहस्थाश्रमहि पत्करला. तुकोबा हे संन्यासाश्रम ज्यांत विहित नाहीं अशा बर्णांत जन्मल्यामुळें त्यांचेसंबंधीं हा प्रश्नच उद्भवत नाहीं. परंतु यदाकदाचित् ते द्विजा-
तांत जन्माला आले असते तरीहि त्यांनीं तो घेतलाच असता असें सांगतां येत नाहीं.
उलट घेतला नसता असेंच म्हणावयास त्यांच्या अमंगीत पुष्कळ जागा आहे.

तात्पर्य, देहपातापर्यंत स्वार्थाची होळी करून केवळ लोक-कल्याणाकरितां लोकांत धर्माचें प्रेम उत्पन्न करण्याची ज्यांनीं खटपट केली त्यांस राष्ट्रबुद्धे म्हणावे व भक्तिमार्गी म्हणून त्यांची निंदा करावी; हा केवळ काळाचा महिमा आहे.

(६) सद्भाव आक्षेप असा कीं, यांचें पूज्य दैवत विठोबा हें सहिष्णु होतें (दिवे-
करशास्त्री, फिलोस्फरखबर). आधीं विठोबा दैवत हें सहिष्णु दैवत आहे हें कोणीं ठरविलें ?
हे ब्रह्मश्रींनीं (१) मनानेंच ठरविलें (२) का तुकोबांचे वगैरे ग्रंथ वाचून ठरविलें (३)
का विठोबाचे भक्त आज ज्या स्थितीत आहेत त्यावरून ठरविलें ? दुसऱ्यावरून खास
नाहीं. कारण खुद्द तुकाराम महाराज—जो या असुरांचा काळ । भक्तजन प्रतिपाळ ।
खेळे ही लाघवें सकळ । तयाच्या भाळ पायावरी ॥ चक्रपाणी गदाधरा । असुरमर्दना
वीर्यवीरा । सकळ मुकुटमणिशूरा । अहो दातारा जगदातिया ॥

भक्तां राखे पायापाशीं । दुर्जनाशीं संहारी ॥

दुर्जनाचा येणें करुनि संहार । पूर्ण अवतार रामकृष्ण ॥

असें विठोबाचें वर्णन करतात. पण हें पहावें कोणी ?

आतां विठोबाचे भक्त हे सहिष्णु आहेत असें गृहीत धरून शास्त्रीबुवांनीं हें अनु-
मान बांधलें असें म्हणावें तर शास्त्रीबुवांच्या सारखे व्युत्पन्न असली चुकीं करतालें हें
संभवत नाहीं. आधीं सर्व वारकरी सहिष्णु नाहींत. त्यांच्यांतहि तंटे, भांडणें,
फियोदी चालूच आहेत. पण घटकाभर धरलें कीं ते सहिष्णु आहेत. तरी त्यावरून
बिचाऱ्या तुकारामबुवावर व देवावर तरी तसा आरोप शास्त्रीबुवा करणार नाहींत. कारण
त्यांना माहित आहे कीं 'सप्तितृणधनुर्बाण' अशा श्रीरामाचे आधुनिक रामदासी भक्त हे
तरी 'जयजय रघुवीरसमर्थ' असें ओरडून भीक मागण्यापलीकडे दुसरें काय करीत आहेत ?

तेन्हां यांपैकीं एकच बाजू शिक्क राहते कीं, ब्रह्मश्रींनीं समर्थांच्या असुरहत्या जयिष्णु श्रीरामचंद्राचें वर्णन करण्याकरतां तुलनेस घाईघाईत विठोबास सहिष्णु केलें येवढेंच !

श्रीपंढरीनाथ कटावर कर ठेवून उभे आहेत ही गोष्ट खरी. पण त्यांचे कटावर हात भक्तांस 'भक्तलक्षण' दाखवण्याकरतां आहेत हें विसरतां कामा नये.

तसेंच हे साधुसंत असहिष्णु कां होते हें पाहणें असल्यास राघवचैतन्य, नृसिंहरस्वती, मीरथा गोसावी यांच्या चरित्राकडे पाहिलें पाहिजे. हीं मंडळी अंगांत ताकद नव्हती म्हणून सहिष्णु होती असें नव्हे तर वाटेक तें करण्याचें सामर्थ्य अंगांत असल्यानें हीं समर्थ मंडळी सहिष्णु असत. व प्रसंगविशेषीं यांनीं आपली शक्ति दाखविलेलीच आहे. त्याकरतां शुरुचरित्र, चैतन्यकल्पतरु इत्यादि पाहावे म्हणजे मुसलमानांवरहि कसें आक्रमण ते करीत हें दिसून येईल.

येऊन जाऊन श्रीनाथांचे गुरु जनार्दनपंत यांचें यासंबंधीं उदाहरण देण्यांत येतें. पण तेहि आपण करतां हें उत्तम आहे असें समजत नव्हते. आपल्याकडून नीच-सेवा घडली असें त्यांचे उद्गार प्रसिद्ध आहेत. पण त्यांचेच शिष्य हे आपल्या स्वामीस सोडल्यावर कधींच नोकरांत नव्हते हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे. तात्पर्य, एकट्या जनार्दनस्वामीच्या उदाहरणावरून सर्व साधु सहिष्णु, दास्यांत आनंद मानणारे होते असें अनुमान करणें चुकीचें होईल.

(७) 'या साधुसंतांच्या जगदुद्धाराच्या अचाट, अवजड, अव्यवहार्य, कल्पना होत्या' (दिवेकरशास्त्री). खरेंच, तसें नसतें तर

ज्ञानोबानी- 'ये मराठीचीये नगरीं । ब्रह्मविषेचा सुकाल करीं । झा. अ. १२

नाथानीं-संस्कृतवाणी देवें केली । तरी प्राकृत काय चौरापासोनि झाली भा.अ. १

तुकारामबोवानीं—

सांडोनिथा रामराम । ब्राह्मण करिती दोमदोम ॥

संता नाहीं मान । देव मानी मुसलमान ॥

न घडे यावरी न धरवे धीर । पीडितां हें राष्ट्र देखोनि जग ॥

कान्होबानीं—

नमस्कारावया हरिदासां । लाज धरिती काहीं गर्वसा ॥

पोटासाठीं खोसां । वंदिती म्लेंच्छाच्या ॥

असले उद्गार काढले नसते ! महाराष्ट्रभू-मंडळांत, मराठींत ग्रंथसंपत्ति निर्माण व्हावी. मराठी भाषेचा गौरव वाढावा, महाराष्ट्रातील आचांडाल लोक ज्ञानसंपन्न व सुखी व्हावेत, येवढ्याकरतां मराठी ग्रंथसंपत्ति निर्माण करणारे व महाराष्ट्रातील लोकांनीं आशेनें मारले जाऊन मुसलमानांचे चाकर बनूं नये असला उपदेश करणारे हे संत निवृत्तिमार्गी, व यांच्या या जगदुद्धाराच्या कल्पना अव्यवहार्य, अवजड व अचाट आहेत असा कोण समजेल (?) वाचक म्हणणार नाही !

(८) समर्थपूर्वकालीन संतांमध्ये ' रामरहिम सर्व देव एकच आहेत व सर्वच ईश्वर वसतो ही कल्पना होती. समर्थांना ही कल्पना दुर्बल वाटली.....' दिवेकरशास्त्री.

समर्थ-पूर्वकालीन संत अद्वैती होते, अर्थात् त्यांना ब्रह्मदेवापासून पिपीलिकेपर्यंत एकच देव भरला आहे असे दिसत होतें. मग समर्थांचा काय वेगळा अनुभव होता ? समर्थ हे द्वैती होते काय ? इंग्रजांत अशी एक म्हण आहे की, मनुष्यावर कित्येक वेळा ' मेहरबानी करा व या स्नेहापासून आमचे रक्षण करा ' अशी म्हणण्याची पाळी येते. समर्थ हे समर्थ नसते तर शास्त्रीबुवांसारखे त्यांचे स्तुतिपाठक पुढे आले असता त्यांसहि धरच्यासारखेंच म्हणवें लागलें असतें.

अद्वैतदृष्टीने जेथे ब्रह्मदेवापासून सुंगीपर्यंत एकच देव आहे असा अनुभव आहे, तेथे रामांत एक व रहिमांत दुसरा असा कोठून अनुभव येणार ? पण याचा अर्थ व्यवहारांत अथवा धर्माचरणांत हे साधु अद्वैतच करीत असत असे म्हणणें म्हणजे त्यांच्या ग्रंथांचे सूक्ष्म परिशीलन न करतां आपण बोलत आहोंत असे जगास दाखविण्यासारखें आहे. कारण तुकारामबोवा स्वतः म्हणतात, सर्व देवच आहेत हे खरे; पण कार्यकारणापुरता भेद मानला पाहिजे,

यत्न भूताच्या पाळणा । भेद कार्याकारणा

पावावया उपासना । ब्रह्मस्थानी प्रस्थान ॥

तसेंच उपासना मार्गातहि हिंदूंनी ' यवना 'च्या दैवतास भजावे असे त्यांनीं कोठेहि सांगितले नाहीं. उलट ब्राह्मणादिक ' पीरास ' भजू लागले, स्नानसंध्या सोडून दोमदोम कडे लागले तर तुकोबादिकांनीं त्यांचा निषेधच केला आहे.

सरतेशेवटीं, या साधूंच्या शिकवणुकीचा राष्ट्रचे प्रगतीस कांहीं उपयोग होऊं शकला, का या शिकवणुकीनें उलट प्रगतीस बंधच दिला या प्रश्नाचा पूर्ण विचार होण्याकरतां ज्यांची शिकवणूक महाराष्ट्रास तत्कालीं उपकारक झाली असें सर्वच एक मुखानें म्हणतात, अशा समर्थ रामदास स्वामींच्या शिकवणुकीबरोबर यांच्या शिकवणुकीची तुलना करूं; म्हणजे सहजच चर्चे प्रश्नाचा निकाल लागणार आहे. इतर साधुसंत व रामदास यांचे तत्त्वज्ञान व शिकवणूक यांचे परस्पर कोठपर्यंत जुळते व कोठे भिन्नत्व येतें येवढें दर्शविण्यापुरतीच या ठिकाणीं चर्चा करावयाची आहे.

यांच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार करण्यापूर्वी एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे, ती ही कीं, साधु ही कोटी पंडित (a philosopher) अथवा राजकारणी पुरुष (a politician) याहून अगदीं वेगळी आहे. पंडित हा बुद्धीनें या जगताच्या बुडाशी असलेल्या मूलतत्वांच्या स्वरूपाविषयीं कांहीं निश्चय करण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु त्याजवळ सामान्यतः अनुभवाचें अंग नसतें. राजकारणी हा भौतिक सुख लोकांच्या पदरांत कसे पडेल याचा सामान्यतः उद्योग करतो. त्यास सामान्यतः या सत्तत्त्वांच्या-कडे बळण्यास अवसरच नसतो. परंतु साधु हा याहून वेगळाच आहे. साधु हा प्राध-
न्यानें स्वात्मानुमती असतो. रामदास स्वामी हे संताची व्याख्या जवळ जवळ अशीच

करतात 'जो जाणेल भगवंत : तया नांव बोलिजे संत.' (दशक ६ स. १ ओ. १६). पण याचा अर्थ तो साधु असूनहि पंडित असू शकणार नाही, स्वदेशामिमानी असू शकणार नाही अथवा प्रसंगविशेषी राजकारणपट्टाहि असू शकणार नाही असें मात्र नव्हे. पण एकादा पंडित, स्वदेशामिमानी व राजकारणधुरंधर असेलहि पण तेवढ्याने तो साधू मात्र खात्रीने होणारच नाही. हा फरक येथें इतका विशद करून सांगण्याचें कारण रामदास स्वामी हे मुळांत साधु अथवा संत होते. साधु या कोटींत इतरत्र क्वचितच सांपडणारी एक गौष्ट दृष्टीस पडते. ती ही कीं सर्व साधू एकच भाषा बोलतात, एकच अनुभव सांगतात, मग ते कोणच्याहि देशांत व कोणच्याहि काळांत व कोणच्याहि धर्मांत जन्माला आलेले असोत. यामुळेच, रामदासांच्या शिकवणुकींत व इतर साधूसंतांच्या शिकवणुकींत फारसा फरक नाही व पडणेंहि शक्य नाही. येथें त्यांचे कोणकोणच्या बाबतींत ऐक्य आहे हें दाखवतों. पण ते दाखवीत असतां स्थलसंकोचास्तव आम्हीं फक्त रामदासस्वामींचीं व तींहि दासबोधांतीलच वचनें देतो. रामदासांचेहि इतर करुणाष्टकें, मनाचे श्लोक, रामायणें वगैरें-तील उतारे देत नाहीं, अथवा इतर साधूंचीहि वचनें देत नाहीं.

(१) मनुष्यजन्माचें साफल्य 'शोरला देव' ओळखण्यांत आहे. संसाराच्या बाजारांत देवाचा नफा पहा.

जेणें परमार्थ ओळखिला । तेणें जन्म सार्थक केला ॥

येर तो पापी जन्मला । कुलक्षया कारणें ॥

द. १ स. ९ ओ. २५-२७; द. १२ स. ८ ओ. २८-३४.

(२) ब्रह्मज्ञानाशिवाय सायुज्य सुक्तीचा उपदेश व्यर्थ, आत्मविवेदनाशिवाय मुक्ति नाही. दशक ७ स. २ ओ. २-५ दश. ४ स. ९ ओ. २५-२६.

(३) आत्मप्रत्ययो गुरु अंजनाविना नाही. द. १ स. ९ ओ. १०. द. ५ स. ३ ओ. २०-२३.

(४) परमार्थाकरतां साधक हा प्रपंचास मनापासून विटलेला पाहिजे. दश. ५ स. १० ओ. ४.

प्रपंची वीट मानिला । मनें विषयेत्याग केला ॥

तरीच पुढें आवलंबिला । परमार्थ मार्ग ॥

(५) तो वीट येण्याकरतां गर्भवास-दुःख, बाल्यावस्थेंतील दुःख, तारुण्यदशेंतील विषयव्यथेचें दुःख व वृद्धापकाळीं जरेचें दुःख, अंती मृत्यूचें दुःख व तापत्रयदुःख यांची जाणीव पाहिजे. दासबोध दशक तिसरा पहा.

(६) सत्त्वगुण—इतर वर्णनांत खालील वर्णन करतात.

ईश्वरी प्रेमा अधिक । प्रपंच संपादनें लौकिक ॥

सदा सन्निध विवेक । तो सत्त्वगुण ॥ द. २ स. ७ ओ. ९

अन्यायेवीण गांजिती । नानापरी पीडा करिती ॥

तितुकेंहि साठवे चिची । तो सत्त्वगुण ॥ द. २ स. ७ ओ. ६८

(७) तमोगुण—इतर वर्णनांत खालील वर्णन करतात.

डोळां युद्धचि पहावें । रण पडिलें तेथें जावें ॥

ऐसें घेतलें जीवें । तो तमोगुण ॥ द. २ स. ६ ओ. ७.

युध्य देखावें ऐकावें । स्वयें युद्धचि करावें ॥

मारावें कीं मरावें । तो तमोगुण ॥ द. २ स. ६ ओ. १६.

चेटक विधेचा अभ्यास । शस्त्रविधेचा हव्यास ।

मल्लविद्या व्हावी ज्यास । तो तमोगुण ॥ द. २ स. ६ ओ. २८.

(८) बद्ध समुद्धतेच्या सदरांत आल्यावर त्याजकरतां (उपासना नवविधा भक्ति,) आत्मज्ञान, ध्यान वगैरे. द. ४ स. ३ द. १६ स. १०. ओ. २३-३१. द. २ स. ६ द. ८-स. ७.

(९) आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर आत्मसाक्षात्कारी पुरुषांनीं लोकांस उत्तम गुण शिकवावेत, गुणरूपानें समुदाय करावेत. द. ११ स. ३-४-६-९-१०.

(१०) मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण ॥ द. ११ स. ५-६.

(११) क्षात्रधर्म — रामदासांची कविता.

(१२) स्वराज्याचा आनंद.

बुडाला औरंग्या पापी । म्लेंछ संहार जाहला ॥

मोडिलीं मांडिलीं क्षेत्रें । आनंदवनभुवनीं ॥ रामदासांची कविता ४२१.

येथवर दिलेल्या यादीवरून समर्थेतर महाराष्ट्रसंत व समर्थ यांच्यांत शिकवणुकीचे बाबतींत ऐक्य कोठवर आहे व भेदच असला तर तो कोणत्या प्रकारचा आहे हें ठरविण्याचें आम्ही वाचकांवर सोंपवतों. या दोहोंमधील फरक जातीचा (of a kind) नाही तर तो अंशात्मक (of a degree) आहे. श्रीसमर्थ हे आनंदवनभुवनांत स्वराज्यसूर्याचा उदय झालेला पाहण्यास राहिले व त्यांना अत्यंत हर्ष झाला. असें सुभाग्य सामान्य स्वार्थी मनुष्यास लाभलें तर त्यासहि आनंद होईल. मग साधु हे काय अशा स्वार्थी माणसांपेक्षाहि नीच कोटीचे, पाषाण-हृदयाचे असतात काय ? लोककल्याण प्राप्त व्हावें येवढ्याकरतां स्वार्थीची होळी करून अहोरात्र खटपट करणाऱ्या साधूंस स्वराज्य प्राप्तानें आनंद होईलच होईल, हें निराळें सांगायलास नको. देवाधर्माकरतां झगडून देवधर्म स्थापन करणारा हा केव्हांहि सर्व साधूंस आदरणीयच वाटणार. पण दृष्टि का दूषित असली म्हणजे तिला स्पष्ट गोष्टच दिसनाशी होते. याचाच परिणाम एका इतिहासकार्यास रामदास व इतर साधु, विशेषतः तुकारामबुवा, यांचे शिकवणुकींत जमीनअस्मान इतकें अंतर आहे असें दिसण्यांत झाला. यांच्या मतें (१) तुकारामबुवा लोकांकडे आपण होऊन जाऊन उपदेश करीत नसे; (२) कोणी आलेंच तर त्यास नुसता वैराग्याचा उपदेश करी; (३) येवढेंच नव्हे तर तुकारामावर रामदासांचा वचक होता व जो कोणी उपदेश घ्यायला त्याचेकडे येईल त्याला तो रामदासांकडे पाठवी; (४) सर्व समाज तुकारामबुवा होणें केव्हांहि शक्य नाही; (५) रामदासांनीं परिस्थिती ओळखली व इतर साधूंनीं ओळखली नाही. यांपैकी

प्रत्येक गोष्ट खोटी आहे असे सिद्ध करता येण्यासारखे आहे. परंतु प्रस्तुतचा निबंध हा तुकाराम व रामदास यांवरील स्वतंत्र निबंध नसल्याने तुकारामबुवा पुरतें एक एक कडवें देऊन त्यांच्यावरील आक्षेपांचें निरसन करतो, व हा भाग पुरा करतो.

(१) तुकारामबुवा आपण होऊन लोकांकडे जाऊन उपदेश करीत नव्हते.

सेवितों हा रस वाटितों आणीका । ध्यारे होऊं नका रानभरी ॥

तुका म्हणे मज धाडिलें निरोपा । मार्ग हा सोपा सुखरूप ॥

प्रायश्चित्त देतो तुका । जातो लोकां सकळां ॥

तुका पाया लागे । दान समुदाव मागे ॥

या कडव्यावरून ते आपण होऊन लोकांस उपदेश करीत हें उघड आहे.

(२) नुसता वैराग्याचा उपदेश करीत होते.

मागे संतांच्या शिकवणुकीचा विचार करतांना दिलेली तुकारामबोवांची ' सुख करावा संसार ' ' तुका म्हणे ज्यावें । सत्कीर्तीनें वरवें ' वगैरे कडवीं पहा.

(३) उपदेशाकरतां 'रामदासाकडे' धाडी.

असें जर ठोकळ विधान केलें नाहीं तर शिवाजीराजे यांस रामदासाकडे पाठवेलें या कथेस आधार काय ?

येथें समर्थ व शिवाजीराजे यांची केव्हां गांठ पडली बगैरेविषयीं माटे, फाटक, राजवाडे, देव वगैरेंचीं जीं निरनिराळीं मते आहेत त्यांचा विचार आम्ही करीतच नाहीं. आम्ही फक्त तुकाराममहाराज व शिवाजीराजे यांचे संबंधापुरताच विचार करणार आहोंत. वास्तविक स्थिति काय होती ही खालील लहानशा विवेचनावरून कळून येईल.

तुकारामबुवा हे आपल्या कालासंबंधानें म्हणतात.

' म्हणवितो ऐसें ऐकतो संत । न देखजे होत डोळां कोणी ॥

तुकारामबोवांची ' संत ' ठरवण्याची कसोटी फारच कडक होती. ते स्वतः आपण जगाचा उद्धार करावयास आलों असे सांगतात. तेव्हां स्वसामर्थ्याची पूर्ण जाणीव असतांना व दुसरा योग्य दिसत नाहीं अशी स्थिती असतांना तुकोबा हे आपणांकडे आलेल्यास दुसऱ्याकडे धाडतील हें अशक्यच आहे. अशक्य होतें असा नुसता तर्क करूनच थांबायला नको. त्यांनीं लोकांस उपदेश दिला अशी स्पष्ट उदाहरणे आहेत. बहिणाबाई, रामेश्वरभट व इहलोक सोडल्यावर निळोबा-या सर्व ब्राह्मणमंडळीस तुकोबांनीं उपदेश दिला हे त्यांचे शिक्षित स्वतःच आपल्या अमंगांत सांगतात. व श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्याकडे धरणें घेऊन बसलेला ब्राह्मण श्रीज्ञानदेवांचे आज्ञेनें तुकोबारायाकडे आला व त्यांनीं त्याला उचित एकादश अमंगात्मक उपदेश केला हें तुकोबारायांचे गाथ्यांतील आज प्रसिद्ध असलेल्या अमंगावरून सिद्ध आहे. अशा स्थितीत तुकोबा हे आपल्याकडे उपदेशाकरतां जो येईल त्यास रामदासाकडे धाडीत असला सिद्धान्त ठोकणें हें एक संशोधनकुशल इतिहासाचार्यच करूं जाणोत !

‘रामदासी लक्ष लावा’ वगैरे जे अमंग आहेत ते क्षेपक आहेत. छत्रचामर धाडून शिवाजी महाराज यांनी बोलवणें धाडलें असतां तुकोबाराय यांनीं उत्तर म्हणून दिलेले जे अमंग आहेत त्यांत त्यांचें निःस्पृहत्व दिसून येतें. तुकारामबोवांचें हें उत्तर म्हणजे रामदासस्वामींनीं दासबोध द. १० स. ११ यांत सांगितलेल्या निःस्पृह वर्तनाचा उत्तम नमुना आहे. यावरून त्यांची व शिवाजी महाराजांची कधीं गांठ पडलीच नाही अथवा पुढें पुढें शिवाजी महाराज त्यांचेकडे जातनासे झाले वगैरे कोणचेंहि अनुमान बांधणें चुकीचें आहे. शिवाजीराजे हे एकदां कीर्तनास आले असतां कीर्तन-श्रवण करून त्यांस वैराग्य प्राप्त झालें अशी एक कथा प्रसिद्ध आहे. पण त्याबरोबरच पुनश्च आईसाहेबांनीं शिवाजी राजे विरक्त झाल्याची वार्ता कळविल्यावर ‘पुनः त्यास योग्य मार्गास लोवतो मजकडे धाडा असा त्यांस निरोप करून शिवाजीराजे यांस ‘हत्या क्षात्रकर्म । नव्हे निष्काम तें कर्म’ असा उपदेश करून पुनः प्रपंच करावयास लावलें हीहि कथा प्रसिद्धच आहे. या बाबतींत एकच गोष्ट सांगून हा लांबलेला भाग आवरतो.

एकदां शिवाजी राजे कीर्तनांत बसले असतां परचक्र आलें व विठ्ठलकृपेनें तें वारलें गेलें. ही गोष्ट जर लक्षांत घेतली तर या प्रश्नाचा चटकन उलगडा होणार आहे. तुकारामबोवा यांची शिकवणूक राज्यस्थापनेस घातक आहे असा त्यांचे कीर्तन प्रत्यक्ष श्रवण करणारे शिवाजी महाराज यांचा समज असता तर ते स्वतः बारंबार कथेस कां गेले असते ? व त्यांस लहानपणीं दादाजी कोंडदेव वगैरेनीं कां जाऊ दिलें असतें ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. महाराजांचे लहानपणीं त्यांचें पालकत्व ज्यांचेकडे होतें त्यांस व मोठेपणीं सुद्ध महाराजांस तुकोबांच्या प्रेमळ कीर्तनांत काहीं आपल्या आकांक्षांच्या विरुद्ध दिसत नव्हतें मग त्यांचे नंतर तिनशें वर्षांनीं चर्चा करणाऱ्या लोकांसच असें कां दिसावें ? हा एक दृष्टीचा फरक आहे; येवढेंच त्याचें उत्तर.

(४) सर्व समाज तुकारामबोवा होणें शक्य नाही.

अगदीं खरें. पण तशी त्यांची कल्पनाच नव्हती. ‘अधिकार तैसा करूं उपदेश । साहे ओढें त्यांस तेंचि देऊं’ या कडव्यावरून काय सिद्ध होतें ?

(५) यांनीं परिस्थिती ओळखिली नाही.

‘भीत आतां नाहीं आपुल्या मरणा । दुःखी होतां जना न देखवे ।

न घडे याबरी न धरवे धीर । पीडितां राष्ट्र देखोनि जग ।

काय करूं देवा ऐसी नाहीं शक्ति । दंडोनि पुढती बाटे लावूं ॥

आणि कांसी तारी ऐसा नाहीं कोणी । घड तें नासोनि मळता टाकी ।

हे व इतर तुकोबांचे अमंग व कान्होबांचे अमंग हे वाचले असतां या बंधुद्वयास परिस्थिती कळली होती किंवा नाहीं याचा स्वच्छ खुलासा होईल. परिस्थिती कळूनहि, स्वदेशाभिमान असूनहि, कित्येकांस प्रकृतिस्वभाव व स्वतःचें संकल्पित ध्येय यांसुळें राजकारणांत भाग घेतां येत नाहीं. पण याचा अर्थ त्यांस परिस्थितीचें ज्ञान नसतें, अथवा स्वदेशाभिमान नसतो अशी कल्पना करणें चुकीचें आहे. तुकारामबोवा स्वतःसंबंधानें सांगतात,

आम्हां कथा आवश्यक । येर संपादू लौकिक ॥

या त्यांच्या वचनावरून तुकोबास 'हरिकथा निरूपण' मुख्य वाटत होतें तरीपण लौकिक भागही ते संपादित होते ही गोष्ट उघड आहे.

इतकें लिहावयाचा हेतू येवढाच कीं पूर्वींचा, तुकोबारायांसंबंधाचा ग्रह कांहीं संशोधकांनीं बदलावा, त्यांचे ग्रंथांचा आमूलाग्र अभ्यास करावा व मगच शिवाजीराजे सुद्धा ज्यांच्या कीर्तनास जात होते त्यांचेविषयीं आपलीं मतें वनवावीं.

तात्पर्य, या साधुसंतांची शिकवणूक श्रीहरीप्राप्ति करून घ्या अशी होती; पण ती ऐहिक पुरुषार्थाच्या आड येणारी नव्हती. यांनीं अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला पण यांचें अद्वैत तत्त्वज्ञान गुणोजनांचा मान व दुष्टांचें शासन यांच्या आड येणारें नव्हतें. अद्वैत प्रतिपादन करूनहि उपासनेकरतां 'रामरहिम' असा भेद ते करीत. अद्वैत प्रतिपादन करूनहि 'वर्णक्य' करावयाची त्यांची इच्छाहि नव्हती. यांनीं भक्ति शिकवली पण ती वर्णाश्रमव्यवस्थेस खाणारी नव्हती. ज्ञानहि शिकविलें पण तें आपल्या जननी-भक्तीस खाणारें नव्हतें. दैववाद, जगाचें दुःखरूपत्व वगैरे त्यांनीं प्रतिपादिलें पण तें लोकांस निरुत्साह, निर्भल, पंगु करण्याकरतां नव्हे, तर कर्म करूनहि, फळ मनाजोगतें न मिळाल्यास संतोषाकरतां दैववाद सांगण्यांत आला; व सुखाकरतां कर्तव्याचा त्याग करण्यास जगाचें दुःखरूपत्व हा इषारा देण्यांत आला. याबरोबरच इहलोकांतील पुरुषार्थाकरतां यश, कीर्ति, मान्यता, यांचे गोड-वेहि यांनीं गाथिले, व समाज रक्षण्यास अवश्य असणाऱ्या गुणाबद्दल समाजांत प्रेम उत्पन्न केलें. प्रसंगाविशेषीं स्वधर्माविरुद्ध व स्वाभिमानी नरास चीड आणणाऱ्या म्लेच्छ सेवेवर—नैलेंछदैवत व म्लेच्छराजे यांच्या सेवेवर—यांनीं कोरडेहि ओढले. या शिकवणुकींत स्वराज्याच्या आकांक्षेच्या विरुद्ध तर कांहीं नाहींच. उलट यामुळें लोकांत धर्मप्रेम उत्पन्न झालें. आचाण्डाल सर्वांचे अंतःकरणांत 'धर्म' रक्षणीय आहे ही भावना उद्दीपित झाली. व राजे विधर्मी असल्यानें आयतीच संघटना झाली. असो. आम्हीं आतांपर्यंत संतांच्या शिकवणुकीविषयीं प्रचलित असणारीं मतें, त्यावेळची धार्मिक व राजकीय परिस्थिति संतांच्या वचनावरून निघणारी त्यांची शिकवणूक, व तीवर घेतले जाणारे निरनिराळे आक्षेप यांचा विचार केला. तसेंच आम्ही मार्गे प्रसंगोपात यांच्या शिकवणुकीचा धार्मिक, सामाजिक, नैतिक व तद्द्वारां राजकीय उन्नतीस कसा उपयोग झाला हें दाखवीत आलोंच आहोंत. त्याचेंच आतां थोडक्यांत समालोचन करून हें प्रकरण संपवितां.

भारतवर्षातील इतर प्रांतांबरोबर महाराष्ट्राचाहि धार्मिक न्हास होत होता. तेराव्या शतकाचे शेवटी महाराष्ट्रावर पहिली मुघलमानी स्वारी झाली व पुढें वारंवार स्वाभ्या होऊन मुघलमान दक्षिणेंत कायमचेंच वास्तव्य करून बसले. यामुळें महाराष्ट्राच्या बऱ्याचशा भागाचें 'स्वराज्य' गेलें व धार्मिक न्हास अधिक जोरानें होऊं लागला. अशा परिस्थितींत संतांनीं महाराष्ट्रांत धार्मिक भावना जागृत ठेविली व धर्म जगवला.

कोणत्याहि राष्ट्राचा उदयकाल येण्यास त्याची सर्वांगीण नैतिक, सामाजिक, धार्मिक व राजकीय—उन्नति होणें अवश्य आहे. धर्माचा व राजकारणाचा विशेषतः विधर्मी राजः

वटीत किती निकट संबंध असतो हे मागे दाखविलेच आहे. या साधुसंतांनी जरी प्रत्यक्ष राजकारणात सांग घेतला नव्हता तरी यांपैकी प्रमुखांस परदास्य बोचत होतें. नाथ 'ज्याचा देह पराधीन। तो जीवें जितां सदा दीन। पराधीना समान। दुःख जाण ॥' असे उद्गार काढतात.

तात्पर्य, स्वधर्म, स्वभूमि यांचा अभिमान असणारा प्रत्येक मनुष्य राजकारण करूनच राष्ट्रोन्नतीस मदत करू शकतो असे नाही. इतर अंगांची उन्नति होण्यास तो मदत करून राष्ट्रसेवक होऊ शकतो. शस्त्रधारण करून धारातीर्थी पडणें अथवा दुसऱ्यास पाडणें येवढाच एक मार्ग राष्ट्रोन्नतीस मदत करण्याचा आहे असें नाही. या वाबतीत इसापनीतीतील शिंगाड्याची गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

फ्रेंच राज्यक्रान्तीच्या पूर्वी डिडेरो वर्गरे लेखकांनी आपल्या लेखांनी लोकांचीं मनं तयार केलीं असें इतिहासकार सांगतात. लोकांच्या मनाची तयारी झाल्याशिवाय राष्ट्रांत क्रान्ति होऊ शकत नाही ही गोष्टहि इतिहासप्रसिद्धच आहे. अशाच जातीची पण निराळ्या स्वरूपाची कामगिरी या साधुसंतांनी केली.

महाराष्ट्रांत त्या काळीं विधर्मी राज्य होतें. व विधर्मी राज्य असलें कीं एकादा मनुष्यहि आपल्या धर्मांत राहिला म्हणजे तो एक प्रकारचा 'स्वराज्याच्या' दृष्टीने फायदाच आहे व तेथें स्वराज्य पुनः उत्पन्न होण्याची आशा आहे असें समजण्यास हरकत नाही. या साधुसंतांनी वैदिक धर्माच्या पडत्या काळांत धर्मास हात दिला. धर्माचीं प्रमुख अंगें गोत्राग्र्य यांना सुधारून त्यांचा मान समाजांत ठेवला. संस्कृतांतील ग्रंथसंपत्ति प्राकृतांत आणून धर्मजीवनाच्या जणूकाय पाणपोयाच यांनी घातल्या. यापुढें नवीन धार्मिक चैतन्य मिळून तत्कालीन समाज चैतन्ययुक्त झाला. या आध्यात्मिक बलानें समाजांत आत्मविश्वासाचें नवें धोरें खेळू लागलें; यांची कामगिरी येवढीच असती तरीहि ती पुष्कळच होती. परंतु याशिवाय त्यांनीं सर्वसमाहक, सामुदायिक अशीं कर्तन, भजन, वारी इत्यादि उपासनेचीं अंगें रूढ केलीं आणि यायोगानें समाजाचीं वेगवेगळीं अंगें जवळ येऊं लागलीं, समता वाढली व समाज संघटित झाला. दुसऱ्या पारलौकिक गोष्टीवरच भर देऊन ते थांबले नाहींत तर स्वतः उपदेशद्वारां, धर्मरक्षणाची, गोरक्षेची थोरवी गाऊन, या लोकां मान मिळविण्याची, आवश्यकता लोकांपुढें सांगून लोकांत यांनी उच्च भावना जागृत केल्या. ही संघटना करण्याकरितां नुसत्या वारी-भजनाचा मासुळी उपदेश करूनच ते थांबले नाहींत; तर प्रसंगविशेषीं परधर्मातील दोष दाखवून परधर्मसेवेवर त्यांनीं चांगलेच कोरडे ओढले. त्यावेळीं लोकांत शक्ति होती व त्यांचेजवळ शस्त्रें होती; उच्च भावना नव्हत्या; एकी करणारे व स्वार्थत्यागास प्रवृत्त करणारे उच्च ध्येय नव्हेंत. संतांच्या शिकवणुकीनें समाजांत याचा प्रसार झाला. शिवाजीराजे यांचेहि ध्येय पुराण-श्रवण व संतकीर्तन-श्रवण या योगानेंच बनलें. व संतांच्या तपःसामर्थ्यानें तयार केले गेलेल्या या भूमिकेवरच स्वधर्मव्यजाकित अशा हिंदवी स्वराज्याचें अलौकिक मंदीर धर्मवीर शिवाजीराजे यांस उभारतां आलें. हीच संतांची कामगिरी.

उत्तर हिंदुस्थानांतील शिवकालीन राजनीति व राज्यव्यवस्था

(लेखक-श्रीकृष्ण व्यंकटेश पुणतांबेकर, बनारस)

सारांशः—शिवाजीच्या राजनीतीचे व राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप तत्कालीन व तत्पूर्व-कालीन मुसलमानी राजनीति व राज्यव्यवस्था ह्यांच्या स्वरूपाहून थोडसे भिन्न होते, आणि त्यामध्ये हिंदु राजनीतीचे व राज्यव्यवस्थेचे काही अवशेष व काही विशेष दिसत होते. त्याचप्रमाणे काही मुसलमानी राज्यव्यवस्थेच्या पद्धतींचाहि परिणाम परिस्थितीमुळे त्याज-वर झालेला दिसत होता. असा आरंभ करून, लेखकाने पहिल्या भागात मुसलमानी धर्माचा थोडक्यात इतिहास दिला आहे व मुसलमानी राजनीतीचे सामान्य स्वरूप त्या अनुषंगाने वर्णिले आहे. 'मुसलमानांचे मुख्य ध्येय स्वतःच्या इस्लाम धर्माचे पालन व संवर्धन करणे हे असल्यामुळे यांच्यामध्ये 'राष्ट्र' ही कल्पना उदय पावली नाही.' ... अर्थात् त्यांच्या राज्यात रहाणाऱ्या सर्व लोकांचे समानतेने व न्यायाने पालनपोषण करणे ही गोष्ट त्यांच्या राज्यसंवर्धनात येत नसे..... खरे पाहिले असता मुसलमानी राज्यात मुसलमानेतरांना प्रजेचे काहीच हक्क नाहोत. त्यांना पाहिजे तर मुसलमान व्हावे य नंतर मुसलमानी प्रजेचे हक्क भोगावे....

इस्लामी धर्माप्रमाणे राजा हा राजकीय क्षेत्रात व शासनव्यवस्थेत पूर्ण स्वतंत्र असे.... राजकारण व राजधोरण ह्यांच्या बाबतीत आपल्याला साहाय्यक म्हणून राजा हा काही मंत्री किंवा एकादे मंत्रिमंडळ नेमोत असे. परंतु त्यांना राजाच्या मर्जीविरुद्ध स्वतंत्र सल्ला देण्याचा अधिकार नसे. म्हणजे मंत्री हे राज्याचे एक स्वतंत्र अंग नसून ते राजाचेच अंग होते. ह्या मंत्र्यांमध्ये मुख्य 'वजोर' या नावाचा असे. इतर मंत्र्यांची नावे व पदातुक्रमाह कोणत्याहि राजवटीत निश्चित नसत. मंत्री हे स्थलकालानुसार राजाच्या इच्छेप्रमाणे बदलत असत. वझीर, दिवान, सुभेदार व सुलतान हे खलिफाचे अंकित असत. पुढे जेव्हा सुलतान स्वतंत्र झाले तेव्हा त्याच्याच अनुमतीने इतर सरदार, सुभेदार, अमीरउमराव व इतर मंत्री आणि अधिकारी वर्ग हे नसेल जात असत, व त्यांचे अधिकारक्षेत्र सुलतानाच्या मर्जीप्रमाणे वाढ व कमी होई.

मुसलमानांचे परराज्यासो धोरण आक्रमण-नीतीचे असे. त्यांच्यामध्ये कोणत्याहि स्वरूपाचे आंतराष्ट्रीय सुद्धा परस्पर संबंध सलोख्याचे अथवा प्रेमाचे फार वेळ टिकत नसत.

या वरील विवेचनावरून असे दिसते की, मुसलमानांच्या मूलभूत राजकीय संस्था म्हणजे—

१ कुरान प्रभात दिलेली वचने व आश्वासने आणि विधी व निषेध व नीति व नियम यांना अनुसरून स्थापन झालेला राजसत्ता, मुस्लीम प्रजेचे अधिकार व कर्तव्ये, मुसलमानेतर प्रजेची स्थिती व कर्तव्ये.

२ खलीफा व त्यांचे अधिकार आणि शासने.

३ इतर सुलतान, बादशहा व राजे यांचे अधिकार व शासन.

ह्या राजकीय कल्पना व संस्थांमध्ये संघिबंदळाला, प्रजेच्या मूलभूत हक्कांला, मुसलमानंतर प्रजेला, लोकशाही तत्वाला व राज्यरचनेला जागा नाही. ह्या राजतंत्रामध्ये राजा हाच सर्वाधिकारी व त्याच्याच हातांत सर्व सत्ता एकवटलेली असे. तोच न्यायाधीश तोच नियमकर्ता, तोच धर्मरक्षक व धर्मप्रसारक असे.

पण हिंदुस्थानात मुसलमानांनी राजसत्ता प्रस्थापित झाल्यापासून बहुसंख्याक हिंदु प्रजेचा प्रश्न पुढे उभा राहिल्यामुळे मुसलमानांनी सामान्य धोरणात बराच फरक करावा लागला. तो लष्करांनी तुर्कशाही, बहामनशाही, शेरशाही व मोगलाई अशा चतुर्विध मध्यव्याख्यांनी प्रत्येक शाहीच वैशिष्ट्य सांगून दर्शविला आहे. त्यांपैकी राज्यकारभार-विषयक वर्णनाचा भागच येथे अवतरिला आहे.

१ तुर्कशाही (इ. १२०६-१५२६)

मुस्लीम राजांनी जेव्हा हिंदुस्थान देशाचे भाग हल्लेहल्ले काबीज केले तेव्हा त्यांनी पराजित केलेल्या हिंदु राजांचा राज्य, हिंदु जमीनदारांच्या जमीनी, व देशाधिकारी व प्रांताधिकारी यांचा वतने व अधिकार ही सर्वथेव जप्त केली नाहीत. आपले वर्चस्व कबूल करावयास लावून त्यांना आपले मांडलिक अथवा अधिकारी वा नोकर केले. व त्यांचे छाने हक्क आणि अधिकार कायम ठेवले, व ह्या प्रकाराने देशाचा राज्यव्यवस्था चालू ठेविली. त्या राजांनी आपली हुकमत व आधिपत्य योग्य चालावे म्हणून काही मुख्य मुसलमान प्रांताधिकारी देखरेखा करता नमले, व त्यांच्यामार्फत व सहाय्याने देशस्थिती व राजद्रीह यावर लक्ष व वचक ठेविला. अशा तऱ्हेने हिंदुस्थानासारख्या अवाढव्य देशात त्यांना हिंदु राजांचे, जमीनदारांचे व अधिकारी वर्गाचे सहाय्य राज्यव्यवस्थेकरता राज्यकारभार करता व शांततारक्षणाकरता ध्यावे लागले. ही पद्धत व नीति परिस्थितीमुळे त्यांना पत्करावी लागली.

२ दक्षिणेंतील बहामनशाही

दक्षिणमध्ये सुद्धा मुसलमानांनी राजनातीचे व राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप उत्तरप्रमाणेच होते. मात्र मुसलमानांची संख्या फार कमी असल्यामुळे दक्षिणेत अधिकारी वर्गामध्ये व सैन्यामध्ये हिंदूंचा भरणा विशेष असे. व त्यांच्याच सहाय्याने व सल्ल्याने राज्य चालविणे शक्य होई. तरांपण वरिष्ठ अधिकार व राज्यनूतने मुसलमानांनी नीतिदृष्ट्या व हितदृष्ट्याच चालत व ती मुसलमानांच्याच हातांत असत. हिंदूंचा बरी वाईट राजकीय, धार्मिक व सांजाजिक स्थिती राजाच्या इच्छेवर व स्वभावावर आणि मुसलमानांनी प्रजा व अधिकारी वर्ग यांच्या प्रकृतीवर अवलंबून राहो. मुसलमानांच्या परिस्थितीमुळे व अडचणीमुळे त्यांना फक्त काही सवलती मिळत. पण त्यांना राज्यात प्रजेचे मूलभूत हक्क अथवा स्थान नसे.

राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने त्यांनी राज्याचे चार भाग (तर्फे) केले होते. त्यांची नावे गुलबुर्गा, दौलताबाद, बऱ्हाड व बेदर ही होत. ह्या प्रत्येक भागावर एक वरिष्ठ अधिकारी अथवा तरफदार असे. त्याला राजाचे सर्व अधिकार असत. त्याच्या हुकमती-खाली प्रांतांतील सैन्य असे व तोच दिवाणी, सुलकी व सैन्यातील नेमणुका करीत असे व कारभार पाही; त्याच्यावर नियंत्रण राजाचेच असे. राजा त्यांच्या कारभाराची देखरेख दौरे काढून करीत असे. ह्या प्रांताधिकार्यांच्या हाताखालील नोकरांना सुद्धा बरीच सत्ता व अधिकार असत. त्या काळात राज्यव्यवस्थेला बरचसे फुटाफुटीचे व विस्कळीत स्वरूप

उत्तर हिंदुस्थानांतील शिवकालीन राजनीती व राज्यव्यवस्था [१७३]

असें. मुख्य सरकारला सर्व सूत्रें आपल्या हातांत ठेवणें शक्य होत नसे. त्याला आपले बरेचसे अधिकार खालच्या अधिकाऱ्यांना राजप्रतिनिधि म्हणून वाटून घावे लागत असत. त्यांच्या कामांत विशेष ठवळाढवळ करणें शक्य नसे. त्यांना बरेचसे कारभारस्वातंत्र्य घावें लागे. राजधानीपासून प्रांताचीं ठिकाणें लांब असल्यामुळे व रस्ता, प्रवास व वाहन यांची स्थिती जलद दळणवळणाची नसल्यामुळे राज्यकारभाराची विभागणी व वाटणी बरीचशी करावी लागे. त्यामुळे राज्याचे सुखदुःख राजावर व त्याच्या अधिकारी व नोकरवर्गाच्या वृत्तीवर, नीतीवर व मतीवर अवलंबून राहें. अशा सरकारी अधिकारी अमीर-वर्गीला उत्पन्नाकरता जहागीरी दिलेल्या असत. त्या उत्पन्नातून ते आपला निर्वाह व व्यवसाय करीत असत. अशा प्रकारच्या राज्यपद्धतीला जहागीरी नीतीची व लष्करी व्यवस्थेची संरजामी अथवा मोकासापद्धत म्हणता येईल. ही वेतनी पद्धत नव्हती पण वतनी पद्धत होती.

मूळ संस्थापक अह्लाउद्दीन बहामनी याचा मुलगा महंमद हा राज्यकारभारांत फार दक्ष व व्यवस्थित होता. त्यानें आपली राज्यव्यवस्था काळजीपूर्वक रचली होती. त्यानें आपलें मंत्रिमंडळ, हुजुरातीचें सैन्य व प्रांतिक कारभार हीं सर्व व्यवस्थितपणें चालू केलां व तीं बहामनी राज्याखरपर्यंत होती. त्यानें नेमलेल्या अष्टप्रधानांचीं नांवें पुढें दिल्याप्रमाणें होतीः—

- १ वकील—उस—सलतनह हा राजाचा. मुख्य प्रतिनिधी असे.
- २ वझीर—इ—कुल. हा मुख्य प्रधान.
- ३ अमीर—इ—खुमला. हा अमात्य.
- ४ वझीर—इ—अश्राफ. हा खुमंत अथवा मंत्री.
- ५ नझीर हा दुय्यम अमात्य.
- ६ पिशवा. हा दुय्यम प्रतिनिधी अथवा सचीव.
- ७ कोतवाल. हा सेनापति.
- ८ सद्र—इ—जहान. हा न्यायाधीश अथवा पंडितराव.

ही हिंदु परंपरेनें चालत आलेली व महाभारत आणि शुक्रनीतीत सांगितलेली अष्ट प्रधानांची पद्धत बहामनी राजांनीं व विजयानगरच्या राजांनीं चालू ठेवलेली होती. एका तालीकोटच्या कानडी व सराठी बखरींत पुढीलप्रमाणें वाक्यें आढळतातः—“अष्ट प्रधानां व सेनानायकांना युद्धाची तयारी” करण्यास सांगणें (बहामनी सुलतानांची आज्ञा), व “सर्व वजीर व अष्टप्रधान, दळवाई वगैरे ७२ नियोगी व सर्व मांडलिक” यास युद्धाची तयारी करण्यास सांगणें. (विजयानगरच्या राजांची आज्ञा.)

यावरून जुन्या हिंदु राज्यव्यवस्थेच्या व राज्यपरंपरेच्या काहीं कल्पना व रचना मुसलमानी राजांनीं उचलल्या आणि कायम ठेवल्या असें आढळतें. ही तुर्की सुलतानांचीं राज्यें व साम्राज्यें दृढ प्रकारानें रोवलेलीं नसून तीं प्रांतिक अधिकाऱ्यांच्या स्वायत्तिपेवर व राजाच्या कर्तबगारीवर अवलंबून व टिकून असत. त्यांची मध्यवर्ती मुख्य राजसत्ता व व्यवस्था सामान्यपणें बगदाद येथील अब्बासी घराण्याच्या राज्यव्यवस्थेला अनुसरून असे. त्याप्रमाणें राज्याला मुख्यतः दोन प्रधान असत. एक दिवाण इ—बखारत नांवाचा व दुसरा दिवाण—इ—अरिफ या नांवाचा. एकाचें काम मुख्य कोशाधिकाऱ्याचें व दुसऱ्याचें मुख्य सेनानायकाचें. बब्बन व अह्लाउद्दीन खिलजी यांनीं हेरांच्या खारयाची रचना व बांद केली. फिरोज तघलखानें सरकारी कामाचें व टांकसाळीचें अशीं दोन खाती काढलीं.

याशिवाय मीर-आदलचें न्यायाधिकाचें खातें होतें. पण हीं सर्व खातीं व त्यांचीं अंगें हीं खालपासून वरपर्यंत एका पद्धतीनें रचलेलीं अथवा बांधलेलीं नसून, त्यांचें अस्तित्व मुख्यतः राजधानीमध्येंच असे. प्रांताचा कारभार अमीर अथवा मालिक यांच्याकडे जहा-गीरदारीच्या रूपानें लष्करी, मुलकी व दिवाणी कामाकरतां सोंपविलेला असे. ते सर्व रीतीनें तेथील मुख्य अधिकारी असत; आणि खालचे अधिकारी व कामगार तेच निवडोत व नेमोत असत. त्यांना सहाय्यक म्हणून एक दिवाण व एक काही हे नेमलेले असत. हे प्रांताधिकारी शिरजोर होऊन वारंवार बंडे, उपद्रव व राजद्रोह करीत, व त्यामध्ये जय पावल्यास राजे होत. राज्याचा पाया अशा कारणांमुळे बराच अस्थीर व डळमळीत असे. त्यामुळे बरीचशीं जुनीं घराणीं जाऊन नवीन राजघराणीं येत गेलीं.

३ शेरशाही

मोंगलाईच्या पूर्वी व तुर्कशाहीनंतर १५४०-१५४५ मध्ये शेरशहा नांवाच्या अफगाण सरदारानें हुमायुनाचा पराभव करून दिल्ली येथें आपलें सम्राज्य स्थापिलें व मुसलमानांच्या अमदानीमध्ये पहिला उत्तम व योग्य राज्यकर्ता हें पद प्राप्त करून घेतलें. त्यानें खरा प्रजाधर्म व राजधर्म ओळखून राजनीतीला व राज्यव्यवस्थेला योग्य वळण दिलें. त्यामुळे त्याचें नांव अकबरासारखें हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत स्मरणीय झालें आहे.

शेरशहाची राज्यरचना खालपासून वरपर्यंत पद्धतशीर बांधलेली होती. खेडेगांवापासून तो राजधानीपर्यंत राजसत्तेचें केंद्राकरण व द्वांकरण एका वळणांत त्यानें केलेले होते. त्यानें राज्यकारभाराच्या व वसुलाच्या दृष्टीनें केलेला पहिला विभाग म्हणजे “परगणा” हा होय. त्याच्यावर एक शिकदार, एक अमीन, एक फौतहदार (खजिनदार) आणि दोन कारकून यांची अधिकारी म्हणून योजना केली. शिकदाराकडे पोलीसाचें काम असे व आकरतां त्याच्याजवळ हत्यारी माणसें नोकरीला असत. अमीन हा दिवाणाचें व वसुलीचें काम करी. शिकदार हा राजाच्या आज्ञांची अमलबजावणी करी, शांतता राखी व अमीनाला जरूर पडल्यास वसुलीच्या कामांत मदत करी. अमीन हा मुलकी कामाचा मुख्य असे. खाला मदतनीस म्हणून एक फौतहदार आणि दोन कारकून असत. हे सर्वजण आपापल्या स्वतःच्या व इतरांच्या सर्व कामाबद्दल एकत्र जबाबदार असत.

“सरकार” हा अनेक परगणे मिळून झालेला राज्याचा विभाग होय. तेथें एक शिकदार-इ-शिकदरान हा फौजी अधिकारी व मुनसिफ-इ-मुनसिफान हा मुलकी अधिकारी असे. त्यांचीं कामें आपापल्या खालच्या अधिकाऱ्यावर देखरेख करण्याची असत; आणि त्यांच्या कामामध्ये चूक अथवा अफरातफर झाल्यास त्याची माहिती मुख्य दरबाराकडे त्यांना कळवावी लागे.

शेरशहानें सर्व कारभाराचीं मुख्य सूत्रें व अधिकार आणि बारीक देखरेख हीं सर्व आपल्या हातांत ठेविलीं होती. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना तो कनिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या कामांत आपल्याला कळवित्यावांचून फारशी दबळादबळ करून देत नसे. तो सर्व अधिकाऱ्यांच्या बद्दल्या दोनदोन अथवा तीनतीन वर्षांनीं करीत असे. सरकार व परगणा असे राज्याचे दानचे पोट विभाग होते. सुमा व सुमेदार हे अकबराच्या वेळेस निर्माण झाले. शेरशहानें लष्करी अंमलदाराच्या ताब्यांत दिलेले असे मोठमोठे सुमे निर्माण केले नाहींत. त्यामुळे त्याच्या राज्याला आंतून धोका कमी झाला.

४ मोगलाई (१५२६-१७०७)

मोगलाईचा राज्यकारभार दोन प्रकारचा झाला. एक अकबर व जहांगीर यांचा

उत्तर हिंदुस्थानांतील शिवकालीन राजनीती व राज्यव्यवस्था [१७५]

व दुसरा शहाजहान व औरंगजेब यांचा. पहिला राष्ट्रीय स्वरूपाचा व देशाला हितकारक असा होता. सतराव्या शतकातील मुस्लीम राजनीतीचें व राजकारभाराचें स्वरूप व सामान्य राजकारण समजण्यास ह्या दोन्ही तऱ्हा समजून घेतल्या पाहिजेत. म्हणजे मोगली साम्राज्याच्या उत्कर्षाची व न्हासाची कारणे व हिंदूंची नवी साम्राज्ये व राज्ये ह्यांचा उदय व उत्कर्ष हीं सर्व समजून येतील.

अकबराची राजनीति व राज्यव्यवस्था राष्ट्रीय स्वरूपाची होती. ती सांप्रदायिक मुसलमानी धर्माची नव्हती. हिंदुस्थान देश हा खरा हिंदू प्रजेचा देश. त्या प्रजेचें कल्याण हाच खरा राजधर्म व राजहित. तेव्हां राजाचें खरें कर्तव्य म्हणजे निरनिराळ्या धर्मांना व संप्रदायांना समानतेनें वागविणें हेंच होय. त्यांच्याशीं विषमता, अन्याय, कपट, उच्चनीच भाव, या वृत्तीनें वागणें हे राजधर्माविरुद्ध होय. अकबरांनीं हि सर्व प्रजेच्या कल्याणाची, त्यांच्या धार्मिक स्वातंत्र्याची, त्यांच्या समान राजकीय संरक्षणाची व हक्काची राजनीति पत्करली व एका विशिष्ट धर्मसंप्रदायाचें वर्चस्व व महत्त्व, त्याचें फाजील हक्क व हद्द हिंदुस्थान देशाच्या राजकारणांत व व्यवहारांत चार्ज दिले नाहीत. अकबराच्या राज्यांत राजशक्ती प्रबळ व प्रजाहितदक्ष होती. ती धर्मांध नव्हती.

त्यानें हिंदु व मुसलमान यांना राज्याधिकारी वगांत सारखें स्थान दिलें, लोकांना धर्मस्वातंत्र्य ठेविलें, व मुसलमानेतरांवरच्या जिझीया कर बंद केला (१५७९). त्यानें राज्यकारभार लष्करी बाण्यावर रचला. प्रत्येक अधिकारी, मुलकी व दिवाणी, हा प्रथमतः सैन्याधिकारी असे. त्यानें आपले मंत्री स्वतःच निवडले. व त्यांचें स्थान, अधिकार व संख्या स्वतःच्या मर्जीवर अवलंबून ठेवली. त्याचे मुख्य मंत्री सुमारे सात होते:—

१ वकील अथवा मुख्य प्रधान

२ वझीर अथवा दिवाण. हा कोशाधिकारी असे.

३ बक्षी. त्याच्याकडे सैन्याची व युद्धाची व्यवस्था व देखरेख असे.

४-५ काझी-उ-कुलत व सद्र-उ-सदर हे मुख्य न्यायाधीश व धर्माधिकारी असत. मुस्लीम देवस्थानांना व इतर पुण्यकर्माकरतां भूमीदान वगैरे करणें सद्र-उ-सदर याकडे असे. पण अकबरानें १५८२ मध्ये सद्र-उ-सदरची जागा कमी केली. व तें काम सहा प्रतिक कारभान्यामध्ये वाटून दिलें. याशिवाय राजाच्या गृहव्यवस्थेकरतां दोन कारभारी असत.

६ मीर असे. तो राजाकडे येणाऱ्या अर्जांची काळजी व व्यवस्था पाही.

७ खान-इ-समान. तो राजगृहाची पूर्ण व्यवस्था पहात असे.

ह्या प्रत्येक अधिकाऱ्याच्या हाताखालीं अनेक लेखक, मदतनीस व नोकर असत.

राजा हा सर्व अधिकाऱ्यांचा व त्यांचे राजकीय अधिकारांचा व तदंगभूत मानापमान व मालमत्ता इत्यादींचा वारस समजला जाई. त्याला अनुसरून त्यांची सर्व मालमत्ता त्यांच्याकडे येत असे अथवा ती जप्त केली जाई. ब्राह्मणें मोगलाईत पिढीजाद अमीर, सरदार व इतर अधिकारी यांचें राजकारणांत विशेष प्राबल्य झालें नाहीं. शेरशहाप्रमाणें अकबर हा लोकांना व अधिकाऱ्यांना जहागिरी देण्याच्या विरुद्ध होता. कारण जहागीरदार हे स्वतंत्र होऊं पहात व राजाला त्रास देत. तो अधिकाऱ्यांना वेतन देई. जहागिरीच्या पुष्कळ जमिनी त्यानें खालसा केल्या.

अकबराच्या राज्यव्यवस्थेचें दर्शनीय स्वरूप लष्करी बाण्याचें होतें. लष्करी अधिकाऱ्याकडेच मुलकी व दिवाणी काम सोंपविलेलें असे. किंवा मुलकी व

दिवाणी कामगान्याकडेच लष्करी अधिकार सोपविलेले असत. त्यामुळे ते राजाचे खरे स्थानिक प्रतिनिधी असत. त्यांना सर्व अधिकार असत. व लोकमत जागृत नसल्यामुळे राजाला त्यांचे बरेचसे वाईट स्थानिक व्यवहार कळत नसत. त्यामुळे लोकांना बराचसा छळ निमूटपणे सोसावा लागे.

राज्याचे १५ सुभे अथवा प्रांत करून प्रत्येक प्रांतावर एक सुभेदार नांवाचा अधिकारी नेमलेला असे. तो मुख्यतः सैन्याधिपति असे. त्याला सिपाह-सलार म्हणत. प्रांतातल्या सैन्यावर व लोकांवर त्याचाच अधिकार असे. तोच लष्करी, मुलकी व दिवाणी अधिकारी असे. त्यांच्या वारंवार बदल्या होत असत. प्रत्येक प्रांताच्या मुख्य ठिकाणी 'बकीयानवीस' नांवाचे बातमीदार असत. ते घडलेल्या सर्व महत्त्वाच्या गोष्टी राजाला परस्पर कळवीत. त्यामुळे प्रांतिक अधिकाऱ्यांवर राजाचें कांहीं नियंत्रण असे.

जहांगीर बादशहाने अकबराच्या राजनीतीत व राजव्यवस्थेत फारसा फरक केलेला दिसत नाही. पण त्याच्या सौम्य स्वभावामुळे अकबराने निर्माण केलेल्या राजनीतीला स्थायी करण्याला लागणारा जोम व कडकपणा त्याच्यामध्ये आला नाही. त्यामुळे ही अकबराची नवी राष्ट्रीय स्वरूपाची नीति पुढे फार काळ टिकणे शक्य नव्हते व ती टिकली नाही.

शहाजहान बादशहाच्या कारकीर्दीपासून राज्यनीति पुन्हा जुन्या मुसलमानां वळणावर गेली; व त्यामुळे हिंदू प्रजेच्या धर्माबद्दल नुसती सहाजुभूती व सहिष्णुता सुद्धा राहिली नाही. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत मुस्लीम नीतीची परमावधी झाली. व अकबराने लावलेल्या नव्या वळणाचा पुरा न्हास झाला. आणि देशात एकछत्री होऊं पाहणारे मोगली साम्राज्य धर्मांध झाले. त्यामुळे हिंदू लढवऱ्या व स्वातंत्र्यप्रिय जाती पांच ठिकाणाहून उठल्या व त्यांनी मोगल साम्राज्याचा औरंगजेबाच्याच कारकीर्दीत नाश केला. सुमारे इ. स. १६७८ पासून १७०७ पर्यंत मराठे, राजपूत, जाट, बुंदेले व शीख यांनी पांच ठिकाणाहून औरंगजेबाच्या निकृष्ट राजनीतीला विरोध केला, त्याच्या सैन्याशी युद्धे केली व अखेरीस त्याला जरीस आणिले, आणि पुढे त्याच्या राज्याची पाळेमुळे खणून काढली.

प्रथम मराठ्यांचे राष्ट्र हिंदूधर्म व हिंदू राज्य रक्षणार्थ उठले. नंतर राठोड राजपूत हे आपल्या राजपुत्रांचे व राजवंशाचे रक्षणार्थ उठले. जाट प्रजा ही आपल्या स्त्रियांचे पतिव्रत्य व आपल्या मालमत्ता, धर्म व जीव यांचे रक्षणार्थ उठली. बुंदेले क्षत्रिय हे आपल्या राज्य रक्षणार्थ उठले, आणि शीख समाज ही आपल्या संप्रदायाचे रक्षणार्थ उठला.

शिवकालीन धर्म

(*Laws of the Times of Shiwaji*)

आणि

व्यवहारनिर्णय पद्धती

(*System of Judicial Administration*)

(ले० भास्कर वामन भट धुळे.)

एकाद्या विवाक्षित देशांत वास करणाऱ्या मानवी समाजाचा इतिहास झणजे त्या समाजांत गतकालीं घडलेल्या राजकीय उलाढाली, त्याचप्रमाणें त्या समाजाची परकीय समाजाशी झालेली युद्धे व त्या समाजावर राज्य करणाऱ्या राजघराण्यांतील पुरुषांचीं चरित्रे इत्यादि बाबींचें कथन अशी इतिहासाची व्याख्या एके काळीं प्रचलित व सर्वमान्य होती. प्रस्तुत ही व्याख्या अशास्त्रीय ठरली असून राजवाड्यांनीं खालील वाक्यांत प्रथित केलेली व्याख्या शास्त्रशुद्ध व सर्वमान्य समजण्यांत आली आहे:—

“ मानवी समाजाच्या चरित्रांत राजकारणाखेरीज अनेक व्यवहारांचा समावेश होत असतो. धर्म, आचार, विद्या, व्यापार वगैरे अनेक व्यवहारांच्या घडामोडी राष्ट्रांत होतात; व त्यांचा समावेश समाजाच्या चरित्रांत करणें अत्यावश्यक असतें. केवळ राजकारणाचाच तेवढा विचार करून इतिहासाला थांबता येत नाही. .... सबब इतिहास झणजे राष्ट्राचें सर्व तऱ्हेचें व सर्व प्रकारचें गतकालीन चरित्र, सर्व प्रकारचें वर्तमान चरित्र झणजे वर्तमान इतिहास, असें लक्षण स्वीकारणें अपरिहार्य आहे. ”

राजवाड्यांच्या या शास्त्रशुद्ध व्याख्येच्या हद्दीनें मथळ्यांत दर्शविलेल्या विषयांचें स्वरूपदर्शन शिवकालीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें एक महत्वाचें अंग ठरतें व शिवकालच्या इतिहासाभ्यासकांस व इतिहासलेखकांस या विषयाचें विवेचन करणें प्राप्त होतें. प्रस्तुत लेखांत हें इतिहासलेखनाचें स्थूल स्वरूपाचें कार्य आझी सिद्ध करण्याचा संकल्प केला आहे. मथळ्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या विषयासंबंधाचा शिवकालचा इतिहास लिहावयाचा झणजे त्या कालापुरताच या विषयासंबंधाचा इतिहास लिहून भागवयाचें नाही. छत्रपती शिवाजी महाराज ज्या महाराष्ट्रीय मानवी समाजांत जन्मास

आले, त्या समाजाचा संबंध थेट वेदकालापावेतो पोहोचतो. वेदकालापासून-च्या मानवी समाजांत विशिष्ट प्रकारचे धर्म अस्तित्वांत होते व तेच धर्म परंपरेने शिवकालीन मानवी समाजांत चालत आले. पूर्वी कधी अस्तित्वांत नव्हते अशा प्रकारचे नूतन धर्म शिवकालीन अस्तित्वांत आले असें घडलें नाहीं. हा मुद्दा लक्षांत घेतला असता ऐतिहासिक दृष्ट्या प्रस्तुत विषयाचें शास्त्रशुद्ध विवेचन करावयाचें झटलें ह्मणजे खाली दर्शविलेल्या तीन कालविभागांतील या विषयाच्या स्वरूपाचें दिग्दर्शन करावें लागेल.

१. शातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव इत्यादि क्षत्रिय घराण्यांच्या राजसत्तेचा काळ.

२. मुसलमानी राजकीय सत्तेचा काळ.

३. शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याचा काळ.

या तिन्ही काळांत महाराष्ट्र देशांत वसति करणाऱ्या मानवी समाजाचें नियंत्रण कोणत्या धर्मांनें केलें जात असे, प्रजेत उत्पन्न होणाऱ्या वादांचा निर्णय कोणत्या विशिष्ट पद्धतीस अनुसरून केला जात असे, या संबंधाचें साधार विवेचन या लेखांत करावें लागेल हें उघड आहे.

वर दर्शविल्याप्रमाणें विषय-विवेचनास सुरवात करण्यापूर्वी मथळ्यांतील धर्म व व्यवहारनिर्णयपद्धति या दोन संज्ञांचे अर्थ प्रथम विशद करणें जरूर आहे. धर्म ही संज्ञा प्रस्तुत लेखांत जो अर्थ व्यक्त करण्याकरितां वापरली आहे, तो अर्थ प्रस्तुतच्या महाराष्ट्रीयींच्या विशेष परिचयाचा नाहीं. मानवी प्राण्यांचें पारलौकिक कल्याण साध्य करण्याचा मार्ग हा धर्म शब्दाचा प्रस्तुतचा अर्थ सर्वत्रांस परिचित आहे. त्याचप्रमाणें दान देणें हा अर्थ व्यक्त करण्याकरितां धर्म शब्दाची योजना हल्लीं करण्यांत येते. हा अर्थ हि सर्वत्रांस परिचित आहे. हे दोन्ही अर्थ व्यक्त करण्याकरितां धर्म हा मथळ्यांतील शब्द वापरलेला नाहीं. धर्म शब्दाच्या अर्थाची यथार्थ कल्पना व्यक्त करण्याकरितां मथळ्यांत इंग्रजी शब्द Laws = कायदे हा मुद्दाम वापरला आहे. धर्म शब्दाचा वास्तविक अर्थ व व्याप्ति समजण्याकरितां याज्ञवल्क्य स्मृतीवरील विज्ञानेश्वरांनीं केलेल्या मिताक्षरा टीकेंत दिलेली धर्माची व्याख्या आह्मी येथें नमूद करितों. “ धर्म या शब्दावरून सहा हि प्रकारचे स्मार्तधर्म ध्यावे. वर्णधर्म आश्रमधर्म, वर्णाश्रमधर्म, गुणधर्म, निमित्तधर्म व साधारण धर्म असे हे सहा प्रकारचे धर्म होत. ब्राह्मणांनीं कधींहि मद्य पिळें नये, हा वर्णधर्म. ब्राह्मण ब्रह्मचाऱ्याचा दंड पळसाचा असावा, हा वर्णाश्रम धर्म. शास्त्रीय अभिषेकादि गुणांनीं युक्त असलेल्या राजानें प्रजेचें पालन करावें; हा गुणधर्म. शास्त्रानें

ज्याचें विधान केलें असेल तें न करणें व शास्त्रानें ज्याचा निषेध केला असेल तें करणें या दोन दोषाकरितां करावें लागणारें जें प्रायश्चित्त तो निमित्तधर्म व अहिंसा, सत्यभाषण इत्यादि ब्राह्मणापासून चांडालापर्यंत सर्व मनुष्यांस एक लागू असणारा जो धर्म तो साधारणधर्म होय. ” या व्याख्येंत धर्म या शब्दाचा अर्थ व व्याप्ति बरोबर रीतीनें व्यक्त केली गेली असून मथळ्यांतील धर्म शब्द हा च अर्थ व्यक्त करण्याकरितां योजण्यांत आलेला आहे. धर्म शब्दाची व्याख्या व व्याप्ति दर्शवित्यावर त्याच्या स्थूल भागांचें प्रस्तुत स्थळीं दिग्दर्शन करणें जरूर आहे. आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, राजधर्म, स्त्रीपुरुषधर्म, यतिधर्म आपद्धर्म इत्यादि धर्मांचें याज्ञवल्क्यादि स्मृतींत दिग्दर्शन केलें आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार प्रमुख वर्णांचे लोक व या चार प्रमुख वर्णांतर्गत निर्माण झालेल्या अनेक जातींचे लोक यांचें जीवनव्यवसाय व यांचीं कर्तव्ये यांचा समावेश अचारधर्मांत होतो. व्यवहारधर्मांत खालील प्रमुख अठरा बाबींचा समावेश हांते. “ १ ऋणदान, २ निक्षेप, ३ जो स्वामी नव्हे अशा पुरुषानें वस्तूचा केलेला विक्रय, ४ संभूयसमुत्थान, ५ दिलेले धन अपात्र बुद्धीनें किंवा क्रोधानें परत घेणें, ६ सेवकांचें वेतन न देणें, ७ केलेल्या संकेताचें उलंघन करणें, ८ विकत दिलेली किंवा घेतलेली वस्तु परंतन न पडल्यामुळें देणारास किंवा घेणारास पश्चात् प होऊन त्यामुळें उत्तज होणारा वाद, ९ स्वामी व पशुपाल यांच्यामधील पशूविषयी होणारा वाद, १० ग्रामादि सीमांचा वाद ११ शिव्यागाळी देणें हें वागपारुष्य व ताडनादि दंडपारुष्य १२ स्तेय (चोरी) १३ साहस (बलात्कारानें धन ग्रहण करणें) १४ स्त्री व पुरुष यांच्या समागमापासून उत्तज होणारा वाद १५ स्त्रिया व पुरुष यांची धर्माभ्यर्थे व्यवस्था १६ पितृबंधी धनाचा विभाग १७ छुतादि क्रीडांचे धर्म निश्चित करणें १८ पक्षी, बकरें इत्यादिकांची लढाई. ”

प्रस्तुत काळीं ज्यास दिवाणी व फौजदारी कायदा झणतात, त्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व बाबींचा बरील अठरा स्थानांत समावेश होतो.

आतां मथळ्यांत वापरलेल्या व्यवहार निर्णय या संज्ञेचा अर्थ आझी स्पष्ट करून दाखवितां. वर नमूद केलेल्या अठरा व्यवहारस्थानांत अंतर्भूत होणाऱ्या स्वरूपाचा एकादा वाद प्रजेपैकीं दोन निरनिराळ्या व्यक्तींत उपस्थित झाल्यास त्याचा निर्णय करणें यासच व्यवहार निर्णय असें झणतात. प्रस्तुत-काळीं सर्वत्रास समजेलशा भाषेत या संज्ञेचा अर्थ करावयाचा झणजे न्याय करणें हा होय. व्यवहार निर्णय अथवा न्याय करण्याची जी विशिष्ट प्रकारची पद्धति ती व्यवहारनिर्णयपद्धति होय.

शातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव इत्यादि वराण्यांचा राजवत्तेचा काल.

शालीवाहन शके ११०० पावेतों शातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव इत्यादि क्षत्रिय राजघराण्यांची राजकीय सत्ता महाराष्ट्रांत नांदत होती. या काळांत महाराष्ट्रांतील मानवी समाजांचे नियंत्रण कोणत्या धर्मानें राजे करीत असत हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. उपलब्ध झालेल्या पुराव्यांचे अधारे या प्रश्नाचें विवेचन प्रथम करणें अवश्य आहे. महाराष्ट्र देश हा भरतखंडाचा एक भाग आहे. फार प्राचीन काळापासून भरतखंडांत वास्तव्य करणारा मानवी समाज श्रुतिस्मृतिप्रणतिधर्म आचारण करणारा आहे. वेद अगर श्रुति त्याचप्रमाणें स्मृति इत्यादि ग्रंथांत प्रथित केलेल्या धर्मानें या समाजाचें नियंत्रण होत आलें आहे. भरतखंडांतील इतर प्रांतांतील मानवी समाजांप्रमाणें महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण हि श्रुतिस्मृतिप्रणतिधर्मानेंच होत आलें आहे. तथापि श्रुतिस्मृतिप्रणतिधर्मान्वयें भरतखंडांत वास्तव्य करणाऱ्या मानवी समाजाचें नियंत्रण खरोखर केलें जात असे कीं काय याविषयी पाश्चात्य पंडितांकडून शंका प्रदर्शित करण्यांत आली आहे. याकारणाकरितां या शंकेंत कितपत तथ्य आहे या संबंधाची चर्चा प्रस्तुत स्थळीं करणें प्राप्त आहे.

थेट वेदकालापासून तों शिवकालापावेतों भरतखंडांत निर्माण झालेल्या धर्मवाङ्मयाचा विचार केला असतां त्याचप्रमाणें महाराष्ट्र देशांत पुरातन कालापासून शिवकालापावेतों स्मृतिग्रंथावरील टीकारूप वाङ्मयाच्या विकासाचा विचार केला असतां वर नमूद केलेली शंका निराधार आहे असें झणण्यास प्रत्ययाय नाही. ख्रिस्ती शतकापूर्वी १०० ते २०० वर्षांपासून ख्रिस्ती शकोत्तर १०० ते २०० वर्षांच्या दरम्यानच्या काळांत मनुस्मृति ग्रंथाची रचना झाली असें तज्ज्ञांचें मत आहे. मनुस्मृतिच्या रचनाकालापासून ८ व्या शतकापावेतोंच्या काळांत याज्ञवल्क्य, नारद, विष्णु, वृहस्पति, वसिष्ठ इत्यादि स्मृतिग्रंथ भरतखंडांत रचण्यांत आले. या व इतर स्मृतिग्रंथावर शिवकालापावेतों खूद्द महाराष्ट्र देशांत व भरतखंडाच्या इतर प्रांतांत अनेक टीकाग्रंथ रचिले गेले. टीकाग्रंथाशिवाय धर्माच्या निरनिराळ्या भागांवर अनेक निबंधग्रंथ आठव्या शतकापासून शिवकालापावेतों रचण्यांत आले. धर्मवाङ्मयाचा वर दर्शविल्याप्रमाणें भरतखंडांत जो प्रचंड विकास झाला, त्या विकासापैकी बऱ्याच भागाचें कर्तृत्व महाराष्ट्रांतील विद्वान् धर्मज्ञ ब्राह्मणाकडे असल्याचें दिसून येतें. विस्तार भयास्तव या मुद्याचें साग्र व तपशीलवार विवेचन प्रस्तुत स्थळीं करितां येत

नाही; त्यास निरुपाय आहे. मानवी समाजांत कोणत्याहि बाबींचा, ती बाब त्या समाजांतील लोकांच्या प्रत्यक्ष आचारांत असल्याविना, विकास होणें संभवत नाहीं. मानवी समाजाच्या निरक्षणावरून प्रत्ययास येणाऱ्या या नियमाच्या आधारेणें दुसऱ्या कोणत्याहि पुराव्याच्या अभावीं धुर्तुत व मनु याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत ग्रथित केलेल्या धर्मान्वयें महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण केलें जात असे हा सिद्धान्त काढण्यास प्रत्ययाय नाहीं. प्रस्तुत काळीं महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण ज्या भित्ताक्षरा नांवाच्या ग्रंथांत ग्रथित केलेल्या धर्मानुसार केलें जातें, त्या ग्रंथाचा कर्ता विज्ञानेश्वर यति हा चालुक्य वंशांतील विक्रमादित्य राजाच्या कल्याणी नांवाच्या राजधानींत शालिवाहन शक ९९९ ते १०४८ च्या दरम्यानच्या काळांत होऊन गेला. याज्ञवल्क्य स्मृतींत ग्रथित केलेल्या धर्मास अनुसरून महाराष्ट्रीय मानवी समाज आचरण करित असल्यामुळें भित्ताक्षरा टीकाग्रंथ रचण्याची आवश्यकता विज्ञानेश्वरास भासली असोवा हें उघड आहे.

आमच्या सिद्धान्ताच्या पुष्टीकरणार्थ दुसरी कांहीं प्रमाणें आम्ही येथें नमूद करितों. गेल्या ७५-१०० वर्षांत भरत खंडाच्या निरनिराळ्या प्रांतांत सांपडलेलीं अनेक दानपत्रें अथवा ताम्रशासनं छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत. सूर्यचंद्रग्रहणतिथि, संक्रांत्यादि पर्व इत्यादि प्रसंगी वैदिक धर्मानुयायी राजे भूमि अगर इतर दानें ब्राह्मणांस देत. त्या संबंधाचे लेख ह्मणजे हीं ताम्रशासनं होत. दान देणाऱ्या राजांची प्रशंसा, दान केलेल्या वस्तूचें वर्णन, दान ज्यास दिलें असेल त्याचें नांव, गोत्र, प्रवर इत्यादिकांचा उल्लेख व दान दिल्याचा शक, मास, तिथि इत्यादि बाबींचा उल्लेख या दानपत्रांत असतो. दान देणाऱ्या राजाची मुद्रा दानपत्रावर केलेली असते. एका विशिष्ट पद्धतीनें तयार केली गेलेली ही अनेक राजांचीं शेंकडों ताम्रशासनं जीं आढळतात तीं तयार करण्याचा प्रचार केव्हां व कोठून उदयास आला याचा शोध केला असतां स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून भरतखंडांतील मानवी समाजाच्या व्यवहाराचें नियंत्रण केलें जात असे, ही गोष्ट दिसून येते. हीं ताम्रशासनं करण्याचा प्रघात स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या नियमास अनुसरून अस्तित्वांत आल्याचें याज्ञवल्क्यस्मृतीपैकीं राजधर्म प्रकरणांतील खालील श्लोकावरून सिद्धो होतें.

पटे वा ताम्रपटे वा स्वमुद्रोपरिचिन्हितम् ।

अभिलिख्यात्मनो बंदयानात्मानं च महीपतीः ॥ ३१९ ॥

भित्ताक्षरा टीका, राजधर्म प्रकरण.

अर्थः—राजांनं कापसाच्या वज्रावर अगर ताम्रपत्रावर दानपत्र लिहावें, व त्यावर त्यानें स्वकुलाधिपदसहित आपली मुद्रा करावी.

स्मृतिग्रंथांत आढळणाऱ्या वरील वचनांवरून दानपत्र करण्याची जी विशिष्ट पद्धति दिसून येते तिला अनुसरून शेंकडों ताम्रशासनें गेल्या दीड दोन हजार वर्षांपासून बनविलीं गेलीं आहेत, हें सिद्ध होतें. प्रस्तुत काळीं तयार करण्यांत आलेलीं शेंकडों बक्षिसपत्रें व ट्रॅन्स्फर ऑफ प्रॉपरटी अॅक्टांची दानासंबंधाचीं कलमें यांचें निरीक्षण करून ट्रॅन्स्फर ऑफ प्रॉपरटीच्या कलमास अनुसरून इंग्रजी रियासतींत बक्षिसपत्रें तयार करण्यांत येत, हा सिद्धान्त भाविष्य काळचा इतिहासकार जसा काढील त्याचप्रमाणें स्मृतिग्रंथांत ग्रथित केलेल्या नियमांस अनुसरून पूर्वकाळीं दानपत्रें करण्यांत येत असत हा सिद्धान्त स्मृतिग्रंथांतर्गत दानासंबंधाचे नियम व पूर्व काळीन दानपत्रें यांचें निरीक्षण करून कोणीहि काढील. या प्रमाणावरून प्राचीन काळीं दानादि व्यवहार महाराष्ट्र देशांतील व भरत खंडाच्या इतर प्रांतांतील लोक स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून करीत असत हें सिद्ध होतें.

प्राचीन काळीं महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण स्मृतिप्रणीत धर्मास अनुसरून होत असे, हा मुद्दा पुरातन दानपत्रांतील दुसऱ्या कांहीं उल्लेखावरूनहि सिद्ध होतो. *

दान पत्रांतील या उल्लेखांवरून निघणाऱ्या कांहीं अनुमानांचे आह्वी थोडक्यांत दिग्दर्शन करितों. प्रत्येक ताम्रशासनांत सुरवातीस दान देणाऱ्या राजाचें वर्णन केलेलें असतें. या वर्णनांत दान देणाऱ्या राजाचें शौर्य, दातृत्व, विद्वत्ता इत्यादि नानागुणांचा उल्लेख आढळतो. “मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि ऋषिप्रणीत शास्त्रांत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून आचारण करणारा व प्रजेचीं अंतःकरणें आकर्षणारा” अशा अर्थाचें विशेषण राजास दिल्याचें कांहीं

* टीपः—इंडियन ऑटिकबरी जून १८७५

”	”	एप्रिल	”
”	”	जुलई १८७८	
”	”	सप्टेंबर १८७८	
”	”	जानेवारी १८७७	
”	”	मार्च १८७०	

या अंकांतील अनुक्रमः—गुहसेन, ध्रुवसेन, मंगलीश्वर, सत्याश्रय, धारासेन, व विक्रमादित्य पहिला यांचीं ताम्रशासनें पाह्या.

उल्लेखांत आढळतें यावरून त्या काळीं मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि ऋषिप्रणीत धर्मास अनुसरून प्रजेचें नियंत्रण करणारा राजा जनतेच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ समजला जात असें हें उघड होतें. “वर्णाश्रमधर्माचें पालन करणारा” असें हि एक विशेषण कांहीं उताऱ्यांत आढळतें. यावरून हि मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत ग्रंथित केलेल्या धर्माचें आचरण प्रजेकडून करवून स्वतः त्या धर्मास अनुसरून त्या काळचे राजे वागत असत हें सिद्ध होतें. “अग्निष्टोम, वाजपेय, पौंड्रिक, अश्वमेध इत्यादि यज्ञ करणारा व ते यज्ञ केल्यानंतर केल्या जाणाऱ्या अवभृत स्नानानें ज्याची काया पुनीत झाली आहे ” अशा प्रकारचे एका राजाचें वर्णन केलेलें एका दानपत्रांत आढळतें. यावरून हि मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत राजधर्म प्रकरणीं यज्ञादि कर्में करण्याचा जो धर्म सांगितला आहे तो त्या काळचे राजे पाळित असत हें सिद्ध होतें. अशा प्रकारचे यज्ञ करणाऱ्या ब्राह्मणास दान देणें हा राजाचा धर्म असल्याचें व त्या धर्मास अनुसरून त्या काळचे राजे अशा प्रकारचीं दानें देत असल्याचें एका तांत्रशासनांत अग्निष्टोमादि यज्ञ करणाऱ्या अथर्ववेदी ब्राह्मणास एक गांव दान दिल्याचा उल्लेख आहे, त्यावरून दिसून येतें. राजाजें दान कोणास व कोणत्या कारणाकरितां द्यावें याविषयीं याज्ञवल्क्यस्मृतींतील नियम पाहिले ह्मणजे दानासंबंधीं सर्व व्यवहार त्याकाळीं स्मृतींत सांगितलेल्या नियमांस अनुसरून होत असत हें सिद्ध होतें. स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या पंचमहापातकांचा उल्लेख एका दान पत्रांत आहे. याशिवाय कृच्छ्र, अतिकृच्छ्र चांद्रायण इत्यादि प्रायश्चित्त प्रकरणीं जीं प्रायश्चित्ते सांगितलीं आहेत, तीं आचरणारे ब्राह्मण त्या काळीं होते व अशा ब्राह्मणांना दान देणें हा श्रेष्ठ धर्म आहे, असें त्या काळचे राजे समजत असत हें कांहीं दानपत्रांतील उल्लेखावरून सिद्ध होतें. दानविषयक व्यवहारासंबंधीं स्मृतींत सांगितलेले धर्म पाळण्यांत येत असत ही गोष्ट सिद्ध झाल्यावर त्या काळीं इतर बाबतींत हि स्मृतींत सांगितलेले धर्म पाळिले जात असले पाहिजे असें अनुमान करणें ओघानेंच प्राप्त होतें.

हाच मुद्दा सिद्ध करणारें दुसरें एक महत्वाचें तत्कालीन प्रमाण आझी येथें नमूद करितों. सिंधप्रांतावर मुसलमानांच्या स्वाऱ्या; शके ८०० च्या सुमारास होऊं लागली. त्या नंतर १० व्या शतकाच्या सुमारास गजनिका महुमदानें हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करण्यास सुरवात केली. त्या काळीं, अरबस्थान पर्शिया वगैरे प्रांतांतील मुसलमान विद्वानांचें दळणवळण हिंदुस्थानाशीं सुरू होऊन त्या प्रांतांतील कित्येक विद्वान प्रवासी हिंदुस्थानांत जाऊं येऊं लागले. अशा प्रवाशापैकीं अलबेरूनी या नांवाचा एक प्रसिद्ध विद्वान ख्रिस्ती शके १०१७

ते १०३० च्या दरम्यान हिंदुस्थानांत आला होता. हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रदेशांत प्रवास करून त्याने काही दिवस या देशांत वास केला. या त्याच्या वास्तव्यांत हिंदी मानवी समाजाच्या निरीक्षणावरून त्या समाजाच्या नानाविध विषयांसंबंधी ज्या गोष्टी त्याच्या निदर्शनास आल्या, त्या त्याने अरबी भाषेत ग्रंथरूपाने लिहून ठेविल्या आहेत. अलबेरूनीस संस्कृत भाषा बांगली अवगत होती; व हिंदी ज्योतिषशास्त्राच्या त्याने विशेष अभ्यास केला होता. अलबेरूनीने केलेल्या अरबी भाषेतील इंडिया या नांवाच्या ग्रंथाचे इंग्रजी भाषांतर झाले असून त्या ग्रंथाच्या ६०-६१-६२-६४ इत्यादि भागांत फिरीदी, दिव्य, शिक्षा, प्रायश्चित्त, दयाविभाग, उपवास, व्रत या व दुसऱ्या अनेक विषयांसंबंधी अलबेरूनीच्या अवलोकनांत अलेली माहिती त्याने नमूद करून ठेविली आहे. अलबेरूनीने दिलेल्या या माहितोवरून त्याच्या काळी हिंदू समाजातील लोक मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून आपले आचरण करीत असत, ही गोष्ट सिद्ध होते, येथपावेतो केलेल्या विवेचनावरून मुसलमानी राजकीय सत्ता महाराष्ट्रांत स्थापन होण्यापूर्वी महाराष्ट्रातील मानवी समाजाचे नियंत्रण मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून होत असे ही गोष्ट निर्विवादपणे सिद्ध होत.

शातवाहनादि राजघराण्यांच्या काळांतील व्यवहारानिर्णय पद्धति.

आतां याच काळांत महाराष्ट्रांत व्यवहारानिर्णय पद्धति कोणत्या स्वरूपाची अस्तित्वांत होती, याच्या चर्चेकडे आह्मी वळतो. या मुद्यासंबंधी पुरावा द्याण्यासारखा उपलब्ध नाही. मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून महाराष्ट्रातील मानवी समाजाचे नियंत्रण होत असे, ही गोष्ट सिद्ध झाल्यावर त्याच ग्रंथात सांगितलेल्या पद्धतीस अनुसरून व्यवहारानिर्णय करण्यांत येत असला पाहिजे असे अनुमान करण्यास प्रत्येकास याची परंतु या काळांत प्रत्यक्ष व्यवहारानिर्णयपद्धति कशा प्रकारची होती हे दर्शविणारे त्या काळाच्या न्यायाधिज्ञाने केलेले निवाडे अगर दुसरे लेख, ज्याच्या आधारें या मुद्याविषयी निश्चित अनुमान काढता येईल अशा स्वरूपाचे उपलब्ध नाहीत. ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकाच्या सुमारास रचण्यांत आलेले मृच्छकटिक नाटक सर्व प्रसिद्ध आहे. या नाटकाच्या ९ व्या अंकास व्यवहार अंक ही संज्ञा नाटककर्त्याने दिली आहे. वंसतसेनेस ठार मारून तिचे दागिने चोरल्याचा आरोप चारुदत्तावर राजशालक शंकर यानें केला होता. या व्यवहाराचा निर्णय न्यायाधिज्ञानें ज्या पद्धतीने केला, त्याचे वर्णन या अंकांत नाटकी

कर्त्यानें केलें आहे. मनुस्मृतींत ज्या स्वरूपांत व्यवहारनिर्णयपद्धति वर्णिलेली आढळते, त्या पद्धतीस अनुसरून न्यायाधिशानें चारुदत्तावरील आरोपाचा निर्णय केल्याचें दिसून येतें. चारुदत्तावरील आरोप सिद्ध झाल्याचें ठरल्यावर न्यायाधिशानें खालील उद्धार काढिले.

अयं हि पातकी विभ्रेन वध्यो मनुःप्रवात् ।

राष्ट्रादस्मात् निर्वास्यो विभवैरक्षतेःसह ॥

अर्थः—हा पापी (गुन्हेंगार) ब्राह्मण आहे. त्याचा वध करणें अयोग्य आहे असें मनूनें सांगितलें आहे. त्याला त्याच्या संपूर्ण मालमत्तेसह ह्या राष्ट्रांतून घालवून द्यावें.

न्यायनिरूपण नांवाच्या मनुस्मृतीच्या ८ व्या अध्यायांत खालील वचन आहे.

न ज तु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वं पापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समप्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

अर्थः—सर्व पापें करणाऱ्या ब्राह्मणास कधीं हि मारूं नये. तर त्यास त्याच्या सर्व धनासह शरिरास पीडा न करितां राष्ट्रांतून घालवून द्यावें.

मनूचें हें वचन व न्यायधिशाने वरील उद्धार लक्षांत घेतले असतां मनुस्मृतींत प्रथित केलेल्या धर्मास अनुसरून त्या काळचे राजे व त्यांच्या प्रजा वागत असत ही गोष्ट सिद्ध होते.

याज्ञवल्क्यस्मृतींत व्यवहाराचा निर्णय करणाऱ्या संस्थांचें वर्णन पुढील प्रकारचें आढळून येतें. विशिष्ट प्रकारचे गुण ज्यांच्या ठिकाणी आहेत अशा सभासदांच्या साहाय्यानें राजानें व्यवहार पाहावा, असें प्रथम सांगितलें आहे. राजकार्यांत व्यग्र असल्यामुळे ज्या राजास स्वतः व्यवहारनिर्णय करतां येत नसेल, त्यानें प्रजेत उत्तम होणाऱ्या व्यवहाराचा निर्णय करण्याकरितां विशिष्ट प्रकारचे गुण ज्यांच्या ठायीं आहेत, अशा ब्राह्मणास, क्षत्रियास अगर वैश्यास प्राड्विवाक नेमावा. प्राड्विवाक ह्मणजे हल्लीं ज्यास न्यायाधिश ह्मणतात तो व त्याची नेमणूक वर सांगितल्याप्रमाणें राजानें करावयाची असते. राजा व राजानें अधिकृत केलेला प्राड्विवाक या खेरीज व्यवहारनिर्णय करण्याचा अधिकार आणखी कोणत्या संस्थांकडे होता, या संबंधाचा उल्लेख अप्रत्यक्ष रीतीनें याज्ञवल्क्यस्मृतींत व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्थांच्या अधिकाराचें बलबल दर्शण्यासाठीं प्रथित केलेल्या खालील श्लोकांत आले आहेः—

नृपेणाधिकृता पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरुश्रेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

असाधारण मातृका प्रकरण २

अर्थः—राजानें व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां अधिकृत केलेला अधिकारी, पूग, श्रेणी आणि कुल या चार प्रकारच्या व्यवहार पाहणाऱामध्ये पूर्वे पूर्वे व्यवहारदर्शा व्यवहारकर्त्याच्या व्यवहाराचा निर्णय करण्यांत बलवान् समजाव्या.

या व्यवस्थेकडे स्मृतींतील या श्लोकावरून राजानें नेमलेल्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याखेरीज पूग, श्रेणी आणि कुल अशा प्रकारच्या तीन व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था त्याकाळीं अस्तित्वांत होत्या असें दिसतें आतां पूग, श्रेणी, कुल ह्यांजे काय याचें स्पष्टीकरण विज्ञानेश्वरांनीं मिताक्षरा टीकेंत केलेलें आह्मी पुढें देतोः—

पूगः—पूगः समूहाः भिन्न जातीनाम् भिन्नवृत्तीनाम् एकस्थान-निवासीनाम् यथा ग्रामनगरादयाः । ह्यांजे भिन्न जातींच्या, भिन्न वृत्ती करणाऱ्या पण एकाच स्थानीं निवास करणाऱ्या लोकांचा समूह उदाहरणार्थे ग्राम. नगर इत्यादि.

श्रेणीः—नानाजातीनामेकजातीनामध्येक जातीयकर्मोपजीविनी संघाताः यथा । हेड, लुकादीनां ताबूलिक कुर्विद चर्मकारादीनां च । ह्यांजे नाना जातींच्या किंवा एकाच जातीच्या एकाच कर्मावर निर्वाह करणाऱ्या लोकांचा संघ. जसे; तांबोळी, तेली, चांभार इत्यादि

कुलः—कुलांनी ज्ञातिसंवंधी बंधूनां समूहाः ॥ ह्यांजे ज्ञाति बांधवांचा समूह. विज्ञानेश्वरांच्या वरील संज्ञांच्या स्पष्टीकरणावरून शहरांतील अगर ग्रामांतील रहिवासी, निरनिराळें धंदे करणारे लोक, ज्ञातिबांधवांच्या सभा त्याकाळीं अस्तित्वांत असून व्यवहारनिर्णयाचें काम त्या सभा करीत असत असें दिसतें.

वृद्धस्वनि स्मृतींत व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थांची आढळणारी खालील माहिती अधिक विस्तृत आहे.

न्याय करणाऱ्या सभा चार प्रकारच्या असतात. एक स्थायी, दुसरी चल तिसरी राजमुद्रांकित व जीवर न्यायाधिशाची देखरेख आहे अशी व चौथी जी मध्ये राजा स्वतः हजर राहातो ती.

शेतकरी, सुतार, लोहार इत्यादि कारागीर, चित्रकार कर्जाळ दैसे देणारे सामाईक भांडवलावर व्यापार करणारे, विशिष्ट धर्मपंथाची विन्हे धारण करणारे आणि चोर या सर्वांनीं त्यांच्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या व्यवहाराचा निर्णय त्यांच्या पंथाच्या नियमांस अनुसरून करावा.

साधु, जादुटोणे करणारे लोक यांच्यांत उत्तम होणाऱ्या व्यवहाराचा निर्णय फक्त तीन वेद जाणणाऱ्या लोकांकडून करावा. त्यांच्या कोपास बरी पद्धत्याचा संभव असल्याकारणाने राजाने स्वतः त्यांच्या व्यवहाराचा निर्णय करू नये.

नातेवाईक, धंदेवाईक, ग्रामस्थांचा संघ आणि राजाने नेमलेला अधिकारी यांनी साहसासारख्या भयंकर गुन्ह्याखेरीज बाकीच्या व्यवहाराचा निर्णय करावा नातेवाईक, धंदेवाईक, ग्रामस्थांचा संघ व मुख्य न्यायाधिश हे एकाहून एक श्रेष्ठ आहेत. झालेल्या व्यवहाराचा निर्णय उभयता वाघ्यापैकी कोणाएकस मान्य नसल्यास त्याने व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थेहून श्रेष्ठ असल्यास संस्थेकडे व्यवहाराची फेर चौकशी करण्याबद्दल मागणी करावी.

जेव्हा एकाचा व्यवहाराचा निर्णय नातेवाईकांनी योग्य केला नसेल तेव्हा त्याच व्यवहाराचा निर्णय धंदेवाईकांच्या संघाने करावा. धंदेवाईकांच्या संघाने व्यवहाराचा केलेला निर्णय योग्य प्रकारे केला नसल्यास याच व्यवहाराचा निर्णय ग्रामस्थांच्या संघाने फिरून करावा. ग्रामस्थांच्या संघाने कोणत्याही व्यवहाराचा निर्णय योग्य तऱ्हेने न केल्यास राजाने नेमलेल्या न्यायाधिशाने त्या व्यवहाराचा फिरून निर्णय करावा.

गोत, धंदेवाईक आणि ग्रामस्थ यांच्या संघाहून न्यायाधिशाना अधि-कार श्रेष्ठ आहे. मुख्य न्यायाधिश त्याच्याहून श्रेष्ठ व या सर्वांहून राजा श्रेष्ठ आहे.

व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था किती प्रकारच्या अस्तित्वात होत्या व अधिकार दृष्ट्या त्या परस्परांचे श्रेष्ठत्व अगर गौणत्व कोणत्या प्रकारचे होते, हे याज्ञवल्क्य स्मृतीतील वरील श्लोक व त्या श्लोकांवर विज्ञानेश्वरांनी केलेली टीका व बृहस्पतिस्मृतीतील वरील वचने यावरून स्पष्ट होत आहे. व्यवहार-निर्णयाच्या या स्थूळ बाबींशिवाय ज्या दुसऱ्या अनेक बाबी आहेत, त्यापैकी मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत निरनिराळ्या प्रकारचीं जीं दिव्ये सांगितली आहेत, तीं दिव्ये मानुषी प्रमाणाच्या अभावीं करण्याचा प्रघात त्या काळीं अस्तित्वांत होता, असें अल्हेरूनीं केलेल्या दिव्याच्या वर्णनावरून सिद्ध होते. याज्ञवल्क्य स्मृतींत तुला, अग्नी, जल, विष व कोश हीं पांच दिव्ये सांगितलीं आहेत. अल्हेरूनीच्या ग्रंथांत दिव्याची जीं वर्णने आढळतात तीं स्मृतींत आढळणाऱ्या दिव्या सारखीच आहेत.

मुसलमानी राजकीय सत्तेचा काळ.

महाराष्ट्रातील देवगिरी येथील मादव राजघराण्याचे उच्चाटन करून

मुसलमानांनी आपलें राजकीय वर्चस्व शालिवाहनाच्या तेराव्या शतकाच्या सुमारास महाराष्ट्रांत स्थापित केलें. मुसलमानांचें हें राजकीय वर्चस्व सोळाव्या शतकांत शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्याची स्थापना करीपावेतो टिकलें. या तिनशें वर्षांच्या काळांत प्रथम बहामनी राजघराण्याची सत्ता महाराष्ट्रांत नांदत होती. बहामनी राजसत्तेचा न्हास झाल्यावर अदिलशाही, निजामशाही, कुतुबशाही, बरीदशाही व इमादशाही इत्यादि पांच निरनिराळ्या मुसलमान राजघराण्यांची सत्ता महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागावर चालू लागली. मुसलमानां राजसत्तेखालीं महाराष्ट्रीय समाज नांदत असतां या समाजाचें नियंत्रण कोणत्या धर्मीन होत असे, त्याच प्रमाणें व्यवहारनिर्णयपद्धति कोणत्या स्वरूपाची अस्तित्वात होती यांचें आतां आह्मी दिग्दर्शन करितां.

मुसलमानी धर्म व श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्म या उभयतांमध्यें अत्यंत विरोध असल्या कारणानें व मुसलमानी धर्माचा प्रसार हें मुसलमानी राज्यकर्त्यांचें मुख्य धोरण असल्याकारणानें हिंदुलोकांवर धार्मिक बाबतींत मुसलमान राज्यकर्त्यांकडून अत्यंत जुलूम झाला, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं ज्या श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्मांनें महाराष्ट्रीय समाजाचें नियंत्रण केलें जात असे, त्या धर्मांचें उच्चाटन करून नवीन असे धर्म महाराष्ट्रांतील प्रजेवर लादण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला नाहीं. त्याच प्रमाणें व्यवहारनिर्णयपद्धतींतहि मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं ह्मणण्यासारखी ठवळाढवळ केली नाहीं. हिंदुधर्मानुयायी पुरातन राजे स्मृतिधर्मास अनुसरून व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां वेद व स्मृति यांत निष्णात असलेल्या विद्वान न्यायाधिकाची नेमणूक करीत असत, त्याच्या ऐवजीं मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं काजी या नांवाचे न्यायाधीश नेमण्यास सुरवात केली. मुसलमानी राजसत्ता महाराष्ट्रांत स्थापन झाल्यानंतर उत्तर हिंदुस्थानांतून कित्येक मुसलमान धर्मानुयायी लोक मुसलमान राजघराण्याबरोबर महाराष्ट्रांत येऊन कायमचे राहूं लागले. महाराष्ट्रांतील कित्येक हिंदु लोकांनीं मुसलमानी धर्माचा स्वीकार करून ते मुसलमानी धर्माचे अनुयायी बनले. अशा रीतीनें बनलेल्या मुसलमान प्रजेचे व्यवहार कुराणांत प्राथित केलेल्या धर्मास अनुसरून चालत. मुसलमानी प्रजेत उत्तम होणाऱ्या वादाचा निर्णय करणें हें काजीचें मुख्य काम असे. महाराष्ट्रीय प्रजेपैकीं कोणत्याहि दोन इसमांत कोणताहि व्यवहार उत्तम झाल्यास त्या व्यवहाराचा निर्णय काजी-खेरीज दुसऱ्या कोणासहि करण्याचा अधिकार नव्हता, अशा प्रकारचा निर्वध त्या काळचे जे कागदपत्र उपलब्ध झाले आहेत, त्यावरून अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाहीं.

मुसलमानी सत्ता स्थापित होण्या पूर्वी राजानें नेमलेला व्यवहारनिर्णय करणारा अधिकारी अथवा प्राडविवाक, पूग, श्रेणी आणि कुल या ज्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था त्यापैकी प्राडविवाकच्या जागीं मुसलमानी राजांनीं काजीची स्थापना केली. या शिवाय पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतींत त्यांनीं कांहीं फेर फार केला नाही. कुराणांत व्यवहारनिर्णय करण्याचा सर्व श्रेष्ठ अधिकार राजाचा समजला जातो, व तो अधिकार मुसलमान बादशहा चालवीत असत, असें त्या काळच्या लेखावरून दिसून येतें. आतां मुसलमानी सत्ता स्थापित होण्यापूर्वीच्या पूग, श्रेणी आणि कुल या ज्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था त्या मुसलमानी राजकीय सत्ता अस्तित्वांत आल्यानंतर हि पूर्वी प्रमाणेंच व्यवहारनिर्णयाचें कार्य करीत राहिल्या किंवा कसें हा महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो. पूग, श्रेणी आणि कुल या संस्थांचें मुसलमानी राजसत्ता स्थापन होण्यापूर्वीच गौत, देशक इत्यादि नांवाचे संबोधिल्या जाणाऱ्या संस्थांत रूपांतर झालें होतें. या संस्था मुसलमानी राजवटींत व्यवहारनिर्णयाचें कार्य करीत असत, असें ह्या संस्थांनीं केलेले निवाडे, जे हल्लीं उपलब्ध झाले आहेत, त्यावरून सिद्ध होतें. गौत, देशक या खरीज मोठ मोठ्या व्यापारी पेटांतून व्यापार विषयक व्यवहाराचा निर्णय श्रेणी या नांवच्या व्यापारी लोकांच्या सभा करीत असत. मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं पूर्वापार चालत आलेल्या या संस्थांच्या अधिकारांत हात न घालण्याचें कारण झटलें ह्मणजे धर्म वाङ्मय ज्या संस्कृत भाषेंत प्रथित केले गेले आहे त्या भाषेचें ज्ञान करून घेण्याची दुर्घटना हें होय या कारणांमुळे महाराष्ट्रांत पूर्वापार चालत आलेल्या पूग, श्रेणी, कुल अथवा गौत व देशक इत्यादि व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थांचे जीवित कायम राहिलें. या काळच्या प्रसिद्ध झालेल्या या संस्थांच्या निवाड्यांवरून गौत व देशक या सर्वांत काजीचा समावेश करण्यांत येत असे, ही गोष्ट दिसून येते. काजीच्या नांवापुढें 'हकीमशरा असें विशेषण आढळतें. 'मुसलमानी धर्मशास्त्रांत प्रवीण' असा या विशेषणाचा अर्थ आहे. न्याय करण्याकरितां मुसलमानी राजकर्त्यांनीं नेमलेल्या अधिकाऱ्याचा दाब व देखरेख या संस्थांच्या काम करण्याच्या पद्धतीवर राहावी, या दृष्टीनें या संस्थांत काजीचा समावेश करून घेण्याचा प्रघात अस्तित्वांत आला असावा असें दिसतें.

पुरातन ऐतिहासिक कागदपत्रांचें संशोधन महाराष्ट्रांत सुरू झाल्यापासून व्यवहारनिर्णय विषयक जे कागदपत्र उपलब्ध होऊन प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यापैकी सर्वांत पुरातन असा दुर्गादेवीच्या दुष्काळानंतरचा एक निवाडा छापून प्रसिद्ध झाला आहे. (महाराष्ट्र सरस्वती मंदिरांत प्रसिद्ध झालेला राजवाड्याचा 'दुर्गादेवीचा दुष्काळ' हा लेख पाहा.)

या निवाड्या विषयी थोडे फार विवेचन येथें करणें जरूर आहे. हा निवाडा इ. स. १४७५ साला मधील आहे. बहामनी राजघराण्यापैकी हुमायुन बादशहा गादीवर असतां दुर्गादेवीचा दुष्काळ महाराष्ट्रांत पडला होता दुष्काळ संपून सुबत्ता झाल्यावर दुष्काळामुळे देशोधडीस गेलिले लोक आपापल्या गांवावर परत येऊं लागले. अशा लोकांपैकीं भवानजी बीन लखमोजी तापकीर हा खटाव परगण्यांतील दरुज व करोली गांवचा एक पाटील होता. तो आपल्या गांवावर आल्यावर त्याची पाटिलकी रामणा बिन तिमणा याने बळकावल्याचें त्यास आढळलें. त्यावरून त्यानें आपली पाटीलकी परत मिळविण्याबद्दल व्यवहार सुरू केला. वरील लेख हा या व्यवहाराचा निवाडा आहे. आतां या निवाड्यावरून त्या काळच्या व्यवहारनिर्णयासंबंधीं कोणत्या स्वरूपाचीं अनुमाने निघतात, याचें प्रस्तुत स्थळीं आम्ही थोडेंबहुत विवेचन करिलों.

अप्रवादी भवानजी तापकीर यास त्याची पाटीलकी रामणा बिन तिमणा यानें बळकावल्याचें निर्देशनास येतां च त्यानें मुसलमान अधिकाऱ्यापाशीं फिर्याद केली. त्या अधिकाऱ्यानें स्वतः या व्यवहाराचा निर्णय न करितां देशमुख, देशकुळकर्णी, परगण्याचे मोकादम यांची एक सभा करून त्या सभेनें या व्यवहाराचा निकाल केला, असें महजरांत नमूद केलें आहे. यावरून असल्या व्यवहाराचा निर्णय देशमुख, देशकुळकर्णी व मोकादम यांच्या सभेनें करावयाचा असा प्रघात त्याकाळीं अस्तित्वांत असल्याचें दिसतें. ज्या अधिकाऱ्याकडे भवानजीनें फिर्याद केली, त्यानेंच या व्यवहाराचा निर्णय करावा असा निबंध त्याकाळीं अस्तित्वांत असता तर या व्यवहाराचा निर्णय देशमुख देशकुळकर्णी व मोकादम यांच्या सभेनें केल्याचें आपल्या निदर्शनास आलें नसतें. महाराष्ट्रांत व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या ज्या पूर्वापार संस्था अस्तित्वांत होत्या, त्यांचा मुसलमान राजकर्त्यांनीं नायनाट न करितां पूर्वीप्रमाणेंच व्यवहारनिर्णयाचे अधिकार या संस्थेकडे कायम ठेविले, हा जो सिद्धांत आम्ही मागे नमूद केला आहे, तो खरा असल्याचें या निवाड्यावरून सिद्ध होत आहे. देशमुख, देशकुळकर्णी, मोकादम यांच्या सभा व्यवहारनिर्णयाचें काम कोणत्या पद्धतीनें करीत असत याचें दिग्दर्शन या महजरांत नमूद करण्यांत आलें आहे, तें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. व्यवहाराची चौकशी करण्यापूर्वीं इनसफिची पुरवार्स इतर दो जणास सभेनें केली; त्याचप्रमाणें उभयतां बाधापासून जामीन तकरीरा व मुचलके घेतले. या प्रमाणें पुरवार्स, तकरीरा, जामीन, मुचलके घेतल्यावर सभेनें व्यवहाराचा निर्णय केला. या दोन मुद्यांखेरीज महजरांतील लक्षांत ठेवावयाची गोष्ट द्वणजे आपलें द्वणणें खरें आहे असें सिद्ध करून देण्या-

करितां उभयतां बाष्पापैकीं कोणास हि दिव्य करून आपला पक्ष खरा ठरवि-
ण्याची देण्यात आलेली सवलत ही होय. मराठी भाषेत कायद्याच्या द्विणी अगर
वाकप्रचार किती आहेत. ह्याविषयी निश्चित विधान करतां येणें शक्य नाहीं.
कारण धर्म विषयक लेखांचा संग्रह महाराष्ट्रांत अफाट असून अद्याप पावेतो
त्याचें संशोधन व प्रकाशन विस्तृत प्रमाणावर झालेलें नाहीं. प्रस्तुत काळीं या
निवाळ्यांत असणारा एक वाकप्रचार हा एकमेवाद्वितीयम् या अपूर्व कोटापैकीं
असून वाकप्रचाराचे श्रेष्ठत्व ठरण्यास जे गुण लागतात, ते सर्व या वाकप्रचारा-
च्या ठायीं असल्याचे दिसतात. कोणत्याहि वादग्रस्त व्यवहाराचा निर्णय ज्या
प्रमाणांच्या आधारावर करावयाचा, तीं प्रमाणें श्रुतिस्मृतिशास्त्रानुसार दोन
प्रकारचीं मानलीं आहेत. एक मानुषी प्रमाण व दुसरें दैवी प्रमाण. मानुषी
प्रमाण ह्याजें वादग्रस्त मुद्यःसंबंधीं लेख, भोगवटा व साक्षीं हें होय. कोणत्या
हि व्यवहाराचा निर्णय या तीन प्रकारच्या प्रमाणांच्या आश्रयानें करावा, असें
स्मृत्यादि ग्रंथांत सांगितलें आहे. मानुषी प्रमाणाच्या अभावीं व्यवहारनिर्णयाय
दैवी प्रमाणाचा आश्रय करावा, असें त्याच श्लोकांत सांगितलें आहे.

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ श्लोक २२

[याज्ञवल्क्यस्मृति अ. मा. २].

अर्थः—लेख, भोगवटा व साक्षी ही प्रमाणें आहेत. याच्या अभावी
दैवी प्रमाणाचा आश्रय करण्यांत यावा. याज्ञवल्क्य स्मृतीच्या या श्लोकांत जें
तत्त्व ग्रथित केले आहे, तेंच तत्त्व “ दिवस असतां दिवा नाहीं व गोष्टी
असतां रवा नाहीं ” या वरील निवाळ्यांतील मराठी द्विणींत अगर वाकप्रचा-
रांत ग्रथित केले आहे. त्याकाळीं सामान्य प्रतीच्या लोकांस हि धर्माचीं तत्त्वे
वाकप्रचाराच्या रूपांनें विदित असत व त्या तत्त्वांचा योग्य समयी उपयोग
करण्यांत येत असे, असें वरील निवाळ्यावरून सिद्ध होतें. कोणत्याही व्यवहा-
राचा निर्णय समनें केला ह्याजें त्या व्यवहाराचा लेख करीत असत, हें वरील
निवाळ्यावरून दिसतें. अशा प्रकारच्या निवाळ्यास महजर ही संज्ञा होती. महजर
ह्याजें निवाडा. निवाडापत्र ही संज्ञा हि अशा प्रकारच्या लेखास त्या काळीं देत
असल्याचें, उपलब्ध झालेल्या कागदपत्रावरून दिसून येतें. वरील महजरांत
दिव्याचा जो प्रकार वर्णिला आहे, त्या विषयीं विस्तृत विवेचन आझीं पुढें करणार
आहों. अलेक्झांडरनें दिव्याचे जे प्रकार वर्णिले आहेत त्या प्रकारासारखा एक प्रकार
महजरांत वर्णिला आहे, हें निवाडा वाक्यानें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे.
वरील महजर ज्या सालचा आहे, त्यानंतरचा चाके १५३२ ह्याजें

इ. स. १६१० सालांतील दुसरा एक महत्वाचा महजर त्या काळाच्या व्यवहार निर्णय पद्धतीवर प्रकाश पाडणारा मराठ्यांच्या इ. स. खेड १५ पान २२ वर छापला आहे तो जिज्ञासु वाचकांनी वाढल्यास वाचून पाह्यावा.

मुसलमानी राजकार्य सत्तेखाली महाराष्ट्रीय समाज नांदत असतां महाराष्ट्रांत व्यवहार निर्णयपद्धति केणत्या स्वरूपाची अस्तित्वांत होती याची भरीवशी कल्पना येथपावेतों केलेल्या विवेचनावरून वाचकांस झाली असेल.

शिवकाल.

स्वराज्याची स्थापना करण्यांत छत्रपती शिवाजी महाराजांचे मुख्य ध्येय श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्माची उर्फ माराष्ट्रधर्माची स्थापना करणे हें असल्याचें सिद्ध झालें आहे. स्वराज्याची स्थापना केल्यावर या ध्यासास पोषक अशा प्रकारच्या योजना राज्ययंत्रांत शिवाजी महाराजांनीं कोणत्या प्रकारच्या अस्तित्वांत आणल्या याचें अ. इ. प्रथम दिग्दर्शन करितों.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्याच्या नियंत्रणाकरितां अष्टप्रधान संस्था निर्माण केली. मोगल राज्यपद्धतीचें अनुकरण ह्याणून ही संस्था निर्माण न करितां मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृति व शुकादि नीतिग्रंथ यांत प्रेषित केलेल्या राजधर्मास अनुसरून त्यांनीं ती बनविली ही गोष्ट सिद्ध झाली आहे. * श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्माचे मुख्य भाग तीन. आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त. या तीन भागांपैकी व्यवहारधर्म रक्षणार्थ छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं न्यायाधीश या गांवाच्या एका स्वतंत्र प्रधानपदाची अष्टप्रधानपद्धतींत योजना केली. महारामराव चिटणीसकृत राजनीतींत न्यायाधीश प्रधानपद धारण करणाऱ्यानें करावकची कामे खालीं दर्शविल्याप्रमाणें नमूद केलीं आहेत. :—

“ दंड नीति ह्याजे न्याय—अन्याय-विचार-युक्त याचें नांव दंडविद्या होय. याचें फळ. न्याय, अन्याय पाहून शासन केलें असतां अधोगतिप्रति न जातां उत्तम गतीनें राजा पावतो. आणखीहि तर्क, शास्त्र, वेदांत, मिमांसा, मनुस्मृति या सर्व अध्यांत असाव्या. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार वर्ण, यांचे धर्म व ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, सन्यासी हे चारी आश्रम, यांचे धर्म सांगितल्या विद्या गांत आहेत, ते जाणोन वर्णाश्रमधर्म ज्याचे त्याजपासून करवून धर्म संरक्षण करावा. संपूर्ण विद्या व आश्रमधर्म यांची प्रवृत्ति करणारा भूपति यार्णे या विद्यांचा अनादर केल्यास सर्वही धर्माचा लेप होतो. धर्म नाश पावला असतां वर्णसंकर होऊन सर्वही अधःपात पावतात. या करितां वर्णाश्रम धर्म

* टीप:—महाराष्ट्रधर्म पा. २४४

जाणून रक्षण करणारा राजा याणें सांगितलें प्रकारें करून वर्णाश्रमधर्म रक्षण केले असतां इच्छिलें फळ पावतो. ”

(चिटणीसकृत राजनीति पान १८)

× महाराष्ट्रधर्म पान २४४ पाहा.

श्रुतिस्मृतिधर्मान्वयें माहाराष्ट्रीय समाजाचें नियंत्रण योग्य प्रकारें व्हावें एतदर्थ अष्टप्रधान संस्थेंत शिवाजी महाराजांनीं न्यायाधीश प्रधानाची नेमणूक केल्याचें वरील उताऱ्यावरून स्पष्ट होत आहे. आतां शिवकालीन धर्म व व्यवहारनिर्णयपद्धति यांच्या दिग्दर्शनाकडे आझी वळतो.

शिवकालीनधर्म

शातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्मांनु यायी राजांच्या, त्याच प्रमाणें मुसलमानी राजकर्त्यांच्या कारकीर्दींत महाराष्ट्रीय लोक-समाजाचें नियंत्रण श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मास अनुसरून होत असे, हें मागें केलेल्या विवेचनावरून सिद्ध झालें आहे. शिवाजी महाराजांच्या काळीं याच धर्मास अनुसरून महाराष्ट्रीय समाजाच्या पूर्वपरंपरेनुसार महाराष्ट्रीय समाजाचें नियंत्रण होळें लागलें. छत्रपति शिवाजी महाराज हे श्रुतिस्मृति-प्रणीत धर्माचे अनुयायी व अभिमानी असल्या कारणानें मुसलमान राजकर्त्यांच्या राजवटींत धर्माच्या नियंत्रणाच्या बाबतींत आलेलें शौथिल्य नष्ट होऊन त्या ऐवजीं धर्माच्या नियंत्रणाचा सक्तशीरपणा अस्तित्वांत आला. शिवकालाचेजे धर्म विषयक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत, त्या लेखांतहि विज्ञानेश्वरांच्या मिताक्षरा ग्रंथाची धर्मग्रंथ या नात्यानें महति किती श्रेष्ठ प्रकारची समजली जात होती हें दिसून येतें. शके १५८५ आश्विन शुद्ध २ (इ० स० १६६३) चे ब्राह्मण-सभेचें व राजसभेचें एक निवाडापत्र सावजी बीन सूर्याजी मोकादम कसबे तलबीड व नेताजी बीन धरोजी मोकादम यांच्या दरम्यान पाटीलकीच्या वादा संबंधाचे प्रसिद्ध झाले आहे. [Sanads and letters by Wad and parasnis पान ११५] या वादाचा निवाडा ब्राह्मणसभा व राजसभा या उभयतांनीं केला. या लेखांत आढळणाऱ्या खालील उल्लेखावरून विज्ञानेश्वरांच्या याज्ञवल्क्य स्मृतीवरील मिताक्षरा टिकेचें महत्त्व कशा प्रकारचें त्या काळीं मानलें जात असें हें दिसून येतें.

“ आजिं मजालसीस लोक ज्यास वृत्ति आहेत व वृत्तिचे व्यवहार जी ही निवडले आहेत, देखिलें ऐकिलें ऐसे लोक मजालसी सभेस बैसविले होते. त्यास स्वतंत्र वादें एक एकास पुशिले. ज्या ज्याची बुद्धि जैसी चालली, तैसी

अवधीयांनी सांगितली. ते राजश्री नेताजी राजे पालकर येथीं मनींच ठेऊन मग महाबळेश्वरास मनुष्य पाठवून विज्ञानेश्वर आणि पंडित विद्वांस यांच्या सुखांतरें विज्ञानेश्वरामध्ये वृत्तीच्या विशेष विवंचना ज्या होत्या त्या संपूर्ण मनास आणून धर्मशास्त्राचा मतितार्थ काढून व सकल गोत व सभानायक मिळोन धर्मता आपले पूर्वज स्मरोन बर हक्क निवाड केला बिा तपशीलः—

यावरी सभासदी विज्ञानेश्वराचा शास्त्रार्थ पाहिला. तेथें आज्ञेनें धाकटा होऊन वृत्तींस कस्त करून रक्षील तर त्यास ही भाग यावा आणि समाजाविशीं करावी. या विचारें धर्मता बरहक्क हरदो वादी यांचा निवाडा केला. ” या उल्लेखावरून बादग्रस्त धर्मग्रंथांचा निर्णय करण्याच्या बाबतींत विज्ञानेश्वराचा भिताक्षरा ग्रंथ आधारभूत मानण्यांत येत असें हें सिद्ध होतें. दादोजी कोंडदेव हे ज्या मजालशीचे एक सभासद होते अशा सभेनें एका पाटीलक्री वतनाच्या मिळकतीबद्दल केलेल्या निवाड्याचें निवाडपत्र प्रसिद्ध झालें आहे. (म. इ. सा. ख. १८ पा. २४) दोघा भावांत वडिलोंपार्जित मिळकतीचे वाटेहिस्से पडून जो तो आपल्या हिश्याच्या मिळकतीचा उपभोग घेत असतां एका भावाचा मुलगा मयत झाला. त्यानंतर त्याच्या हिश्याचा उपभोग त्याची आई घेऊं लागली. तिनें तिच्या नवऱ्याच्या वाड्यास आलेली मिळकत लहानपणापासून मुलगा झणून वाढविलेल्या (पालकपुत्रास) एका इसमास दिली. विभक्त झालेल्या भावाच्या मुलानें पालकपुत्रास दिलेल्या मिळकतीबद्दल वाद उपास्थित केला. या स्वरूपाच्या वादाचा ज्या सभेनें निकाल केला, त्या सभेचे दादोजी कोंडदेव हे एक सभासद होते. गोत सभेनें पालकपुत्रास मिळालेल्या मिळकतीबद्दल वाद उपास्थित करण्याचा हक्क विभक्त झालेल्या भावाच्या मुलास नाही व पालकपुत्र त्या मिळकतीचा मालक आहे असा निवाडा दिला. या निवाड्याचा निकाल, विभक्त झालेल्या भावाची वायको त्याच्या पश्चात् तीस मिळालेल्या हिश्याची पूर्ण मालकीण होते तिला मिळालेला हिस्सा वाटल्यास स्वतः उपयोग घेण्यास अगर तिच्या इच्छेस येईल त्यास देण्याचा तीस पूर्ण अधिकार आहे, या तत्त्वावर सभेनें केला. हें तत्त्व विज्ञानेश्वरांनीं भिताक्षरा ग्रंथांत प्रतिपादिलें आहे, असें नमूद करून गोतसभेच्या निवाड्यांत खालील वचनें आधार झणून नसूद करण्यांत आली आहेत.

पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सव्रह्मचारिणः

पिण्डादों ऽ शहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः

बृद्धमनुः-अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता ॥

पत्न्यैव दध्यासं पिंडं कृत्स्नं अंशं लभेचेति

गृहस्पतिः-कल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥

या वचनांचे आधारावर विज्ञानेश्वरांनीं खालील सिद्धांत प्रथित केला आहे.

तस्मादपुत्रस्य स्वर्गातस्य विभक्तास्यासंसृष्टनः

परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितम्

या निवाज्यावरून हि मिताक्षरा ग्रंथांत ग्रंथित केलेले धर्म शिवकालीन शिरसाबंध मानण्यांत येत असत व त्या धर्मास अनुसरून सर्व व्यवहारांचे धर्माधर्मत्व ठरविले जात असे हे सिद्ध होते. मिताक्षरा ग्रंथाखेरीज मनुस्मृति, भगवद्, दानकमलाकर हे हि ग्रंथ प्रमाणभूत मानण्यांत येत असत, असे त्या काळच्या काही लेखांवरून दिसून येते. (Sanads and letters by Parasnis and Wad पान २१७ वरील निवाडापत्र पहा.)

शिवकालीन व्यवहारानिर्णयपद्धती

आतां शिवछत्रपति-काली व्यवहारानिर्णयपद्धति कोणत्या स्वरूपाची होती या संबंधाच्या विवेचनाकडे वळू. व्यवहारानिर्णयपद्धति संबंधी विवेचनाचा महत्त्वाचा भाग ह्मणजे व्यवहारानिर्णय करणाऱ्या संस्था व त्यांचे व्यवहारानिर्णय करण्याचे अधिकार हा होय. व्यवहारानिर्णय करणाऱ्या संस्थांची व्यवहाराचा निर्णय करण्याची पद्धति-हल्लीच्या भाषेत बोलावयाचे ह्मणजे ज्यास प्रोसीजर (Procedure) ह्मणतात ती कशी होती हा व्यवहारानिर्णयपद्धतीचा, महत्त्वाच्या दृष्टीनें दुय्यम प्रतीचा भाग होय. या भागातच व्यवहारानिर्णय करणाऱ्या संस्थेनें व्यवहारानिर्णय केल्यानंतर तो निर्णय अमलांत आणण्याच्या पद्धतीचा समावेश होतो. आतां या बाबतीनें आम्ही दिवदर्शन करितों.

छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या काली व्यवहारानिर्णय करणाऱ्या एकंदर संस्था किती प्रकारच्या होत्या, त्यांचे अधिकार कोणत्या स्वरूपाचे होते या विषयांचा भरपूर पुरावा उपलब्ध झाला आहे. मौजे सोनारी परगणे पुढे येथील कुळकर्णी वतनावद्दल वाद उपास्थित झाला. शिवाजी महाराजांकडे त्याबद्दल फिर्याद झाली. या व्यवहाराचा निर्णय शिवाजी महाराजांनीं सके १५९० मध्ये केला. सदर व्यवहाराच्या निर्णयाचा निवाडा प्रसिद्ध झाला आहे. त्या निवाज्यांतील खालील उल्लेख महत्त्वाचा आहे. “ तुझी गोतास राजी असाल तर गोतांत पाठवूं, परस्थळास राजी असाल तर परस्थळास पाठवूं अगर हमशाई

गांवचे मोकादम ..... व भौजे मजकूरचे मोकादम व बारा बळुते यांशीं राजी असाल तर त्याचे गोष्टीवरून मुनसफी करून जे गोष्टी तुझ्यास मानील ते सांगणें.” शिवकालीं व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था कोणत्या प्रकारच्या अस्तित्वांत होत्या, याचें दिग्दर्शन परलि उताऱ्यांत झालें आहे. गोत, परगांवचें गोत, हमशाई गांवचे मोकादम, भौजे मजकूरचे मोकादम व बारा बळुते यांची सभा ह्मणजे च देशक सभा यांपैकीं व्यवहाराचा निर्णय कोणाकडून करून घेण्याची मर्जी आहे, अशी पृच्छा फियादस करण्यांत आल्याचें वरलि उताऱ्यांत नमूद आहे. आतां आम्ही गोत, परगांवचे गोत, देशक इत्यादि संस्थांच्या स्वरूपाचें व रचनेचें दिग्दर्शन करितों.

गोत सभा

प्रत्येक गांवांतील रहिवाशांत कोणत्या हि स्वरूपाचा वाद उपास्थित झाल्यास त्या वादाचा निर्णय गांवांतील सभेनें करावयाचा प्रघात महाराष्ट्रांत फार पुरातन काळापासून होता. या सभेची रचना कशा प्रकारची असे हें पुढें दर्शविण्यांत येईल. गांवच्या या सभेस गोत सभा असें ह्मणतात. थळ [स्थळ] सभा असें दुसरे नांव या सभेस असे. मायस्थळ असें तिसरें नांव या सभेस असे. या सभेनें केलेल्या निवाड्यास गोतनिवाडा अगर थळपत्र असें ह्मणतात. एकाद्या गांवां-उत्तम झालेल्या वादावर त्या गांवच्या गोतसभेनें (मायसभेनें) निकाल न करितां दुसऱ्या गांवच्या सभेनें करावा, असें.....वाचापैकीं कोणी मागणें केल्यास त्या वादाचा निर्णय करण्याकरितां दुसऱ्या गांवच्या गोतसभेकडे ह्मणजे परस्थळाकडे अगर दूरस्थळाकडे तो वाद पाठविण्यांत येत असे. गांवची गोतसभा एका वाद्याचा पक्षपात करून वादाचा निकाल न्यायानें करणार नाही, अशी भीति एकाद्या वाद्यास वाटत असल्यास तो वाद निर्णयासाठीं परस्थळाकडे पाठवावा अशी मागणी त्यास करतां येत असे, व गोतसभा त्याच्या मागणीप्रमाणें त्या वादाचा निर्णय करण्याचें काम परस्थळाकडे सोपवीत असे. प्रस्तुत काळीं “गावपंचायत” हा शब्द ज्या संस्थेचा दर्शक झणून वापरला जातो, त्या संस्थेचें शिवकालीन नांव “गोत” हें होय. आतां या गोताची रचना कशा प्रकारची होती व गोताचे अधिकार कोणत्या स्वरूपाचे होते यांचें दिग्दर्शन करूं. महाराष्ट्रांतील प्रत्येक-खेड्यांत गांवचा पाटील व कुळकरणी अगर ग्राम लेखक हे प्रमुख वतनदार व या शिवाय ग्रामाचे बारा वृत्तीवंत अगर बारा बळुतेदार हे असत. काहीं गांवास वृत्तिवंत बारापेक्षां काहीं कमी असत. पाटील, कुळकरणी हे प्रमुख वतनदार, बळुतेदार, शेते, महाजन ह्मणजे उर्दमा अगर

व्यापारी व गांवांतील जमिनीचे मालक ह्या सर्वांची मिळून गोतसभा बनत असे. चारा बळते यासंज्ञेत पुढील वृत्तीवंतांचा समावेश होतो. १ सुतार २ कोहार ३ चांभार ४ महार ५ मांग ६ कुंभार ७ न्हावी ८ घोबी ९ गुरव १० जोशी ११ भाट १२ मुलगा. या प्रकारें बनलेल्या सभेस गोत अगर गोतसभा झणत. गोतसभेंत कमीत कमी अगर जास्तीत जास्ती अमुक इतकें समासद असले पाहिजे असा निर्बंध अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाही. या सभेपुढें कोणताहि व्यवहार अगर वाद निर्णयार्थ आला, झणजे त्या व्यवहाराचा निर्णय गांवच्या गोतसभेंत च करावा अगर त्या वादाचा निर्णय करण्याकरितां तो दुसऱ्या गांवच्या सभेकडे पाळावा. या विषयीं उभयतां वाद्यांची मर्जी काय आहे, याचा खुलासा गोत सभेचे समासद प्रथम करून घेत. गांवच्या गोतसभेंत च निर्णय करावा अशी इच्छा उभयतां वाद्यांनीं दर्शविल्यास त्या वादाचा निर्णय उभयतां वाद्यांच्या हकीकती व्हावुन घेऊन त्या च प्रमाणें पुरावा घेऊन गोतसभा करीत असे हा निर्णय अथवा निवाडा लेखी असे. उभयतां वाद्यांच्या हकीकती, त्या उभयतां मध्यें उपस्थित झालेल्या वादाचें स्वरूप, उभयतां वाद्यातर्फें गोतसभेपुढें मांडण्यांत आलेल्या लेखी व तोंडी पुराव्याचा सारांश व गोतसभेंत केलला निर्णय या सर्व बाबी गोतसभेच्या निर्णयांत अगर निवाड्यांत नमूद करण्यांत येत असत. गोतसभेच्या निवाड्यांत सुरवातस गोतसभेस हजर असलेल्या लोकांनीं आपलीं नांवें लिहिण्याचा प्रघात होता. बलुतेदारांपैकीं फार शब्दांना लिहितां येत असे. त्याच्या निशाण्या त्यांच्या नांवापुढें करण्यांत येत असत. उदाहरणार्थ महाराची निशाणी झणून विळा व दोराचें चित्र काढण्यांत येत असे. चांभाराची निशाणी झणजे रापीचें चित्र, गुरवाची निशाणी धुपाटणें व पाटलाची निशाणी नांगराचें चित्र काढण्याचा पारंपाठ होता. याप्रमाणें तयार करण्यांत आलेल्या निवाड्याच्या लेखास, गोतनिवाडा, गोतनिर्णय, गोत महजर अगर थळपत्र या संज्ञा असत. गोतानें अमुक एका व्यवहाराचा निर्णय करावा आणि अमुक एका व्यवहाराचा निर्णय करूं नये अशा प्रकारचा निर्बंध अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाही. जो कोणता वाद दोन गांवच्यांत उत्पन्न होईल त्या वादाचा निकाल, ते लोक ज्या गांवांत राहात असतील त्या गांवच्या लोकांच्या सभेंत झणजे गोतसभेंत अगर गोतानें करावयाचा हा निर्बंध होता. प्रचलित राजसत्ता धारण करणाऱ्यांनीं नेमलेल्या अधिकाऱ्याने च त्या व्यवहाराचा निर्णय करावयाचा, दुसऱ्या कोणी करावा याचा नाही अशा प्रस्तुत काळच्या निर्बंधासारखा निर्बंध त्या काळीं अस्तित्वांत नव्हता.

गोतसभेची रचना व तिचा अधिकार या संबंधाची माहिती प्रसिद्ध झालेल्या लेखांत वरील स्वरूपाची असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. पूर्वे परंपरेच्या दृष्टीनें पूर्वे कालीन कोणत्या संस्थांचें रूपांतर होऊन या संस्था उदयास आल्या, याचें मागे विवेचन केलें व आहे. स्मृत्यादि ग्रंथांत 'कुलसभा' ही संज्ञा ज्या संस्थेस होती त्या च संस्थेचें रूपांतर गोतसभेंत होऊन कुलसभेकडील व्यवहार निर्णयाचे अधिकार गोतसभेकडे आले असावे असा तर्क होतो. कुल हाणजे ज्ञाति बांधव. प्रस्तुत स्वरूपाची ग्रामसंस्था आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येते तशा स्वरूपाची ग्रामसभा अस्तित्वांत येण्यापूर्वी एक एक कुलाची एक सभा असे. कुलामध्ये दूर दूरचे नातेवाईक व त्यांच्यावर अवलंबून राहणारे लोक यांचा समावेश होत असे. अशा प्रकारच्या कुलांचा विस्तार मोठा असे, व या कुलापैकीं कोणत्याहि दोन माणसांत वाद उपस्थित झाला तर त्या वादाचा निर्णय कुलांत अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व लोकांनीं हाणजे ज्ञातिबांधवांनीं करावयाचा, असा प्रघात फार प्राचीन काळापासून होता. कुळाचें रूपांतर ग्रामसंस्थेंत झालें. ज्ञातिबांधवाच्या अथवा कुलसभेच्या ठिकाणीं व्यवहारनिर्णय करणारी गोतसंस्था अस्तित्वांत आली; व कुलसभेचा व्यवहारनिर्णय करण्याचा अधिकार गोतसभा चालवू लागली. गोतसभेची व तिनें केलेल्या निवाड्याची कल्पना वाचकांस मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें खेड पंधरा ते एकविस यामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या निवाड्यावरून होण्यासारखी आहे.

गोत सभेभक्षां श्रेष्ठ दर्जाची व्यवहारनिर्णय करणारी संस्था झटली हाणजे देशकसभा ही होय. देशकसभेची रचना व अधिकार यांचें प्रथम दिग्दर्शन करितों. ज्या सभेंत देशाचे वतनदार हाणजे देशमूख, देशपांडे हे सभासद असत व या सभेस देशकसभा ही संज्ञा होती. परगण्याच्या ठिकाणीं देशमूख, देशपांडे हे वतनदार असत; व त्या ठिकाणीं देशकसभा भरत असे. देशकसभेंत परगण्याच्या वरील वतनदारांखेरीज परगण्यांतील निरनिराळ्या गांवचे वतनदार पाटील व शेते महाजन हेहि सभासद असत. गोतसभेप्रमाणेंच देशकसभेच्या सभासदांची संख्या ठरलेली नव्हती. जितके लोक येतील तितक्या सर्वांना सभेंत भाग घेतां येत असे. गोतसभा ज्या पद्धतीनें व्यवहारनिर्णय करीत असे त्याच पद्धतीनें देशकसभा व्यवहाराचा निर्णय करीत असे. देशकसभेकडे कोणकोणत्या व्यवहाराचा निर्णय करण्याचा अधिकार असे हा प्रश्न महत्वाचा आहे. गोतसभेनें एकाद्या व्यवहाराचा निर्णय केला, परंतु तो निर्णय बरोबर झाला नाहीं, असें उभयतां बाधांपैकीं एकाद्यास वाटल्यास त्याच व्यवहाराचा निर्णय देशकसभेकडून करून घेतां

येत असे. या शिवाय देशकसभेकडून एकाद्या व्यवहाराचा निर्णय करून घ्यावा झणून एकाद्या वादीने आपला व्यवहार देशकसभेकडे आणला तर त्या व्यवहाराचा हि निर्णय देशकसभेस करितां येत असे. देशकसभेने व्यवहाराचा निर्णय केला झणजे ती त्याबद्दल लेख देत असे. त्या लेखावर हजर असलेल्या सभासदांच्या सहा घेण्यांत येत. देशकांनीं केलेल्या निवाड्यास देशक महजर देशक निवाडा असें झणत. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधन ग्रंथांत देशक निवाडे बरेच प्रसिद्ध झाले आहेत.

देशकसभेचे पूर्वरूप कोणतें होतें याचे दिग्दर्शन मागे केलें आहे. विज्ञानेश्वरांनीं नाना जातीच्या व निरंभिराळा धंदा करणाऱ्या लोकांची सभा झणजे “पूग” अशी व्याख्या दिली आहे. ही व्याख्या देशकसभेस लागू पडते. पूग सभेस च देशकसभा झणण्याचा प्रघात पडला असावा असें दिसतें.

व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या या दोन संस्थांखेरीज शिवकालीं ब्राह्मणसभा हि अस्तित्वांत होत्या. एकाद्या ब्राह्मणानें स्मृतिविहित आचाराविषय वर्तन केल्यास त्याचा निर्णय ब्राह्मणसभेनें करण्याचा परिपाठ असे. या शिवाय कोणीं एकाद्यानें आपला व्यवहार ब्राह्मणसभेकडे निर्णयार्थ नेला तर त्या व्यवहाराचा निर्णय हि ब्राह्मणसभेनें करण्याचा प्रघात असे. कऱ्हाड, माहुली, नार्द, नाशिक, कोल्हापूर, पैठण इत्यादि महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध क्षेत्रांच्या ठिकाणीं स्मृती शास्त्राचा अभ्यास करणारे ब्राह्मण असत. या ब्राह्मणांच्या सभाकडे कित्येक लोक आपले वाद निवडण्याकरितां नेत असत. पंधराव्या खंडांतील ज्या निवाड्याचा मागे उल्लेख केला आहे, त्यावरून ही गोष्ट दिसून येते. कऱ्हाड येथील धर्माधिकारी गिजरे घराण्याचे जे कागदपत्र प्रसिद्ध झाले आहेत (म. रा. इतिहासाचीं साधनें खंड २१) व अद्याप कित्येक प्रसिद्ध व्हावयाचे आहेत त्यांत ब्राह्मण सभेकडे निर्णयाकरितां आलेले निवाडे आढळतात. ब्राह्मण सभेत अमुक इतके सभासद असले पाहिजेत असा निर्बंध नव्हता. अमुक एका विशिष्ट प्रकारच्या व्यवहाराचा निर्णय करण्याचा अधिकार ब्राह्मण सभेस होता, अशा प्रकारचा निर्बंध अस्तित्वांत असल्याचे दिसत नाही.

ब्राह्मणसभेखेरीज मोठमोठ्या शहराच्या व्यापारी पेटेंतील व्यापाऱ्यांपैकी दोघा इसमांत वाद उपास्थित झाल्यास त्या वादाचा निवाडा त्या पेटेंतील व्यापाऱ्यांच्या सभा करीत असल्या, असें त्या काळच्या वर दर्शविलेल्या व्यवहारनिर्णयपद्धतीचे आतां पावेतो जें आहीं वर्णन केलें आहे त्यावरून अनुमान करण्यास हरकत नाही. याज्ञवल्क्यस्मृतींत श्रेणी सभेचे “ नाना जातीच्या किंवा एका च जातीच्या एका च कर्मावर निर्वाह करणाऱ्या

लोकांचा संघ. जसे तांबोळी, तेली, चांभार इत्यादि ” असे वर्णन केले आहे. या वर्णनावरून याज्ञवल्क्यस्मृतिकाळी धंदे करणाऱ्या लोकांच्या सभा, तो धंदा करणाऱ्या दोन व्यक्तींमध्ये वाद उपस्थित झाल्यास त्या वादाचा निकाल करीत असत असे सिद्ध होते. वृहस्पतिस्मृतिमध्ये व्यवहार-निर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्थांचे जे वर्णन दिलेले आहे त्यांत शेतकरी, सुतार, लोहार इत्यादि कारागीर, चित्रकार, कर्जाऊ पैसे देणारे, समाधिक भांडलावर धंदा करणारे, विशिष्ट धर्मपंथाची चिन्हे धारण करणारे आणि चोर या सर्वांनी त्यांच्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा निर्णय त्यांच्या धंद्याच्या नियमास अनुसरून करावा असे ह्यालेले आहे. या वृहस्पति वचनास अनुसरून पूर्वकाळीं श्रेणी सभा व्यवहारनिर्णय करीत असत. या च पुर्वापार पद्धतीस अनुसरून शिवकाळी व्यापाऱ्यांत उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा निकाल मोठमोठ्या व्यापारी पेठांतील व्यापारी सभा करीत असल्या पाहिजेत असे अनुमान करण्यास हरकत नाही.

शिवकाळी व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्था कोणत्या प्रकारच्या होत्या, त्यांची रचना कशा प्रकारची होती आणि व्यवहारनिर्णयाच्या बाबतींत त्यांचे अधिकार कोणत्या स्वरूपाचे होते याचे दिग्दर्शन केल्यावर त्या सभापुढे येणाऱ्या व्यवहारांचा निर्णय या संस्था कोणत्या पद्धतीने करीत असत याचे स्थूलभूतः दिग्दर्शन करण्याकडे आतां आझीं वळतो. या सर्व सभांची व्यवहारनिर्णय करण्याची सर्वसाधारण पद्धति एकाच स्वरूपाची होती. प्रसिद्ध झालेल्या व्यवहार विषयक लेखांच्या आधारे या पद्धतीचे वर्णन पुढील प्रमाणे थोडक्यांत करितां येईल. गोत; देशक, ब्राह्मण इत्यादि सभांकडे फियार्द निर्णयाकरितां आली झणजे अग्रवादी (Plff) आणि पश्चिम वादी (Deft) या उभयताना सदर सभा अगर पंचाईत जो निवाडा करील तो मान्य करण्यास ते कबूल आहेत किंवा नाहीत या बद्दलचा खुलासा विचारण्यांत येत असे. पंचाईतीचा निकाल मान्य करण्याचे उभयतां वादी-प्रतीवादींनी केल्यावर त्यांच्याकडून तकरीरा लिहून घेण्यांत येत असत. या तकरीरामध्ये अग्रवादी व पश्चिम वादी, उत्पन्न झालेल्या वादीचे स्वरूप नमूद करीत असत. या प्रमाणे तकरीरा दिल्यावर जरूर वाटल्यास अग्रवादी कडून पुरवणी तकरीर लिहून घेण्याचा प्रघात होता. या प्रमाणे पक्षकारांकडून तकरीरा लिहून घेतल्यावर वादप्रस्त मुद्यासंबंधी कागदपत्र अग्रवादी व पश्चिमवादी यांच्यापार्शी कोणकोणते आहेत, याचा खुलासा त्यांच्याकडून सभासद करून घेत असत. याप्रमाणे कागदपत्रांचा खुलासा घेतल्यावर

अप्रवादी व पश्चिमवादी यांच्याकडून पंचाईत मुखें जो निवाडा होईल तेणें प्रमाणें अप्रवादी अगर पश्चिमवादी यास वर्तवयास लावूं असा जाभीन उभयतांकडून घेण्यांत येत असे. (म. इ. सा. खंड २१ पान १५६). या शिवाय ज्या भिळकतीबद्दल वाद असेल त्या संबंधाचे कागदपत्र उभयतां पक्षकारांच्या ताब्यांत काय काय आहेत याबद्दल पक्षकारांकडून कतबे लिहून घेण्यांत येत असत. (म. इ. साधनें खंड २१ पान १५५). कागदपत्र हजर करून ते खरे करून देण्याविषयी कतबे घेतल्यावर उभयतां पक्षकार तर्कें जग इत्यादी साक्ष यावयाची असेल, त्यांचा खुलासा करून घेऊन साक्षीदारांच्या साक्षी प्रतिशेवर घेण्यांत येत असत. याप्रमाणें कागदपत्र व साक्षीदारांच्या जबाब्या यास अनुसरून सभेकडे निर्णयाकरितां सापविण्यांत आलेल्या वादाचा निकाल करण्यांत येत असे. प्रसंगोपात सर्व पुढ्याचा विचार करून पंचांनीं वादग्रस्त प्रश्नासंबंधीं आपलें मत ठरविल्यावर उभयतां पक्षकारांस सभेकडून पंचाईत जो निवाडा करावें त्यास पक्षकार राजी आहेत किंवा नाहींत, पक्षकार पंचायतीच्या निवाड्यास राजी नसल्यास उभयतां पक्षकारास पसंत असलेल्या दुसऱ्या गावच्या सभेकडे निवड्याचें काम सोपवण्यांत येईल, असें कळविण्यांत येत असे. याप्रमाणें सभेनें पक्षकारांस कळविल्यावर पंचांनीं केलेल्या निवाड्यास पक्षकार राजी असल्याचें त्यांनीं कळविल्यास त्यांच्याकडून राजीनामे लिहून घेण्यांत येत असत [म. इ. सा. खंड २१ पान १५५]. कोणत्या हि व्यवहाराच्या निर्णयाचें काम गौत इत्यादि सभेपुढें चालू असता अप्रवादी अगर पश्चिमवादी यांनीं दिव्य करून त्यांचें झणणें शाबीत करण्याची मागणी केल्यास व ती मागणी मान्य करून दिव्य करण्याचें ठरल्यास दिव्याबद्दलचा लेख करण्यांत येत असे. त्याचप्रमाणें दिव्य करण्याच्या बाबतीत दिव्य करणाराचा लेख व त्यास जागीन राहिलेल्या जागीनदाराचा लेख घेण्यांत येत असे. [शिवचरित्र साहित्य पान ५५-१६, ले. ३४-३५ व ३६]. येथपावेतो दर्शविलेल्या पद्धत प्रमाणें सभेनें व्यवहाराचा निर्णय केल्यानंतर तो निर्णय एका कागदावर लिहिण्यांत येत असे. व्यवहाराचा निर्णय ज्या सभेनें केला असेल त्या सभेनें हजर असणाऱ्या सभासदांच्या सहा अगर त्यांना लिहितां येत नसल्यास त्यांच्या निशाण्या या लेखावर सुरवातीस करण्यांत येत. नंतर व्यवहारासंबंधीं देन्ही पक्षकारांचें झणणें, उभयतां पक्षकारातर्फे पुढें आलेला लेखी व तोडीं पुरावा या संबंधींची चर्चा नमूद करून शेवटीं वादग्रस्त प्रश्नाविषयी सभेचा निवाडा नमूद करण्यांत येत असे. गौतसभेनें निवाडा केला असल्यास त्या निवाड्यास गौत निवाडा, थळपत्र, गौत महजर व देशक सभेनें निवाडा केला असल्यास देशक महजर या संज्ञा देण्याचा परिपाठ होत.

व्यवहारीकरणेच्या या सर्वांखेरीज छत्रपति शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेल्या अष्टप्रधान संस्थेन न्यायाधिश हा व्यवहारनिर्णय करणारा अधिकारी असे. मुख्य राजधर्नीच्या ठिकाणी न्यायाधीशानें व स्तव्य असे; व राज्यांतील कोठ्यादि वाद निर्णय करितां अल्यास त्यांचा निर्णय न्यायाधिश करीत असे.

मुख्य राजधर्नीच्या ठिकाणखेरीज इतरत्र व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां स्वतंत्र अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्यांत येत असत किंवा नाहीं याविषयी निश्चितपणें मत प्रदर्शित करण्या इतका पुरावा शिवकालीन लेखांत अजून उपलब्ध झाला नाहीं. गोंतसभा, देशकसभा, ब्राह्मणसभा इत्यादि व्यवहारनिर्णय करणऱ्या निरनिराळ्या संस्था प्रत्येक गांवीं व प्रत्येक परगण्याच्या ठिकाणीं असल्याकारणानें व्यवहारनिर्णयाकरितां मुख्य राजधर्नीच्या ठिकाणीं राहाणाऱ्या न्यायाधीशाखेरीज इतरत्र व्यवहारनिर्णयार्थ स्वतंत्र अधिकाऱ्यांच्या नेमणुकी करण्यांत येत नसाव्या असें दिसतें.

व्यवहारास्थानांचे एकंदर अठरा प्रकार असल्याचें मागें नमूद केलें आहे. या व्यवहारस्थानांत वाक्पुरुष, दंडपुरुष इत्यादि व्यवहारास्थानें [ज्यास हल्लीं फौजदारी ही संज्ञा आहे.] नमूद केलेली आढळतात. गोंत, देशक, ब्राह्मण इत्यादि सर्वांनीं व्यवहारनिर्णय केल्या संबंधाचे शिवकालीन जे लेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्या लेखांत वाक्पुरुष, दंडपुरुष इत्यादि व्यवहाराचा निर्णय अशा संस्थांनीं केल्याचीं उदाहरण कचित् आढळतात.

आतां शिवकालीन व्यवहारनिर्णय पद्धतीसंबंधीं दृष्टेस्पत्तीस शणाच्या एका विशेष बाबीचे प्रस्तुत स्थळीं दिग्दर्शन करणें जरूर आहे. व्यवहारनिर्णय विषयक जे शिवकालीन लेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्या लेखांवरून गोंतसभा, देशकसभा, ब्राह्मणसभा इत्यादि व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थांकडे अप्रवादी अगर पश्चिम-वादी यांपैकीं कोणीं त्याच्या तक्रारीच्या समर्थनार्थ दिव्य करण्याचें मागणें केल्यास त्याजला दिव्य करण्याची परवानगी सरसहा देण्यांत येत असल्याचें दिसतें. या सत्त्वक्य स्मृतींतील मागें नमूद केलेल्या वचनांनुसार दिव्याचा अश्रय कचित् प्रसंगां पुराव्याच्या अभावीं करावयाचा असतो. पण हा नियम बाजूत सारून सरसहा दिव्य करण्याचा प्रवृत्त त्याकालीं सुरू असल्याचें दिसतें.

या सत्त्वक्य स्मृतींत तुला, अग्नि, जळ, आणि कोश असे दिव्याचे पांच प्रकार सांगितले आहेत. या प्रकारांपैकीं सर्व प्रकार शिवकालीं अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाहीं. रवा काढणें हा दिव्याचा प्रकार त्या कालीं सर्व साधारण अस्तित्वांत असल्याचें दिसतें. या दिव्याच्या प्रकाराची व शिवकालीन व्यवहारनिर्णय पद्धतीची कल्पना व्हावी एतदर्थ खराडे व काळभार यांच्या

मधोल पाटिलकीच्या व्यवहाराचा निर्णय छत्रपती शिवाजी महाराज ज्या एका सभेचे सभासद होते अशा सभेने दिलेला निवाडा X देऊन हा लेख आम्ही समाप्त करितों.

श्री मार्नड भैरव.

प्रातिपद्यं

लेखन वर्षिष्णु विं

श्रवदिता ॥ शह सुनौ:

शिवस्वेषा मुद्रा भद्राथ राजंत.

स्वस्ति श्री नृप शालवान शक १५९७ वर्षे राक्षस नाम संवत्सरे माघ मासे बहूल पक्ष भोमवारे त्रयोदशी तिथी ते दिने म्हजूर च तेराखळ २६ माहे जिल्काद बी हुजूर हजूर मज्यालली भस्मान श्री देव मोकाम मौजे पाली पा कऱ्हाड

राजमुद्रा

हुजूरती
हजुरजी राजे बीन परसोजी
राजे माहाडिक

मोरो त्रिमल पेशवे

वर्षिष्णु

श्री

वामन + + + +

शिवचरणी

वंशे द्रवोविभु +

तत्पर त्र्यंबक

माहाडी + +

सुन भोश्चर

हरेमुद्रा विराजंत

इधुनाथ नारायण

नैनर जी राउजी

नागे नीलबंठ मजमुदर

दत्ताजी त्रिमल वाकेनीस

शामजी नाईक पुंड

नागोजी गुजर

स नशराऊ

श्री शिवसेना

खडोजी बाघ

धिपमुद्र ज

अस्पष्ट

यति सुभद्रा

बालबोध

प्रताप रायस्थ

दादजी क कडे

जैतर्जा काटकर

सताजी जगयाप

सोमाजी नाईक बंकी

कृष्णाजी नाईक बंकी

X टीपः—श्री संप्रदायिक विविध विषय तृतीय खंड पान २० वर हा निवाडा छपला आहे. मजशासीतील हजर असलेल्या सर्व सभासदांनी नावे छत्रपती नाईक. स्थलाच्या अभावी पत्र स पाठवण नावे गाळली आहेत.

सुग सीत सबैन व अलफ कारणे जाहला महजर ऐसा जे खंडोजी बिन
मालेजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजी खराडे व नरसोजी खराडे
अग्रवादी व नागोजी बिन बाबाजी पटेल कालभार व मलारजी बिन बिजाजी
पटेल कालभार व बिजाजी बिन संबाजी गोंरा पटेल व दावलजी बिन बापाजी
पटेल कालभार व मलारजी बिन सूर्याजी कालभार पटेल व चौगुला मौजे पाली
पश्चमवादी या हरदु वादी यामधे मौजे मा चे पटेलगांचे गगगग
लागला या बदल हरदुवादीये माहराज साहेबपसी फियादा जाहजे
माहराज साहेबानी स्वारी फर्माउन मौजे मा श्री
देव याचे देउली बैसोन हकजवार देसमुख देम
कुलकर्णी व गावगाना भोकदम आणविले धर्म भा कन हनु वा दीयाची
मुनर्साफी मनास आणता खंडोजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजा खराडे
व नरसोजी खराडे अग्रवादी केली तकरीर येसी जे मौजे मा ची पटेलगा
अपले वडिलांची अहे अपले वडिल कानोजी बिन कल्याजा व कल्याजी बिन
बाबोजी खराडे खत होते त्या उपरी अपले वडिल चाकराया करात होते
पटेलगांस मुतालीक पोल ठेवला हता तो मेल त्या उपरी गोन्हे व कलभार
पाटीलकांस जडले आहेत ही हाली अपण अपली पटेलगी ह्याणन उभा राहिले
अहो या उपरी साहेब सदर व माहाप्रश्नांक मिलेन निवडा धर्मा करता करून
दिले पाहिजे ह्याणन तकरीर केली या उपरी नागोजी बिन बाबजा पटेल व
मलारजी बिन बिजाजी पटेल व बिजाजी बिन संबाजी पटेल गोंरा व दावलजी
बिन बापाजी पटेल व मलारजी बिन सूर्याजी पटेल व चौगुला कालभार पश्चम-
वादी केली तकरीर येसा जे मौजे माची पटेलगी अपले पिढी चाळिली अह
अपण हाली खात असो या उपरी हाली खराडे उभे राहिले तरा तहूब सदर
समस्त गंत पुण्याचे मायेबाप अहा मिरासादारांचे
लेकरुं जे तुझास व हकजवारेस होये येसे द्रष्टीस पडले ते हाती धरणे गैर
मिरासी झोड पणें गलां पडत असेल तो दूर करणे धर्मता निवाडा केला
पाहिजे अपण तरी अपले पाढरीस कुसुर येकिला नाही अगर अमची नवी
वृत्ति नव्हे आमची वृत्ती पूर्वापार अहे खराडे लायानी झोडपणे उभे राहिले
अहेती धर्मता केले पाहिजे ह्याणनु तकरीर केली बाजद सदर साहबी व
गोतांन खंडोजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजी खराडे व नरसोजी खराडे
यास वाजी पुसी केली जे तुझी अपली मिरासी पटेलगी ह्याणतात तरी ये

बाबेचा गोही साक्ष काही असेल हकजवार भिलाली अडे तुमचे वडाल कोणा ।
दखल अहतील तरी गोही साक्ष दाखवणे ह्याउनी फर्माविता बेली जे असेल
वडील बहुत दिवस चाकरी करावयास गेले ते तिकडेच राहिले इतडे अन्वी
हमशाह कोण गोही देताल बलुते गावीने अहेत। त्यास साहेबा गोही विचारिली
पाहिजे ते अपले सत्य स्मरण सांगतील ते खरे त्यावरून मौजे माचे
बलुत यास बोलाउन वाजी पुसी करिता बलुते त्यानी गोहा दिल्या जे
बाजी सुसलमान सुतार केली वडजा पराट केली तकरार पैसा
तकरीर पैसी जे मौजे माचे जे सुतारे तबरीर वेलांत खराच
पटेलगी काल भाराची दैसे असे ह्याउनु तकरार कला.
आपले वडील सांगत अल जे अपले बप अजे पणजपासून
हाली हि तेच खात अहेता खर अईकोल का कालभार व मोहे
रडे अपण थोरिले नाही हे का पटेलगी खात अहेता हे खर
गल! पडताती ते न कले ह्याउनु तकरार केली.

शुरवानी, नागोजी जनाजी केली सोना वा धारा माहर केली
तकरार पैसी जे पहिले काही तकरार पैसी जे अधे खराडे
ठळके नाही गोहे व कालभर खात अहेता हे ठळके अहे
अपले वडील दिवाणे मारिले येक खात होते त्याचे भक्ताम देव
बईको पोटेसी होती ते पळोन अला त्या खरी पाल सुनालक
बाईस गेली होती तांची संतती होता ते निपुत्रक भरण गला
आपण मार्गाल काही अपणास त्यावर गेरे त्यावर कालभार
दाखल नाही ह्याने तकरार केली. येते वडील सांगत अल ह्याने न

तकरार केली.
येणे प्रमाणे बळुते यानी गोहीचे तकरार केलिया त्यावरी सदर सांढबी
व गोताने बळुतेयाचे तबरीर मनास आणिता माहर खेराज करून वरकड
बळुत यानी कालभार व गोहे पटेलगी खातात या खरीज दुसरा काणी
थोरिले नाही ह्याने तकरार केली येक महाराने खराडे अधी त्याचे
मुतालिक पाल मेल मग गोरे व कालभर जडले ह्याने वालती तेव्हा खरा
कोण बोलतो व खोटा कोण बोलतो हे न केले येसे जाहले तेव्हा गोत ने
बळुते यास फर्माविले जे खराडे याचे व कालभाराचे निवाडे येच देता खराडे
जाहलेला माहर बळुता खरा वारकड बळुते कोटे वालभर खरे जाहलिया
वरकड बळुते खरे माहर बळुता खोटा ह्याउन बेलिलेवर। सदर संहवी
व गोताने खंडोजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजी खराडे व नरसोजी

खराडे यास पुसिले जे तुमचे गोहं हकजगर हमसाई कोणी नाहींत अगर तुझा बहुत याचे गोहीय राजी जहलेस ते बहुत यांनी कालभर गोरे पटेल ऐकने व हली खतात खराडे आपले बडिली सांगितले नाही अगर ऐकले नाही म्हणताती माहर थक बोलतो त्याची गोही खरी काश्या वरून म्हणावी अणी अवघे बहुत खोटे कैसे म्हणावे तुमची गोही नाही साक्ष नाही अता तुझी काश्यावरून अवेता हे न केले ऐसयास काथे झणतात त्यास खराडे बोलिले जे बरे अपली गोही कोणी देणार नाही तरी अपण दिव्य घेउनु दिव्य मुखे खरे जाहालो तरी पटेलगी खाऊन खोटे जहलो तरी आले मागे जाउनु झणउनु बोलिले या उपरी नागोजी पटेल व मलारजी पटेल व विसाजी गारा पटेल व दावलजी पटेल व मलारजी बिन सूर्याजी चंगुला व पटेल कलभार भोजे म॥ पश्चनवादी यास पुसिले जे खराडे यांची गोहां साक्ष मनास आणिता गोही रुज पडत नाही अगर हक जवोरेस तरी दखल नाही अपण दिव्य घेउनु दिव्या खरे उतगलो तरी पटेलगी खाऊन खोटे जाहालो तरी अपले आले वाटे जाऊन झणताती तुझ हे गेष्टास राजी आहो झणोन पुसता बोलिले जे आपण खरे आपली वृत्ति खरी अहे खराडे झोंडपणे गला पडताती तरी तुझी गोत अहां गोतमुखे निवडा कराल त्यास राजी तुझी दिव्य घाल त्यास राजी अतो देवद्वारी आभमुखे खर होऊन तरी हाती धरणे जो खोटा होई त्यास बाहीर घालणे झणउनु बोलिले बाजद सदर साहेबा व सभस्त गोतने खराडे रुप्रवादी अहेती खराडे त्यास दिव्य याचे येसे नमिलेवरी हरदवादी याचे राजीनामे लेहून घेउन दिव्याचे तह दिला छ २३ जिलकादी अज्ञेये रेजी खंडोजा खगड याचे हातांची नखे काढून हातास साबण निवुवे लऊन हात धुतले हातास खलीनी करून राखिले व कलभार व गोरे यास हि सांखले छ २४ जलकादी देकसवेचे रेजी पहिले ताती आ जे

देउली देवा सन्मुख रवा मांडिला तेल ८८११ व लोणी वजन ८८११ देऊन तेल व लोणी कडविले मोईने प्रमाणे कडतांच खंडोजी खराडे यास व कालभाराम गोरे यास ।रलीचे ज्ञाने करून आणविले खंडोजी याने श्रौ देव पाठीसी व लून श्री सूर्यनारायेण सन्मुख करून सात मडले कडिली होती ती उलटून सातवे मंडली उभे र दिली पुढे रवे पात्र माडले खंडोजी खरेडे याचे डोईस पात्र बांधले तेल व लोणी चरबी मधोल कडविले त्यामध्ये खराडे याचे नावे पान घातले ते कोमाडले कोलभाराचे नावे पान घातले ते साबीत निघाले बरी चखी मधील तेल व तूप खोपात्रांत सतीले त्यामध्ये रवा टाकिला सवेच खंडोजी खराडे याने खा काडले कालभार व गोरे यांनी साउली केली खंडोजी याचे हातास खलेती करून मागती खंडोजी खराडे व कालभार व गोरे येक

जागा राखिले त्यावरी छ २६ जालकादी सीसबेचे रोजी पहिले तासी श्री
चे देउली धर्मसभा करून माहाराज राज साहेब व
कारकून व समस्त माहप्रश्नांक हकजवार गीत भेलउतु खंडोजी खराडे व
कालभार व गोरे राखिले होते ते अणवेले व कानोजी खरडे व मलजी खराडे
व नरसोजी खराडे हेही अले समस्ता देखतां खंडोजी खराडे याचा हातीचा
खलिती काडिली. तां हातीचे बोटास पांच फोड अले फेडून पाहातां पाणी
निघाले ते तमाम माहप्रश्नांक माहाराज साहेब अदीकरून समस्तानी
पाहजे वरी सदर साहेबां गोतास व खरडे यास पुढिले जे हातास फोड
अले पाणी निघाले या वरी काथे द्वाणतात द्वाणून पुसिले तेव्हा गोतांन
सांगितले जे खराडे दिव्यास लागल खाटे जाहले अता पटेलगी कालभाराची
व गोरे याची खरी ते दिव्य मुखे हि खरे जाहले साहेबी धर्म रवा दिला आहे
खोटे यास गुनेगारी घेऊ नये अगर खरे यास सरिणी घेऊ नये हरदुजणास
ही माफ करून कलभार व गोरे खरे जाहले याची पटेलगी चौगलकी त्याचे
दुमाले केली पाहजे व खराडे खाटे जाहले त्यास ही गुन्हेगारी माफ करून
रजा दिली पाहजे द्वाणून गोतांन अर्जे केला माहाराज साहेबां गुनेगारी
खराडेस माफ केली व सीरणी कालभारास व गोरे यास माफ केली यावरी
खराडे रवा लागले येथे येकतांच माहाराने खेटी गही दिली होती तो पलेन
येला यावरून माहाराने गोही खोटी दिली येथे तहकीक कले आले या उपेरा
माहाराज राजेश्री साहेबी व समस्त गोतांन कालभाराची पटेलगी
व चौगलकी व गोरे याचे पटेलगा दुवाले केले असे सालाबाद कालभार पटेलगी
व चौगलगी जैने खाताती तैने लेकराचे लेकरा खाऊन असणे गोरीयाचे
तकसीम सालबद बडिलाप सून खात आले ते खऊन असणे खराडियास
मौजे मजकूर ये पटेलगीस अर्थ अर्थ समघ नही खराडे खोटे जाहले त्यासी
निसवत नाहीं पुढे जो कोणी या निवाडीयास हिला हरकत करील तो दिवाणचे
गुन्हेगार व गोताचा अन्याई हा जाहाला म्हज्जर सही मोर्तब सुद.

मर्या

देयं विरा

जते

ही निवाडा वाचला असतां अप्रवादी व पश्चिमवादी यांचा वादग्रस्त
प्रश्नबद्दल थोडा फर पुरावा होता, परंतु सभेस तो पुरावा समाधान कारक
न वाटल्यामुळे खराडे यास दिव्य करण्याची परवानगी सभेने दिली व
दिव्यांत तो खोटा ठरल्यामुळे वादाचा निकाल त्याचे विरुद्ध केला.

शिवकालीन धर्म व व्यवहारनिर्णय पद्धती या विषयींचे विवेचन उपलब्ध असलेल्या साधनांच्या आधारें आह्मी थोडक्यांत केलें आहे. इंग्रजी राज्याची सहागारधूत स्थापना झाल्याप सून आपल्या एतद्देशीय व्यवहारनिर्णय पद्धतीचें ज्या पद्धतीचें सुचलमान राज्यकर्त्यांनीं उच्चाटन केलें नव्हतें-इंग्रजांनीं उच्चाटन करून प्रस्तुत काळीं आस्तिवांत असलेलीं त्यांच्या धर्तीची व त्यांना परिचित असलेली व्यवहारनिर्णय पद्धति त्यांनीं स्थापित केली. स्वराज्याच्या कल्पनेंत अंतर्भूत होणाऱ्या अनेक बांधांपैकीं प्रजेपैकीं दोन व्यक्तींत उत्तम होणाऱ्या वादाचा अगर व्यवहाराचो निर्णय त्यांच्या पैकींच चार लोकांच्या विद्यमानें करून घ्यावयाचा, ही एक अत्यंत महत्वाची बाब आहे. ही महत्वाची बाब इंग्रज राज्यकर्त्यांनीं लोकांच्या हातची काढून घेऊन त्यांनीं या कार्याकरितां निर्माण केलेल्या त्यांच्या अंकीत असणाऱ्या एका मोठ्या अधिकारी वर्गाच्या तीं हवाली केली.

आतां पांवटों वर्णिलेल्या स्वरूपाची व्यवहार निर्णय पद्धती आपल्या या देशांत अस्तित्वात होती याची जाणीव हि जेथें आपल्यांतून नष्ट झाली तेथें या पद्धतीस अनुसरून आपल्यांतील वादांचे निकाल करण्याची आकांक्षा आपल्यांत उत्पन्न होणे व या पद्धतीस अनुसरून वादांचे निकाल करण्याची पात्रता आपल्या लोकांत दृष्टिस पडणें या गोष्टी स्वप्नांत देखील दृष्टेसत्तीस पडणें दुरापास्त आहे व या मुळेंच विद्यमान व्यवहार निर्णयपद्धती हाणून पाहण्याचे माहात्माचे प्रयत्न निष्फळ ठरतात.

शिवाजीमहाराजांची कौटुंबिक माहिती

(लेखक-शिवराम काशिनाथ ओक, धार.)

शिवाजीमहाराजांचे चरित्र सांगोपांग होण्यास चरित्राच्या राजकीय अंगा-प्रमाणेच सांसारिक अथवा कौटुंबिक अंगाचीहि आवश्यक माहिती त्यांत येणे इष्ट असल्याने प्रस्तुत निबंधांत “महाराजांच्या स्त्रिया व परिवार ” याविषयी मिळाली तेवढी माहिती ग्रथित करण्याचा, साधकवाचक प्रमाणांनी ती निश्चित करण्याचा व महाराजांच्या निर्मल चारित्र्यावर थोड्या वर्षांपूर्वी एका प्रसिद्ध इतिहासकाराने व त्याचे अनुयायांनी जे आक्षेप उपस्थित केले, त्यांचे खंडन करण्याचा यथामति प्रयत्न करण्याचे योजिले आहे.

इल्लीच्या उपलब्ध ऐतिहासिक वाङ्मयांत छत्रपती शिवाजीमहाराज यांची किती लहान कोणकोणत्या घराण्यांतील मुर्खीही, कोणकोणत्या सालांत झाली व त्यांच्या सर्व राण्यांची नावे काय यासंबंधाची पूर्ण व निश्चित माहिती एकत्र कोठे दिलेली आढळत नाही. निरानिराळ्या बखरी वगैरेंतून जी माहिती आलेली आहे, ती ज्या लेखकास जितकी व जशी उपलब्ध झाली, तशीच त्याने विशेष चौकशी न करता दिली असल्याने ती अपुरी आहे. या बखरींतून स्त्रियांची संख्या तर निरानिराळी दिलीच आहे, पण काही राण्यांच्या नावांत व काहींच्या माहेरच्या घराण्यांच्या नावांतहि फरक झालेला आहे; असे उपलब्ध बखरी वगैरेंची तुलना केली असता दिसून येते.

ग्रँट डफ यास छत्रपतींच्या तीन स्त्रियांची नावे माहीत होती. शिवचरित्रकर्ते महारामराव चिटणीस यांस तीन स्त्रियांचा ठाऊक होत्या. रामदासस्वामींचे एके बखरींत व चरित्रांत छत्रपतींच्या चार स्त्रियांची नावे दिली आहेत (राजवाडे, संकीर्ण लेख). दुसऱ्या एका बखरींत पांच स्त्रिया असल्याचे म्हटले आहे (चांदोरकर संग्रह, अप्रकाशित). जेथे शकाबलीत सहा स्त्रियांचे उल्लेख आले आहेत. सभासद-विरचित शिवछत्रपतींचे चरित्रांत संभाजीचे मातेशिवाय छत्रपतींनी सहा स्त्रिया केल्या होत्या असे म्हटले आहे. मिडेकृत अष्टप्रधानांचा इतिहास व किंकड व पारसनीस यांच्या मराठ्यांचे इतिहासांत छत्रपतींच्या सात स्त्रियांची नावे दिली आहेत. कै. राजवाडे यांनी त्यांना तंजावर शहरी एका गृहस्थाचे दत्तरांत एक टिपण मिळाले त्यावरून आपल्या संकीर्ण लेखसंग्रहांत छत्रपति शिवाजीमहाराजांना आठ स्त्रिया होत्या असे दाखविले आहे. व तंजावर येथील बृहदीश्वर शिलालेखांतहि याचप्रमाणे शि. नि.

छत्रपतींच्या आठ राण्यांची व त्यांच्या माहेरच्या घराण्यांची आणि संतति वगैरेची नोंद दिली आहे, पण त्यांत सर्व राण्यांची नावे दिलेली नाहीत. तेव्हा आपणांस अगोदर छत्रपतींच्या राण्यांची संख्या व त्यांची नावे निश्चित केली पाहिजेत.

शेडगांवकर भोसले यांचेकडील वंशावळीवरून रा. व. पारसनीस यांनी आपल्या मराठ्यांचे इतिहासांत छत्रपती शिवाजीमहाराजांस सात राण्या होत्या असे सांगून त्यांची नावे (१) सईबाई (२) सोयराबाई (३) पुतळाबाई (४) सगुणाबाई (५) सकवारबाई (६) लक्ष्मीबाई व (७) गुणवंताबाई अशी दिली आहेत. हीच नावे रा. भिडेकृत “ छत्रपतींचे वंशाचे व अष्टप्रधानांचे इतिहासांत ” आहेत.

राजवाडे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या टिपणांत व बृहदीश्वर शिलालेखांत छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या राण्यांची पुढील प्रमाणे नावे दिली आहेत. “ पुणे प्रांती सकल दिग्विजय करून राहिलेले शिवाजीराजे यांस अष्ट नाविका त्यांची नावे:—

१. सौ. सईबाई, निवाळकरांची. २. काशीबाई, जाधवरावांची. ३. सकवारबाई, गायकावाडांची. ४. पुतळाबाई, पालकरांची. ५. सगुणाबाई, शिरक्यांची. ६. सोयराबाई, मोहित्यांची. ७. मालहेची लेकर (टिपणांत “ फर्जेदाची लेकी ” असे आहे.) ८. विचान्याची लेकर (टिपणांत ‘ लेकी ’ असे आहे.)

यांत महाराजांच्या आठ राण्यांपैकीं फक्त साहींचीं नावे, त्यांच्या माहेरघराण्यांचे नावांसह दिली असून, दोघींविषयी त्या कोणाच्या मुली एवढेच सांगितले आहे. तथापि यांतील सहा नावांत आरंभी शेडगांवकर भोसले यांचे वंशवृक्षावरून दिलेल्या सात नावातून “ काशीबाई ” हें एक निराळें नांव आले आहे व ती जाधवरावांची कन्या असल्याचें सांगितले आहे. महाराजांच्या या काशीबाई नामक राणीचा उल्लेख अन्यत्रहि आढळत असून (राज्याभिषेक कल्पतरू, पृ. ३१) जाधवरावांचे कन्येशी महाराजांचा विवाह झाल्याचा उल्लेख जेथे शकावलीत आहे. तेव्हा शेडगांवकर भोसल्यांचे वंशवृक्षांत दिलेल्या सात राण्यांशिवाय ‘ काशीबाई ’ ही महाराजांची आठवी राणी होती याविषयी शंका राहात नाही. तसेंच बृहदीश्वर शिलालेखांत व राजवाडे यांचे टिपणांत जीं दोन राण्यांचीं नावे दिलीं नाहीत, तीं नावे (१) लक्ष्मीबाई व (२) गुणवंताबाई असावीत असे शेडगांवकर भोसल्यांचे वंशवृक्षावरून दृढ अनुमान होतें.

येथपर्यंत झालेल्या विवेचनावरून महाराजांस आठ राण्या होत्या व त्यांचीं नावे (१) सईबाई (२) सगुणाबाई (३) सोयराबाई (४) पुतळाबाई (५) काशीबाई (६) सकवारबाई (७) लक्ष्मीबाई व (८) गुणवंताबाई अशीं होती हें वाचकांचे लक्षांत येईल.

आतां या सर्व राण्यांशीं छत्रपतींचीं लग्नें कोणकोणत्या वर्षीं झालीं व त्या कोणकोणत्या घराण्यांतून आल्या याविषयीं काय निश्चय करतां येतो तें पाहूं. जेथे शकावली व शिवापूरचे दप्तरांतील दोन शकावल्या यांवरून छत्रपतींचीं पांच लग्नें शके १५७८ पूर्वीं झालीं असावीत असें दिसतें. या शकावल्यांत शके १५७८ नंतरच्या लग्नांचे उल्लेख मात्र सालवार मित्यांसुद्धा दिले असून बाकीचे थोडे अप्रत्यक्ष आहेत. जेथे शकावलींतील त्यासंबंधाचा आवश्यक उतारा येणें प्रमाणें:—
शके १५७८ दुर्मुख संवत्सर.

१. माघ शुद्ध पक्षां गायकवाडाशीं सोयरीक केली. सकवारवाईचें लग्न जाले.
शके १५७९ हेमलंबी संवत्सर.

२. वैशाख शुद्ध पंचमीस जाधवरायासीं सोयरीक केली.

३. वैशाख शुद्ध द्वादशीस इंगळियांचीं सोयरीक केली.

४. ज्येष्ठ शुद्ध द्वादशीस राजश्री शिवाजीराजे यांस संभाजीराजे पुत्र जाले.
पुरंदरी उपजले.

शके १५८१ विकारी संवत्सर,

५. भाद्रपद वद्य चतुर्दशीस शिवाजीराजे यांची स्त्री सईबाईस देवासा जाली.
१५९१ सौम्य संवत्सरे,

६. फाल्गुन शुद्ध १५ रायगाडीं राजाराम उपजले.
पुरवणी शके १५९६ आनंद संवत्सर,

७. ज्येष्ठ शुद्ध ४ वटी ५ अवल सालीं राजश्रींची मुंज जाली. ज्येष्ठ शुद्ध ६ शनिवारीं समंत्रक विवाह केला.

या उताऱ्यांत प्रत्यक्ष लग्नांचे क्रमांक १, २, ३ व ७ असे जे चार उल्लेख आहेत त्यांतील शेवटच्यांत 'ज्येष्ठ शुद्ध ४ स राजश्रींची मुंज झाली व ज्येष्ठ शुद्ध ६ स समंत्रक विवाह केला' असें म्हटलें आहे, पण त्यांत कोणाशीं सोयरीक झाली हे सांगितलें नाहीं. दुसऱ्या शकावल्यांतूनहि हा समंत्रक विवाहाचा उल्लेख असाच मोघम आहे. तेव्हां हा उल्लेख महाराजांच्या नवीन विवाहाचा द्योतक असेल असें वाटत नाहीं. क्षत्रियत्वसिद्धीकरितां गागाभट्टाकडून मौजीबंधनाचा विधी करविला गेल्यावर पूर्वींच्या असलेल्या राण्यांसंबंधानेंच हा काहींतरी समंत्रक विधी करविला गेला असावा असें दिसतें. भारत इतिहास सं. मंडळाचे त्रैमासिकांत (वर्ष १० अंक १) नुकताच राज्याभिषेक कल्पतप्तनामक एक शिवकालीन संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत महाराजांच्या या विवाहाविषयीं,

गायत्रीमुक्तवान् गागा राज्ञो गुरुमुखैर्न वै
 दोषाक्रांते महुर्तेऽपि भक्तितः श्रीशिवोऽगृह्णित् ॥
 एवं धृतव्रतो राजा योषिद्विस्ताभिरेव हि ।
 विवाहितो नराणां तु पश्यतां परमोत्सवम् ॥

असा स्पष्ट उल्लेख आहे. तेव्हा जेथे शकावलीतील विवाहविषयक चौथा उल्लेख महाराजांच्या नवीन विवाहविषयीचा नाही हे स्पष्ट होतें. मोंजीबंधनानंतर समंत्रक विधीने महाराजांनी एकाद्या नवीन स्त्रीशी विवाह केला असता तर राज्याभिषेक-समयी पट्टराशीपदाचा विशिष्ट अधिकार धर्मशास्त्रदृष्ट्या तिलाच मिळाला असता; पण राणी सोयराबाई इलाच राज्याभिषेकसमयी पट्टराशीपदाचा मान मिळाला. महाराजांचा जो समंत्रक विवाहविधी झाला तो नवीन स्त्रीशी झाला नसून पूर्वीच्या स्त्रीशीच झाला असला पाहिजे, हेंच सिद्ध होतें. शकावलीतील हा शेवटचा विवाहविषयक उल्लेख वगळला म्हणजे शके १५७८ नंतर महाराजांचे तीन विवाह झाले असून त्यापूर्वी त्यांचे पांच विवाह झाले असले पाहिजेत हें उघड दिसतें.

या शके १५७८ पूर्वीच्या पांच लग्नांपैकी दोघी राण्या सईबाई व सोयराबाई यांची लग्ने जरी शकावलीत स्पष्ट उल्लेखिलेली नाहीत, तरी संभाजी व राजाराम यांच्या जन्माच्या उल्लेखांवरून त्यांच्या मातांचीं लग्ने स्पष्ट अनुमित होतात. शिवापूरकर दत्तरीतील ज्या दोन शकावल्या आहेत, त्यांत हे सर्व उल्लेख आले असून, एकांत पुतळाबाई शिवाजीचे मृत्यूनंतर सती गेल्याचा उल्लेख अधिक आहे. याशिवाय आणखी दोघी राण्यासंबंधानें शकावलीकारांच्या मतें नमूद करण्यासारख्या विशेष गोष्टी झालेल्या नसल्याने अर्थात्च त्यांचे उल्लेख बरील शकावल्यांतून वेण्याचें कारण नाही.

या पांच राण्यांचीं लग्ने कोणकोणत्या सालीं झालीं व त्या कोणकोणत्या घराण्यांतल्या होत्या, हें नक्की सांगण्यास कांहीं अस्सल साधन उपलब्ध नाही. बखरकारांनीं त्यांच्या लग्नाविषयी दिलेली माहिती अपुरी असून तीत नांवांचा तर बराच घोटाळा झालेला आहे; तेव्हा बखरकारांनी दिलेल्या माहितीवरून त्यांच्या लग्नांचीं सालें निश्चित करणें कठीण आहे; तथापि एतद्विषयक बखरींतील उल्लेखांवरून त्यांविषयी आणखी काय काय अनुमानें बसूं शकतात, हें थोडक्यांत येथें पाहूं.

(१) महाराजांचा प्रथम विवाहसमारंभ पुण्यास शके १५६२ विक्रम नाम संवत्सरी वैशाख शुद्ध ५ (ता. १७ एप्रील १६४० इ.) या दिवशीं शहाजीराजे यांच्या आशेप्रमाणें दादोजी कोंडदेवानें केला. (शिवदिग्विजय पृ. ९८-९९).

(२) या पुण्यांतील पाहिल्या लग्नानंतर 'उभयतां बधूवरें पहावीं म्हणोन त्यांस शहाजी राजे यांनीं विजापुरीं आणविलीं. तें वर्तमान पादशाहापावेतो पोंचून त्यांनीं ' तुम्हीं आम्हीं नसतां लग्न केलें तें लग्न काय, खेळ जाला ! दुसरें. लग्न येथें करा-
वयाचें, असा इष्ट घरला. तेव्हां बादशाहाच्या आग्रहास्तव शहाजी राजे यांनीं महा-
राजांचें दुसरें लग्न विजापुरास (इ. स. १६४१ च्या बहुधा एप्रिलांत) केलें (शिव-
दिग्विजय पृ. १११).

(३) शके १५७२ मध्ये रायगडी महाराजांनीं स्मरण करतांच समर्थ आले,
त्या प्रसंगीं तेथें सईबाई, सोयराबाई व सगुणाबाई या तीन राण्या होत्या. (रामदास-
स्वामीचें चरित्र व बखर) यावरून शके १५७२ म्हणजे इ. स. १६५० पूर्वीं
महाराजांचा तिसरा विवाह झाला होता, हें स्पष्ट आहे.

(४) शके १५७५ (इ. स. १६५३) मध्ये रायगडी महाराजांचा
विवाह झाल्याची नोंद शेडगांवकर बखरींत पृ. २० वर आहे तो चौथा विवाह होय.

(५) यानंतर शके १५७८ पूर्वीं महाराजांचा आणखी एक विवाह झाला
असला पाहिजे.

२-सभासदी बखर व बृहदीश्वर शिलालेख यांचे मतानें सईबाई ही निंबाळ-
करांची कन्या असून फलटणकर निंबाळकरांचे कैफियतींतहि तसाच उल्लेख आहे.
आणि तिचा विवाह हिजरी सन * १०५१ (इ. स. १६४१) या वर्षी विजा-
पुरास झाला, त्या वेळीं लग्नांत महंमद आदिलशाह बादशाह यांनीं येऊन सन्मान
केल्याचें वृत्ति सदर कैफियतींत नमूद आहे (इ. सं. वर्ष २ रे, अंक ९, प्राचीन
मराठे सरदार पृ. २९). तेव्हां सईबाईशीं झालेला विवाह हा महाराजांचा दुसरा
विवाह असून तिला ज्येष्ठ पत्नीचा मान कसा मिळाला हें थोडें चिंतनीय आहे. कदा-
चित् बादशाहाचे संमतीनें झालेला हा पहिला विवाह म्हणून ती ज्येष्ठ पत्नी मानली
गेली असल्यास नकळे !

१ व ३-प्रथम विवाह पुण्यास झाला तो शिकें यांच्या कन्येशीं झाला, असें
शिवदिग्विजयकाराचें म्हणणें आहे. मल्हार रामरावानेंहि प्रथम विवाह शिकें यांचे
कन्येशीं झाला असेंच म्हटलें आहे व तिचें नांव सईबाई दिलें आहे. सईबाई ज्येष्ठ

* या कैफियतींत हिजरी सन बुकीनें दिला गेला आहे; तो मागील संदर्भाप्रमाणें
१०५१ असला पाहिजे, हें सहज कोणाचेहि लक्षांत येण्यासारखें आहे.

समजली जात असल्याने उभय लेखकांनी प्रथम पत्नीचे नांव तेंच दिलें आहे, परंतु सईबाई ही शिक्क्याची कन्या नसून ती निंबाळकरांची होती व तिचा विवाह विजा-पुरास इ. स. १६४१ त झाला. तेव्हां प्रथम पत्नी सईबाई नसून दुसरी कोणी असली पाहिजे हें उघड आहे. बृहदीश्वर शिलालेखाप्रमाणें सगुणाबाई ही शिक्क्याची असून ग्रॅट डफचे मतानें सोयराबाई शिक्क्याची कन्या होती. तेव्हां या दोघींपैकी एकीचा-बहुधा सगुणाबाईचा-विवाह प्रथम पुण्यास इ. स. १६४० त झाला असावा व दुसरीचा-सोयराबाईचा-शके १५७२ (इ. स. १६५०) पूर्वी केव्हां तरी झाला असावा. कारण या दोघींचीं नांवें शके १५७२ मधील रामदासस्वामींचे चरित्रांतील प्रसंगांत आली आहेत.

४-यानंतर शके १५७५ (इ. स. १६५३) मध्ये रायगडास महाराजांचा जो विवाह मोहित्यांचे कन्येशीं झाला (शेडगांवकर बखर पृ. २०). तो अर्थात् चौथी राणी पुतळाबाई इजशीं झाला असला पाहिजे. कारण पुतळाबाई ही मोहित्यांची कन्या होती (ग्रॅट डफ व चिटणीसकृत सप्त प्र. चरित्र). शेडगांवकर व चित्रगुप्त बखरीत या मोहित्यांचे कन्येचे नांव “ सईबाई ” असे दिलें आहे. पण, ‘ सईबाई ’ निंबाळकरांची होती हें वर दाखविलेंच आहे. कदाचित् पुतळाबाईचेंहि दुसरें नांव ‘ सईबाई ’ असल्यास नकळें ! धार येथील भिकाजीराजे भोसले मांभोरकर यांचे येथील यादीतहि पुतळाबाईस मोहित्यांची कन्याच म्हटलें आहे.

हा विवाह रायगडास झाला तेव्हां येथें रायगडसंबंधी एका शंकेचें निरसन केलें पाहिजे, जेथे शकावलीत शके १५७८ मध्ये “ वैशाखमासी शिवाजी राजे यांणीं रायरी घेतली ” असें म्हटलें आहे. त्यावरून शके १५७८ पूर्वी रायरी ऊर्फ रायगड छत्रपति शिवाजीमहाराजांचे ताब्यांत नव्हता असें कोणी म्हणतात व त्यामुळें वरील रामदासस्वामींचे बखरींतील शके १५७२ मधील व शेडगांवकर बखरींतील १५७५ मधील प्रसंग तेथें घडणें शक्य नाहींत असें कोणास वाटे. पण, जेथे शकावलींतील रायरी घेण्याचा हा प्रसंग दुसरे वेळचा आहे. प्रथमतः शिवाजीमहाराजांनीं रायरी सिद्दी याजपासून शके १५६८ (इ. स. १६४६) त घेतली असें महारामराव यानें आपले बखरीत स्पष्ट म्हटलें असून वरील रामदासस्वामींचे चरित्र व बखर आणि शेडगांवकर बखर यांतील शके १५७२ व १५७५ मधील उल्लेख त्यांशीं जुळणारेच आहेत. यानंतर कदाचित् रायरीगड चंद्रराव मोरे यानें बळकाविला असेल अथवा शके १५७७ त जावळीहून पळून गेल्यावर बचावासाठीं रायरीस येऊन कोठें दडून बसला असेल असें संभवतें. त्यानें अशा रीतीनें रायरीचा आश्रय केला तेव्हां रायरी

डोंगरास वेढा घालून महाराजांनी मोन्यांस काढून दिले व डोंगर पुनः ताब्यात घेतला. जेथे शकावलीतील शके १५७८ (इ. स. १६५६) खाली दिलेला प्रसंग या दुसऱ्या वेळचा आहे हे लक्षात घेतले म्हणजे वरील रायगडविषयक शंका राहणार नाही.* असो.

५-आतां पांचवा विवाह शके १५७८ (इ. स. १६५६) पूर्वी झाला असला पाहिजे असें वर दाखविलेच आहे. पण तो खास कधी, कोणत्या वर्षी, कोणाच्या कन्येशी झाला व या पांचव्या राणीचे नांव काय, हे तूर्त साधनांच्या अभावी स्पष्ट रीतीने सांगता येत नाही. महाराजांच्या लक्ष्मीबाई व गुणवंताबाई या नांवाच्या दोन राण्या होत्या. त्यांपैकी एकीचा विवाह या वेळी झाला असला पाहिजे. या दोघींपैकी एक विचान्यांची कन्या असून दुसरी इंगळ्यांची होती असें बृहदीश्वर शिलालेख व जेथे शकावली यावरून दिसते. परंतु त्यांतील विचान्यांची कोण व इंगळ्यांची कोण हे सांगता येत नाही. पण इंगळ्यांच्या कन्येशी पुढे शके १५७९ हेमलंघी संवत्सरी विवाह झाल्याचे म्हटले आहे. तेव्हा या वेळी झालेला विवाह विचान्यांच्या कन्येशी झाला असावा.

६-यापुढील तिघींच्या विवाहांच्या मित्या व त्यांच्या माहेरच्या घराण्यांचीं नांवें जेथे शकावली व शिवापूरकर दतरांतील शकावल्या यांत स्पष्टच दिली आहेत त्या-प्रमाणें महाराजांचा सहावा विवाह गायकवाडांची कन्या सकवारबाई इजशी शके १५७८ च्या माघ शुद्ध पक्षी (इ. स. १६५७ च्या जानेवारीत) झाला.

७-सातवा जाधवरावांची कन्या काशीबाई इजशी शके १५७९ वैशाख शुद्ध ५ (ता. ८ एप्रिल १६५७ इ.) रोजी झाला.

८-आठवा शके १५७९ वैशाख शुद्ध १२ (ता. १५ एप्रिल १६५७ इ.) या दिवशी इंगळे यांच्या कन्येशी झाला. बृहदीश्वर शिलालेखांतील, कदाचित् दगड फुटल्यामुळे हे नांव नीट लागले नसावे असें दिसते. कारण या शिलालेखाचे प्रति-लिपित “ मालहोची लेक ” असें म्हटले आहे. पण हे नांव मराठ्यांच्या आडनांवांत कोठें आढळत नाही. राजवाडे यांच्या टिपणांत याबद्दल फर्जेदाची लेकी असें म्हटले आहे. परंतु जेथे शकावली व शिवापूरकर देशपांडे यांच्या वर्हीतील शकावलीत इंगळे यांचे सोयरीकीबद्दल स्पष्ट खुलासा आहे. तेव्हा महाराजांची आठवी राणी इंगळे यांची कन्या होती याविषयी शंका नाही. तिच्या नांवाचा मात्र निश्चय साधनाभावी नीट करता

* सदर विवेचन उत्तर (पेशवे) कालीन बखरीच्या आधारे केले असल्यामुळे चित्य आहे-संपादक.

थेत नाही. तिचें नांव लक्ष्मीबाई अथवा गुणवंताबाई या दोन नांवांपैकी एक असावें इतकें मात्र सांगतां येतें.

याप्रमाणें महाराजांचे आठहि विवाह शके १५७९ (इ. स. १६५७) पावेतो झाले. यापुढें महाराजांनीं नवी राणी केली नाही. प्रो. जदुनाथ सरकार (हल्लीं सर) यांनीं आपल्या शिवचरित्रविषयक ग्रंथांत शिवाजीमहाराजांस आठ राण्या होत्या असेंच दाखविलें आहे; पण महाराजांचे दोन विवाह शके १५९६ (इ. स. १६७४) या वर्षी, एक राज्याभिषेकापूर्वी व दुसरा राज्याभिषेकानंतर—झाल्याचें म्हटलें आहे (पहा Shivaji and his Times, 3rd Ed. 1929 P. 341.) तेव्हां सर जदुनाथ बांच्या या विधानाच्या ग्राह्याग्राह्यतेविषयीहि येथें थोडक्यांत विवेचन केलें पाहिजे.

सर जदुनाथ सरकार यांचें हें विधान सर हेन्री आर्किझडन् नांवाच्या इंग्लिश बकिलाचे पत्रांतील उल्लेखावर रचलेलें आहे. आर्किझडन हा रावगडास छत्रपती शिवाजीमहाराज यांच्या राज्याभिषेकासाठीं मुंबईच्या इंग्लिश व्यापाऱ्यांतर्फें आलेला होता. त्याच्या ता. २७ मे १६७४ च्या पत्रांत “The Raja was and is still so busy about his coronation and marriage with two other women that it was yesterday before we had audience” याप्रमाणें महाराज दोन लहें करण्याच्या विचारांत असल्याची बातमी दिली असून त्यापुढील ता. ८ जूनच्या पत्रांत The Raja was married to a fourth wife without any state or ceremony. असें त्यानें म्हटलें आहे. आर्किझडनच्या या दोन्ही पत्रांतील मज-कुरांची संगती लावण्याकरितां सर जदुनाथ सरकार यांनीं ता. २७ मे १६७४ नंतरची जेथे शकावर्षांतील समंत्रक विवाहाची मिति ग्राह्य धरून तो एक विवाह मानला व ता. ८ जूनच्या पत्रांत विवाह झाल्याचें त्यानें लिहिलें म्हणून त्या दिवशीं एक विवाह शास्त्रा असें मानिलें. पण थोडा विचार केल्या असतां आर्किझडन यांच्या लिहिण्यावरूनच या वेळेस महाराजांचे नवे विवाह झाले नाहीत हें लक्षांत घेईल. पहिले पत्रांत नुसती दोन विवाह होणार असल्याची बातमी आहे. त्या वेळीं ह्यात असलेल्या राण्यांशींच पुनः समंत्रक विवाह होण्याचें घाटत होतें. समंत्रक रीतीनें एकाच राणीशीं विवाह करावा अथवा अधिक राण्यांशीं करावे या गोष्टीचा पूर्ण निश्चय झाला नसेल अशा वेळीं एक दोन विवाहांची अशी मोघम बातमी त्यास लागणें स्वाभाविक होतें. पण पुढें निश्चय होऊन हा विवाहविधि ता. ३० मे १६७४ रोजी झाला. तेव्हां त्यानें ता. ८ जून रोजी लिहिलेल्या आपल्या पत्रांत महाराजांचा विवाह झाल्याची नुसती बातमी कळविली. यांतील ८ वी तारीख

ही त्याने पाठविलेल्या पत्राची आहे, विवाहाची नाही, हे त्याने The Raja was married असा भूतकालवाचक प्रयोग केला आहे, यावरूनच लक्षात येईल. दुसरे त्या दिवशीच विवाह झाला असे दाखविणारे today किंवा अशा अर्थाचे दुसरे शब्दहि त्यांत त्याने योजिलेले नाहीत. शिवाय त्याने या विवाहप्रसंगी काही थटमाट अथवा समारंभ झाले नाहीत असे without any state or ceremony या शब्दांनी स्पष्ट सांगितले आहे. राज्याभिषेकसमयी मौजीबंधन झाल्यावर महाराजांचा जो समंत्रक विवाहविधि झाला तो कशा प्रकारचा होता हे वर आलेच आहे. हा विधि केवळ एका विशिष्ट हेतूने * पूर्वीच्या राण्यांशीच पुनः झाला असल्याने त्या विधी शिवाय दुसरे लौकिक समारंभ होण्याची त्या वेळी गरजच नव्हती व म्हणूनच त्याबद्दल विशेष समारंभ झाले नाहीत. पण या विवाहाचे हे रहस्य त्या विदेशीय लेखकास कसे कळणार ? त्याने नुसते विवाहासंबंधाने समारंभ झाले नाहीत येवढेच लिहिले, त्यावरून आर्किशडन याच्या लिहिण्याचा रोख वाचकांच्या लक्षात येऊन, त्याने हे राज्याभिषेकापूर्वी महाराजांच्या झालेल्या समंत्रक विवाहविधीविषयीच लिहिले आहे याबद्दल त्याची खात्री होईल.

आर्किशडनप्रमाणेच डॉ. फ्रायर नांवाचा एक प्रवासीहि त्या वेळी § रायगडास आला होता. त्यानेहि आपले प्रवासवृत्तांत “ महाराजांनी राज्याभिषेकसमयी चौथी बायको केली असे म्हटले आहे. आर्किशडनहि Raja was married to a fourth wife असेच म्हणतो. तेव्हा या दोन्ही विदेशीय लेखकांचे उल्लेख एकाच विवाहास अनुलक्षून आहेत व डॉ. फ्रायर याने तो विवाह राज्याभिषेकसमयी झाल्याचे म्हटले आहे. तेव्हा सर जडुनाथ यांनी राज्याभिषेकानंतर विवाह झाल्याचे जे अनुमान काढिले आहे ते निराधार आहे.

सर जडुनाथ यांस विदेशी लेखकांचे आधार तेवढे विषेश ग्राह्य वाटतात व देशी आधारांविषयी त्यांची घरसोडीची वृत्ती असते यामुळेच त्यांनी जेथे शकावलीं-तील आम्ही आधारभूत मानलेल्या दोन विवाहविषयक मित्या प्रमुखपणे ग्राह्य न

* सर जडुनाथ यांनी आपल्या ‘शिवाजी’मध्ये “ राज्याभिषेककल्पतरू ” ग्रंथाचे नांव दिले आहे. सदर ग्रंथ कलकत्ता येथील सरकारी ग्रंथालयांत असूनहि तो त्यांनी काळजीपूर्वक पाहिल्याचे मात्र दिसत नाही.

§ डॉ. फ्रायर इ. स. १६७५ मध्ये हिंदुस्थानांत आला. त्याने राज्याभिषेकाबद्दल लिहिलेली माहिती आर्किशडनच्याच माहितीवरून लिहिली हे आतां सिद्ध झाले असल्यामुळे त्याचा पुरावा स्वतंत्र धरण्याची आवश्यकता नाही. —संपादक

धरितां आर्किझडनच्या पत्रावरून अनुमानानें त्यांस वाटलेल्या मित्या त्यांनीं ग्राह्य धरल्या. पण त्यांनीं ग्राह्य मानलेल्या दोन्ही मित्यांस महाराजांचा नवीन खोशीं विवाह झाल्याचें सिद्ध होत नाही. तेव्हां राज्याभिषेकानंतर महाराजांचा विवाह झाल्याचें जें विधान सर जडुनाथ यांनीं आपले ग्रंथांत केलें आहे तें त्याज्व आहे हें निराळें सांगण्याची गरज नाही.

महाराजांचे आठ विवाह झाले असें आम्हीं वर विस्तारानें दाखविलें असून सर जडुनाथ महाराजांचे आठ विवाह झाले असेंच मानतात; असें असतां डॉ. फ्रायर व आर्किझडन् हे दोघेहि विदेशीय लेखक महाराजांनीं या वेळीं (राज्याभिषेकसमयीं) चौथी बायको केली असें म्हणतात तें कां, याविषयीं खुलासा सर जडुनाथ यांनीं करावयास पाहिजे होता पण तसा त्यांनीं केला नाही.

आमच्या मतें महाराजांच्या राज्याभिषेकसमयीं चारच राण्या हयात असाव्यात. सर्व्वाई इ. स. १६५९ त वारल्याचा जेथे शकावलींतील उल्लेख वर आलाच आहे. शिवाय महाराजांचे मागें एकटी सोयराबाई राहिली असून राज्याभिषेकसमयीं पट्टराणीचा मान तिलाच मिळाला होता. तेव्हां तिच्याहून वडील असलेली सगुणाबाई त्या वेळीं (राज्याभिषेकसमयीं) हयात नव्हती हें स्पष्ट आहे. इ. स. १६७४ मार्च महिन्यांत महाराजांची एक स्त्री निवर्तल्यामुळें महाराज अशौचांत आहेत असा उल्लेख हेन्नी आर्किझडनचा दुभाषा नारायण शेणवी यांनें आपल्या तारीख ४ एप्रिल १६७४इ. चे पत्रांत केला असून नुकत्याच प्रकाशित झालेल्या “राज्याभिषेककल्पतरू” ग्रंथांत महाराजांच्या काशीबाई नामक राजपत्नीचा मृत्यु झाल्याचें वृत्त “तस्या गमनतः कैश्चित् दिवसैस्वामिवल्लभा ॥ काशी त्यक्त्वा निजं रूपं स्वरूपेण व्यवस्थिता ॥” अशा प्रकारें दिलें आहे. गागाभट्टाचे आगमनानंतर काशीबाईचा मृत्यु झाला. तेव्हां नारायण शेणवी याचे पत्रांतील उल्लेख कदाचित् काशीबाईसंबंधानेंच असावा व तो तसा असल्यास राज्याभिषेकापूर्वीं आणखी एकादी महाराजांची राणी गत झाली असावी. याप्रमाणें पूर्वीं महाराजांच्या चार स्त्रिया गत झाल्यामुळें राज्याभिषेकसमयीं चारच हयात असाव्या व या विदेशीय लेखकांस या वेळचे समंत्रक विवाहाची बातमी मिळून महाराजांस चार स्त्रिया असल्याचें समजलें. तेव्हां त्यांनीं राज्याभिषेकसमयीं महाराजांनीं चौथी बायको केली असें सरळ म्हटलें उघड दिसतें. असो.

येथपर्यंत महाराजांच्या मुख्य राण्यांचीं नांवें, त्यांचे विवाह-काल, त्यांचीं पितृघराणीं इत्यादि ऐतिहासिक साधनांचे आधारें साधकवाधक प्रमाणांनीं निश्चित केलीं. आतां या मुख्य राण्यांशिवाय महाराजांस आणखी दोन स्त्रिया असल्याविषयीं

एक दोन ठिकाणीं उल्लेख आहेत व तेथें त्या स्त्रियांस “ उपस्त्रिया ” असें म्हटलें आहे. त्यावरून महाराजांच्या निर्मल चारित्र्याविषयी पुष्कळांची विपरीत भावना होऊन अनेक तर्ककुतर्क रचले गेले व चार वर्षांपूर्वीं मुंबई येथील टाइम्स नामक इंग्रजी दैनिकांत त्यासंबंधानें दोन चार महिने सारखा वादविवाद चालला होता. तेव्हां त्या विधानांचाहि येथें थोडक्यांत परामर्ष घेणें अवश्य आहे.

महाराजांस उपस्त्रिया असल्याचा उल्लेख प्रथमतः कै. राजवाडे यांस राम-दासांचे चरित्रांत आढळला. तेव्हां त्यांनीं आपल्या “ मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड ४ था ” या ग्रंथांचे प्रस्तावनेंत पृष्ठ ५३ वर “ शिवाजीस + + दोन उपस्त्रिया होत्या असें रामदासांच्याच चरित्रावरून दिसतें. ” असें मोवम म्हटलें. पण पुढें ऐतिहासिक लेखकांत मान्य समजले जात असलेले अधिकारी लेखक प्रो. जेदुनाथ सरकार (इल्ली सर) यांनीं केवळ राजवाड्याचे लेखांचे आधारावर महाराजांस दोन उपस्त्रिया अर्थात् रक्खा (Concubines) होत्या असें आपल्या “ Shivaji and His Times ” या ग्रंथांत लिहिलें (पहा 2nd ed. page 381 footnote) आणि त्या आधारावर मुंबईचे माजी विद्वान् पोलीस कमिशनर मि. एस्. एम. एडवर्डस् (इल्ली परलोकवासी) यांनीं आपल्या Crime in India या ग्रंथांत (पृ. ७८) शिवाजीमहाराज वेदया ठेवीत असत असें बेघडक विधान केलें आणि त्यावरून पुढें टाइम्स पत्रांत इ. स. १९२५ या वर्षीं हा वाद उत्पन्न होऊन त्यावर अनेक कुकल्यानांची रचना केली गेली. टाइम्समधील कित्येक लेखकांनीं तर अखेरीस महाराजांच्या आठ राण्यांस रखेल्या ठरविण्यापर्यंत मजल नेऊन पोचविली, व इतिहाससंशोधकांनीं त्यावर प्रकाश पाडवाव म्हणून आव्हान केलें. त्याप्रमाणें त्या वेळीं धार संस्थानचे इतिहासभक्त अधिपती कै. श्रीमन्महाराज उदाजीराव पवार यांचे अनुज्ञेनें वासबंधानें आवश्यक माहिती मिळवून एक खंडनात्मक लेख लिहून पुणें येथील ज्ञानप्रकाश दैनिकांत छापून प्रसिद्ध केला (पहा दैनिक ज्ञानप्रकाश ता. ४ ऑगस्ट १९२५). व त्यांत या नवीन उपस्थित केलेल्या दोषारोपांचें सयुक्तिक खंडन केलें असल्यानें त्याची एक प्रत या नवीन कुत्सित प्रवादाचे मूळ उत्पादक प्रो. सरकार यांकडे पाटना येथें विचारार्थ पाठविली. त्यांचे उत्तरांत त्यांनीं ता. २१ ऑगस्ट १९२५ रोजीं “ Your article is full and judicious ” असें लिहून कळविलें. तेव्हां, ते आतां आपल्या शिवछत्रपती-विषयक ग्रंथाचे पुढील आवृत्तींत या आपल्या बेजबाबदार विधानाची दुरुस्ती करतील असें वाटलें व त्याचें थोडें प्रत्यंतर त्यांनीं इ. स. १९२८ चे मार्च

महिन्याचे ९ वे तारखेस मद्रास येथें झालेल्या शिवजन्मोत्सव-प्रसंगी जें भाषण केलें त्यांतील पुढील वाक्यांवरूनहि दिसून आलें. त्यांनीं आपल्या भाषणांत महाराजाविषयीं " He was devoted to his mother, loving to his children, true to his wives and scrupulously pure in his relations with other women " असे उद्गार काढले होते. परंतु इल्लीं त्यांच्या शिवचरित्रविषयक ग्रंथाची नवी आवृत्ति (तिसरी) नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे, ती पाहतां मात्र सर साहेबांचा शिवाजीमहाराजांविषयीं झालेला गैरसमज अद्याप पूर्णपणें नाहींसा झाला नाहीं, असेंच दिसून आलें. नाहीं म्हणावयाला सरजडुनाथांच्या ज्या टीपेच्या आधारावर मि. एडवर्ड्स यांनीं आपल्या " Crime in India " नामक ग्रंथांत शिवाजीमहाराज वेश्या ठेवीत असत असें विधान केलें तेवढी टीप मात्र आपल्या ग्रंथाच्या नव्या आवृत्तींतून सर साहेबांनीं गाळली आहे. पण पुढें पृ. ३९८-९९ मध्ये महाराजांचे चारित्र्याविषयीं लिहितांना त्यांनीं " Shivaji's private life was marked by a high standard of morality. " असें लिहून पुढें " He was a devoted son, a loving father and an attentive husband, though he did not rise above the ideas and usage of his age which allowed plurality of wives and the keeping of concubines even among the priestly caste, not to speak of warriors and kings. असें संशयात्मक लिहिलें त्यांत त्यांनीं महाराजांच्या नैतिक आचरणाविषयीं संशय तर व्यक्त केलाच, पण आणखी जातां जातां तत्कालीन महाराष्ट्रीय समाजावर-विशेषतः ब्राह्मणवर्गावर व त्याबरोबर सैनिक व राजे ह्यांवर त्या अनैतिक दोषाचें खापर फोडिलें आहे. तेव्हां त्यांनीं महाराजांचे चारित्र्यावर केलेला हा दोषारोप किती निराधार व अज्ञानमूलक आहे हें दाखवून त्याचें पुनः साधार व यथायोग्य खंडन येथें करणें अवश्य वाटतें.

टाइम्स पत्रांत हा दोषारोप उपस्थित केला गेल्यापासून कै. राजवाडे यांच्या ऐतिहासिक साधनांच्या चौथ्या खंडाचे प्रस्तावनेंत उल्लेखिलेल्या रामदासस्वामींचे चरित्राचा शोध पुण्यास व अन्य ठिकाणींहि केला. परंतु तें उपलब्ध झालें नाहीं. या मुळें त्या वेळचे खंडनात्मक लेखांत त्याबद्दल विशेष खुलासा करतां आला नाहीं. पण तें कोठें तरी मिळायें, यासाठीं शोधाचा प्रयत्न चाललाच होता. इतक्यांत दोन वर्षांपूर्वीं धार येथें त्याची एक लेखी प्रत प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक गु. काशिनाथ कृष्ण लेले यांचे संग्रहांत अचानक मिळाली. ही प्रत थोडी शुद्धित आहे. तिचे प्रत्येक प्रकरणाचे शेवटीं लेखकाचें नांव, लेखनवर्ष (संवत् १९१०) व लेखनस्थान मंदी-

सर दिले आहे. तिसरें प्रकरण व आणखी एक दोन पृष्ठे गहाळ असून, सहाव्या प्रकरणानंतरचा भाग उपलब्ध नाही. मात्र पांचवें प्रकरण—ज्याचे आधारावर कै. राजवाड्यांनी वरील विधान केले—तें पूर्ण आहे. त्यांत आरंभीच पुढील गोष्ट दिली आहे :—

श्रींचे चरित्रास पांचवे प्रकरणास प्रारंभ चतुर्थ प्रकरणाचे अंती श्री पंढरीस जाऊन, श्रींचें दर्शन करून, श्री कृष्णातीरीं आल्यानंतर कोणे येके दिवशीं रायगडीं छत्रपति असतां महाराज निद्रास्थानीं त्रिवर्ग राण्या जेष्ठ पत्नी सईबाईसाहेब, दुसरीं सोयराबाई-साहेब, तिसरी सगुणाबाईसाहेब व उपस्रिया लावेरसी लग्न लाविलेल्या मनोहर व मनसंतोषः असे पांच जणे बसले आहेत; गोमातकी आंबे आले होते. त्याचे कापे करून त्रिवर्ग राण्यांनीं व उभयतांनीं ताटें भरून पुढें ठेवलीं. महाराजांनीं चित्तांत आणोन बोलिले कीं, हे आंबे बहुत चांगले आहेत, या समई स्वामी समर्थ असते तरी समर्पण करून नंतर प्रसाद घेतो; अर्धे राण्यांशीं महाराज बोलतात, तो कवाडास घेऊन देऊन दार उघडा म्हणोन समर्थ बोलिले, शब्द ऐकून महाराज त्वरेनें उठोन कवाड उघडून पाहतात तो स्वामी उभे ! दंडवत करून समर्थाचा हात हात-वर घेऊन, खोलींत नेऊन आषाढावर बसवून, पादप्रक्षालन करून पूजा केली. आंबे स्वामीस अर्पण केले ! नंतर प्रसाद राजश्रींनीं सेवन करून राण्यास प्रसाद दिल्यानंतर समर्थास महाराजांनीं तांबूल देऊन चार घटका स्वाभाविक भाषणें जाहालीं. समर्थ जाण्यास निघाले. महाराज रात्रीचा समय येणें कसें झालें. आणि जाण्याचे कोठें ? बाहेर ये, दाखवितो, म्हणोन महाराजांचा हात धरून किल्ल्याच्या तटावर आले. खालीं एक पाय वरता एक पाय असा चढून आलो, असा उतरून जातो. विद्युल्लेसाखा प्रकाश पडून स्वामी अदृश्य झाले ! हें पाहून महाराज विचार करितात, जें स्वामींचें करणें तें परम आश्चर्यकारक पाहून संतोष मानिते झाले. हें चरित्र शके १५७२ विक्रति नाम संवत्सरी जाहाले.

वरील गोष्टीत शके १५७२ पूर्वीं दोन लावेरसी (अनाथ) कन्यांशीं श्री शिवाजी-महाराजांनीं लग्न लाविलीं असून त्यांचीं नांवें मनोहारी व मनसंतोष हीं होती हें नमूद

§ हीं नांवें विलक्षण आहेत. मराठा स्त्रियांचीं अशीं नांवें आढळत नाहीत. तेव्हां या नांवांत कांहीं वैशिष्ट्य असावें, बहुधा हीं स्मारक नांवें असावीत असें वाटतें. महाराजांचे ताब्यांत जे अनेक डोंगरी किल्ले होते त्यांतील अगदीं जवळजवळ असलेल्या दोन किल्लांचीं हींच आहेत. त्यांतील मनोहरगड अतिशय मजबूत व दुर्गम असून तेथून मनसंतोषगड हा अगदीं जवळ आहे. या दोहोंत एका २०० फूट खोल दरीचें मात्र अंतर आहे. (पहा शिवाजी सोबद्दनीर मराठी विभाग पृ. ८३). तेव्हां या दोन किल्लांशीं या दोन स्त्रियांचा कांहीं संबंध असेल काय ?

आहे व चरित्रलेखकानें त्या स्त्रियांना मुख्य राण्यांपासून निराळें दाखविण्याचे हेतूने त्यांजवद्दल उपस्त्रिया लावेरसी लग्न लाविलेल्या हे शब्द मुद्दाम योजिले आहेत. यावरून या स्त्रिया लग्न लाविलेल्या होत्या, रखेल्या (Concubines) नव्हत्या ही गोष्ट अगदी स्पष्ट आहे. अवतारी पुरुषांच्या मुख्य राण्यांस नायिका व इतर स्त्रियांस उपस्त्रिया म्हणण्याचा परिपाठ जुनाच असल्यानें वृहदीश्वर शिलालेखांत व वरील रामदास स्वामींचे चरित्रांत 'अष्ट नायिका व उपस्त्रिया' हे अनुक्रमें योजलेले शब्द तशाच अर्थाचे द्योतक आहेत. तेव्हां समर्थींचे चरित्रांतील 'उपस्त्रिया' हा शब्द निंदाव्यंजक नाही. हें निराळें सांगण्याची गरज नाही. असे, आतां अशा लावेरसी कन्यांशीं महाराजांनीं स्वतः लग्नें कां लाविलीं हा एक प्रश्न उपस्थित होईल. त्याचें विनचूक उत्तर या संघेचाच तत्कालीन परिस्थिती दर्शविणारा कांहीं पुरावा उपलब्ध झाल्यावांचून देतां येणें शक्य नाही. तथापि तें उत्तर थोड्या अनुमानानेंहि उलगडतां येईल. तें असे कीं, तत्कालीन कांहीं राष्ट्रीय आपत्तीमुळे या बालिका निराश्रित झालेल्या असतील व तशाच कांहीं अपरिहार्य कारणांमुळे महाराजांस त्यांच्याशीं विवाह-संबंध करण्याचा प्रसंग आला असेल. परंतु अशा निराश्रित मुलींचा देखील महाराजांनीं विवाहविधीवांचून अंगिकार केला नाही, ही गोष्ट विशेष लक्षांत घेण्यासारखी आहे. तीवरून महाराजांची शिस्त व शास्त्रविधिपालनाविषयी आस्था आणि प्रवृत्ति ही दिसून येतात. या बालिका लावेरसी म्हणजे निराश्रित होत्या. यामुळे साहजिकच त्यांचे कुल-शीलाविषयी नक्की माहिती मिळणें संभवनीय नसेल व म्हणूनच त्यांना मुख्य राण्यांच्या दर्जा मिळणें केव्हांहि शक्य नव्हतें. चरित्रकारासहि त्यांना मुख्य राण्यांपासून निराळें दाखविण्यास हेंच कारण झालें आणि त्यासाठीं त्यानें उपस्त्रिया हा शब्द योजिला. व कै. राजवाड्यांनींहि त्याविषयी कांहीं स्पष्टीकरण न करितां तो शब्द तसाच मोघम योजिल्यामुळे त्याचा परिणाम असा झाला कीं, सर जदुनाथांसारख्या लेखकास पराचा कावळा करण्यास सवड सांपडली. खरी स्थिती एक असून ती विपरीत भासविली गेली. कै. राजवाडे यांनीं ज्या आधारावर शिवाजीमहाराजांस उपस्त्रिया होत्या असें म्हटलें तो मूळ आधार पाहून तपासून त्याविषयी योग्य विधान सर जदुनाथ यांनीं आपले ग्रंथांत करावयास पाहिजे होतें. पण तसें त्यांनीं केलें नाही, इतकेंच नव्हे तर, हा रामदास स्वामींचे चरित्रांतील मूळ आधाराचा आवश्यक उतारा बडोदें येथील सहविचार द्वैमासिकाचे एप्रिल-जून १९२७चे अंकांतील आमच्या छत्रगतीच्या विवाहविषयक लेखांत दिला असतांहि त्याकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें. आंग्ल इतिहासकारांना महाराजांच्या चरित्रांतील निरनिराळ्या प्रसंगांचें रहस्य नीट न कळल्यामुळे व त्यांचे इतिहास

विशेषतः सुसलमानी तवारिखांचे आधारावर रचिले गेल्यामुळे शत्रुपक्षांकडून द्वेषबुद्धीने लविलेल्या विशेषणांची अथवा केलेल्या दोषारोपांची पुनरावृत्ती त्यांचे ग्रंथांतून झाली आहे. पण तसाच प्रकार आपल्या देशी इतिहासकारांकडूनहि व्हावा हें मोठें विलक्षण आहे ! महाराजांची राज्यकारभाराची व्यवस्था मोठी नमुनेदार असून त्यांची शिस्त फारच कडक असे. लष्करांत बटीक बायको कळावंतीण कळाल नेजें नये. ++ छुर्यांत बायको पोर धलें नये. ब्राह्मणाचे वस्तीस व देवास उपद्रव न लावावा, गाई धलें नये इत्यादि महाराजांच्या शिस्तीचे निधम सुप्रसिद्ध असून यांविरुद्ध वागणारांस तत्काळ शिक्षा होत असे. स्वतः महाराजांची परास्त्रियाविषयी अत्यंत पवित्र व उदार भावनेची वर्तणूक होती. आबाजी सोनदेवानें कल्याणचा सुभा काबीज केल्या, त्या वेळीं हांतीं लागलेल्या खीरनाची परत रवानगी महाराजांनीं किती आदरानें व थोरपणानें केली हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. अशीच दुसरी गोष्ट गोळेवाडी (प्रांत वाई) येथील स्वारांत बंडखोर गोळ्यांची सून हस्तगत झाली तिजविषयीची आहे. तिला महाराजांनीं छगडें चोळी नेसवून मोहरांनीं तिची ओटी भरवून बरोबर जासूद देऊन घरीं पांचवी करविली. (शेडगांवकर बखर पृ. २२) अशी महाराजांच्या उज्वळ नीतिमत्तेची उदाहरणें प्रसिद्ध असतां सर जुझुबायांसारख्या इतिहासकारानें महाराजांसारख्या थोर व पुण्य पुरुषाचे चारित्र्यावर संशयाचे शितोडे उडवून तें कलंकित करण्याचा प्रयत्न करावा याला काय म्हणावें ?

छत्रपती शिवाजीमहाराजांनीं अनेक लष्त्रें केलीं हें युरोपियन समाजाच्या दृष्टीनें त्यांस बावगें वाटतें व म्हणून त्यांनीं हिंदुसमाजपद्धतीस दोष दिला. पण हिंदुसमाजाची रचना युरोपियन समाजाच्या रचनेहून अगदीं भिन्न आहे हें यांनीं लक्षांत घेतलें नाहीं. हिंदु लोकांना त्यांच्या समाजव्यवस्थेप्रमाणें एक स्त्री ह्यात असतां आणखी एक किंवा एकीहूनहि अधिक स्त्रिया करतां येतात व युरोपियन समाजांत काडी मोडण्याची सवड असल्यामुळें काडी मोडून टाकल्यावर दुसरी स्त्री किंवा जरूरीप्रमाणें आणखी अद्याच एकीमागून अनेक स्त्रिया करितां येतात. वाकी दोन्ही समाजांतील पुरुष अनेक लष्त्रें आपापल्या समाजव्यवस्थेप्रमाणें करूं शकतात व करतात. मग युरोपियन समाजानें हिंदुसमाजपद्धतीसच नांवें कां ठेवावी व छत्रपति शिवाजीमहाराजांनीं इतकीं लष्त्रें केली, याबद्दल आश्चर्य कां मानावें, हें कळत नाहीं. शिवाय छत्रपती शिवाजीमहाराजांचा अर्शा अनेक लष्त्रें करण्यांत काहीं विशिष्ट राजकीय हेतु होता ही प्रसिद्ध असलेली गोष्ट लक्षांत घेतली, म्हणजे त्यांनीं अनेक विवाह कां केले याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें मुळींच कारण राहणार नाहीं.

छत्रपतींचे पहिले दोन विवाह अगदीं अल्पवयांत म्हणजे त्यांचे वयाच्या १० वे व ११ वे वर्षीं झाले व बाकीचे सर्व पुढें तिघींच्या आंतच झाले हें वर दाखविलेंच आहे. तेव्हां महाराजांनीं उतारवयांत अनेक लग्नें केलीं असें दाखविण्याचा कित्येक ग्रंथकारांचा प्रयत्न केवळ कुतर्कावर रचिलेला आहे हें निराळें सांगण्याची गरज नाहीं. शिवाय महाराजांचे आरंभीचे विवाह बालवयांत झाले तथापि बाल-विवाहाचे अनिष्ट परिणाम त्यांच्या संततीवर झाल्याचें दिसत नाहीं महाराज स्वतः चांगले सुदृढ व सशक्त असून त्यांची संतती तशीच होती. त्यांचे उभयतां पुत्र त्यांचे प्रमाणेंच चांगले सुदृढ व पराक्रमी निपजले ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे.

आतां महाराजांच्या अपत्यपरिवारविषयीं हि येथें थोडें सांगितलें पाहिजे. महाराजांच्या राण्यांत पुतळाबाई, गुणवंताबाई, लक्ष्मीबाई व काशीबाई या चौघी अपत्यहीन असून दोघी उपत्त्रियांचे संततीविषयीं कोठें उल्लेख आढळला नाहीं. बाकीच्या चार राण्यांपासून महाराजांस दोन पुत्र व सहा कन्या अशीं आठ अपत्यें झालीं.

१-सईबाईला एक पुत्र व तीन कन्या अशीं चार अपत्यें होती. त्यांतील

(१) पुत्र संभाजीराजे यांचा जन्म शके १५७९ (इ. स. १६५७) मध्ये झाला. पिलाजी शिर्के मळेकर यांची कन्या जिऊबाई ऊर्फ येसूबाई इच्छाशीं त्यांचा विवाह झाला (शके १५९१). पुढें शिवाजीमहाराजांनीं संभाजी राजे यांस शके १६९८ मध्ये आपलें स्वराज्य पुणें प्रांतीं तख्त दिलें. ल. संभाजीमहाराजांचे पुत्र शाहूमहाराज हेच पुढें सातारच्या गादीचे संस्थापक झाले.

(२) तीन कन्यांपैकीं सकवारबाई ऊर्फ सखूबाई ही फलटणचे महादजी नाईक निंबाळकर यांस दिली होती (इ. स. वर्ष २, अंक ९, फलटणचे निंबाळकर पृ. ३०; व. ले. ७३२). महादजीचें लग्न पुण्यास झालें. महादजीचे वडील बजाजी नाईक निंबाळकर विजापूरकर बादशहाचे पदरीं होते. त्यांस बादशहाचे हुकमावरून मुघलमानी घर्मे स्वीकारावा लागला. परंतु हे छत्रपति शिवाजीमहाराजांचे नातेवाईक असल्यानें त्यांना शुद्ध करून परत हिंदुधर्मांत घ्यावें असें मातुश्री जिजाबाई ह्यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं बजाजीस प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करविलें; आणि तो असा शुद्ध होऊन स्व-जातींत आल्याबद्दल कोणी संशय न बाळगावा यासाठीं त्याचे पुत्र महादजी यांस शिवाजीमहाराजांनीं आपली मुलगी देऊन बजाजीशीं व्याह्यांचे नातें जोडिलें. इ. स. १६५७ त महाराजांनीं आपल्या या कन्येस दिवाळीचे औवाळणींत वाढें गांव दिला.

(३) दुसरी कन्या राणूबाई इस जाधवांचे घरी दिलें.

(४) तिसरी कन्या अंबिकाबाई ही हरजी राजे महाडिक तारळेकर यांस दिली. हरजी राजे यांस जिंजी प्रांतांत जहागिरी देऊन त्या प्रांताची सुभेदारीहि महाराजांनीं त्याजकडे सोंपविली होती.

२-सोयराबाईला एक पुत्र व एक कन्या अशीं दोनच अपत्यें होती.

(१) पुत्र राजाराम महाराज यांचा जन्म शके १५९१ (इ. स. १६७०) मध्ये झाला. त्याचें पाहिलें लग्न प्रतापराव गुजर यांच्या कन्येशीं झालें होतें. तिचें नांव जानकीबाई. ही लवकरच वारली (म. रि. पू. पृ. ६१४). यांचीं पुढें आणखी दोन लग्नें झालीं. त्यांतील वडील ताराबाई ही इंदीरराव मोहित्यांची कन्या व धाकटी राजसबाई ही कागलकर घाटगे यांची कन्या या दोघींपासून छ. राजाराममहाराजांस दोन पुत्र झाले; ताराबाईपासून शिवाजी व राजसबाईपासून संभाजी. ताराबाईनेंच पुढें कोल्हापुरास निराळें राज्य स्थापिलें.

(२) सोयराबाईची कन्या बाळीबाई ऊर्फ दीपाबाई ही विसाजीराव नामक एका सरदाराला दिली होती.

३-सकवारबाईची कन्या कमलाबाई ही जानोजी पालकर यांस दिली असून,

४-सगुणाबाईची कन्या राजकुवरबाई ऊर्फ नानीबाई ही गणोजी राजे शिकें मळेकर यांस दिली होती.

या एकंदर विवेचनावरून छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या सांसारिक व्यापाची बरीच स्पष्ट कल्पना वांचकांस होईल. महाराजांच्या ह्या व्यापामुळें अनेक घराण्यांशीं त्याचें नातें व सख्य होऊन परस्परांत प्रेमवृद्धी व ऐक्य होत गेलें व अनेक व्यक्तींचीं मनें आकर्षिलीं जाऊन, उद्दिष्ट कार्यांत येणारे अडथळे नाहींसे होत गेले व महाराजांच्या हेतूप्रमाणें त्यांनीं आरंभिलेलें हिंदवी स्वराज्यस्थापनेचें महत्कार्य यशस्वी झालें.

THE POET SAINTS OF MAHARASHTRA DURING THE LIFE OF KING SHIVAJI

BY JUSTIN E. ABBOT

PREFACE

Mahipati (1715-1790), in his *Bhaktalilamrita* gives an account of the meetings of King Shivaji with Tukaram. His *Santavijaya* records the frequent meetings between King Shivaji and Ramdas. In the *abhangs* of Tukaram and the writings of Ramdas there are confirmations of this close relationship. Writers, later than Mahipati, like Hanumant, place great emphasis on this relationship. But unfortunately these accounts do not satisfy the historian. Mahipati wrote the *Bhaktalilamrita* in 1774, a little under a hundred years after the death of Shivaji. He gives no hint even of the documents he used in recording King Shivaji's relations with Tukaram. The account given by Mahipati of the relation between Shivaji and Ramdas is still more unsatisfactory from the historian's point of view. The history of Shivaji, that comes nearest to be written by a contemporary, is that of Sabhasad, written perhaps in 1694, 14 years after Shivaji's death. That history does not so much as mention the name of Ramdas. Whereas Mahipati, in his *Santavijaya* represents Shivaji as spending a large part of his time with Ramdas, and dominated by his influence. The *abhangs* of Tukaram would furnish good evidence if the authenticity of the *abhangs* were assured. It is admitted by all scholars that not all the *abhangs* in the collections bearing Tukaram's name are of his authorship, and

only guesswork distinguishes between the authentic and the unauthentic. Thus the historic foundations of accounts connecting King Shivaji with any Poet-saint are insecure. Tradition makes the relation close. The historian sees no decisive evidence either for or against the direct influence of either Tukaram or Ramdas on the great Maratha hero.

But whether the influence of the poet-saints on King Shivaji was direct or indirect, he could not have escaped it. Tukaram and Ramdas were not the only saints that sang and preached and wrote on the relationship of man to God and man to man. There were many others, some whose names and writings have come down to our time, others are more or less forgotten now, but who helped to form that religious and moral atmosphere that King Shivaji had to breathe, whether he wished it or not. It is not in the province of my paper to discuss the religious or moral character of Shivaji, nor the actual effect of his direct or indirect contact with the poet-saints of his time. Those subjects belong to other writers. My province is to list those poet-saints that were centres of light in Shivaji's time and whose lives and teachings created influences that must have reached the king, whether in his fastnesses of Pratapgad, Raigad and Torna, or leading his valiant Mavlis against a Muhammadan army. Whether those influences really moulded his character, it is for others to say, or to guess, in the absence of documentary evidence. Like the light of the sun reaching everywhere, and yet one can enclose oneself in the dark chamber, so Shivaji may not have used to the full the light that Tukaram and Ramdas could have supplied for his inner motives and springs of action. But their lights

were shining, and he could not have wholly escaped from their rays. Perhaps with the flame of patriotism in his soul, and the desire to see his land free from alien rule, he may have preferred the worship of fierce Bhavani, rather than the gentle Vitthal of Pandharpur, nevertheless Tukaram and Ramdas were not lights hidden under a bushel, and their call to higher spiritual devotion and to a higher moral life, must have reached Shivaji's ears, and may have touched his heart. Reliable history is silent on this influence upon his character, but one cannot but assume it, just as one assumes daylight after the sun has arisen.

TUKARAM

Data are wanting for the exact determination of the years in which Tukaram was born and died, but the very generally accepted dates are A. D. 1608' for his birth, and 1649 for his death, or as the poet puts it, his bodily accession into Heaven. *If Shivaji was born in 1630*, he was 19 years of age when Tukaram died. If it was in 1646 that Shivaji began his active career by the capture of the mountain fort of Torna, he still had three years in which direct contact with Tukaram was possible. The two visits of Shivaji, one at Lohagav and the other at Poona, as described by Mahipati in his *Bhaktalilamrita* (First visit 36, 91-168 and 193-196. Second visit 39, 8-35) would show Tukaram's profound

---

(1) In reference to the dates of the poet-saints, there is so much uncertainty. I have thought it best to adopt without question those proposed by the late V. L. Bhawe in his *History of Marathi Literature*, the Maharashtra Sarasvat. Those who think otherwise can easily change my figures with their pen.

influence over the young man at the commencement of his career. On the occasion of his first visit he is said to have been so deeply impressed by Tukaram's appeal to all men to seek the supreme-spiritual-riches [*Paramartha*], he decided to give up all his worldly ambitions, retire into a forest, and spend his time in the worship of God. The practical-minded mother of the young man, Jijabai, appealed to Tukaram against the literal following of his teachings, and Tukaram had the right moral sense, when he quoted to Shivaji the teaching of the Bhagavadgita, that each caste had its special duties, and that his duty as a *kshatriya* was to fight for his country. At Poona he ran the risk of falling into the hands of the Muhammadans, so anxious was he to listen to Tukaram's *kirtans*. Such, according to Mahipati, was Tukaram's direct influence over Shivaji.

Tukaram was born in the little village of Dehu, sixteen miles to the northwest of Poona. For the details of his life we are dependent on Mahipati in his *Bhaktavijaya*, written in 1762, and in his *Bhaktalilamrita*, written in 1774. The *Bhaktavijaya* account is the shorter, and differs in some respects from the *Bhaktalilamrita* account (chapters 25 to 40). Aside from the few biographical *abhangs* of Tukaram himself (and the authenticity of these is altogether uncertain), our only original sources of information are these two accounts by Mahipati, written about a hundred and twenty-five years after Tukaram's death. Mahipati does not even hint at the sources he used in compiling his long account. It is possible, perhaps probable that some of the autobiographical *abhangs* ascribed to Tukaram, may have supplied Mahipati with the frame-work

of some of his stories to which he added the details, from his fertile imagination.

A brief summary of the Bhaktalilamrita account is as follows (chapters 25-40). The description of his ancestry begins with Vishvambhar, a godly man, one of whose special deeds was the building of a temple to Vithoba at Dehu, and confirming as their family deity, Vithoba of Pandharpur. There were tragic events in the history of the family, and the faith of some in Vithoba was shaken, but on the whole the family line was loyal to Vithoba, and in Bolhoba, the father of Tukaram, there was an enthusiast worshipper of Vithoba of Pandharpur. Bolhoba was a petty grocer in Dehu, who carried on his business in the strictest honesty, never telling an untruth, and time and money were spent in benevolent deeds. Tukaram's mother was like her husband, pious and faithful. Into this family Tukaram, or as he calls himself Tuka, was born. He very early began to help his father in his business and Tuka became his comfort and his pride. The first wife that the parents chose for Tuka turned out to be a sickly girl, and so another marriage was arranged to the daughter of a Poona merchant, Jijai by name, but to whom Tuka gave the name of Avali. All went well until Bolhoba's death and the burden of the family fell upon Tuka, the eldest son having become an ascetic. At first Tuka prospered in his business, through efficiency and honesty, but his heart was not in it, and as time went on, he cared less and less for earthly gain, and centered his desires on the supreme-spiritual riches [*paramartha*] by spending all his time in the worship of God. Through lack of interest in his business affairs, they ceased to prosper. He soon became

bankrupt, and with poverty staring him in the face, calamities followed rapidly. A terrible famine swept over the land, and in it Tuka's first wife died of starvation, to his distress and shame. Former friends turned into enemies, and his second wife's sharp tongue found its occupation in nagging Tuka over his failure in business, and his waste of time and strength in doing nothing but repeating the names and epithets of God. But Tuka was not fickle-minded, and nothing could turn him away from his indifference to worldly things, and his concentration on the worship of God. It took Tuka some time to get adjusted to his new life, in the face of obstacles of every kind, but he never faltered. One of the first effects of the change was his acts of benevolence. He cared for the sick and weary. He fed the hungry and provided water for the thirsty. He carried the heavy loads of the weak. He went on errands for the lame. He was ready to do any thing asked of him in the way of help. His kindness went to animals also. He fed hungry animals and gave them water to drink. All the while he had to bear the bitter words of Avali, that he was giving his care to others and neglecting his own home. But Tuka never wavered. His next development was an inspiration to put his thoughts into poetic form, and give *kirtans*, in which God's deeds were praised, and his names and epithets were repeated amid the clang of the cymbals, the beating of the drums and the loud acclaim of the enthusiastic listeners. As his fame grew his bitter enemies were Brahmans, envious that a Shudra should become a religious teacher, and even Brahmans be found among his followers, ready to fall at his feet. But Tuka never returned evil for evil, but always returned evil with

good, and his soft answers turned away wrath. Legends have always grown about men whose piety and goodness have impressed their age, and Tukaram is no exception. In the one hundred and twenty-five years from the death of Tukaram to Mahipati, his first historian, legends easily developed, but all illustrative of Tuka's piety and goodness, his meekness and patience, his kindness and benevolence, his undaunted courage, his returning of good for evil, and his unwavering trust in God. It is no wonder that poets have drawn the beautiful picture of a chariot of dazzling light coming from Heaven and taking him bodily to his eternal home.

An analysis of Tukaram's *abhangs* is not easy. Apparently they were his extemporaneous expressions in his *kirtans*, and written down by such close friends as Santaji Teli Jaganade and Gangadhar Maval and cover a wide range of subjects, devotional, ethical, and the practical relations of man to man. He was a very pronounced Vaishnavite. God Vishnu, Krishna and Vithoba of Pandharpur, were the forms on which his worship concentrated. His theology in theory was that Vishnu and Shiva were really the same, both manifestations of God, though for different purposes, but he had very little sympathy with the Shaivites, worshippers of Shiva, and especially little sympathy with those ash-covered *yogis* in whom he saw little but hypocrisy. Tuka was not a formalist. He believed as did others in the holiness of the Ganges and the Chandrabhaga, as able to wash away sins, but all such outer forms were valueless without sincere repentance for sins. The worship of God by a hypocritical heart was an impossibility. Sincerity, purity, love of God, truth and justice,

kindness and unselfishness were to him essentials, without which worship of God was mere mockery. Uncertainties regarding the text of his *abhangs*, whether particular ones were from his lips, or whether interpolations by later poets, should render one cautious about attributing to Tuka beliefs or practices at variance with the general impression of his life and the general trend of his verses. Such was the light shining from the little village of Dehu, but it was bright enough to reach far. For example, at Kolhapur, many miles to the South, a little girl by name of Bahinabai, only twelve years of age, read his verses and was so moved by them that she had no rest until, in company with her family, she came to Dehu to see the holy man, to fall at his feet and listen to the gracious words that fell from his lips. This we learn from her own autobiography, written later in life, but bearing the impression of her loyalty to Tuka as her *guru*, who in a dream had put his hands on her head in blessing, and whispered the *mantra* that had come down to him from the ages past. If the light could reach as far as Kolhapur, we can hardly suppose it failed to reach the mountain regions where Shivaji held his court, and from whence he planned his raids to free his land from an alien rule.

MUKTESHVAR

If Mukteshvar died 1649, Shivaji was then nineteen years of age. Mukteshvar may, therefore, be included in the list of poet-saints who lived during the life-time of Shivaji.

Mukteshvar was the grandson of the great poet-saint Eknath. He lived for a time at Paithan on the

Godavari, the home of his distinguished grandfather, but ended his days at Teravad in the Kolhapur District, where his tomb (*vrindavan*) is shown and honored.

Of the details of his life nothing is known. His right to be called a saint rests chiefly on his Marathi version of the Mahabharata, Ramayana and other religious Sanskrit poems. It is naturally assumed that the learning his works show, and the effort required for so great a task, would be undertaken only by one who had the spirit of a saint.

As a poet Mukteshvar is classed very high. In true poetic genius some consider him the best poet the Maratha nation has produced.

[See the late Mr. V. L. Bhave's 'Maharashtra Sarasvat,' pages 146-162.]

RAMAVALLABHADAS

Ramavallabhadhas was born at Devagiri, modern Daulatabad, in the year 1610. His father, Ambaji, was an officer in the Government service. He was for a long time childless, but finally a son was born, whom they named Tukopant. As the young man came to manhood he helped to carry on his father's profession, and as an army officer, was victorious in battle. Eknath's commentary on the eleventh chapter of the Bhagavat, led him to desire a more spiritual life. About this time he met a *sadhu*, by name Lakshmidhar, who gave him the *mantra* that made him his disciple, and changed his name to Ramavallabhadhas. Several of his works are extant, such as Dashak-nirdhar, Vakyavritti, Chamatkari, Vaishnavagati. Among his disciples was a woman named Avadabai. Her *math*, and the religious order

she founded still continues at Chandavar in the District of Karvar. The late Sir Narayan Ganesh Chandavarkar was a descendant of this Avadabai.

Ramavallabhadas is a good illustration of the poet-saints who lived during the seventeenth century. Many of them were wholly unknown or slightly known, but they have left religious works that have survived the ravages of white ants, book-worms, rats and other enemies of manuscripts, and these bear witness to their religious life, and influence, though very little is known of the actual lives they lived. Although little is known of them as compared with Tukaram and Ramdas, they played their part in forming the religious life and thinking of the Maratha people.

[Taken from Mr. V. L. Bhavé's 'Maharashtra Sarasvat' page 163.]

SHIVAKALYAN

In his Nityanandadipika, Shivakalyan gives the date of its composition as Shaka 1557, or A. D. 1635. He stands, therefore, in the honored list of poet-saints during the Shivaji period.

The very little that is known of Shivakalyan is told by himself in his Nityanandadipika. He gives his home as Ambapur, the modern Jogaiche Ambe, or Mominabad in the Haidrabad State. His father Trimal was also his religious Guru.

Shivakalyan was evidently a student of Dnyaneshvar, as his language is full of expressions used by Dnyaneshvar. His Nityanandadipika is a commentary on the Amritanubhava of Dnyaneshvar. His great work is his commentary on the tenth *Skandha* of the Bhagavat,

through which he endeavours to point the way to the obtaining of the Supreme Spiritual Riches.

It is interesting to notice the geographical location of the poet-saints of this period. They extend from Daulatabad to Kolhapur and from Amba Jogai to Junnar, thus covering the whole of the Maratha country.

[Taken from the Maharashtra Sarasvat of the late Mr. V. L. Bhawe, pages 164-166.]

LOLIMBARAJ

Whether Lolimbaraj should have a place among the poet-saints of Maharashtra is a question. According to the late Mr. Bhawe one of this poet's works exceeds all limits in its obscenity. Why should he have composed such a book? But tradition and the saints who followed him, such as Uddhava-chidghan, Rangnath, and Shivaram, make their bow to him as a distinguished saint.

Lolimbaraj was the son of one Divakarbhat, whose home was in Junnar, where his descendants still live. His surname was Joshi. From his Lolimbaraj Akhyana, the following events in his life are gathered. He married a beautiful Muhammadan girl, but he changed her name to Ratnakala. Their mutual love was great, but death brought the sad separation. Referring evidently to this death of his young and beautiful wife he says,

Never for a moment have you ever left me,
you sweet One

Why then have you now gone to the other world
without my leave, my dear child,

Lolimbaraj had lived a rather wild life in his youth, but the death of his wife changed him, for in his confession he says,

My life has been spent in sensual living

Not a moment have I given to be free from sinning.

It is a charitable supposition that his objectionable book was written when in his wild youth, and before the change that brought him into the ranks of the poet-saints.

Lolimbaraj was a *sheeghra kavi*. Words flowed from his lips in the form of poetic verse, and yet his words had a sweetness that was compared with nectar. He wrote a medical book called *Vaidya Jivan*, but his large work was a commentary on the tenth *Skandha* of the *Bhagavata*.

[Taken from the *Maharashtra Sarasvat*, by the late Mr. V. L. Bhawe, pages 167-170].

SHAMARADHYA

Shamaradhya, Shamasundara as he in one place calls himself, seems to have no standing among the poet-saints, and yet his very extensive works in commentaries on the *Upanishads*, *Mahabharata*, *Bhagavata*, *Ramayana*, and *Bhagavadgita* would indicate a man religiously inclined, and a contributor to the religious thought of his time. Were it a possibility to determine the extent of the circulation of such books as Shamasundara composed, his influence could be somewhat measured. The copying of such extensive works was laborious and costly, and the circulation could never have been large, and yet this did not hinder these poet-saints from putting into a Marathi version their interpretation of that Sanskrit literature which was the

foundation of their religious thinking. His date is uncertain but it is believed to be in the earlier half of the seventeenth century. Nothing is known of his life.

[Taken from V. L. Bhawe's 'Maharashtra Sarasvat', page 170.]

SHEKH MUHAMMAD

Among those listed as poet-saints are found several with Muhammadan names, but whose poetic works show them to be avowed worshippers of Vitthal. They are supposed to have been converts to Hinduism, or more likely Hindus, whose parents or themselves had come sometime under Muhammadan influence, and taken Muhammadan names. In the case of Shekh Muhammad the Muhammadan influence upon him is seen in his objection to idolatry, or at least regarding it as a mere stepping stone to a higher form of worship.

Shekh Muhammad lived at Shrigonde (Chamhar-gonde) in the Ahmednagar District. His occupation was that of a Mulana, a religious teacher, one of the twelve village servants, according to the old village system. Muhammadan influence had brought about the custom even among Hindus of employing a Mulana to pronounce God's name over the chicken or goat as it was being slaughtered. The dying throes of the animals made Shekh Muhammad reflect, and abandon that occupation. He went on pilgrimages to Pandharpur, and became a worshipper of Vithoba, though apparently opposed to the idolatrous worship of God.

Four books are of his authorship, Pavan Vijaya, Nishkalanka Prabodh, Yogasangrama, and Dnyanasagar. The last book was completed in 1696, so that Shekh Muhammad's life extended somewhat beyond that

of King Shivaji. The tide that so strongly set in of Vishnu-worship, and that carried with it Muhammadans and Shaivites, did not remove Shivaji from his worship of Bhavani, but the high moral ideals that went with Vishnu-worship spread over the whole land, and in some way must have affected Shivaji's religious and moral thinking.

[Taken from the late V. L. Bhave's 'Maharashtra Sarasvat', pages 198-200.]

BODHALE BUVA

His true name is said to be Manakoji Jagatap, a frequent pilgrim to Pandharpur, and a composer of *abhangs*. Mahipati in the 53rd chapter of his *Bhakta-vijaya* gives the following account of this pious saint and his wife Mamatai. They were of the *Shudra* caste, and with their fields and other property were persons of considerable wealth. Bodhala believed that true religion consisted in acts of benevolence and his wife agreed with him, so they helped the sick and the poor generously. Then a great famine brought distress, but Bodhala and his good wife gave as before, until all they had was gone. Now they were themselves in dire poverty, clothed in rags and nothing to eat. To keep from starving Mamatai took an axe, cut some wood and sold it in the city for three pice, with which they bought a handful of flour. God saw their distress, but tested their love for humanity. He assumed the form of a very poor Brahman, and asked for food. Bodhala and his wife gave him all they had, and in their presence he cooked and ate it, giving them as they desired, what was left on his plate. Then they understood it was

God who had tested them, and their joy was complete. Such stories indicate the impression left on his times by this saint, aside from the question of their authenticity.

A short account of his life was also written in verse by his disciple Jotiram.

Mahipati in his *Bhaktalilamrita*, chapter 51, 11-82, relates the story of the Muhammadan king commanding him to eat cooked flesh. It was covered with a cloth, which being removed revealed a mass of flowers. Another story is that of God testing Bodhala's willingness to give to a guest whatever he asked for, took the form of a fakir and asked for his daughter-in-law. Bodhala gave her, true to his principle of giving, then later understood that the fakir was God testing him.

The dates of Bodhala are unknown but he is assumed to have been a contemporary with Shivaji.

NIMBARAJ

Nimbaraj lived at Dahithan, of which he was the *Inamdar*. He is said to have gained his name from the fact that his father Murarpant was for a long time childless. In order to have a son he resorted to austerities, such as living on the leaves of the Nimb tree. A son was born and the name Nimbaraj was given to him. He is said to have died at Dahithan in the year 1678. He was the author of several small works.

SAINTS LITTLE KNOWN

Of many of the saints and poet-saints of this period little or nothing is known except their

names. Such are Shekh Sultan, Shekh Farid, Tryambak, Vitthaldas, Dhongada, Shivadas, Kundesh, Panabhi, Vishvanath, and others. Fragments of poems bearing their names are extant, but who they were, and what was the weight of their influence is unknown.

WOMEN POET SAINTS

Sainthood, and poet-sainthood among the Marathas has by no means been confined to men, but the women-saints have existed under a handicap. According to traditional stories the wives of many of the men-saints quite equalled their husbands, in piety and goodness, their very aid giving glory to their husbands, but they have modestly stood in the background, and even their names are hardly remembered. Many of them may have been true poets, for poetry is natural to Indian women, but their words were not recorded. His words were recorded, and she is known only as the wife of the eminent saint. But there have been notable exceptions to this rule. During the life-time of Shivaji three such exceptions may be mentioned, Bahinabai, Venubai, and Bayabai, but among the Ramdasīs there were others whose works are now lost, and their names as well.

BAHINABAI

In the little village of Devgav, a few miles to the west of the Ellora Caves, Bahinabai was born, about the year 1628. If Shivaji was born in 1630, Bahinabai was 2 years his senior. She is believed to have lived until 1700, so that she outlived Shivaji by

10 years. In her autobiography she gives no hint of direct or indirect contact with Shivaji. Nevertheless her life and teachings helped to create the religious and moral atmosphere that Shivaji had to breathe. When she came to Dehu, at the age of thirteen, about the year 1641, Shivaji, with his mother Jijabai, was living at Poona, only sixteen miles away, and he was but 11 years of age. It does not appear that she remained long at Dehu, listening to Tukaram's *kirtans*. Apparently her life was chiefly spent in her home-town of Devgav, rather far from the activities of Shivaji.

The autobiography of Bahinabai is unique in Marathi literature. Other poet-saints, from Eknath down, have furnished in their writings a few details of their lives, such as their ancestry, the name of their *guru*, and the like, but Bahinabai, or Bahini, as she calls herself, has written a long account of her girlhood, until her thirteenth year, when she became a mother. Her life after that is not described in detail, but through her experiences and thoughts much can be gathered of what her life must have been in the village and the home she loved.

According to her own story Bahini was born at Devgav, not far from Verul and the Ellora Caves. Her father was the *kulkarni* of the town. At the age of five she was married to a man of thirty. Four years after her marriage, a quarrel with relatives led her family to migrate to the South. Her husband accompanied the family. They followed the Godavari and Bhima rivers as far as Pandharpur, begging their food as they went along, and undergoing much suffering. From Pandharpur they went westward to Rahimatpur, where her husband obtained employment for two years.

Bahini was now eleven years of age. The family now decided to go to Kolhapur. They were fortunate in getting a place to lodge in the *wadi* of Bahirambhat, a learned Brahman, and a man of noble character. Just at this time Kolhapur was visited by Jairam Swami, a disciple of Ramdas and his popular *kirtans* drew large crowds. Among his intensely interested listeners was Bahini, whose mind was turning more and more to the religious life. Bahirambhat gave the family a cow and a calf, and the care of these fell to Bahini. The calf followed her everywhere, even into the *kirtans* of Jairam Swami. The overcrowding led some to remove the calf, resulting in the calf bawling outside and Bahini crying inside. The kindly Jairam noticing the commotion, enquired the reason, and comforted the little girl with kind words and admittance to the calf. The scene was reported by a busy-body to Bahini's husband, who was enraged that his little wife should have made such a scene, and he gave her a severe beating. Her husband was entirely out of sympathy with her spiritual desires. At the beginning of her thirteenth year she had read some of Tukaram's *abhangs*, and her heart was moved. She longed to meet Tuka. Now she had a dream in which Tuka placed his hand on her head in blessing, and repeated the *mantra*, "Ramkrishna Hari," which admitted her into his discipleship. It was but a dream, but she felt it was a reality and from that time she regarded herself as Tukaram's disciple. The husband was more and more exasperated against his wife, and treated her cruelly. But when he fell ill, and was in great suffering, Bahini, as a dutiful wife, nursed him through his illness, and gained his love. Now he was ready to meet his wife's wishes, and the whole family

started for Dehu, to see Tukaram, her loved *guru*, but whom she had never seen. They arrived at Dehu and experienced many difficulties. Mambaji, the envious enemy of Tukaram, became their enemy also, and contributed to the family's unhappy experiences. But listening to Tukaram's *kirtans* was their delight, or as she describes it "Joy danced in my eyes." Here in her thirteenth year a child was born to her whom she named Kashibai.

She does not state how long the family remained at Dehu, but probably not long as they were planning to return to the home at Devgav. In the meantime the poetic inspiration came to her, and her thoughts now flowed in verse. At the age of seventy-two we find her at Devgav, expecting her death at any moment. Her own words are "Seventy-two years bring me to the limit of my life. My death is now at hand."

The subjects comprised in her verses cover a wide field, and coming from the heart and mind of a woman who sought her freedom and gained it by her determination and courage, they become doubly interesting. The devotional element is not lacking, but she has much to say on the practical side of life, and her moral ideas are of the highest. Perhaps in her quiet life at Devgav her fame may not have reached far, and Shivaji may never have heard of her, but if he could have sat at her feet and listened to her, wisdom she could have taught him great truths, and ways of noble living.

VENUBAI

Ramdas admitted women to his discipleship, and the more learned of them were even appointed as heads

of his established religious houses. Such an one was Venubai, to whom Ramdas entrusted responsible positions and duties.

Venubai was born at Miraj in about the year 1628. At eight years of age she was married into a Kolhapur family, but very soon became a widow. A desire for learning now possessed her, and one of the first books to attract her was Eknath's great work, the Eknathi Bhagwata. On one occasion as she was reading the Bhagwata, Ramdas is said to have come to her home asking for alms. Noticing her book he asked her whether she experienced its truths. Confessing her ignorance he helped her with a few words, and then went on. On another of Ramdas's visits he gave her the *mantra* that admitted her into his discipleship. It is said some opposed her doing so, but being a woman of independence and force she walked the path she thought right. Of this opposition she says in one of her poems,

Some praise me, some revile me,
But I will not look to what they think
In my heart I am holding my *sadguru's* feet
And even at the end of life I will not loose

my embrace,

In 1655 Ramdas appointed her as head of the religious house at Miraj which prospered under her leadership, and the order grew. Venubai's *math* still exists at Miraj. She was the author of poems, and of one specially praised work, *Sita-svayamvar*. She died in 1678.

[Taken from V. L. Bhawe's M. S., pages 236—241.]

BAYABAI

Bayabai (perhaps the same as Baijabai) was another of Ramdas's trusted female disciples, whom he was accustomed to call his "daughters." Some of her poetry, in the Arya metre, and some poetry in Hindi, are extant.

AMBABAI

A disciple of Ramdas and a poetess, but little is known of her.

PREMABAI

The saint and poetess Premabai is little known and a few only of her verses are extant. She is believed to have been living at the close of the 16th century, so that she may have been living during the Shivaji period. At any rate her influence must be assumed in the creation of that religious and moral atmosphere which King Shivaji had to breathe.

[Taken from V. L. Bhave's M. S., pages 241 and 245.]

THE CHIEF DISCIPLES OF RAMDAS

Ramdas was a believer in the method of organization to bring about a deeper and more extended devotional spirit, as well as the moral uplift of those about him. In this he differed absolutely from Tukaram. Tukaram was as anxious to have the devotional spirit become universal and his ideals of the moral life attained by all, but he did nothing more than proclaim his

thoughts in his *kirtans*. He made no formal disciples, although he had followers. He organised no institutions. Ramdas believed in organization, hence his many *maths*, or religious houses, with a shrine to Ram or Maruti, and buildings connected with it, to house the leader of the *math*, and such disciples as the leader might collect for instruction in the principles taught by Ramdas.

Around Ramdas himself there were, therefore, many disciples to help him in his organized work, both men and women disciples, with their specified duties. Among these the four that have been considered the chief disciples were Jairam Swami Vadgavkar, Ranganath Swami Nigadikar, Anandamurti Brahmankar, and Keshav Swami Bhaganagarkar.

JAYARAM SWAMI

Jairam Swami is said to have been born in 1599 and died in 1672. His father was the *deshpande* of Katrabaj Mandavgan. The family was in poor circumstances, and Jairam had to gain his education by begging his food. His next step was that of going to Vadgav and becoming the disciple of one Krishnappa. His meeting with Ramdas is told by Hanumant. Ranganath Swami went to Vadgav to visit Jairam Swami, and the two then went to visit Ramdas. From that day both became intimate disciples of Ramdas and Ramdas used to call them his sons.

RANGANATH SWAMI

Ranganath Swami was born about 1612 and died 1672. His father, in 1642 took *jala-samadhi*, at the

junction of the Krishna and Koina rivers. Ranganath became a close disciple of Ramdas.

ANANDA MURTI

Anandamurti's death occurred in 1696. He was an inhabitant of Brahmanal in the Satara District. He became a disciple of Ramdas through the preaching of Raghunath Swami. A few of his poems are extant.

KESHAV SWAMI

Died in 1682. He is the author of Ekadashi-Charitra, and many smaller poetical works. Hanumant tells of the event leading to his becoming Ramadas's disciple. Hearing of the growing fame of Ramdas, and desiring to see him, he sent a disciple with a letter written in verse. Ramdas replied in the same way expressing his appreciation. Later when Ramdas was in the vicinity of Bhaganagar the two met, and from that time Keshavswami was one of Ramdas's close disciples.

VAMAN PANDIT

Vaman Pandit has a high rank as a Maratha poet, but he is not generally included among the Maratha saints. He was a philosopher, learned in Sanskrit, and used his genius for simplifying the recondite problems of the Vedanta system. Some of his works, however, have an entirely different character, which has suggested the possibility of there being two different Vamans.

Very little is known of Vaman Pandit. The fact that his Nigamasar was written in 1673, brings him clearly into the Shivaji period. The dates of his birth and death are unknown. In the judgment of the Maratha people Vaman stands very high as a poet. Some of his works diminish his reputation as a saint because of their very objectionable character.

SAMRAJ VAMAN

Samraj was one of the distinguished disciples of Vaman Pandit, and no mean poet. He was born at Hupary, near Kolhapur in 1652. And at the age of 25, or in 1677, was admitted into Vaman Pandit's circle of disciples.

NAGESH

Nagesh was by profession a *joshi*. He lived at Bhingar near Ahmednagar. He was a poet of the common people, using those popular words that please the common ear.

VITTHAL

Vitthal lived at Gauripur near Bid, a Brahman by birth. He was a merchant, but a man of piety, and a regular pilgrim to Pandharpur. He was evidently a scholar as well as a merchant. His poetic works are Marathi versions of puranic stories, though a few turn to other subjects.

DEVADAS

Devadas, the author of the well-known *stotra*, the Vyankatesh Stotra, belongs without doubt to the seventeenth century, although his exact dates are unknown. Nothing is known of his life and it is only through his two works, Vyankatesh Stotra and Santamalika that his name is familiar to the Maratha people. The Vyankatesh Stotra is exceedingly popular and is committed to memory by many.

SAINTS AND POET-SAINTS UNKNOWN
AND UNSUNG

The long list of saints and poet-saints, given above, by no means exhausts the number who have a right to that honorable title. But many were simple followers or disciples of those *gurus* whose names are so well-known. As pure in their lives perhaps as their *gurus*, possessed with the poetic spirit, but their simple productions reached only the small circle of their own day, and so, however worthy they may have been, their names are lost or all but lost. Yet it is important to remember that it was not the great lights such as Tukaram and Ramdas that made the seventeenth century so remarkable in the Maratha country. They preached nothing new. Their doctrines were the doctrines that had come down from the centuries gone by, but they became great, because they lived them, and exemplified them, and inspired others to follow them. Thus the light spread all through that century, and it cannot be thought that Shivaji escaped from being touched by it, while seeking to carry out what he considered his life's

work. All through the Maratha country there were *santas* and *bhaktas*, sincerely and truly godly men and women, and possessed with those high ideals of the moral life, such as were exemplified in Tukaram and Ramdas. They were lights set on a hill that could not be hid.

RAMDAS

I have reserved for the last subject of this chapter the poet-saint with whom King Shivaji is popularly supposed to have had most to do, and whose influence is supposed to have dominated both the public and private life of the king.

Original sources of information:—There are six principal original sources, as follows.

1. Shrisamartha-Pratap by Giridhar. Giridhar was a disciple of Ramdas. Ramdas appointed him to be the head of the *math* at Bid. He frequently came to Chaphal to see Ramdas. He died in 1729, 48 years after the death of Ramdas. His tomb is at Bid. This history of Ramdas is of course of special historic value, as it is written by one who was a disciple and personally knew Ramdas. In the first *samasa* of his Shri-Samartha-Pratap, verse 5, he says "This history of Samartha (Ramdas) is what I have seen of him and heard with my own ears."

2. Ramdas-Charitra by Bhimaswami of Shahapur, and written, so Hanumant says, only a few days after Ramdas's Death.

3. Santavijaya by Mahipati, written probably soon after 1774.

4. Ramdas-Charitra by Bhimaswami of Shirgav. This account was completed, it is supposed, about 1799.

5. Dasa-vishrama-dhama by Atmaram. It is assumed that Atmaram was one of the disciples of Ramdas. In Samasa I and verse 44, the name of Mahipati is given in the list of saints. If this verse is not an interpolation, it indicates a late date for this large work.

6. Ramdas-Charitra by Hanumant Swami, written about 1797.

7. Aside from the above there were accounts, written by other disciples, which are not now extant.

From the strictly historic point of view these accounts of Ramdas do not awaken confidence in their accuracy. The further they are in time from Ramdas the more they go into the details of his life. They do not settle the vexed question of the intimacy of Ramdas and King Shivaji.

Ramdas, the poet-saint :—Ramdas was born in the little town of Jamb, on the Godavari river. The usual date assigned to this event is 1608, the same year that saw the birth of the other great poet-saint, Tukaram. The accounts describe him as a lively boy, intensely fond of nature, who could climb trees like a monkey, and swim in the river like a fish. He is even credited with possessing a short tail. All enjoy telling of his escape from the bondage of marriage. When 12 years of age his mother arranged for his marriage. The ceremony was being performed, and the priests intoned the solemn words "*Savadhanam, Savadhanam*," "Beware, beware". Ramdas asked the meaning of *Savadhanam*. He was told it meant "Beware what you do, this marriage will mean bondage." At which young Ramdas leaped to his feet and fled.

swimming the river, and escaping from his pursuers. Desiring the religious life Ramdas was for several years connected with the temple of Ram at Takli. He made an extensive pilgrimage over India and then finally settled down among the beautiful Sahyadri mountains, and the Krishna, Venna, and Koina rivers in the Satara District. Ramdas evidently felt he had a message for mankind, and being an efficient organizer, founded many '*maths*' or religious houses, over which he appointed some one of his many disciples, to carry on the special worship of Ram and Maruti and to spread the moral and devotional teachings of his Dasbodha. His chief centre was Chaphal, but he was fond of mountain scenery, and spent days in the caves, without fear of the wild beasts, with which the forests abounded. He admitted women as well as men into his discipleship, and the various departments of the religious community of which he was the centre, were placed under competent heads, so that Ramdas came and went and his work went on undisturbed.

There seems no sure way as yet of settling the questions that arise regarding the relationship of Ramdas and Shivaji. The earliest historian of Shivaji, Sabhasad, writing about 14 years after the death of Shivaji, the date not being definitely settled, does not mention the name even of Ramdas, from which one would infer that the relation between Ramdas and Shivaji was not close. The later writers, and the later they are, the further removed from knowing the facts, dwell with the utmost detail on Shivaji's constant visits to Ramdas, and Ramdas's to Shivaji. Mahipati and Hanumant would give one the impression that Shivaji did little else than visit Ramdas leaving one to wonder what time

could have been left him for his martial operations. The tradition that the temple and house on the top of Sajjangad, known as Parli, was built by Shivaji for Ramdas, seems well-founded, and from it can be assumed that the relationship of the two was close, and must have been profitable for the king.

Ramdas never married. He was best fitted for a life of freedom. Probably Tukaram would have had a happier life if his parents had not married him to two wives, when he was but a boy, one dying and the other out of sympathy with him. Ramdas had the spirit to do what he wanted and had escaped from the plans of his parents. Free to wander as he pleased, honored and revered by his disciples and all others, he was able to put into execution his desire to make the worship of Ram popular, and strengthen the moral bonds that constitute true religion. Tukaram in the north sought to incline all to the worship of Vithoba, and away from Shiva and other deities, but both had the evident desire that righteousness and truth should prevail, and that without these the outer forms of religion were mockery and hypocrisy.

Ramdas's last moments show the same man of calmness and peace, with an unchanged devotion. What he left to posterity was not merely the many *maths*, some of whom still exist, but his well-known work, the Dasbodh, with its call to worship and the higher moral life.

Conclusion:—The above list of poet-saints during the life-time of Shivaji is not only impressive from the point of numbers, but more especially from the point of their character and teachings. Tukaram and Ramdas are of course outstanding figures, but they are typical of the many, lesser known or wholly unknown, but who

formed the body of the religious men and women who created the religious atmosphere of that period in the whole Maratha Country. None of them was a man of science, who demanded scientific proof for what he believed. The Vedas, the Shastras, the Puranas and the writings of the older saints, like Dnyaneshvar and Eknath, were truths to them. The Vedanta was their theoretical philosophy. The popular forms of worship were their forms, but it should be especially noticed that both Tukaram and Ramdas, as their works show, maintained an independence of thought in the emphasis which they gave to the special thoughts that had gripped their minds and formed their characters. Tukaram did not deny deity to Shiva, but his soul's reverence turned to God, as manifested in Vishnu, and in Vishnu's *avatar* Krishna, and in Krishna's abiding presence in Pandharpur as Vithoba, standing on the brick with arms akimbo, ready to run to the aid of any of his *bhaktas* when in distress. With this piety went the highest moral ideals in the relation of man to God, and man to man. Tukaram felt the importance of these moral ideals, and he emphasises the thought that without them the worship of God is hypocrisy. With Ramdas it was the worship of Ram that he emphasised, but that simply meant his belief that Ram was also an *avatar* of Vishnu. His emphasis upon morals is the same as that of Tukaram.

To a student of these religious teachers it soon becomes evident that it requires much reading, and much careful study to understand the thoughts that possessed them. Immature knowledge has led many to condemn on the one side and praise on the other, the beliefs and teachings of these saints. They never

claimed to be theologians. They were simply men moved from within to express their devotion to God, in the way natural to them and correcting what they could in the moral ideas around them. No emphasis should be placed on the question whether they were correct in their theology or absolutely correct in their moral ideals. The thing to be emphasised is that they were godly men, lovers of righteousness, who lived pure lives and by their example impressed others. The political condition of the country required just such moral forces and the assumption is not without some sure evidence that those moral forces touched the private and public life of Shivaji.

[The references to Mr. Bhave's ' Maharashtra Saraswat ' are quoted from the second edition of 1919].

SHIVAJI FROM TANJORE MSS.

BY

PANDIT N. VAIDYANATH SASTRY

SAHITYA SIROMANI.

कलिकल्मषहारीणि हारीणि जनचेतसाम् ।
यशंसि शिवराजस्य श्रोतव्यानि मनीषिभिः ॥

—शिवभारत, अ. १ श्लो. २३.

It is quite impossible in these days to claim originality and priority in giving some historical facts and truths pertaining to the life of *Sri Sivaji Chhatrapati*, the founder of the Mahratha rule in India. The days—when the people of India had a blind belief in the works of Grant Duff and other western historians, whose chief aim was to write out a complete history but with scanty materials and fill up the gaps by guess-work, and to proclaim wherever they had a chance that Indian rulers were uncivilised and that their rule was only a misrule—have passed. Many profound scholars have entered the field of research work and have brought to light the hidden facts and truths regarding *Sivaji*, and consequently those blind theories are removed away.

What I propose to do in this short paper is only to adduce certain literary evidences about the *life and characteristics of Sivaji the great*, and of his ancestry, from the manuscripts that are stored up in the famous Saraswati Mahal Library at Tanjore, by the unceasing efforts of the Mahratha rulers of this place.

It is said that Shivaji is the descendant of Bhonsle family. 'Bhonsle' is the prakritic (probably Maharashtri) form of the word '*Bhasvat Kula*' i. e. solar race. The following references bear out this fact.

अभूयतेक्ष्वाकुभगीरथश्री
रामादिभिर्यत्र यशोधुरीणैः ।
आहुस्तदेवाक्षरभङ्गिभेदैः
भास्वत्कुलं भोसलनामधेयम् ॥

—शाहेन्द्रविलासम्, सर्ग २. श्लोक ६.

भास्वद्वंशो भोसलाख्यो जगत्या
मास्ते क्षीरोदन्धतस्तुल्यधर्मा ।
यत्रोद्भूतानद्भूतान्वीक्ष्य देवाः
न इलाघन्ते नाकलोकाधिवासम् ॥

—संगीत-सारामृतम्, पृ. २a. पं ३-४.

Shivaji was a Kshatriya of Solar race having descended from the Aryan Kings of the Kosala and other parts.

The Smriti verses 'कलौ वर्णद्वयं स्मृतम्' and 'नन्दान्तं क्षत्रियकुलं' indicate that the Kshatriyas are rare in these days and not a thorough denial of the existence of the Kshatriya varna. According to Kshatriya-dharma Shivaji belongs to the Kaushika gotra and Ashvalayana sutra. Attention of the readers is invited to the following reference.

श्रीमान् कौशिकगोत्रजश्च सुयशा जित्वा भवान्या वरात्
आप्रालेयनगां त्रिसागरतटां तं चक्रवालं भुवः ।
दध्रे यो यवनद्विपेषु हरितां राजन्यवंशाग्रणीः
आसीच्छत्रपतिः स्वयाचकचयस्वर्दुः शिवाजिर्नृपः ॥

—साहित्यमंजूषा, पृ. १. श्लो. १.

कौशिकगोत्रोत्पन्नस्य आर्द्रानक्षत्रे मिथुनराशौ जातस्य शरभेन्द्रभूपालना-
मधेयस्य तुलाराशिकस्य नगरस्य च द्वादशस्थानशनिदोषपरिहारार्थं ॥

—शनैश्चरशान्ति, पृ. १, पं. २-३.

The ancestors of Shivaji are said to have lived first at the *Somanatha* Kshetra in the *Sourashtradesha* from whence they settled at *Shivagiri*. They were staunch devotees of Shiva as explained in the following extracts.

सौराष्ट्रे पुण्यदेशे नरपतिरभवत्कोपि विख्यातकीर्तिः ।

सोपि श्रीसूर्यवंशाभरणमणिरभूत् सोमनाथैकभक्तः ॥ ३० ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७१८ पं. ९. : ७१-२.

ततो भोसलवंशस्य स श्रीमानादिपूरुषः ।

मुनिवृत्त्या सांबाशिवं समाराधयदव्ययम् ॥

—प्रपंचसारासृतम्, बाबाजी-वंशावली-वर्णनाध्याय, श्लो. ३०.

वैराग्येण विहाय राज्यमखिलं यातो दिगन्तान्तरम्

नो तत्याज महेश्वरस्य भजनं संसारसारन्तु यत् ।

इत्थं भूमिपतिश्चकार वसति यस्मिन् गिरीशो गिरौ

कारुण्यैकनिकेतनो विधृतवान्भिलाकृतिं सुन्दरम् ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७२. पं. ८-१०.

या वंशांत प्रस्तुत कलियुगामध्ये शंभुपर्वतप्रदेशां श्रीमहाराष्ट्रदेशा-
धिपति शौर्योदार्यगुणप्रख्यातराजा शंभू म्हणून अवतरला ...। त्या सरिसें
शंभू पर्वतावरी श्रीसांबाशिवप्रसादार्थ अनुष्ठानही करीत आला ॥

—तंजावरचा शिलालेख पृ. १ & श्रीमद्भोसलवंशचरित्र, पृ. १.

Maloji, the king of a petty country round *Shivagiri*, was the grand-father of *Shivaji* and a prime figure in the *Bhonsle* family. He shone as a brave warrior in the battle-field and was called as *Vira Maloji*. He was a pious man and a true devotee of *Shiva*, his family deity and dug a great tank in the *Shivagiri*.

रामादिनामान्तरतां प्रपन्नैः मालोजिराजादिभिरेष वंशः ।

कामप्युदारं गमितः प्रकर्षं कल्पद्रुमाद्यैरिव दुग्धसिन्धुः ।

—शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. ७.

मालोजिक्षितिपालमौलिरभवत् तत्रेभदानोदकैः

सिक्ताभिस्त्वचमूत्थः पुभिरभिव्याप्ताभिरग्रस्थले ।

सक्ता कर्दमिमे विभान्त्युडुगणव्याजेन यत्सैनिकम्

व्याबिद्धाहितकुम्भिकुम्भगलिता मुक्तामणिश्रृणयः ॥

—संगीतसारासृतम्, पृ. २_a पं. ४-६.

तस्यात्मजो मल्ल इति क्षितीशः परोभवद्विठ्ठलभूमिपालः ।

ईशावतारश्च परो मुरारेणशावताराविष भूमिपालौ ॥

—संगीतमकरन्दम् पृ. ७२_a पं. ३-४.

तत्रापि शंभुनिजभक्तलोभात्कैलासवासं मनुते महेशः ।

तस्मिन् स्थले सूर्यकुलावतंसो मालोजिनामा कृतवान् तटाकम् ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७३_b पं. ४-६.

His name is given in diverse places as *Maloji*, *Malla*, *Malavarma*, and *Mallari*. The correct and full name seems to be *Mallari*, which is very common among the Mahrathas. The others seem to be only corruptions and curtailments of the same.

Shahaji was born to *Maloji* by his wife *Uma* in the year 1609 A. D. He ascended the throne on the demise of his father when he was too young. *Vitthoji* was his guardian.

तदनन्तरं शाहजी राजे निजामशाहाचे अनुमतीने आपले स्वराज्य पदास शालीवाहान शके १५४३ (1621 A. D.) तत्तनिशी जाहले ॥

—तंजावरचा शिलालेख, पृ. ६ & श्रीमद्वीरसलवंशचरित्र पृ. ७. पं. ५-७.

In the prime of his life he established his name as a great warrior of the Mahratha race and helped the Sultan of Dhelhi, who in turn, gave him with great pleasure, a white silk-umbrella, a flag and other royal insignia. The following extracts make it clear :—

मालोजिभूभर्तुरभूदशेषमान्यस्तनूजो भुवि शाहभूपः ।
निधिर्गुणानां निजकीर्तिकान्ताविहारसीमाधितवैजयन्तः ॥

—शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. ११.

तस्यासीत् पूर्णपुण्यस्सुरयुवतिगणस्तूयमानप्रशस्तिः
सूनुः शाहेन्द्रनामार्जुन इव नियतं धर्ममार्गानुसारी ॥ ११ ॥

—भोसलवंशावलि :

वित्तविमलकीर्तिर्मन्मथाकारमूर्तिः
परकरिहरिरूपः शाहनामा महीपः ।
व्यरचि तदभिधानात् ग्रन्थ एषो विशेषात्
स जयति मकरन्दः चारुसंगीतपूर्वः ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७४^a पं. १-३.

ख्यातस्स नामाखिलप्राननीयो महीपतेः शाहजिनामधेयः ।
प्रतापभाजां प्रथमं यमाहुः ज्योतिष्मतां भानुमिव प्रशस्तम् ॥ २ ॥

यदीय साचिव्यसमेधितश्रीः
दिलीपतिर्भूरि कुतूहलेन ।
प्रायच्छद्वन्यच्छसितातपत्र-

ध्वजादिनानाबिरुदाङ्कलक्ष्मीम् ॥ ३ ॥

—राघवचरितम्, स. १. श्लो. २-३.

Ali Adilsha, who was the *Sultan* of *Bijapur*, was free from trouble and anxieties, having thrown over the burden of attending to his kingdom on the shoulders of *Shahaji*, who was in service under him.

महासेनश्शंभोरिव कलशसिन्धोरिव शशी
कुमारस्तस्यासीत् सहजिनृपनामा गुणनिधिः ।
भुवोभारं यस्मिन्निखिलमपि विन्यस्य यवन-
क्षमाधीशः क्लेशं विजयपुरनेता स विजहौ ॥

—संगीतसारासूत्रम्, पृ. २_a पं. ७. ; ७ पं. १-२.

He was considered by the people, who witnessed his valour in the battle-field, as an incarnation (अंशावतार) of God, *Devasenapati*.

He is said to have been guarded by Siva in critical movements.

उमेति नाम्ना किल धर्मपत्नी मल्लारिराजस्य सुतावसूत ।
षडाननश्शाहमहीपनामा परश्शरञ्जीति गजाननोऽसौ ।

पृ. ७३_a पं. ४-५.

कलौ युगे षण्मुखतां विहाय षड्गुण्यमास्येषु कृतं विधात्रा ।
जानामि दण्डायुधकैतवेन तच्छाहभूपाल विलोकितं ते ॥

पृ. ७३_a पं. ८-१०.

श्रीशम्भुर्देवदेवस्तद्भवति सहादेवनामासि स त्वं
ये दुष्टाः कौरवास्ते तव निशितशरैर्नाशमेष्यन्ति सद्यः ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७४_a पं. ५-६.

Shahaji seems to have patronized many learned Pandits in his Court, he himself being a learned man. Poet *Jayarama*, the author of '*Parnala-Parvata-Grahana*' tells in his work that it was appreciated by *Shahaji*.

महाराजाधिराजोपि शृण्वन् तुष्टोऽभवत् पुरा ।

—पर्णालपर्वत-ग्रहणाख्यानम्, अ. १ श्लो. २१.

Deva, the author of *Sangita Makaranda* was also one of his Court Poets. It is well proved from the

activities of his successors that the interest in musical science was a hereditary one, and the man first responsible for that was *Shahaji*.

It is said that *Shahaji* had a number of wives, chief among whom were *Jijabai* and *Tukkabai*.

पतिं तमेनं प्रमदामनोजं मोहादवृण्वन्महिला हि बह्वः ।

महोजसस्तासु च तस्य जाताः सुतास्सुवीरास्सुगुणामिरामाः ।

—राघवचरितम्, स. १. श्लो. ४.

Part II

Shivaji, the famous national hero, borne in Krishna-tritiya day of the Phalguna month of Shukla year i.e. Shaka 1551 (which corresponds to Friday the 19th February of 1630 A. D.) by *Jijabai*, the first wife of *Shahaji*.

शांभाजिराजश्च शिवाजिराजो जीजांविकायां तनयावभूताम् ।

तुकांविकायां सुत एकभूपः तस्य त्रिभिस्त्रैर्मुदितो मनोभूत् ॥

—शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. २७.

भूवाणप्राणचन्द्राब्दै (1551) स्सम्मिमे शालिवाहने ।

शके संवत्सरे शुद्धे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥

शशिरत्नौ वर्तमाने प्रशस्ते मासि फाल्गुने

कृष्णपक्षे तृतीयायां निशि लग्ने सुशोभने ॥

—शिवभारत, अ. ६, श्लो. २६-२७.

Shivaji was so named because his birth took place at *Shivagiri*, the abode of their family deity God *Shiva*.

यतश्शिवगिरेर्मूर्ध्नि जातस्स पुरुषोत्तमः ।

ततः प्रसिद्धो लोकेऽस्य शिव इत्याभिधाभवत् ॥

—शिवभारत, अ. ६, श्लो. ६३.

The name should be pronounced as *Shivaji* शिवजी i. e. *Shiva* being the name and 'ji' a suffix showing reverence.

But the name as is generally pronounced is *Shivaji* (शिवाजी) which is interpreted by scholars in many ways according to several modes of analysis :—i. e.

शिवं आजौ यस्य or शिवा आजिः यस्य or आजौ शिवः meaning one who always gets success in the battle, or one who fights according to Dharma or one who shines like Rudra in the battlefield. If we take it in any of the above senses it is undoubtedly apt and applicable to him. *Gaga Bhatta* a famous Brahmin scholar of *Benares* performed the coronation of *Shivaji* in the right old *Indian* method in the year 1674 A. D. He became the ruler of the mountains in the *South*.

आनन्देऽपि च (जेष्ठ ?) शुक्लमदनाहे प्राप्य काशीस्थितान्

गागामदृत आप्लवं नृपपदे प्रावर्तयत् स्वं शकम् ॥ २ ॥

—साहित्यमंजूषा पृ. १ पं. ४-७

युगे युगेऽवतार्योर्ध्वं तेन तेन किलात्मना ।

अनुगृह्णाति यो देवो निगृह्णाति च दानवान् ॥ २६ ॥

स एवायं महावीरः पर्वतानामधीश्वरः ।

दाक्षिणात्यो महाराजः शाहराजात्मजः शिवः ॥ २७ ॥

(cf. दिवे. अ. १. श्लो २४.)

अधारि किल हस्ताग्रे गोवर्धनगिरिः पुरा ।

इदानीन्तु बतानेन धृतास्सर्वे महीधराः ॥ २८ ॥

—शिवभारत, पृ. ३६ पं. २-५ अ. १ श्लो. २६-२८.*

Shivaji was such a true devotee of *Shiva*, his family deity, that all his followers also adopted the same attitude. He is thought to be the incarnation of God *Shiva* and also of *Vishnu* himself. It is certain that he should not be taken as an ordinary man with greater powers. Those who have completely gone through the true history of *Shivaji* will surely be able to justify

the statement and will come to a conclusion that he is only an Amshavatara, bestowed with extraordinary divine power.

हर्ता धरित्रीभारस्य संहर्ता प्रतिभूभूताम् ।

मद्भक्त (शिवभक्तः) एष सर्वेषामप्यधृष्यो भविष्यति ॥

—शिवभारत, अ. १०, श्लो. १७

मोठे अत्यन्त तेजी मिळजनि सहजी मारितो देशमौजी

द्रव्ये नेऊनि गाजी प्रणमुनि गुरुजी जो महादेव पूजी ।

ब्रम्हा ज्यातें नवाजी हरचरणरजी जो सदा चित्त योजी

तो हा आला शिवाजी भुवन गजभजी मोगला देत बाजी ॥ ३ ॥

—Praise of Shivaji at Panhalgad.

शिवक्षमेशश्चिशिव एव साक्षात् अहीनसत्त्वाभरणो व्यराजत् ।

अस्य स्मितेन ह्यभवन्नराणां नामावशेषा नगरीविशेषाः ॥ १८ ॥

—भोसलवंशावलि: पृ. २७ पं. ५-७.

(मनीषिण ऊचुः)

हर्तुं वसुन्धराभारं धर्तुं धर्मं सनातनम् ।

संहर्तुं यवनान्सर्वान्कर्तुं कर्मातिमानुषम् ॥ ११ ॥

जागर्ति ह्यवतारोयः साक्षाद्भगवतो हरेः ।

शिवराजस्वरूपेण श्रीमान् भृशबलान्वये ॥ १२ ॥

—शिवभारत, पृ. २० and २१ अ. १. श्लो. ११-१२.*

(कवीन्द्र उवाच)

कदाचिदात्मनात्मानं पश्यन्तं मां समाधिना ।

स्तिमिताक्षं जगत्साक्षी भगवान्भूतभावनः ॥ ३५ ॥

सुप्रसन्नाननः श्रीमान्पुण्डरीकबिलोचनः ।

शिवराजस्यरूपेण निजं रूपमदर्शयत् ॥ ३६ ॥

—शिवभारत, पृ. ४० पं. ५-७. अ. १. श्लो. ३५-३६.*

He showed such a love and reverence to his servants and gave them plenty of riches that they were prepared to lay their lives for his sake.

Shivaji had an equal devotion towards *Shiva* and *Bhavani*, the particular form *Mahishamardini Durga*. *Durga* also was his family deity and is worshipped even today by his descendants in these parts with greater devotion. No doubt she, the leader of divine army, yoginigana of *Rajarajesvari*, is the only goddess most fit to be worshipped by the *Kshatriyas*. Goddess *Durga* looked after *Shivaji* as his own mother, and instructed and helped him, entering into his body itself in critical stages, when he was pondering over his further procedure.

विष्णुः—श्रीमद्भोसलवंशोयं नेतरस्तु ममैव सः ॥

सूर्यनारायणस्यायं श्रीमान् वंशो महाद्युतिः ॥ २६ ॥

श्रीमान् शंभुर्महादेवः सर्वानन्दप्रदायकः ।

भवानी चण्डमुण्डादिमहिषासुरमर्दिनी ॥ २७ ॥

कुलदैवतमेतस्य वंशस्य समुदीरितम् ॥

—प्रपंचसाराश्रुतम्, बाबाजीवंशावलीवर्णनाध्यायः श्लो. २६-२८

इयं भगवती देवी गिरिजा भक्तवत्सला ।

समये समयेऽभ्येत्य तमिमं पालयिष्यति ॥

भगवत्याः प्रसादेन महाप्राणो महाभुजः ।

सोऽवेक्षते जगत्कृत्स्नं न सहायमवेक्षते ॥

—शिवभारत, अ. १० श्लो. १६; अ. २६, श्लो. १९

यमन्तराविश्य मुदा भवानी कर्तव्यचिन्तासमकालमेव ।

निवेद्यन्ती हितकार्यजातं अन्वग्रहीत्स्कन्दमिवातिवेलम् । १९ ॥

—भोसलवंशावलिः

The chief aim of *Shivaji* was only to rescue the Hindu religion, from the hands of *Anti-Hinduists*, the

Mohammedan rulers whose chief activity was to destroy Hinduism and to convert as many of them as possible to their religion. If *Shivaji* had not defended the Hindu religion, it would have been thoroughly washed off by the *Mohammedans*. Chief among them was the *Emperor of Dhelhi*. *Shivaji* made the merciless *Mohammedans* tremble as soon as they heard the letter 'Shi' (शि) the first letter of his name as *Maricha* on hearing the letter 'Ra' (रा) the first letter of the name *Rama*.

शृणु तावन्महाराज श्रीशिवस्याग्रजस्य ते
कल्किनो निष्कलङ्कस्य तुरुष्कवरमर्दनम् ।
प्रोच्यते भावि यच्छास्त्रे तदिदानीं निरूप्यते ॥ १९ ॥

—पर्णालपर्वतग्रहणम्, अध्याय १

करिष्यत्येष बलवानिह कर्मातिमानुषम् ।
स्लेच्छान्निहत्य महतीं कीर्तिं विस्तारयिष्यति ॥ अ. ६ श्लो. ६४ ॥
बत दिङ्गीपतेर्मूर्ध्नि प्रतपेन तपन्नयम् ।
निजं चरणमाधाय जगदाज्ञापयिष्यति ॥ अ. ६ श्लो. ६८ ॥
वर्धमानः क्रमेणैव त्वत्पुत्रोयमुरुक्रमः । ।
समाक्रम्यावनीं सर्वां यवनान्निहनिष्यति ॥ अ. १०. श्लो. १५.

—शिवभारत

श्रीभगवान् उवाच ॥

चैद्यकेशिमुखाश्चान्ये दनोः पुत्रास्सहस्रशः ।
रोद्धारस्सर्वधर्माणामधर्माङ्गप्रवर्तकाः ॥ ४५ ॥
मयैव निहताः पूर्वमवतार्य तदा तदा ॥
... .. ॥ ४६ ॥

इदानीमपि दैत्यानां वधाय यवनात्मनाम् ।
वसुधामवतीर्णोऽस्मि तनुमादाय मानुषीम् ॥ ४७ ॥

—शिवभारत, पृ. ५० पं. २-५. अ. १. श्लो. ४५-४७.*

शिवाजिराजोऽथ विभुर्यशस्वी
 प्रागल्भ्यमत्युन्नतमाललम्बे ।
 चण्डैर्भुजादण्डमहः प्रकाण्डैः
 विखण्डयन् यावनमण्डलानि ॥

—शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. २२.

महिष्यां जीजायामभवदनघस्तस्य नृपतेः
 कुमारः शम्भोजिः क्षितिविदितमाहात्म्यजनिभूः ।
 शिवोज (शिवाजी) स्तद्भ्राता स्वयमपि च भद्रासनगतो
 द्विषन्दिह्लीशं यो यवनकुलविध्वंसमकरोत् ॥

—संगीतसारासृतम्, पृ. २७ पं. २-४.

अधिकतरदयावान्दीर्घकालं निमग्नं
 सुतमिव तुहिनद्रेस्सान्त्वयन् भीतपूर्वम् ।
 शिवधरणिमहेन्द्रस्तं पनालाख्यमेवं
 यवनजलधिमध्यादुच्चकैरुज्जहार ॥

—पर्णालपर्वतग्रहणम्, अ. १, श्लो. ५३.

नाजूक जागा गड हा पनाला
 शंभूने केला तुमचा हवाला ।
 आणूनियां चंपकपुष्पमाला
 पूजा करावी शंभूशिवाला ॥१॥
 स्वर्गी देव भिती कपाट रिघती मेरु गुहा सेविती
 पाताळीं वसती वनीं दचकती हे दानवांचि स्थिती ।
 स्वर्गी हे स्मरती सचिन्त उठती आला शिवाजी कृती
 जैसे भूमिपती समस्त पळती उद्विग्न दिह्लीपती ॥ २ ॥

—Praise of Sivaji at Panalghad
 Page 117. Ll. I—II. Subject 17.

A picture of Shivaji is found on the title-sheet of 'Atmaram' of Ramadas and it indicates that Ramadas was the spiritual adviser of Shivaji. It is clear

that *Ramadas* was not only a spiritual adviser of *Shivaji* but also his political adviser. *Moropanth* in a single verse fully expresses the relation between *Ramadas* and *Shivaji*.

मान्य शिवाजी राजा न म्हणों मी यासि साधु काय निका ।
तन्महिमा नत मुजना न कळे मूढा जनासि आधुनिका ॥ १ ॥
लाजविलें शिवराजें धनदा वनदास दान-वारीनें ।
वा गुरुदास्य जयाचें वानावें सतत दानवारीनें ॥ २ ॥

—मोरोपंत, पृ. ६. पं. ६-१०.†

1. “*Shivaji* need not be looked upon as a mere king. He was as great a *Sadhu* as others. The ordinary people of today could not certainly be aware of such greatness in him; but the truly *great* alone could actually gauge his worth.

2. “Even *Kubera* had to be ashamed of his capacity to give by the side of *Shivaji's* whose munificence to his subordinates knew no bounds. *Krishna*, the avowed enemy of the *Asuras*, had to feel that his devotion to his teacher was nowhere by the side of *Shivaji* and respectfully admired *Shivaji's* adherence to his master.

In my opinion the word ‘Guru’, in the above given verse refers to only *Ramdas* though *Ramdas*, devotee of *Rama* differed from *Shivaji*, the true devotee of *Shiva*, yet there was much to bind them together since there was no difference of opinion in the fundamentals.

Poets and Pandits such as Kavindraparamananda, Jayarama, Raghunatha Pandita, Gagabhatta and other scholars were patronized by him as by his father. It is clear from the following verses.

यानि यानि चरित्राणि विहितानि मया भुवि ।
विधीयते च सुमते तानि सर्वाणि वर्णय ॥

—शिवभारत, अ. १, श्लो. २६

इतो राजगडे गत्वा गृहीतं राजदर्शनम् ॥ २८ ॥

ततः श्रीमच्छिवेनेयं सुरती लुण्ठिता पुनः ॥

तद्वैदवमहाराष्ट्रभाषायुग्मेन वर्णितम् ॥ २९ ॥

—पर्णालपर्वतग्रहणम्

माता यस्य सती गुणाऽर्चितगुणा राजाधि नाम्नी हनू-

मद्वंशाभरणं पिता ध्वरिवरो नारायणाख्यस्सुधीः ।

तेन श्रीशिवसार्वभौमनृपतिप्रेमैकधास्ना समा-

स्नातोऽयं रघुनाथनामविदुषा तोषाय कोशस्तताम् ॥

इति श्रीशिवच्छत्रपतिप्रियामात्येन नारायणाध्वरिसूनुना रघुनाथेन शिवराज-

नियोगतः कृते व्यवहारकोशे पण्यवर्गो दशमस्समाप्तः ॥

—राजकोशनिधंतु, (Last verse and colophon).

Uneducated if he be, he would have very little to do with the Pandits and especially with *Ramdas*. *Kavindra* speaks of his education as follows :--

आख्याति लिखितुं यावदाचार्यो वर्णमादिमम् । तावद्वितीयमप्येष
लिखित्वा समदर्शयत् ॥ सर्वसामपि विद्यानां द्वारभावमुपागतं । लिपिं
यथावदाखिलां ग्राहयामास तं गुरुः ॥ शिवभारत अ. १०. श्लो. ७२-७३.

राजा छत्रपती स्वामीचे ठाई गूण ॥

१. देवाची ठाई निष्ठा

७. शस्त्रपरीक्षा

२. बळे पखर (प्रखर)

८. जितिकी हत्तेरेभी आरास्तां[?]

३. राजकिळेची [राजकलेची] अदब

९. बोळणें रसिक

तरतिबरा [?] हारवेश उत्तम

४. दरशनी

१०. डोळामध्ये शरम

५. रत्नपरीक्षा

११. शाळग्र्यांवपरीक्षा

६. अश्वपरीक्षा

१२. गजपरीक्षा

१३. न्याय करणे उत्तम	२०. इमानि
१४. शहाणपण	२१. शूर
१५. राजकारणी	२२. उदार
१६. मनुशाची पारखि	२३. वित्पन्न
१७. घोडयेचडाईत	२४. सरबोल
१८. हत्तीचडाईत	२५. धीर
१९. वरदकविताशक्ति	

—वही Bibl. 15.

Hence it seems that *Sivaji* was well educated and that he was very clever.

The history of *Shivaji* will surely arouse in the minds of readers the feeling that it is better to sacrifice even our lives to rescue our religion from the hands of our enemies, than to witness our religion perish before our own eyes. Hence every patriotic Indian should study the history of *Sivaji* and act up to the ideals which prompted him to espouse the cause of mother India, her religion and her philosophy.

BIBLIOGRAPHY

I chiefly give here the date of each work or MS. so as to judge its validity and authenticity.

1. भोसल वंशावली by Gangadhara (Bl. No. 5021)

This is a brief work, consisting about 30 verses describing the *Bhosalakula* from *Maloji* to *Sahaji*. The author is a court poet of *Sahaji*, the ruler of Tanjore, and he has written many works in Sankrit, chief among them being *Rasika Ranjani* a commentary on *Kuvalayananda*. The time of composition of this work may be affirmed to be between 1684-1710, A. D.

2. Marathi Historical Inscription of the Sri Brahadeswara temple at Tanjore, otherwise Known as श्रीमद्ब्रह्मेश्वर-चरित्र.—published by Sri T. Sambamurthi Row of Tanjore.

The date of Inscription is given in itself as *Tuesday the 13th of Dec. 1803 A. D.*

3. Mahrathi verses of Moropanth. (P. A. No 60)

There are two loose verses given in this MS. in the beginning of *Sanmanimala* of Moropanth. Though these two verses are exclusively given, we can infer from the language itself that they are of Moropanth. The date of composition is between 1729–1794, A. D.

4. प्रपंच सारासूत or राजरंजन पुराण by Ekaji, otherwise known as Bhava Sahib, Raja of Tanjore. (Bl. No. 1430).

The work deals with many subjects such as—

शिष्यलक्षणम्, गुरुलक्षणम्, सेवकलक्षणम्, शिवस्तुति, बाबाजीवंशवर्णनम्, दीपावामाहात्म्यम्, तुलजाराजवर्णनम्, मालोजीवंशाशीर्वचन etc.

The date of the work is about 1736 A. D.

5. Praise of Sivaji at Parnalghad. { वही $\frac{115}{593}$ }

The author of these verses is not given. This is found in the वही of Avubai Saheb the wife of Sarabhoji Maharaja the ruler of Tanjore, as given on the MS. “ हे वही इजरती आवू साहेबाचि ”.

The date of the manuscript may be ascertained between 1800–1832, A. D.

6. राववचरितम् by Sarabhoji Raja of Tanjore (Bl.No 4758)

This work is a beautiful kavya, dealing with Ramakatha, by Sarabhoji, the brother of Sahaji, the ruler of Tanjore. This work may be placed between 1711–1728. A. D.

7. Sangita Makaranda or Shahi Makaranda by Veda. (Bl. 6623)

This is a work on Sangita Shastra and in this work the author has given briefly the history of *Shahaji* the father of *Shivaji*. The date of this MS. is given as Saka 1572 Paridhavi, which corresponds to 1650 A. D. The date of the work may be fixed between 1609–1621 A. D.

8. *Sahitya Manjusha* by *Sadaji* (Bl. No. 7127)

The author describes in this work briefly the descendants of *Sivaji* from *Sivaji* to *Sahaji*. He says that he was patronised by *Sahaji* and gives the date of composition as follows :—

सदाजिसद्वः किल शालिवाहने
शकेश्वदेवाश्वधरामितेतिषे (Saka 1747 or 1825 A. D.)

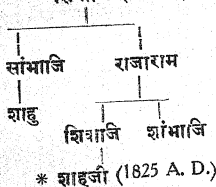
शुद्धे तृतीयाख्यतिथौ च काव्य-

वारे समाप्तमकरोदिमां मुदा ॥

The geneology of the king and the author as explained is :—

शिवाजी (छत्रपति)

सङ्गमेश्वरः (शाण्डिल्यः कोङ्कणः)

बल्लालदैवज्ञ

दशरथ

चिन्तामणि

बल्लाळ

*सदाजी (1825 A. D.)

9. *सङ्गीतसारासूत* by *Tulaja Raja* (Bl. No. 6629).

This is a very good simple treatise on *Sangita Shastra* based on the ancient works of *Sarngadeva* and others. The author of this work is *Tulajaji* otherwise known as *Tukkoji*, the fourth *Mahratha* ruler at *Tanjore* (A. D. 1729-1735) and the third son of *Ekaji*. He is said to be an author of many works such as— 4268 वाक्यामृत, 4263 इनकुलतेजोनिधिः, 9364 आदिधर्मसारसङ्ग्रह, राजधर्मसारसङ्ग्रह, 6697 मन्त्रशास्त्रसारसङ्ग्रह, 5438 धन्वन्तरीसार-निधिः and other works. This work may be safely placed between A. D. 1729-1735.

10. *शाहेंद्रविलास* by *Sridhara Venkatesa* (Bl. No 10261)

This is a very interesting *kavya* dealing with the history of *Shahaji*, the second *Mahratha* ruler at *Tanjore*. The author was a court poet of *Shahaji* and is famous in south India as a true devotee of *Shiva*. He was otherwise called as *Ayya* for

whom a festival is performed even now on his Tithi as *Ayyaval Mahotsavam* at Saharajapuram, the modern *Tiruvissanallure* in *Tanjore District*. This work may be placed between 1684—1710 A. D.

11. शिवभारतम्—by Kavindra Paramananda. (BI. 1411).

12. पणीलपर्वतग्रहणं by Jayaram.

The date of the last mentioned two works is clear, both the authors being contemporaries of Shivaji.

13. शनैश्वरशान्तिः—(BL. 3002) The author is unknown. This is a Shanti performed by Sarabhoji Maharaja, a dayada of Shivaji. The date may be fixed between 1800—1832 A. D.

14. *Atmaram* by Ramdas; No. 75 Cat. of Marathi Mss. There is given a portrait of *Shivaji* and *Ramadas* on the title sheet to which I have referred herein; the date of the Mss. is given as follows—

शक १७४२ विक्रम संवत्सर अधिक ज्येष्ठ बहुल पञ्चमी ब्रह्म-
स्पतिवारि ग्रन्थ सम्पूर्ण जाह्ला असे. This corresponds to 1820 A.D.

15. वहि $\frac{117}{595}$ This Ms. is historically useful. It deals with about 200 miscellaneous subjects, chief among them being—

1. The merits of Shivaji
2. Ancestors of Shivaji
3. List of forts (किछे or गड)
4. List of seaport towns
5. List of Mohamadan rulers
6. The officers of Sultan
7. The members of families of Marathas etc.

The script herein used is Devanagari and Modi. The date of the Ms. may be believed to be somewhere in the 17th century from the condition of the Ms. The exact date of the Ms. also can be traced out from the body itself with some more effort by those who are familiar with Modi script.

Editors' Notes—The value of this contribution consists in the insight it affords into Mss. relating to Shivaji, now preserved in the Saraswati Mahal Library of Tanjore.

शि. नि. इ.—४

* It will be noted that these passages quoted from Shivabharata are not to be found in the text printed by Mr. Divekar. They are taken from the other Mss. of the Shivabharata in the Tanjore Library.

† These Aryas are apparently not so reliable as they do not appear in the original Mss. of Moropant. Mr. R. D. Paradkar of Kinhal assures us that the only references that Moropant made to Shiwaji were indirect and are so wellknown to the people :—

(१) शिवरायास ज्ञानद जो, जैसा याज्ञवल्क्य जनकास । तरले भवार्णवीं जन वृद्धतर ज्याची धरुनि जन कास ॥ रामदास-स्तोत्र ॥; (२) सुज शिवाजी राजा न म्हणे तुक्यासि काय साधु निका । तर्पडितप्रधानां न कळे गुण; समज फार आधुनिकां ॥ तुकाराम-स्तोत्र ॥.

This latter verse bears a remarkable resemblance to the first of the two Aryas in the text.

Mr. L. R. Pangarkar is emphatically of opinion that they can be ascribed to Moropant. He says, 'आर्या मोरोपतांच्याच विसतात.'

एक्याण्णव कलमी बखर

The एक्याण्णव कलमी or शाण्णव कलमी बखर is printed in five or six places and two of its Mss. can, now for some time, be seen in the B. I. S. Mandala of Poona. The Bakhar cannot be credited with any proximity in time to the Shiwaji period either from internal or external evidence :—

(1) It contains information clearly bearing on the Peshwa period, which is mostly accurate, e. g. the दुतर्फी अमल or the duel government in Tulapur and the detailed information about the descendants of Vyankoji's sons.

(2) Out of the 34 incidents in Shiwaji's life, described in it, only 7 are dated, all except one (Shiwaji's death) of which are wrong both historically and chronologically. To take only one example, the date of Afzal-khan's death is given as शक १५७४ विक्रतिनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शु. १२ रविवार. Any reliable calendar would expose the discrepancies. The date is not only wrong by seven years but, what is still more objectionable, it is inconsistent with itself.

(3) The author's knowledge about Shiwaji is glaringly insufficient. According to him Shiwaji sacked Surat only once instead of twice.

The chronological order even of the most important events is obviously too much mistaken. Shahaji meets his end six years later than the correct year. The Karnatak expedition precedes when, as every school-boy knows, it must follow, the grand Coronation of Shiwaji.

THE KARNATAK EXPEDITION

BY DR. SURENDRA NATH SEN

Who planned the Karnatak expedition and with what object? It is not difficult to answer the second question, but to find a definite reply to the first is by no means very easy.

It is generally believed that Raghunath Narayan Hanmante, a masterful man of overbearing temper, quarrelled with his young master Ekoji Bhonsla and induced Shivaji to claim a share of his paternal Jahgir in the Karnatak in order to humiliate the young ruler of Tanjore. This story has been unanimously accepted by practically all modern historians of the Marathas, Grant-Duff, Sardesai, Kincaid and last but not least Sir Jadunath Sarkar. The latter gave, in the first edition of his *Shivaji and His Times*, a detailed narrative of Raghunath Narayan's journey from the court of Ekoji to that of Tana Shah, his interview with Madanna Pandit, the all powerful Brahman Prime Minister of Golkonda, the conclusion of a treaty or at least an understanding with him with a view to a joint invasion of the Sultan of Bijapur's possessions in the Karnatak including those of the hated Ekoji and finally the acceptance of this ready-made scheme by Shivaji who had no particular reason to be swayed by considerations of his step-brother's feelings. All these details are not, however, available in the *Sabhasad Bakhar*. Krishnaji Anant Sabhasad tells us that Raghunath Narayan and his brother Janardan were able men. They could not pull on well with Ekoji and consequently left his service and migrated to Maharashtra where they were warmly welcomed by

Shivaji. When Shivaji proceeded to the Karnatak with a strong force of 25,000 cavalry he chose Raghunath and Janardan among others to accompany him. Raghunath was afterwards appointed to be the Viceroy of the newly conquered province. This selection was both wise and natural. Shivaji wanted in his war council a man who was well-versed in the confused and ever shifting politics of the Karnatak and Raghunath was eminently qualified for his new office. Sabhasad, however, does not suggest that Raghunath was the real author of the scheme which bore such splendid results at the hands of Shivaji.

The *Shahanav Kalmi Bakhar*, supposed* to be a contemporary chronicle, gives a different account. According to it, Raghunath Narayan left Ekoji's court as the latter preferred to look after his government in person. The discontented Brahman sought service at Bijapur but was induced by Shivaji to repair to Panhala where the great Maratha leader was at the time. Raghunath Narayan was then appointed Majumdar in the vacancy caused by the death of Nilo Sondev. He then induced Shivaji to claim his rightful share of Shahaji's Jahgir.

It is to be noted that the *Shahanav Kalmi* version differs substantially on some important points from that of Sabhasad and there are some inherent flaws in the story so commonly and unhesitatingly accepted. In the first place Ekoji was not the weak and indolent young man he has been represented to be by the later chroniclers. The conquest of Tanjore is commonly ascribed to Shahaji by his panegyrists but that achievement must go to the credit of his much maligned son. The testi-

* For my reasons to the contrary, see note on p. 50.

mony of the contemporary Jesuit letters on this point is as emphatic as unambiguous and it is needless to point out that the conqueror of Tanjore could not have been an indolent or unwarlike person. Nor was he loth to look after the administration of his Jahgir. If we accept the evidence of the author of *Shahanao Kalmi Bakhar*, Raghunath Narayan's grievance was based on his exclusion from the government. Ekoji of course suffers badly in comparison with his famous step-brother but had he been willing to while away his time in luxury and indolence and leave the government in the hands of Raghunath Narayan, the latter at least would be in no hurry to preach him a sermon on the dignity of kingly office and the duties of a Kshatriya warrior. It should further be borne in mind that in Ekoji's time it was not regarded as a disgrace to serve a Muhammadan master. His father had risen to eminence and distinction in the same service. The idea of nationality and patriotism was yet unborn and many of the well-born and well-placed Maratha chiefs regarded Shivaji as rebel and miscreant. Shivaji was far in advance of his age, Ekoji was not.

Raghunath Narayan has been credited with great scholarship and exceptional ability. That the author of the *Raj-Vyavahar-Kosh* was a great scholar and Shivaji's Viceroy of Jinji was an able officer need not be disputed. But he was hardly qualified, if the current story is to be accepted, to be the mentor of a young and, let us admit, wayward chief. If he sincerely wanted to convert Ekoji to his views and lead him back to the path of duty and rectitude, his object was certainly defeated by his own arrogant manners and disrespectful words. The same mistake was committed

by him for a second time when he publicly administered a severe rebuke to Sambhaji. Able as he was, Raghunath Narayan lacked exactly those qualities of sympathy and persuasion which go to the making of a great statesman and successful minister.

Even if it is admitted that an expedition to the Karnatak was first suggested by Raghunath Narayan, the scheme as it was finally adopted could not be his. According to the chronicles his sole object was retaliation and he suggested that the principality of Tanjore was Shivaji's *baproti* (*Shahanav Kalmi Bakhar*). Shivaji, however, conquered and annexed territories in the Karnatak that never belonged to either Shahaji or Ekoji; and Tanjore as it was conquered by the latter could never form Shivaji's *baproti*. There was another serious objection against making the right of inheritance a *causus belli* between the two brothers. As Mr. G. S. Sardesai points out, if Shivaji claimed a share of Shahaji's *Jahgir* in the Karnatak, Ekoji might with equal justice claim a share of his father's old *Jahgir* in Maharashtra. Sabhasad says that Shivaji demanded from Ekoji his father's *biruds* or insignia of honour and rank. What this demand really signified is not quite clear. But we need not critically examine these excuses of war, its object being our principal concern. We shall later find that neither retaliation nor plunder but permanent annexation formed the real object of Shivaji's Karnatak expedition. It is commonly believed that the views of Raghunath Narayan hardly went beyond retaliation.

The success of this project depended mainly on the co-operation of Golkonda and the temporary inactivity of the Mogul Viceroy and these demanded diplomatic

negotiation. A diplomatic agent or envoy was stationed at the court of Golkonda as early as 1672. Niraji Raoji, the first envoy, was succeeded in that office by his more famous son Pralhad Niraji. In September 1675 Pralhad Niraji was at Raigad, as we learn from Samuel Austin.* In a letter dated the 20th December 1675, M. Baron made a reference to a meeting with Annaji Pant near Rajapur. Annaji Pant discussed on that occasion the probability of an expedition to the Karnatak and it is needless to say that the matter must have been settled long ago in the innermost council of the Maratha hero before one of his principal ministers could discuss it with a foreign trader. We, however, do not know when exactly Raghunath Narayan left Ekoji and went to Shivaji's court. He was not at Raigad at the time of Shivaji's coronation. Mr. Sardesai says that Raghunath came to Maharashtra in 1675; but unless we know the exact date of his arrival we cannot ascertain to what extent he was responsible for the expedition with which his name is so intimately associated. It will not be unreasonable to hold that the expedition had been seriously thought of in the earlier part of 1675 as it was openly discussed by Annaji in November or December of that year. Baron further learnt on that occasion that Shivaji had already sent an ambassador to Golkonda to explain his plans to the Sultan and obtain some money from him. The chronology of this period must be more satisfactorily settled before any definite opinion can be given about the origin of the Karnatak scheme. Shivaji was not a person to be blindly led by others and it may be safely suggested that the political chaos and anarchy in the Karnatak had already attracted the notice of the ever

* See Shivakalin Patra-Sara-Sangraha, No. of Aug. 24.

vigilant Maratha leader and the arrival of Raghunath and Janardan had removed what little hesitation he might have felt. Janardan, it may be observed, acted as one of the principal advisers of Shivaji in the Karnatak as we learn from Francois Martin.

Martin and Langhorne apparently believed that Shivaji had entered the Karnatak as an auxiliary of the Sultan of Golkonda at the invitation of Madanna and then refused to relinquish his conquests when he perceived the weakness of his ally. Governor Langhorne wrote to the English East India Company on the 19th June 1676-1677, "We are now to acquaint you that Sevagee, grown great and famous by his many conquests and pillagings of the Moghuls and Visapour countrys, is at length come hither with an army of 16 or 20 M horse and several thousand of foot, being unfortunately called in by the King of Golkonda or Madanna to help them to take Chengy, Vealour and Pamangonda, the remainder of the sea part of the Cornatt country as far as Porto Novo out of the Visiapour's hands, with title of generalissimo, by which means he has gotten in a manner the possession of this country, the said king having no force to oppose him." The Frenchman goes further and accuses Madanna of deliberate bad faith. The Brahman, he suggests, misled his master with a view to put a fellow Hindu in possession of the rich kingdom of the Karnatak. This suspicion was based on surmise only and neither the Frenchman nor the Englishman could be in the know. Shivaji had decided to invade the Karnatak long before he met Madanna or received any formal invitation from him.

Until recently there were no two opinions about the real aim and object of Shivaji's Karnatak expedition.

It was admittedly an expedition of conquest and annexation. But ten years ago Sir (then Professor) Jadunath Sarkar objected that "It is incredible that a born strategist like Shivaji could have really intended to annex permanently a territory on the Madras Coast which was separated from his own dominions by two powerful and potentially hostile states like Bijapur and Golkonda, and more than 700 miles distant from his capital. His aim, I believe, was merely to squeeze the country of its accumulated wealth and return home with the booty. The partition of his father's heritage was only a plea adopted to give a show of legality to this campaign of plunder."

Sir Jadunath's objections, however, do not bear a careful scrutiny. The Marathas were not strangers in the province Shivaji was going to invade. A fairly large number of Brahman and Maratha officers had served under Shahaji and had settled in the Karnatak for good. A Maratha colony had thus been founded in this province and it was but natural for Shivaji, whose avowed aim was to unite the Marathas under one common banner, to annex the Karnatak which had been practically adopted by Shahaji and his friends as their second home.

The strategical difficulties of holding a province seven hundred miles away from Shivaji's capital were more fictitious than real. If such difficulties had really been unsurmountable, the great empires of the world, both past and present, would never have been founded and the Marathas would never have crossed the Narmada. An uninterrupted communication with the base of operation is all that is needed for a strong power to hold a distant country or province and Shivaji

saw that the intervening districts were reduced and securely held. Sir Jadunath himself points out that "The districts that he retained in Central and Eastern Mysore as the result of his Karnatak expedition, had to be connected with his old dominions by the conquest of the Southern corner of Bijapur." This was effected and "the country was formed into a regular province of Shivaji's kingdom and placed under Janardan Narayan Hanumante as Viceroy."

It may be argued that the policy of annexation was an after-thought and had been suggested by Shivaji's rapid success in the Karnatak. But it is difficult to entertain this objection seriously when we learn from Martin that a large number of Brahmans had accompanied Shivaji in search of employment.* Moreover Shivaji did not keep the French traders of Pondichery long in suspense about his intention to hold Karnatak for good. In June 1677 Martin sent a Brahman to wait upon the Maratha invader. This envoy had no less than three interviews with Shivaji and he was finally told that a Havaladar would be sent to govern Pondichery before long. "Sivagy assured our envoy," writes Martin, "that we might stay in complete security at Pondichery without taking the side of either party; that if we offered the least insult to his people there would be no quarter for us or for those of our people who were in the factory of Rajapour, that he would send an *avaladar* in a few days to govern

---

* "Sivagy sent some Bramens to all the villages in the country for governing them, the number of these scamps who had followed Sivagy for trying to get some employment is something amazing, they counted more than twenty thousand." Francois Martin in Sen, *Foreign Biographies of Shivaji*, p. 297.

Pondichery and that we might have to live with him in the same manner as we had done with the officers of Chircam. " This message proves Shivaji's decision to annex and govern the conquered country beyond a shadow of doubt. It should be noted that the above mentioned interview took place before the reduction of Vellore and while Sherkhan Lodi had not yet been worsted.

The first governor of Jinji under whose jurisdiction Pondichery lay was one Vitthal Pandit. In May 1679 he sent one Ambaji Pandit to assure the French Chief of Pondichery of his protection and amity. In 1681 one Balaji Pandit was Governor of Pondichery and in 1689 one Sheshadri Pandit was appointed to the Havaldarship of that place. Vitthal Pandit held the Subedarship of Jinji till 1686 when he was succeeded in that office by one Anand Rao. He was replaced by Timaji in 1687. Vitthal Pandit seems to have been reappointed to his old post in 1689 but in 1690 we find Timaji Keshava occupying that important office. In December 1690 one Sam Rao acted as Havaldar of Pondichery and he was still serving in that capacity in 1693. §

Francoise Martin, to whom we are indebted for an interesting account of the Karnatak expedition speaks very bitterly about the rapacity, oppression and misrule of Brahman officers of Shivaji. It is needless to say that the relations between the French merchants of Pondichery and the Brahman officers of Shivaji were far from friendly. The French were the old allies of

---

§ This list is compiled from *Le Stat General des Presentes et depences faites a Pondichery depuis le 18 8bre 1678 jusquez au 31e aoust 1693*, now in the Archives Coloniales of Paris.

Sher Khan Lodi and were still carrying on friendly correspondence with him. The Marathas consequently treated these foreigners with suspicion and coldness. But Martin applauds their industry in reclaiming waste and uncultivated lands in no uncertain terms. "It must, however, be admitted", says he, "that the Bramens were more careful in making the lands profitable than those under the government of the Mahomettans had appeared (to us) to be. A number of places around Pondichery, covered with brambles and brushwood only, of which nobody thought (anything), was reclaimed and these have produced well since." It is needless to repeat that the prompt appointment of Havaldars and Subedars for the government of the conquered country and the reclamation and cultivation of unprofitable waste lands by the Brahman officers indubitably testified to their firm resolution to keep what they had seized. It is therefore futile to assert that Shivaji when he formed an alliance with the Sultan of Golkonda and led a formidable army to the rich lands of the Karnatak only intended "to squeeze the country of accumulated wealth and return home with the booty." He wisely annexed this far off colony as he had probably foreseen that it might one day serve as a secure place of refuge for his successors, or a shrewd and wise statesman like Shivaji would not run the great risks involved in the invasion of the Karnatak while a strong Mogul army was posted in the Deccan.

SOME UNPUBLISHED DUTCH EXTRACTS FROM THE HAGUE COLONIAL ARCHIVES.

BY R. D. VADEKAR.

Introductory Note

The three unpublished extracts from the Dutch records, which are printed below with a provisional English translation, were discovered, curiously enough, in the following way.

Shivaji is mentioned in the Dagh-register* for the first time on page 40 of the volume for the year 1661 and the entry is as follows:—"Daer wierd ook gerucht, dat den rebel Siwasi, zynde de zoon van den voornoemde Sahagie, waer van in de Wingurlase verbalen des voorleden jaers wydloopig gementioneert is, den veldoversten, Molla Mohamodoe, met de oversten, Babulchan en Ajapaneyk, omtrent Visiapour geslagen ende wel 2000 ruyters gevangen hadde."† This entry is dated 17th February 1661. It naturally raised a desire to secure this lengthy report about Shivaji in the Dutch records of the year 1660. Dagh-register for that year is not published; so enquiries were addressed to the "Algemeen Rijksarchief, the Hague."

* Kept in the Castle of Batavia and describing the events in the history of Dutch East India from 1624-1807. The published volumes comprise years 1624-1681. The latest volume (No. 29) appeared in 1918. The Dagh-Registers are a wonderful monument of patient labour and industry.

† "It was also rumoured there that the rebel Siwasi, the son of the above-named Sahagie, about whom much was reported in the Wingurla-despatches of the last year, attacked the Field-Marshal Molla Mahomodoe with the generals Babulchan and Ajapaneyk, near Visiapour and took 2000 cavalry captive."

The curator in charge was kind enough to look into the papers and he found three reports (arranged as A, B, C below) of different dates in the year 1660. He got them copied for the Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala and these reached me in August last. It may be added here that the Extract A is by far the longest one, referring to Shivaji, in all the published volumes of the Dagh-Register. It fully justifies its claim to be called a lengthy report, as stated in the volume of 1661.

The language of the extracts is, as is to be expected, old Dutch. It may be called a stage intermediate between Middle Dutch on one hand and Modern Dutch on the other. The use of participles is amazingly great; and the extracts as received by me have practically no punctuation marks except a comma here and there, and this presented serious difficulties in understanding the text.

Finally a word about the translation. It professes to be as accurate as it could be with my meagre knowledge of Dutch. Extracts B and C presented practically no difficulty but No. A contains, in the latter half of it, two or three passages, which, although they do not contain difficult words, make no sense, even if they are rendered word-by-word into English. Hence I have omitted conjectural translation in these cases. If any Dutch scholar will help to make these clear, or point out errors in my translation, I shall be immensely obliged to him.

With these introductory words I shall allow my translation to speak for itself, and leave historical research scholars to make the best use of the material made available therein.

No. A

ARCHIEF O. I. COMPAGNIE

OVERGOKEMAN BRIEVEN EN PAPIEREN UIT INDIE,
ANNO 1661. TWEEDE BOECK (KOLONIALE
ARCHIEF NR. 1123)

COPIE-BRIEF VAN HET COMPTOIR WINGURLA AEN
GOUVERNEUR-GENERAEL EN RADEN VAN INDIE,

5 MEI 1660

A FOL. 636

...Den overleeden Visiapoursen vorst Sultan Mahometh Adelsia heeft bij zijn leven seecker sertiefs capiteijn genaemt Siwasij 't welck den soon van den ouden grijs voogel Sahagie die anno 1657 geweldigck en sonder eenige redenen sich meester van des Edelen Compagnies logie tot Sadrempatam gemaect en Compagnies dienaren schelmachtigh gevangen heeft genoomen is in dienst gehadt, die 10 à 12 jaren verleden thegens zijn Conincklijke Maijst. is opgestaen, begevende hem omtrent de quartiere van Chiouel en Bassijn, alwaer hij groote aenhancq heeft geckregen, soo dat jegenwoordich een machtigh leger can te velde brengen hebbende dit rijk sedert de tijt sijner rebelle diverse voorname sterckkens en wijt vermaerde coopsteden afhandich gemaect, waerin hij noch dagelijcx continueerde tgeene desen jongen vorst Ali Adelchia aenporde hem sijne onverdragelijke voortgange te beneemen, wes den Edelen heer Abdulchan als veltoverste nevens een ontsaggelijck leger derrewerts mandeerde met expresse ordre hij gemelte Siwasij door chracht der wapenen soude soeben te verdelen off was 't mogelijk met schijn van soete woorden onder groote belofte en toeseggingh van onkreuckbhare vruntschap, zijn leven te berooven, 't welck besluit hem door eene der voornaemste raetsheeren uijt Visiapourse hof naectelijck is aengeschreven, voornoemde Siwasij verdacht maeckende dat hij doch den Edelen heer Abdulchan die tot geen ander eijnde dan om zijn hooft te halen wiert afgesonden op geene wijze te weerelt te betrouwen hadt, Siwasij sijnde een doorsleepen vos die tot regelument dienende trocq wel gedachte Edele veltheer met een groote heirschracht tegemoet, doch vlyjden naer wijnige weerstant terugh, neemde soo

uitterlijk scheen eenichsints de vlucht, doende middelerwijle in zijn leger de geruchten loopen dat hij alhoewel soo machtigh als d' Edele heer Abdulchan te velt was niet conde bestaan ten opsichte de gehuegenis der cloecke daden en groote victorien, die gedachte veltheer thegens sijne vijanden altijt behaelt hadt, hem een buitengemeene cleijnhertigheijt en schrick toebachten, welcke redenen als een lopent vier welhaest door gantsche leeger en ter oore van d' Edele heer Abdulchan geraeckte, die sich daerover volgens den aert der Mooren als sijnde doch een seecker hoochdravent persoon verhovaerdichde dies Siwasij om de voorige geruchten waerschijnelijcker te maecken zijn moeder nevens huysvrouw tot den Moorse veltheer heeft afgesonden met sehr demoedige beeden en nedrich versouck dat Sijn Edelheijts haer soon sonder mishandelt te worden of betooningh van eenige dreigementen 't welck hem daerom denckende soodanigen schrich aenjaegt dat nauwelijcks weet hoe sijn sal gedrage, dogh in genade geliefde aen te nemen, mitgader dat hij bereijt stont bijaldien Sijn Edelheijt onder eetsweringh op haer als hare soons vrouw volgens 't gebruijck der sertive, dat Siwasij geen leet veelmin ter doot gebracht soude worden, wilde belooven, drie en twintick fortresse die den Visiapoursen Maijst. van tijt tot tijt ontnoomen had nevens twe Candij gout ider van 540 Hollants aen d' Edele heer Abdulchan te intrigieren, behoudende dan voor sijn selve niet meer als fortificatien voorneemens wesende van die incomste stil en gerust te leven, al 't welcke diemaels genoemde veltheer met groot genoegen aengehoort habbende heeft volgens de begeerte der voorschreven vrouwen met eede bevestigt dat hij aen Siwasij geen leet maer in teegendeel alles goets soude bethoonen en hem boovendien weder in de gunst van Sijn Conincklijke Maijst. trachten te beweegen, met welck antwoord gerepeteerde vrouwen seer gecontenteert soo uitterlijk scheen, afscheijt naemen, bij Siwasij geretourneert wesende hem hun wedervaeren en de gedane beloften van dien Moorsen gesaghhebber naectelijck ontleet, die daerop aenstonts een complimentbriefe vergeselschap met volcoome vergenoegingh aen wel gedachte Edele heer afvaerdichde, versoeckende vorders dat met weinich macht sich naer de fortresse Saulij geliefde te

transportere, alwaer hij de sluetels om de belofte vaerdigheden in besith te nemen met alle onderdanigheijt soude overleverent waerop den veltoverste Abdulchan besloot derwerfts te gaen alhouwel van drie persoonen in diverse reijse uijt een oprechte genegentheijt t' hemwaert wiert gewaerschout en geraden dat hij sich naer die plaets niet soude vervoegen, gemerc, Siwasij (sijn een rebellerende valschen schelm die geen geloof meriteert) door de groote steilte der berge en onbequame wegen bethoonde dat hij niet dan eenich verrad als coomende in soo een wildernis doen wat hem begeerde op handen hadt, maer genoemde veltheer heeft door opgeblasentheijt voorschreven persoonen deerlijck met d'een de neus af te snijden en de ander te spitten gestraft, gebende de derde tot antwoord, bijaldien hij uijt soo Edelen bloede als sijnde broeder van Rustum Juma) niet was gesprooten, deselve wegh mede te gemeeten hadt en is met de bloem van sijne ruijterij bestaende ongeveer in 4000 man naer de gedistineerde plaets vertrocken, aldaer seer gematteert aengecoomen sijn, wiert door Siwasij voornaemste persoonen met een overgroote pompen tot een welgemaecte en uijtmuntende opgeproncte theatrum waer recht tegens over voor wel gedachte Siwasij mede een diergelijke was opgerecht, gebracht, middelerwijle stuerde meergemelte rebel voord de vermoede ruijterij van den veltvoogt een groote quantiteit wel toebereijde spijs dewelcke aenstonts van hare peerden steegen, 't geweer afleijde en aen 't eeten vielen, dit Siwasij siende die onder sijn habiet met een harnas besorgt was, versuijnde om tot sijn gewenst ooghwith to geraecken geen tijt, maer versorgt met groote ernst, dat hij den veltheer bevoorens de sluetels overleverde tot bewijs van onderdanigheit en vergevingh sijner bedrevene misdaden moogt aen de voeten vallen tgeene hem naer weijnigh tegenstrevens wiert vergunt, wameer voorschreven rebel met een verburge geweer de buijck van Abdulchan soodanige opende datter de darmen uijtliepen en begaff sigh eijlens op de vlugt, hem in 't genoemde casteel Jaulij naer vruchteloos achtervolgt was salverende, ondertusschen raecken den veltheer noch met groote allarm in sijn palencquijn doch wiert door een ander van Siwasij volck andermael soo getroffen dat

aenstonts doot bleef, als wanneer dien rebel een grof canon tot seijn en vervolg ten victorie aen 6000 gewapende voetknechten en 2000 ruijters die de voorige nacht in seecker bosschade omtrent voorschreven theatrums gelegen verborge waeren, deede lossen, daer deselve al schreeuwende op uijtsprongen vermoor(d)ende 't meerendeel van de heer Abdulchans volck, bijten eenige die 't met de vlugt ontquame, waeronder de oudtste soon van den overleden veltheer geweest is, maer twee sijner broeders wierden nevens de broeder van den heer Rustumsuma als diverse andre aensienelijcke persooenen levendigh gegrepen en in verseeckering gestelt, hebbende in 't eerst veele affronten moeten gedooogen, doch werden nu redelijck onthaelt, dit gepaseert wesende ordoneerde gemelte Siwasij sijne verdere chrijgsmacht om 't resterende Visiapourse leger was 't mogelijk mede te verdistrueren, gelijk oock soude geschiet wesen, bij soo verre sij haer van d' andere gewaerschoomt sijn niet op de vlugt begeven hadden, daer echter noch een goet gedeelte in 't naerjagen van door de clingh sprongen, meer gedachte Abdulchans doot wert overmits seer moordadich in al sijn doen geweest is weijnigh beplaegt, gedachte A(R?)ebel hierop niet connende rusten heeft booven de voorige met verraet als anders noch diverse fortresse waeronder soo gesegt wert bijnae een onwinnelijck casteel genaemt Pannala en groote coopsteden van den Visiapourse vorst in besith genoomen, ja avanceerde binnen corte tot aen de hier omtrent gelegene plaetsen en wiert alle uijre in wijt vermaerde coopstadt Ragiabagh tusschen de twee à drie dagen reijzens van Visiapour geleegeen, waer reets eenige secrete correspondentie met de principaelste ingesetene was hebbende verwacht, ten ware d' oude coninginne die plaets op spoedichste geen groot garnisoen hadt toegesonden in Paddegong liggende steijf een dagh reijzens van dit dorp is hij voor die tijt mede tot sijn voornemen niet geraect, alle 't welcke in Visiapour seer groote beroerte baerde, wes door conings mandaet d' Edele heer Rustumsuma per een tamelijcke chrijsmacht om gemelte rebel te stutten en naer uijtterste vermoogen aen te lasten ijlens derwerts is afgevaerdigt, wiens leeger dagelijcx van ruijterij en voetvolck die uijt alle quartieren tot sijn aduide wierden

afgeprest, verstercte gemelte nieuwen veltvoogt hem machtigh genoegh, oordelende heeft Siwasij slaghe geleverd aen wien d' overwinninge bleef, soo dat Rustumsuma met verlies van 12 eliphanten, 1000 peerden en perthij voetvolck de wijck most nemen en weder in Houkerrij, waer leenheer over is en residentie hout, al vluchtende aenquam, dien rebel voor de tweede mael 't velt behouden hebbende, wiert door hoogmoet aangedreven om sijne victorie te bevorderen, wes sich wijders met een tamelijcke heirschracht naer de conincklijcke hoofdstadt Visiapour transporteerde, welcke plaets hij tot 2 à 2½ dagen reijssens alle steden sonder thegenstant, die hij passeerde in sijn besith nemende, genadert is door seecker fortresse genaemt Mirsi daer hij vruchteloos eenigh geweld, aengesien de coninckse binnen voorschreven casteel haer dapper queeten op deese gestuth wiert soodat gemelte Siwasij sijn leger daer ontrent heeft neergeslagen, middelerwijle spaerden den Visiapoursen vorst geen iver om sijn gantsche macht bij den andere te versamelen, die eijndelijck een heirschracht van 16 à 20 0 te peert en ongevaer 35000 à 40000 voetsnechten onder 't bestier van eenen Sidisoer voor de derde mael te velde bracht, Siwasij hiervan verwitticht brack op en is tot dicht onder de fortresse Panela doch seer langsaem afgemarceert, besigh blijven om sijne troepen, die wijt en sijt verspreijt waeren bij den andere te versamelen wes tegenwoordich wel soo sterck als 't leger van Sijne Maijst. geoordeelt wert, oversulcx heeft Siwasij diverse geconquesteerde steeden die geen besondere tegenweer coude doen moeten verlaten, dewelcke door den heer Rustumsuma aenstonts in besith genoomen sijn, waeruijt claerlijck blijckt dat sij met den andere vereenigt bennen, hebbende bedectelijck 40000 pa. van Siwasij in alles behulpich te wesen genooten, wert dierhalven bij Sijne Maijst. wiens vrunt en dienaer hij opentelijck veijnst te wesen niet vertrouwt, gemelte heer onthout hem tot noch ontrent Houkerrij in een driesprongh om sich naer tijts gelegenthijt bij degeene die 't wanckelbare raat des oorlocks begunstich te verwoegen, gemelte leegers sijn tot haede noch niet aen den andere geweest, wij presumeren vastelijck dat Siwasij 't welck een doorsleepe vos is alle diijvelsche

practijcken en listicheeden in 't werck steet om Sidisoor neven meer andere voorname personen waer soo sterck seseijt wert al een goet gedeelte van op sijn hant heeft met gelt onder belofte, van groote beneficiën tragt om te coopen hem wel bekend wesende bij aldien den Visiapoursen vorst dese veltslagh verliest geen besondere tegenweer verders meer doen, can Siwasij siende dat Sidisoor tot dicht onder de fortresse Panala, 't welck dien rebel tot een retrajit hout g'advanceert was, heeft 4 à 5000 ruijters van sijn leger door een andere wegh eijlens naer Visiapour afgevaerdicht, die in een ongelooferlijke corte tijt bij nacht op de voorstadt van Visiapour genaems Chapoer gantsch onverdacht aenviel naer weijnich tegenweer in 't besith kreegen en volgens believe uitp'underde, 't geene een ongemene schrick in 't conincklijke hof veroorsaecte, maer veostaende dat den vijant niet sterker was heeft den coninck sijne lijfguarde bestaende ongevaer in 5000 man te peert 't welck oock al de macht is die binnen Visiapour was onder 't comando van den Edelen heer Chaveschan leenheer van Wingurla, Siwasiji's ruijterij tegemoet gesonden, doende een seer hevige rescontre op den andere wes 't langh in twijffel stont, wien met de victorie begunstich soude werden, maer die van Sijne Maijst. brachten eindelijk soo verre dat Siwasij volck ongevaer 6 mijlen niet sonder groot verlies aen weersijde terugh weecken, den veltoverste van gemelte overrompelingh verwitticht sijn heeft tot verseeckering van den conincq Alij Adelchia mede 4 à 5000 ruijters naer Visiapour afgestecken.

Eenige dagen voorleeden werden wijder beregt dat meer-gemelte Sidisoor 400 voetknechten nevens perthije ruijters en 5 palenquijns uijt sijn leger naer Rajiapour had afgevaerdicht, vorderende tot conincks adisistentie eenige Engelse, die aldaer resideeren beseijden 2 metale stucken canon twelck sij dien heer meest tegen wil en dancq hebbe moeten inwilligen en verestaen, maer hoeveel personen, derrewerts sijn vertrocken is ons tot heede noch onbekent. De vreveldoedige Dessij Lockomsant speelt onder voorschreven revolte oock niet weijnich sijn personagie, hebbende dit dorp naer den gouverneur Sampt (?) de hier garnisoen houdende ruijters met force

gemandeert hadt te vertrecken haer bevoorens 1500 pa. sijn van 'se lants incomste bij cassa afnemende in 't besith genoomen die den 26 en December des vergange jaers in de naenacht ontrent de clocke drie dit governo verlaten en hem gesamentlijk naer Visiapour om aldaer over de gelede ne affronten en ongehoorde procedere aen haren heer te clagen, getransporteert hebbe, Lockomsant middelerwile siende dat Siwasij in sijnen voortgancq door 't afsackende leeger van de heer Rustumsuma soo uijtterlijk scheen soude gestut werden mitsgaders dat in Paddegong en eenige hier omtrent gelegene plaetsen, redelijke goede ordre gestelt wiert, heeft met geweld van de voornaemste personen hier remorerende een hantschrift waerin sij hebben moeten bekennen den gouverneur met de sijne uijt pure vreesse wegens de comste van Siwasij dit dorp verlaeten en haer naer Visiapour begeeven hadden gevordert, 't welck hij nevens een sijner missive aen d'Edele heer Chaveschan heeft voort gesonden, in deselve versoekende dien heer op spoedichste weder een gouverneur, opdat Sijn Edelens reetleggende scheepies doch mochten afgevaerdicht werden herrewerts geliefde te sturen, ondertusschen hadt hij 'd ingesetene van Wingurla die als den gouverneur oock claer stonden 't haesepat (?) te biesen met soete woorden 't vlugte belet nevens veele andere gefingeerde leugens, waerop dien heer weder een ander persoon om dit governo te becleeden heeft afgevaerdicht die hier 14en Februarij passado is aengecoome genaemt Chasi Abdula, wien sigh tot heede een vrunt van d' E. Compe. voor sooveel uijtterlijk scheijnt thoont te wesen, middelerwile heeft meergenoemden Siwasij eenige troepen om dese benedenste lande te vermeesteren afgesonden die mede seer geluckige progresse van Dabul tot Coudael $\frac{1}{2}$ dagh reijzens van hier gelege gedaen hebben, naer den Desseij Lockomsant resolveerde sijne landen Banda and Wingurla te beschermen en haerluijden manlijk 't hooft te bieden, conjungeerende sig tot dien eijnde met verscheijde andre hier omtrent gelegene desseijs die gesamentlijk een leeger van ongevaer 4000 man bij den andere bragten, waer meede hij sigh in 't begin der afgeweke maent Februarij naer Coudael transporteerde, doch Siwasij's troepen hebben hem door verscheijde afgesanten soodanigh weeten te

belieffen dat thegens de genegentheijt sijner medemackers die hem adsisteerde van resolutie veranderde en met de overste van Siwasis afgesondene macht een contract besloot te weten, dat sijluiden sijne lande sonder eenige hostelliteijt in deselve pleegen simpelick soude duer trecken, waarop gemelte Lockomsant met 't meeste gros van bij hem hebbende leeger sigh weder naer Warri (alwaer domicilium hout) vervoegde, maer Siwasij's chrijsvolck in Coudael aengecoomen sijnde namen de fortresse in hun besith blijck doende dat sij niet genegen waeren die plaets binnen corte te ruijmen vorderende ijllens van Siwasij haren heer meerder magt 't welck ongevaer op 4000 voetknechten en 700 peerden wiert verstrerckt, 't geene den desseij Lockomsant siende gevaer, waerin hem selfs gestelt hadt seer ontroerde, steurden oversulcx om 't pericul te ontgaen diverse malen bij nacht en ontijden eenige troupen ontrent Coudael met ordre om telckens een loose allarm te maecken op hoope dat sij soude retireren, maer hij dreijgde den onvervaerden 't welck in deese plaets overmits den vijant hier dagelijcx te verwachten stont soodanigen schrick veroorsaecte dat meest alle d' inhabitanten hunne goederen in moussons en andere vaertuigen embarcqueerde voornemens wesende bij comste van dien rebel met vrouwen, binderen en verdere famile de vlugt te nemen, ondertusschen wiert Lockomsant genooddruckt sijne verlatene vrunden weder aen te soecken om den vijant was 't mogelijk te verjagen, die hun lieten bewegen, wes andermael gesamentlijck met de gementioneerde 4000 coppen naer Coudael vertrocken, doende tusschen den 17en en 18en Maert slaestleden op desselfs fortresse een cleijne aenval, maer Siwasis volck diffendeerde haer tot 't morgens met den dageraet als wanneer sijluiden overmits hun buscruijt geconsumeert was naer alles daer omtrent in 't vier gestelt hadden de vlucht naemen met verlies van weijnigh dooden en gequetste aen wederzijden, 't geene den desseij (die hier door seer opgeblasen wert) aengesien 't selve een groote roep sal baeren bij Sijne Maijst. in deese dansireuse gelegenheijt ongetwijffelt in groot aensien sal brengen oock hebben d' ingesetene van Wingurla door gemelte victorie haer schrick eenichsints verlaten, Siwasis veltoverste heeft binnen Coudael

seer groote moetwil en onverdragelijke tirannije gepleegt en 't gemene grauws moet met forse wel 60,000 guldens affgeperst.

Soo ras den desseij Lockomsant Siwasij volck uijt Coudael verjaegt had heeft seecker Ragie die sijn ontrent Alchera onthout hem mede tegens voorschreven rebel vijant verclaert en heerluijden weder uijt alle de nieuwe geconquesteerde zeehaveven om de Suijt gelegen verdreve, Rustumsuma sulcx ter oore coomende schreef cito aen den coninc dat genoemde victorie door sijn ordre en toedoen tegen Siwasij bevochten was, maer inderdaet hierover leetwesen gevoelende wil sulcx op Lockomsant vreeken, hebbede tot dien eijnde met parthije ruijters voetvolck Coudael en Ponda in 't besith genoomen en is den capiteijn Chamier ten beveele van gedachte heer doende om perthije volck in dienst te nemen en Lockomsant te beoorloogen tgeene weder een nieuwe schrick in dese benedenste landen veroorsackt waer den Portugees gemerct sij de heer Rustumsuma en Chamier te vrunt, hebben sijn persoonagie tegens ons wel onder mogt coome te spele, waeruijt eijnde desen oorlogh sal nemen moet ons den vluggen tijt ontdekken, Godt Almachtigh wil verleenen d' Edele Compe. in dese troebelen geen schade of affronte coome te leijden, maar gelieve 't selve naer Sijne hooge wijsheit soodanigh te derigere dat dit rijck weder een geruste regeringh magh genieten.

... ..

NO. B

ARCHIEF O. I. COMPAGNIE

OVERGEKOMEN BRIEVEN EN PAPIEREN UIT INDIE,

ANNO 1661. TWEDE BOECK (KOLONIAAL

ARCHIEF NR. 1123).

COPIE-BRIEF VAN HET COMPTOIR WINGURLA AEN

GOVERNEUR-GENERAEL EN RADEN VAN INDIE,

27 JULI 1660

B FOL. 20.

.....Sedert onse laeste heeft den rebel Siwasij door 't sterck aenpersen van 's conings leger hem naer 't segge van veele met ongevaer 8000 soldaten en 60 ruijters binnen de stercke fortresse Pannala begeve en sijn verdere macht tot

bewaringe van de voorige geconqueesterde landen verdeelt, vertrouwende alsoo de regentijdt voorhanden was dat den veltheer Sidisoaer welhaest op te breecke genoodruckt soude werde, maer is in sijne meninge bedrogen, gemerkt gedachte Sidisoaer 't genoemde casteel belegert hebbende resolveerde daer met 't meeste gros van 't leger te overwinteren en heeft om van den regen bevrijt te wesen veele adappa huijsen doen opwerpen, alhier wert sterck gerucht in welgemelte fortificatie groot gebreck is van toeback, amphioen, sout, kitserij en andere klenicheden, mitsgaders dat Siwasi'onder belofte om groote schatten aen Sijne Maijt. Ali Adelchia uijt te reijcken pardon en vrij versouckt, 't welck hen 't eenemael is affgeslage, dies hij hadt voorgenome de fortresse met eenigh volck te verlaten, doch wiert door de daer binnen sijnde Pattannen die seggen hij met haer tot de leste man daer sal blijve weerhoude, waer groote onenicheden tusschen den anderen door soude ontstaan wesen, wes gepresumeert wert dat voorschreven rebel hem binnen corte in handen van den coninck sal moeten overgeven, ondertusschen hebben de sijne haer met een vliegent leger noch al eenige male omtrent Visiapour verthoont, en veele doch verloore middelen om den veltheer Sidisoaer uijt zijn legerstel te locken, aengesien sij telkens met verlies de wijck moeten nemen, aengespannen. ....

 NO. C

ARCHIEF O. I. COMPAGNIE

OVERGEKOMEN BRIEVEN EN PAPIEREN UIT INDIE,

ANNO 1661. TWEDE BOECK (KOLONIAAL

ARCHIEF NR. 1123)

COPIE-BRIEF VAN HET COMPTOIR WINGURLA AEN
GOUVERNEUR-GENERAEL EN RADEN VAN INDIE,

15 SEPTEMBER 1660.

B FOL. 26 vo.

..... Op den 14en der affgeweke maent Augusto erlancht den Benjaensen coopman Kitsanna Weij een brief uit 't leger voor de fortresse Pannala waerin onder andere werdt aengeroert dat den rebel Siwasij seker Bramine Gangathar geheeten in ambassaetschap naer den Visiapoursen

veltvoogt Calabetchan, met voorstel bij aldien geseiden Edelen heer sijne bedrevene faute waerinne hij bekende sich grovelijck begrepen te hebben en te buijten gegaen had gelieffde te pardonneren en hem verders voor alle onheijlen vaderlijck te beschermen, soo wilde hij persoonelijck bij gedachte veltvoocht verschijnen en dien heer sijn gantsch besit ten dienste van Sijn Maijt. overtransporteren, had afgevaardicht, mitsgaders dat voorschreven rebel den volgenden nacht bij donckere maen in seer regenich en seer ongestuijmich weder met 1000 soldaten, 15 cloecke peerden, 2 ledige pallenquijns en eenige rijckdommen genoemde fortres verlaten en de vlucht genomen heeft, dewelke tijdingh eerstdaechs daeraen int Visiapourse leger ruchtbaer wiert en gerepeteerde Salabetchan die ilens 2000 ruijters en 1000 voetknechten op hope van hem te achterhalen affvaardichde, buijten gemeen bedroeffde, Siwasij door eenige uitgesonde spions dat men hem was najagende cundschap erlancht hebbende heeft sich opt spoedichste na een van sijne fortresses Helna genaemt getransporteert, leggende de soldaten die hij bij sich had bevorens niet verre vandaer aen sekere wech, in een bosschagie met recommandatie d'affgeperste macht uijt 's coninx leger niet te laten passeren maer bij verschijningh mannelijck 't hooft te bieden en was 't mogelijk te vermeesteren die hunne bekomene ordre int dapper aantasten der vijanden daer sij sonder weijnich schade een groot gedeelte van nedervelde, eenige gevangen namen ende 't resterende op de vlucht dreven, kloeckmoedich achtervolchden, daer op eenen anderen wegh die ten bevelen van de veltvoochd mede beseth was hebben de coninxen het velt behouden, victorie bevochten en eenige rijckdommen tot buijt becomen, aengesien gemelten rebel onder 't vluchten sich in twee parthijen verdeelt had, stierende sijne baerdscheerder die mede Siwasij genaemt was om selfs minder perijckel te loopen met de gewoonlijcke stoet en pallenquijn van sijn persoon na eene andere, doch gemeender passagie, die den vijant in de demont liep levendich gegrepen en naer het leger gevoert wierde wes de geruchten door dit gantsche rijck verspreijden, dat den rebel Siwasij gevanckelijck bij den veltheer tot groot genoegen van alle coninxgesinde gebracht was, maer geseide vreuchde

veranderde welhaest in droeffheijt, doen Siwasijs listicheden aen den dach geraechte, middelerwijle heeft dickmaels genoemden rebel hem in eene van sijne sterckste casteelen genaemt Purandarij begeben, vanwaer hij een spoedich diversche benoodichde fortification voornamentlijck Pannala met levensmiddelen en crijchsvolck gesecondeert heeft, twelck hem alles naer wensch gelucht is, weinich dagen verleden werden vorders berecht den Edelen heer Rustumsuma sich als middelaer om den Visiapoursen vorst met Siwasij te bevredigen laet vinden, die reets oock soo veel bij den coninck geobtimeert heeft dat Sijne Maijt. met dito oude conigninne Visiapour verlaten en haer naer de stercke fortresse Mirsee om de verschillen aldaer tusschen den anderen bij te leggen getransporteert hebbe, sijnde gedachten heer Rustumsuma volgens seggen van vele oock reets met de heerlijk tijtel van veltoverste wegens dit rijck begunsticht, die met den affgesant van Sijne Maijt. de heer Siasahep uijt Hoeckerij naer't lager en vandaer wijders naer Mirzee om in des coninx presentie te verschijnen is vertrocken, sullen in geen gebrecke blijven M. Edele 't vervolch dier sacken met d' eerste voorvallende gelegentheijt te adviseren, Godt Almachtich gelieve dit rijck ten meesten dienste van d' Edele Compe. door dees middel weder in rust en vrede te stellen. ....

ENGLISH TRANSLATION

NO. A.

ARCHIVES OF THE EAST INDIA COMPANY
LETTERS AND PAPERS RECEIVED FROM INDIA,
YEAR 1661. SECOND BOOK (COLONIAL
ARCHIVE, NO. 1123)

COPY OF THE LETTER OF THE WINGURLA OFFICE
TO THE GOVERNOR-GENERAL IN COUNCIL
OF INDIA, 5 MAY 1660.

A Folio 636.

... The late king of Visiapour Sultan Mahomed Adelsia has (had), in his life-time, taken into service a certain sertiefs (?) captain named Siwasij who

is the son of the old grey-headed bird Sahagie, who violently and without any reason in the year 1657, made himself the master of the Company's lodgings at Sadrem-patam and took roguishly the servants of the Company captive. He is revolting against His Royal Majesty for the last 10-12 years; he betrayed him in the quarters of Chiouel and Bassijn, where he has obtained such a great following, that at present (he) can bring a powerful army to the battlefield. (And he) has pilfered, since the time of his rebellious activities various prominent fortresses and many celebrated commerce-centres; and he is yet doing the same, daily. This has roused the young Prince Ali Adelchia to stop this procedure (so) unbearable to himself; so he commanded thither the noble Lord Abdulchan, his General, with an awful army—with an express order that he should destroy the above mentioned Siwasij by the strength of his arms or he should rob him of his life as far as possible with sweet words and great promises and affirmations of uncrumpled friendship. This resolution has been secretly communicated to him by a most prominent courtier of the Visiapour Court. The above-named Siwasij thought that he would, in no way, trust in the noble Lord Abdulchan who was sent for no other purpose but to ruin him (lit. to fetch his head).

Siwasij being a cunning fox (vos) who always used tricks, thought of meeting the noble general with a great army but retired (vlijdsden?) after some resistance, and outwardly assumed an appearance of flight. And he spread the news in his army that although he was as powerful in the field as the noble Lord Abdulchan, he could not hold (against him), when he remembered the brave deeds and great victories, which the worthy

general had always achieved against his enemies; and that an unusual pusillanimity and terror had overcome him. These reasons (lit. motives) were circulated wellnigh through the whole army and reached the ears of the noble Lord Abdulchan, who, thereupon, according to the fashion of the Moors, as a highflown person, prided (over it). This Siwasij, in order to make the previous rumours probable sent his mother along with the housewife to the Moorish General with very modest prayers and an humble request that His Grace should spare (her) son any mal-treatment or demonstration of any threats, which would terrify him so much that he scarcely would know how to behave. She entreated further to receive him fondly in his grace, and added that Siwasij would promise to hand over to him the 23 forts which he had taken from the Visiapour Kingdom from time to time, with two candy goods, each of 540 hollants,* to the noble Lord Abdulchan—keeping for himself not more than four fortresses and that he intended to live quietly and peacefully on the income (which he had). All this was heard by the just-mentioned general with great pleasure and he took an oath according to the desire of the above-mentioned women that he would not do any harm to Siwasij but on the contrary would show all good(-will) and try to restore Siwasij in the grace of the Visiapour King. With this answer the just-mentioned ladies appeared to be exceedingly pleased and they reported their adventures (lit. experience) and the promises given by the noble Lord to him at night. Siwasij thereupon despatched immediately a complimentary letter with perfect satisfaction at the worthy general; and he requested further that the noble Lord should please

---

* Not quite clear.

come near the fortress of Saulij with a few people where he would hand over the keys* with all submission in order to receive the promised gifts. † Thereupon the General Abdulchan decided to go there although he was warned and advised by three persons in different ways (reise?) and out of sincere regard for him that he should not go to the place. Siwasij who was a rebellious, dishonest rogue, who deserved no confidence, showed by means of the steepness of the hills and impassable ways that he (Siwasij) coming in such a wilderness could do (lit. had on hand) nothing but treachery, which he desired so much. But the renowned general through vanity punished the above-mentioned persons miserably: the nose of one was cut off, the other was spitted ‡ and he answered the third (that) although he was not sprung from such a noble blood§ (he had) the same way to meet with. And the general travelled to the destination with the bloom of his horsemen, consisting of 7000 men. He was brought by the most prominent men of Siwasij, to a well-erected and eminently decked-out theatre (where on the opposite side another similar to that made for Abdulchan was also erected for Siwasij). In the meanwhile the well-known robber sent a great quantity of cooked food-stuffs for the exhausted horsemen of the guardian of the field (i. e. Abdulchan)

* Of the forts, which Shivaji was going to cede to Lord Abdulchan.

† *Vaerdigheden* (Modern Dutch, *Vaardigheid*) is a difficult word. It means *deftness, proficiency or promptitude*. My translation demanded by the context, is, of course, conjectural.

‡ This translation I owe to Dr. Van Kramer, who unfortunately could not help me to fill up the other lacunae in my translation below.

§ The words, *als sijde broeder van Rustum Juma*, which follow, are not clear to me.

who alighted from their horses forthwith and drew off their muskets and fell to eat. Siwasij who was guarded by an armour under his dress, saw this and lost no time to achieve the end of his desires. But he very earnestly took care that he should deliver the keys before the general and as a proof of submission and for pardon of his deplorable misdeeds might fall at the feet of the general, which was allowed to him by the general after some opposition, when the same rebel opened the belly of Abdulchan by means of a concealed weapon in such a way that the intestines came out and (he) quickly took to flight. After he was chased out fruitlessly, he saved himself in the well-known Castle of Jauly. In the meanwhile they (i. e. the people of Abdulchan) put the general with great alarm in his palanquin but he was struck by one of Siwasij's people in such a way that he was killed. And when this rebel fired a canon to inform his victory to his men and followers (6000 foot-soldiers and 2000 horsemen) who lay concealed in the bushes around the above-mentioned theatre, these people rushed out bawling and killed the greater part of the general's army folk except those who rescued themselves by taking recourse to flight. Amongst the latter is the eldest son of the late general; but his two brothers, beside the brother of the lord Rustumsuma and also other respectable persons were seized alive and imprisoned. They had in the beginning to suffer many affronts but now they are treated (quite) reasonably. After this had taken place, Siwasij ordered his army to destroy the Visiapour army so far as it was possible and also to open fire upon it, so long as they, on being warned, would not take to flight. There, however,

a good many were put to the sword. The death of Abdulchan considering that it has been the most murderous of all his deeds, has vexed (Siwasij) very little. That rebel knowing not what is rest, has taken into possession by treachery or other means besides the old forts, also many other forts, in which is included, so to say a well-nigh unconquerable fort of Punnala and great trading cities of the Visiapour Kingdom — why, he advanced within a short period to places quite near to Visiapour. He came* to the most famous trading-town called Ragiabagh which is situated at a two-to-three days' journey from Visiapour, where already a secret correspondence with the chief inhabitants was anticipated and if the old queen had not sent immediately a strong garrison from Paddegong, situated at a day's journey from this village to that place, Siwasij would not have carried out his intention. All this has caused the gravest commotion in Visiapour. The noble Lord Rustumsuma was commanded by the king to speedily go thither to stop the above-mentioned rebel by the means of a fairly large army and to charge (lasten) him to his utmost abilities. His army is daily pinched from all quarters by horsemen and foot soldiers. The above new general reinforced himself strongly enough. Judging (well) Siwasij delivered a blow and he was successful to such an extent that Rustumsuma lost 12 elephants, 1000 horses, and a party of foot soldiers and was obliged to take quarter again in Houkerrij, where the feudal lord held residence. The rebel, having held the field a second time, was urged by haughtiness to promote his victory further and thereafter he travelled further with

* *Wiert alle uijre*; my translation is conjectural.

a tolerable army to the royal city of Visiapour which place he approached in 2 to 2½ days, taking into his possession all the towns in his way without any opposition. He approached the fort of Mirsi where he used his strength in vain, inasmuch as the men of the king were supported bravely; therefore Siwasij laid a siege to the castle. In the meanwhile, the Visiapour prince spared no pains in order to assemble his army once more which amounted to 16 to 20 thousand horsemen and 35,000 to 40,000 foot-soldiers. This was placed under the command of Sidisoor and brought to the field a third time. Siwasij, when he was informed of this, raised (the siege) and marched off slowly to the fortress of Panela and busied himself to rally once more his troops which were dispersed here and there and they were for the time being judged to be as strong as the army of His Majesty. Thereupon Siwasij was obliged to give those conquered towns which could not protect themselves and these have been taken into possession directly by Rustumsuma, from which it seems clearly that he is united with the other to help him on receiving secretly 40,000 pagodas. Therefore, His Majesty had no faith in Rustumsuma, who openly pretends to be His Majesty's friend and servant. The above-mentioned Lord yet retained himself about Houkerrij in a three-forked road in order to take the favourable advantage of the changing situation of the war with the lapse of time. The above-referred armies have not yet met each other. We presume surely that Siwasij who is a cunning fox, stands ready with all his devilish practices and cunning in order to buy off Sidisoor and other eminent persons who are with him either with gold (money) or promises of great benefit, as he knew

it too well that in case the Visiapour King would stop this war, he (*i. e.* the king) would offer no further resistance. Siwasij could see that Sidisoor had arrived quite below the fort of Panela, to which this rebel had advanced as a place of retreat. However, he speedily despatched 4 to 5,000 cavalry from his army by another way to Visiapour, which, within an incredibly short time attacked at night unexpectedly the fore-city of Visiapour called Chapoer and took it into possession after some feeble resistance and freely plundered it, which caused an unusual terror at the royal court; but it was learnt that the enemy was not strong. The king had kept his lifeguard consisting of 5000 cavalry, which was the whole army in Visiapour, under the command of the Lord Chaveschan, the feudal Lord of Wingurla and sent it against the cavalry of Siwasij. This army gave a strong blow and it was long doubtful which party would be successful. But the men of His Majesty achieved so much that Siwasij's people finally receded on either side six miles not without great loss. The general when informed of the surprise attack returned to Visiapour with 4,000 to 5,000 cavalry for the safety of Alij Adelchia.

After some days past, it was further reported that the above-mentioned Sidisoor had despatched 400 foot-soldiers with a party of cavalry and five palanquins from his army to Ragiapour and asked for the King (of Visiapour) help of some English people who resided there and also two metal-pieces of canon, which they (*i. e.* the English) had to hand over to the Lord (Sidisoor) against their will; but how many English people have left (Ragiapour) for that place (*i. e.* Pannala) is not known to us to this day. The peevish Desseij

Lockomsant also does not play an insignificant part in the above-mentioned revolt * ..... Lokkomsant in the meanwhile saw that Siwasij was much helped externally by the retreating army of Lord Rustumsuma, as also that in Paddegan and a few other places thereabout had restored tolerably good order. § ..... In the meanwhile the much-written-of Siwasij despatched some troops to master the lowest land (*i. e.* the Konkan) and they made good progress from Dabul to Coudael $\frac{1}{2}$ day's journey. Thereupon the Desseij Lokkomsant resolved to defend his lands viz. Banda and Wingurla and to oppose Siwasij's people.

He allied himself for this purpose with many other Desseijs residing in the neighbourhood and they raised altogether an army of 4,000 men. With that army he travelled, in the beginning of February last to Coudael. But Siwasij's troops knew how to please him (*i. e.*

---

* A few lines here beginning with *hebbende dit dorp etc.* (p. 68, ll 37ff.) up to *getransporteert hebbe* are not clear to me. However what I can make out of that is this :— " He (?) had to depart, after taking into possession 1500 pagodas in cash which were his income of the land; and he left that governo on the 26th December of the last year at three o'clock after the midnight and went to Visiapour with him (?) in order to complain to his Lord against the affronts and unheard-of procedures, suffered in the past. "

§ The sentence beginning with "*heeft met geweld*, (p. 69, l, 11ff) *scheijnt thoontte wesen* (p. 69, l. 27) is not clear to me. Its purport is as follows :— He (*i. e.* Lokkomsant) made the foremost persons of the town deliver him a letter in which they had to confess that they had to deliver the town out of sheer terror of Siwasij; and sent that letter to Visiapour. He also despatched himself one letter to the Noble Lord Chaveschan, in which he asked the Lord for a new Governor and that His Highness' ships, which were ready should be despatched thither most speedily (possibly help the people). Whereupon that Lord (*i. e.* Chaveschan) despatched another person to act as the Governor of this place (Wingurla ?), who arrived here on the 14th of February last. His name is Chasi Abdula and shows himself to be a friend of the Company at least externally up-to-now.

Lokkomsant) so much so that he changed his resolution against the will of his allies and concluded a contract with the general of Siwasij's army to wit, that they (*i. e.* Siwasij's people) should commit his lands to him without any hostility (and) should simply pass through them, whereupon the Lokkomsant returned to Warri (where he stayed) with a large portion of his army. But Siwasij's people came to Condael and took the fortress into their possession thus showing that they were not inclined to vacate the land in a short time. Their general asked Siwasij speedily for more help (*lit.* strength) and his army was strengthened with 4,000 foot-soldiers and 700 cavalry; the Lokkomsant (now) saw the danger in which he had placed himself and he was alarmed. In order to escape this danger (*pericul*) he sent at night and at different times some troops to Coudael with an order to raise false alarm to make them (*i. e.* the people of Siwasij) retire; but they menaced only the undaunted enemy considering that the enemy in that place expected (such attacks) every day. The enemy caused such a terror that most of the inhabitants embarked their goods in *moussons* and other conveyances and intended, on arrival of the rebel, to take to flight with their wives and families. In the meanwhile, Lokkomsant was pleased (*genoodrukt*) to request his forsaken friends to hunt the enemy once more as far as possible. They agreed to make an attempt and once more an army of 4,000 persons marched on Coudael and made a small attack between the 17th and 18th of March last on the same fort. But Siwasij's people defended it until the morning when at daybreak they saw that their powder was consumed, they took to flight in all directions, with a loss of few dead and wounded on

either sides. The Dessij thereupon became very much puffed up with pride and thought that his name would be greatly honoured in His Majesty's Court. The inhabitants of Wingurla also have given up their fear. Siwasij's captains perpetrated many wantonnesses and unbearable tyrannies and pressed out of common mob a sum of 60,000 *guldens*.

As the Dessij Lokkomsant had driven the people of Siwasij out of Coudael, a certain Ragie, who himself resided near (at) Alchera, also declared the above-mentioned rebel as his enemy and expelled again his people out of the newly conquered sea-ports. Rustumsuma coming only at the hour wrote to the King that the famous victory against Siwasij was carried out by his order and through his intermediary. ¶.....

For that purpose he took Coudael and Ponda into his possession with the aid of a small party of cavalry and foot-soldiers and the Captain Chamier took ‡, at the order of the above Lord (*viz.* Rustumsuma) a party of people into service to fight with Lokkomsant. This has once more caused a terror in the lowest lands. It may be noted here that (if ?) the Portuguese became friends of Rustumsuma and Chamier, they (?) may come to play their part against us. § In the course of time it will be clear which turn the war will take. God Almighty will not suffer that Great Company should come to troubles, harm or affronts. May it please His High Wisdom to direct that this Empire shall enjoy peaceful government again.....

¶ A few words after this *viz.* *maer inderdaet hierover leet wesen gevoelende wil sulx of Lokkomsant vreeken*, are not clear to me. The idea is, that, Rustumsuma wanted to take revenge upon Lokkomsant.

‡ I cannot guarantee the accuracy of my translation here.

§ *i. e.* the servants of the Dutch Factory at Wingurla.

NO. B

Copy of the letter of the Wingurla Comptoir to the Governor General of India—dated 27 July 1660.

B. folio 20

.....Since our last despatch the rebel Siwasi has entered into the strong fortress of Punnela with 8000 soldiers and 60 horse, as many say, on account of the close pressure of the Visiapour King's army and has distributed his remaining army for the protection of this previously conquered lands. He believed that as the rainy season was drawing nigh, the General Sidisoher would be compelled to break (his operations). But Siwasi's opinion proved to be erroneous; the above-mentioned general, having besieged the fort, resolved to winter there with a great portion of his army; and has, in order to protect himself from the rains erected *adappa* (?) houses. In this place there are strong rumours that in the above-named fort(-ification) there is a great want of toeback (tobacco ?), amphioen(?), salt, kitserij (?) and other small things; also that Siwasi is seeking to obtain the pardon of His Majesty Ali Adelchia and be free by promising him to pay a very great treasure. But this has been refused to him. Therefore Siwasij intended to leave the fort with a few people. But he was held back by the *pattannen* (Pathans?) side that he should stay there with them to the last man. On account of which many discords arose amongst them. It is presumed from this that the above-mentioned rebel will have to deliver himself shortly into the hands of the king. In the meanwhile Siwasi's

people appeared once more with a flying army about Visiapour. And many made (aengespahuen) unsuccessful attempts to decoy Sidisoaer from his army, seeing that they had to flee with some loss.

NO. C

Copy of the letter from the Wingurla Factory dated 15th September 1660.

B. folio 26 vo.

....On the 14th of the last month, viz. August, the Bania merchant named Kitsanna Weij received a letter from the army below the fort Punnela, wherein, amongst other things, it is written that the rebel Siwasij has sent a Brahmin envoy, Gangather, to the Visiapour Field-lord Salabatchan with a proposal that if the said Lord agreed to pardon him all the crimes comitted by him which he confessed to be his gross and abnormal misdeeds ; and further that if the general would fatherlike protect him from any harm, he (i. e. Siwasij) was willing to meet the said General personally and hand over all his possessions to the general for His Majesty, (the king of Visiapour). It is further reported (in the letter §) that the above-named rebel, in the next night when the moon was dark, it was raining terribly and the weather was impetuous, left the above-mentioned fort with 1000 soldiers, 15 stout horses, two empty palanquins and some treasure and ran away. This news spread in the Visiapour army in a short time

---

§ This is my conjecture.

and was repeated to the above-named Salabetchan who, being extremely afflicted at it, despatched immediately 2000 cavalry and 1000 foot-soldiers with the hope to overtake him. When Siwasij learnt the news from the spies who were sent out that he was pursued, he transported himself at once to one of his fortresses called Helna and placed the soldiers, he had, not far from a road, in a thicket (grove) with an order not to let any pursuing army of the King pass by (the some road), but if encountered, to bravely offer their heads and if possible to defeat them. They (carried out) the order received from Siwasij with a brave attack on the enemy. Without great loss, they struck down a great portion of the enemy, took some captive and put the remaining army to flight. They also pursued them courageously. Thereupon some people (went by) another way which was in the possession and at order of the general, and they held the field for the king, obtained the victory and some treasure as booty. Therefore the said rebel under flight divided his people into two parties and sent his barber, also named Siwasi, in a palanquin with the usual retinue—in order to run less risk himself. And he ordered his own palanquin to be taken by a still more difficult pass. The enemy seized the first palanquin quite easily in the moonlight and brought it to the camp (lit. army). Thereupon the news spread through the whole empire that the rebel Siwasij was brought captive by the general to the great delight of the royally-minded (*i. e.* friends of the Visiapour king). But the said joy was changed into sorrow when Siwasij's trick came to light. In the meanwhile, the frequently-mentioned rebel had gone to one of his strongest fort named Purandarij from where he sent provisions and

men to the diverse fortifications especially to Punnala. Everything has succeeded exactly as he desired. Before a few days past, it is reported further that Rustumsuma is trying to restore peace between Siwasij and the Visiapour Court; and that he has been successful to such an extent that His Majesty, along with the old Queen, has left Visiapour and arrived at the strong fort of Mirsee in order to settle the differences amongst other things. The lord Rustumsuma, according to the report of many people, has been bestowed upon the lordly title of General (Veltoverste) of the Empire. He has left Houkerrij with the ambassador of His Majesty the lord Siasaheb for the camp (of the army) and from there for the fort of Mirsee, in order to present himself in the royal court. You will not remain in ignorance about the sequel of these things, as we shall let you know about it at the first opportunity offered to us to communicate to you. God Almighty be pleased to restore peace and tranquillity for the best service of the Company through this means.

Corrections.—P. 63, l. 3—instead of OVERGOKEMAN read—OVERGEKOMEN. P. 64, l. 6—instead of cen buijtengemeene, read een buijtengemeene. P. 69, l. 22— the word, as read by me in the MS is *biesen* but it can also be *kiesen* (to choose). P. 71, l. 10. instead of *leetwesen* read *leet wesen*. P. 71, l. 11—instead of *hebbede* read *hebbende*. P. 71 line 18— read *personagie* (not *c*). P. 73, l. 4— (from bottom) instead of *demont*. read *mont*.

SHAHAJI FROM MUGHAL SOURCES

EXTRACTS FROM THE WAKA EA SUNOAT OR YEARLY
EVENTS OF THE REIGN OF SHAJEHAN RELATIVE
TO SAOU, THE FATHER OF SEWAJEE, FOUNDER
OF THE MAHRATTOE EMPIRE. [1627-1638]

1st Year of the Reign

In consequence of Sha Jehan, the King of Dehly's demand, Nizamut Mulk, [one of the Princes of the Dukan,] restored sundry districts that during the relaxation caused by Jehanghire's death had been seized by that Prince. Notwithstanding this, the Nizam soon after despatched Saou Bhonsla, [father of Sewajee], with 6,000 horse from Doulatabad to make an incursion on the Mogul possessions in Candeish, but being opposed by Derria Khan Rohilla, he was forced to retreat.

(The 2nd of Schah Jahan is from 4th of February 1628 to Ditto 1629. The 3d is from Ditto 1629 to Ditto 1630. Hygere 1039 begins August 10-1629).

3rd Year of the Reign

A great expedition was formed against Nizamut Mulk by Sha Jehan, to be conducted by Aazum Khan, Raja Gudge Sing and Shaista Khan; about this time, Nizamut Mulk was deserted by Rehim Khan Habshee also Seroor Khan and Dalasur Khan. The Royal Generals were opposed by Mukuludar Khan on the part of Nizamut Mulk, but he was forced to retreat to Chandore. Khan Jehan, another General of Nizamut Mulk, was defeated and his brother Bhadur killed. Jadoe Rae deserted the Royal cause and joined Nizamut

Mulk, by whose order he was shortly after assassinated, after which Saou quitted the Nizam and joined the King with 2,000 horse; thro' the mediation of Aazim Khan, the King conferred on him the rank of 5,000 with a kelat, a jewelled dagger, a standard and drum, a horse, elephant and 2 lacs rupees, enams; his brothers were also honored. After this Saou was sent by Aazim Khan to reduce the district of Junnier and Sungunnier. Rundole, General of Aadil Khan, then proposed to Aazim Khan to act in concert against Nizamut Mulk and divide his spoils; but he was withheld from this connexion by the persuasions of Mukurrub Khan, the Nizam's Prime Minister, who promised Solapore and its districts to Aadel Khan. He also represented the rapid progress of the Royal power, and that Saou, after joining the King, had been invested with the Jaghires Junneer, Sungumneer, Beezapore and Bugole, on the borders of Aadil Khans country.

4th Year

(1040 begins July 30, 1630 The 4th year of Schah Jehan is from February 4th 1630 to Ditto 1631.)

Jouher Khan Hubshee and Sidee Jemal desert Nizamut Mulk, and that Prince, having released his former Minister, Futteh Khan, son of Melick Amber Hubshee from confinement, and reinstated him in his appointments of Vakeel and Sipa Salar, Mukurrub Khan also deserted and went over to Sha Jehan. After this Futteh Khan confined and murdered Burhan Nizamut Mulk, placed Hussein Nizamut Mulk on the throne and made overtures to Sha Jehan.

5th year

(Extent from February 4, 1631 to February 4, 1632)

And an agreement was made that Futteh Khan should send the jewells, elephants, &ca. of Nizamut Mulk to the King, which he did by his son, Abdul Rusool, and in return was promised to be put in charge of all the strongholds of Nizamut Mulk that the Royal forces might reduce. An army was sent about this time against Aadil Sha, under Yemeenal Doula. On the murder of Nizamut Mulk, Mehmood Khan Killadar of Calne rejected the authority of Futteh Khan and had thoughts of giving up that Fort to Saou, but Khan Zeeman, who acted as Naib to his father Khan Khanan, prevailed on him to surrender it to him for the King. Saous possessions being promised to Futteh Khan, he by this time deviated from his duty to the King, and got possession of Nassuk Termuk, Juneer, Sangumneer and the Cokan, under pretence of supporting the claims of one of the relations of the Nizams family, whom he had taken from confinement in one of the castles that had fallen into his hands, and held up in opposition to Futteh Khan, after he had assassinated Burhan Nizamut Mulk.

6th Year of the Reign of Sha Jehan

(Extends from February 4, 1632 to February 4, 1633)

In this year the conquest of Doulatabad, the seat of Government of Nizamut Mulk was atcheived, which happend thus, viz. Sha Jehan, in consequence of Futteh Khan's sending his son Abdul Rusol with presents, gave him a grant of sundry Jaghires, formerly given to Saou on his ranking himself amongst the Kings servants. On

this Saou entered into a connexion with Abdul Khan of Bejapore, who sent a large body of men to act with him against Futteh Khan and to take from him Doulatabad. Futteh Khan claimed the assistance of Sha Jehans General Khan Khanan, declared himself destitute of provisions and promised to surrender the place to him on his approach. Khan Khanan accordingly sent his son Khan Zeeman, and following him, he was opposed by Saou and Runsoleh (the latter commanded the troops of Bijapore). These leaders, apprehensive of the consequences of the arrival of the Royal forces, prevailed on Futteh Khan not to admit them, on their promising to pay him 3,00,000 pagodas and to supply him with provisions. On discovering this, the Royalists prepared to reduce the place, and chastize Saou and the Bijaporeans. Doulatabad was accordingly invested and during the siege, the wife and daughter of Saou, with part of his treasures, were, by the treachery of Mukuludar Khan, betrayed into the hands of Khan Khanan. After a siege of 4 months, during which the assailants encountered every species of difficulty from an obstinate defence of those within and frequent attack and want of provisions caused by an army of 12,000 men conducted by Saou and Rundoleh without, the place was surrendered on the 19th Zehedge, and Futteh Khan threw himself and his Prince Hussein Nizamut Mulk on the mercy of the conqueror, who behav'd to them and all the captives with the greatest generosity.

7th Year

The Prince Mehomed Shah Shujah being sent to the Deckan, form'd the design of attacking the impor-

tant fortress of Burbunde. Previous to investing it, precautions were taken to counteract the efforts of Aadil Khan, to whom it belong'd and of Saou Bhonsla who, as already observed, having effected the escape of one of the family of Nizamut Mulk, had collected a body of forces about Ahmednagur, with an intention to harrass the late conquests of the Mogul. In consequence of this, Kouas Khan was detached with 3,000 horse towards Ahmednagur, with orders to drive Saou to Juneer and to plunder Chunar Gonde, the place of the nativity of the Bhonsla, after which he was to station himself at Sungunmneer.

Notwithstanding all these precautions, Saou Bhonsla joind a very large body of Aadil Khans forces under Muraree Pundit, Rundoleh and Bunde Yacoot Khan and so harrassed the beseigers that after a most laborious siege of six months, the famous General Khan Khanan, who had taken Doulatabad, advisd the Prince to return to Burhanpore. The retreat was not effected without molestation from the enemy.

8th Year

Mahomed Sha Shuja being recalld, Saou, with the partizans of Nizamut Mulk, begin to commit depredations on the districts about Doulatabad, but in the absence of the Subah, Khan Zuman, was oppos'd and routed by Khan Douran from Burhanpore.

9th Year

Sha Jehan went himself to the Deccan and sent Mukurumut Khan to Adil Khan with a demand of all the possessions of Nizamut Mulk that had fallen into his hands; also that he should give no protection to

Saou Nizamut Mulk, who had now placed himself at the head of the adherents of that family, and for their closer connexion had set up a child of it and given him the title of Nizamut Mulk. He had also got possession of some of the forts of the family and carryd on hostilities against the Mogul. To give weight to this embassy, Khan Douran, Khan Zuman and Shaista Khan were ordered to act against Saou but without molesting Adil Sha, should he withdraw his protection from that chieftain. The army under Douran was composed of 20,000 horse, that under Zuman of the same number; the latter was ordered on approaching Ahmednagur to destroy the country round about Chunar Conde, the habitation of Saou, and taking possession of those parts, to drive him from the Cokan, while Shaista Khan with 8,000 men was ordered to make himself master of Juneer, Sungumneer, Nasuck and Tirmuk; and it appearing that Adil Khan had sent assistance to Saou, under the command of Rundoleh, and Mukurmut also advising that his intentions were hostile, Syed Khan Jehan was sent with 12,000 horse to act in concert with Khan Douran and Khan Zuman; the three commanders were to attack the dominions of Adil Sha on three sides, destroy them and cut off Rundole, and should he not harken to reason, spare no pains in the total subversion of Adil Sha.

The campaign was very successful against Saou, and Ulla Wurdee Khan, who acted under Shaista Khan tooke the forts of Ramsunje, Ghurdroog, Chandore Angerue, Kanche, Manche, Roul Joule, Raj Dehr, Dhurb and some others, while Shaista Khan marching towards Suungumneer drove Saou's son from those parts, who being pursued, fled towards

the Cokan, on which Shaista Khan sent Mahomed Baker to take possession of the Circar of Juneer. Saou's son went to his father at Chomar Gondee and getting a reinforcement, returned to Juneer, which greatly distressed Shaista Khan's party, which had taken possession of this town, but on the arrival of reinforcements to Shaista's forces, he was obliged to leave the country of Juneer and Sungumneer in the hands of the Mogul. Tho' the fort remained unsubdued, the districts of Sungumneer and Juneer, including 18 pergunnas, were thus wrested from Saou, after which Shaista Khan proceeded to the Royal Presence, and shortly after Khan Jehan, Khan Douran and Khan Zuman were ordered to attack the dominions of Adil Khan on three sides. Khan Zuman commenced his operations from Ahmednagur, which being near the territories of Saou, he was opposed by that chief with another of the Bhonsala tribe, Lord of the Castle of Mahole. Chunar Gondeh being a place of little strength, was reduced by a detachment from Khan Zumans army, who afterwards descended the Ghaut, where carrying on a most destructive kind of war, he was oppos'd by Saou with his own people, joined by a reinforcement from Adil Khan, but he could not prevent the capture of Menedge and plunder of Roybaug. The other Commanders, Khan Jehan and Khan Douran, were going on with equal success, when a peace was granted to Adil Khan, on condition of his sending the Mogul a Peshcush of jewells, elephants and 20 lacks rupees and promising to act in concert with the Moguls forces to reduce the forts of Juneer and the other forts of Nizamut Mulk in Saous possession, if he refused to surrender them to the Mogul; but if they were surrender'd Adil Khan might entertain Saou in his services.

10th Year. 1046

About 25 [sic] Mohirrim Khan Zuman, who had been summoned to the Presence, was again despatched to reduce Juneer and the other forts in Saous possession, and Sha Jehan having resolved to proceed towards Sha Jehanabad, left his son Aurengzebe to command the army in the Deckan, with injunctions to reduce the ten strongholds which, of 40 formerly belonging to Nizamut Mulk, still remained in the hands of Saou and other chieftains. The forts of Doud Ghur held by Sibbee Missah and Douseh by Bhooj Raj, were reduced by Khan Douran. Saou having refused to surrender his castles and enter in the service of Aadil Khan, that prince ordered his general Rundoleh to act in consort with the Imperial Genrals to reduce his forts. Accordingly, Juneer being invested, the army marched in quest of Saou, who was in the neighbourhood of Poona, but retreated to the hills on the approach of the Imperialists. Khan Zuman, the general, then divided his army into three bodies and marched towards the Bhore Ghaut, Saou having before descended into the Cokuns and sought protection of the Tandar of Dunda Rajepore and other Zemindars of the Cokun in vain. The Imperial Troops, advancing on him from all quarters staggered his resolution, and he fled towards Mahole, and after leaving Moorunjun, he was very closely push'd and lost many men, but the troops of Khan Zuman being overcome with fatigue and the inclemency of the weather, he escaped with great difficulty and got to Mahole, with the loss of many forces, camels, great part of his baggage and the state apparatus of the prince whom he had set up as Nizamut Mulk, and who partook of his fortunes. From hence he

had thoughts of going to Termuck, but fearful of proceeding, he discharged many of his followers, and with the rest and his son, threw himself into Mahole. Hearing this, Khan Zuman, by a forced march reach'd it in one day, by which means he got possession of great quantities of provisions that were carrying into the fort, and immediately commenced his operations, and Rundoleh arriving shortly after, the place was completely invested. Saou seeing no hopes of escape or relief, made proposals of surrendering himself to Sha Jehan, but was told he must submit himself to Adil Khan. Deprived of all other hope, he then demanded terms of Adil Khan which were granted. But previous to their accomplishment he had a private meeting with Rundoleh and delivering to him the Prince Nizamut Mulk, accepted for himself the service of Aadil Khan engaging to surrender the castle of Juneer &ca. to the King. The next morning Saou sent Khan Zuman a long list of requests, which being referr'd to Sha Jehan were comply'd with. He then gave orders to the commanders of his several forts of Trimbuck, Trimcalevarree, Herles, Joudhim, &ca. to surrender them to the royal officers, and Nizamut Mulk having been delivered over to Khan Zuman, Saou proceeded with Rundoleh to Bejapore and Khan Zuman went with his royal captive to pay his respects to the Prince Aurungzebe at Daulatabad.

C. W. MALET.

Bombay 6 January 1784.

ORME MSS, Vol, 331, Pp. 1-12.

त्रिशतसांवत्सरिक शिवस्मारक ग्रंथावली.

[नावें हातीं आलीं त्या क्रमानें दिलीं आहेत.]

देणगीदार

१ रायगड स्मारक मंडळ, पुणे	२५००
२ श्रीमंत चीफ ऑफ जमखिंडी	१५१
३ श्रीमंत चीफ ऑफ सांगली	१२५
४ श्रीमंत बाळासाहेब इचलकरंजीकर	१००
५ श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर	१००
६ श्रीमंत चीफ ऑफ फलटण	१००
७ श्रीमंत चीफ ऑफ सोर	१००
८ श्री. चिंतामण विनायक वैद्य	१००
९ श्री. नामदार केशवराव कोरटकर-हैद्राबाद	१००
१० श्री. वामन रामचंद्र नाईक (आश्रयदाते)	१४२
११ श्री. शेकर भिकाजी ढवळे	१००
१२ श्री. अनंत गणेश कर्वे, डेंटिस्ट	१००
१३ महाराष्ट्र समाज दिल्ली	३०
१४ शिवजयंत्युत्सव मंडळ, मिरज	२५
१५ रा. सा. कीर्तने, पुणे	२५
१६ श्री. रामचंद्र पांडुरंग वैद्य, पणजी-गोवें	२५
१७ गणेश बाबुदेव मावळणकर, अहमदाबाद	५१

आश्रयदाते

१ श्री. पांडुरंग केशव शिराळकर, कऱ्हाड
२ ग्रंथोत्तजक मंडळ, इंदूर
३ भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे
४ चित्रशाळा छापखाना, पुणे
५ श्रीमंत आप्पासाहेब हनगंडीकर,
६ नेकनामदार गव्हर्नर एस्. बी. तांबे, मध्यप्रांत
७ श्री. यशवंत विष्णु नेने, मुंबई
८ श्री. पुरुषोत्तम दिनकर जोशी, मद्रास
९ श्रीमंत सेनापतीसाहेब, संस्थान कापशी
१० श्री. धोंडो कृष्ण साठे, पुणे
११ रा. सा. विनायक त्रिभक् आगाशे, पुणे
१२ श्री. स. खडेराम चिंतामण सेवेदळे, पुणे

अभ्यासक-सर्वसंज्ञ.

- १ श्रीमंत चौक आँक जौध ५ प्रती
- २ श्री. भास्कर वामन भट वकील, धुळे
- ३ प्रो. जयराव एन्. नरमुंद, बागलकोट
- ४ प्रो. पां. स. सिखलकर, पणजी.
- ५ प्रो. शंकर वामन दांडेकर, पुणे
- ६ श्रीमंत सरदार आबासाहेब मुजुमदार, पुणे
- ७ प्रि. जगन्नाथ रघुनाथ धारपुर, मुंबई
- ८ प्रो. नारायण केशव बेहरे, नागपूर
- ९ रा. सा. गंगाधर केशवराव देशपांडे, पुणे
- १० श्री. व्यवस्थापक ब्रह्मचर्याश्रम, मसूर
- ११ श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे, यवतमाळ
- १२ चिटणीस, ड्युबिली लायब्ररी, यवतमाळ
- १३ श्री. माधव नारायण दाऊ, दारव्हा
- १४ चिटणीस, सांगली जनरल लायब्ररी, सांगली
- १५ प्रिन्सिपाल, सर परशुराम भाऊ कॉलेज, पुणे
- १६ श्री. गणेश वासुदेव भावलणकर, अहमदाबाद
- १७ श्री. नारायण गणेश जोशी, जानशी, (रत्नागिरी).
- १८ सुपरिटेण्डेंट, महाराष्ट्र एजुकेशन सोसायटी हायस्कूल
- १९ श्री. एम्. बी. परांजपे, सबजज्, अकोट
- २० श्री. एन्. एस्. पुराणिक, केटा
- २१ श्रीमंत सरदार विश्वनाथ खंडेराव रास्ते
- २२ प्रिन्सिपाल फर्ग्यसन कॉलेज, पुणे
- २३ चिटणीस ब्राह्मपाठशाळा, वाई
- २४ सेक्रेटरी रिपन हॉल लायब्ररी, सोलापूर
- २५ सेक्रेटरी सार्वजनिक वाचनालय, अलीबाग
- २६ विनायक नारायण परांजपे, धुळे
- २७ श्रीमंत सरदार चंद्रोजीराव संभाजीराव आंग्रे, ग्वालर ३ प्रती
- २८ सरदार आनंदराव भाऊसाहेब फाळके, ग्वालर
- २९ जनरल नानासाहेब शिंदे, बडोदे
- ३० सरदार बापूसाहेब विचुरकर, पुणे
- ३१ युनिव्हर्सिटी लायब्ररी, मुंबई
- ३१ युनिव्हर्सिटी रजिस्ट्रार, नागपूर
- ३३ श्री. नारायण बळवंत जोशी, विजापूर
- ३४ सुपरिटेण्डेंट आर्किजालॉजी, ग्वालर
- ३५ सरदार माळोजीराव नरसिंगराव शितोळे, देशमूख
- ३६ नरेंद्र देव, काशी विद्यापीठ, बनारस
- ३७ रा. व. आर. के. मोसले, मद्रास
- ३८ डॉ. गोपाल सदाशिव पळसुळे, पुणे
- ३९ श्री. नारायण विठ्ठल केळकर, मुंबई
- ४० नूतन मराठी शाळा, पुणे
- ४१ हर्माई देवकरण हायस्कूल, सोलापूर
- ४२ सेक्रेटरी, फॉरिन डिपार्टमेंट, इंदूर
- ४३ श्री. त्रिविक्रम भास्कर खरे, मुंबई.
- ४४ ज्योत्सना केदार जोशी, वकील, सोलापूर

